

The University of Texas at Austin
South Asia Institute

Open Educational Resources for South Asian Language Research

Language: Sanskrit

Searchable Electronic Edition of the *Madanaratnapradīpa*
(*Vyavahāravivekoddhyota*), transcribed, formatted, and color-coded by Patrick
Olivelle, is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

Last updated: June 2024

Patrick Olivelle (jpo@austin.utexas.edu)
University of Texas at Austin

Madanaratnapradīpa (vyavahāravivekoddhyota)

An extensive digest on Dharma-śāstra compiled under the patronage of King Madanasimha

Edited by

Mahāmahopādhyāya Dr. P. V. Kane

Anup Sanskrit Library, Bikaner, 1948

Transcribed and formatted by Patrick Olivelle

June 2024

- * Names of authors and texts: **RED**
- * Prose exts cited: **BLUE**
- * Pūrvapakṣa and Uttarapakṣa: underlined

śrīgaṇeśāya namaḥ

śrīmadanaratnapradīpaḥ

(vyavahārodddyotaḥ)

śrīmanmahāgaṇapatiṁ natvā vighnataticchidam |
sadācāraṁ vivicyātha vyavahāro vivicyate ||
vyavahāraviveke yāny uthotetroditāni (?) hi |
teṣāṁ sukhāvabodhārtham ānupūrvī pradarśyate ||
svarūpaṁ vyavahārasya vyavahārapadasya ca |
darśitaṁ pūrvam atrātha vyavahārapadasya tu ||
ṛṇādānādayo bheda darśitās tadanantaram |
prāḍvivākasvarūpādi viśeṣoktipuraḥsaram ||
sabhānirūpaṇaṁ cātra kṛtaṁ samyak tataḥ param |
prapañcitaḥ prakāro 'tra vyavahārasya darśane ||
kāladeśācārajātidharmāsedhādibhiḥ saha |
vyavahārasya pādānām uddeśo vihitas tataḥ ||
bhāṣottarākhyau pādaḥ tu saprapañcaṁ nirūpitau |
tataḥ paraṁ kriyāpāde pratyākalitam īritam ||
kriyādānottaraṁ kṛtyaṁ kriyāte(bhe?)dādikam tathā |
nirūpitas tataḥ sāksī tato lekhyanirūpaṇam ||
tato bhuktyādirūpasyānumānasya nirūpaṇam |
tato divyaprakaraṇaṁ tatroktā divyamāṭṛkā ||
tato ghaṭavidhiḥ cāgnividhir jalavidhis tataḥ |
ukto viśavidhiḥ kośavidhir uktas tataḥ param ||
[2] taṇḍulānāṁ vidhānaṁ ca taptamāṣavidhis tataḥ |
uktaḥ phālasya ca vidhir dharmajasya vidhis tataḥ ||
ete cārthāḥ kriyāpāde saprapañcaṁ nirūpitāḥ |
tato nirṇayapādasya kṛtaṁ atra nirūpaṇam ||
evaṁ prapañcitā samyak vyavahārasya mātṛkā |
tataḥ prapañcitāny atra vyavahārapadāni tu ||
ādāv ṛṇādānapadaṁ tatra samyak prapañcitam |
nikṣepākhyam padaṁ paścād upanidhyādibhiḥ saha ||
sambhūya ca samutthānaṁ samyak atra nirūpitam |
saṁvidvyatikramaḥ paścāt krītānuśaya eva ca |
nirūpito 'tha vikrīyāsaṁpradānaṁ prapañcitam |
svāmipālavivādo 'tha sīmāvādaḥ prapañcitaḥ ||
vākpāruṣyaṁ tathā daṇḍapāruṣyaṁ ca nirūpitam |
steyasāhasayoś caiva krameṇaiva nirūpaṇam ||
strīsaṁgrahavivādasya kṛtaṁ cātha nirūpaṇam |
strīpuṁyogavivādas tu paścād atra nirūpitaḥ ||
vibhāgakālakartrādibahvarthoktipuraḥsaram |
saprapañcaṁ ca kṛtaṁ cātra dāyabhāganirūpaṇam ||
tato dyūtāhvayākhyasya vyavahārapadasya tu |

tataḥ prakīrṇakākhyasya vivādasya nirūpaṇam ||
tatra vyavahārasvarūpaṁ darśayati **kātyāyanah** |
prayatnasādhye vicchinne dharmākhye nyāyavistare |
sādhyamūlas tu yo vādo vyavahārah sa ucyate || iti |
sādhyamūlah prajñānamūlakah | **vādaśabdenātra**
pratijñottarakriyānirṇayarūpapadārthacatuṣṭayam grhyate yājñavalkyabr̥haspatyādivacaneṣv
eteṣāṁ caturṇām [3] vyavahārapādatvābhidhānāt | tāni vacanāny agre darśayiṣyante | atra śloke
dharmākhye ityantena bhāgena dharmavicchedarūpo vyavahārahetur uktaḥ | avaśiṣṭena
bhāgena vyavahārasvarūpaṁ uktam | tasya ca vākyadvayasyaivaṁ vyākhyā | **nyāyavistare**
nyāyasya pramāṇasya vistarah pravṛttir yasmiṁś tasmin viṣaye sādhyamūlo yo vādah sa
vyavahārah | sa ca **prayatnasādhye** vihitācāraṇarūpaprayatnaniṣpādye **dharmākhye**
dharmanāmake vastuni **vicchinne** vinaṣṭe sati bhavātīti | **nārado** ‘py anvayavyatirekābhyām
dharmocchedasya vyavahāre hetum āha
manuḥ prajāpatir yasmin kāle rājyam abūbhujat |
dharmaikatānāḥ puruṣās tadāsan satyavādinah ||
tadā na vyavahāro ‘bhūn na dveṣo nāpi matsarah |
naṣṭe dharme manuṣyeṣu vyavahārah pravartate || iti | [NSm Mā 1–2]
athavā **prayatnasādhyā** iti śloko vākyadvayāśrayaṇam antareṇaivam vyākhyeyaḥ |
prayatnasādhye kaṣṭasādhye gr̥hakṣetrādike viṣaye **vicchinne** svecchayā bhoktum aśakye sati
nyāyavistare nyāyah pramāṇam viśṭīryate prapañcayate nirṇīyate yasmiṁś tasmin
dharmākhye dharmanāmake dharmādhikaraṇam iti prasiddhe sabhālakṣaṇe sthale
sādhyamūlako yo gr̥hādiviṣayo **vādah sa vyavahāra** iti | vicārasthānasya
dharmādhikaraṇatvam āha **kātyāyanah** |
dharmaśāstravicāreṇa sārāsāravivecanam |
yatrādhikriyate sthāne dharmādhikaraṇam hi tat || iti |
yady apy etad vyavahārasāmānyarūpaṁ saṁpratipattiyuttare vyavahāre nānugataṁ
br̥haspatinā – “dvipāt saṁpratipattiṣu” - iti dvipāttvābhidhānāt tathāpi avayave
‘vayavilakṣaṇayā tatra vyavahārapadaprayogo ‘vaganavyaḥ |
ayaṁ vyavahāro dvividhaḥ sottaro 'nuttara iti | tathā ca **nāradaḥ** |
[4] sottaro 'nuttaraś ceti sa vijñeyo dvilakṣaṇah |
taylor lakṣaṇam āha **sa eva** (Mā. 1.4)
sottare 'bhyadhiko yatra vilekhāpūrvakah paṇah |
parājayanimitatadaṇḍadravyād adhiko likhanapūrvakah paṇo yatra bhavati sa sottarah | arthād
yatrādhikah paṇo na likhyate so 'nuttara ity arthah |

iti vyavahārasvarūpanirūpaṇam |

atha vyavahārapadanirūpaṇam |
tatra **yājñavalkyah** (2.5) |
smṛtyācāravapyapetena mārgeṇādharṣitaḥ paraiḥ |
āvedayati ced rājñe vyavahārapadam hi tat || iti |
ādharṣitaḥ tiraskṛtaḥ | asya vyavahārapadasyāṣṭādaśavidhatvam āha **uśanāḥ** |
kāryam uddiṣya pīḍām vā yaḥ kaścīd rājñi vedayet |
padam tad aṣṭādaśadhā vivādānām prakīrtitam ||
tāmiś cāṣṭādaśabhedān darśayati **manuḥ** (8. 4-7)
teṣām ādyam ṛṇādānam nikṣepo ‘svāmivikrayah |

sambhūya ca samutthānaṁ dattasyānapākarma ca ||
vetanasyaiva cādānaṁ saṁvidaś ca vyatikramaḥ |
krayavikrayānuśayo vivādaḥ svāmipālayoḥ ||
sīmāvivādadharmaś ca pārūṣye daṇḍavācike |
steyaṁ ca sāhasaṁ caiva strīsaṁgrahaṇam eva ca ||
strīpuṁdharmo vibhāgaś ca dyūtam āhvaya eva ca |
padāny aṣṭādaśaitāni vyavahārasthitāṁ iha || iti |

anapākarma apradānam | **krayavikrayānuśaya** iti krītānuśayavikrīyāsaṁpradānāyor
ekīkṛtyopādānam | **strīpuṁdharmāśabdena** strīpuṁdharmaparyālocanaṁ yatra kriyate tasya
strīpuṁnyogākhyasya vivādapadasya grahaṇam | **vibhāgo** dāyabhāgaḥ | **dyūtam** aprāṇidyūtam |
āhvayaṁ prāṇidyūtam | idam ubhayaṁ api dyūtatvenaikaṁ padam prthaṇaṁ nirdeśas tv
avāntarabhedavivakṣayā | tena nāṣṭādaśatvābhīdhānavirodhaḥ | **daṇḍavācike** ity atra
daṇḍāśabdasyālpācatvāt pūrvanipātaḥ | tenātra pāṭhakramo na vivakṣitaḥ | ata eva tena (MDh 8.
278),

eṣa daṇḍavidhiḥ prokto vākpārūṣyasya tattvataḥ |
ata ūrdhvaṁ pravakṣyāmi daṇḍapārūṣyanirṇayam ||
iti vākpārūṣyanirūpaṇānantaraṁ daṇḍapārūṣyanirūpaṇam kartavyatayā pratīñātam |

nanu steyastrīsaṁgrahaṇavāgdaṇḍapārūṣyānām,
manuṣyamāraṇaṁ steyaṁ paradārābhimarśanam |
pārūṣyam ubhayaṁ ceti sāhasaṁ syāc caturvidham ||
iti **brhaspatinā** sāhasabhedatvam uktam, tat katham atraiteṣāṁ prthaṇnirdeśaḥ |

ucyate | yāni steyādīni sahasā balāvaṣṭambhena kriyante tāni sāhasāni yāni na
tathāvidhāni tāni prthag vyavahārapadatvena nirdiṣṭāni | ata eva rakṣakajanasamakṣam balāt
kriyamānaṁ paradhanāpaharaṇaṁ sāhasam, anevaṁvidham paradhanāpaharaṇaṁ steyam ity
uktam **manunaiva** (8.332) |

syāt sāhasaṁ tv anvayavat prasabhaṁ karma yat kṛtam |
niranvayaṁ bhavet steyaṁ hṛtvāpavyayate ca yat ||
anvayavat rakṣijanasahitam **prasabhaṁ** balena **niranvayaṁ** rakṣijanarahitam iti
medhātithinā vyākhyātam | **nāradaś** tu svāmipālavivādisteyastrīsaṁgrahaṇāni trīṇi
vyavahārapadāni parityajya prāguktāny avaśiṣṭāni pañcadaśapadāny
abhyupetyāśuśrūṣaprakīrṇakākhye anye dve pade svīkṛtya vikrīyāsaṁpradānaṁ prthag
padatvena nirdiṣya vyavahārapadasyaṣṭādaśatvam āha (NSm, Mā. 1.16–19) 16 - 19 |

ṇādānaṁ hy upanidhiḥ sambhūyotthānam eva ca |
dattasya punar ādānam āśuśrūṣābhyupetya ca ||
[6] vetanasyānapākarma tathaivāsvāmivikrayaḥ |
vikrīyāsaṁpradānaṁ ca krītvānuśaya eva ca ||
samayasyanāpākarma vivādaḥ kṣetrajasaḥ tathā |
strīpuṁsayaś ca saṁbandho dāyabhāgo 'tha sāhasam ||
vākpārūṣyaṁ tathavoktaṁ daṇḍapārūṣyam eva ca |
dyūtaṁ prakīrṇakaṁ caivety aṣṭādaśapadā (da: ?) smṛti (taḥ ?) || iti |
eteṣāṁ vyavahārapadānāṁ svarūpaṁ tatsaṁbandhino viśeṣaś cāgre darśayisyante |

iti

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī

śaktisimhātma mahārahājādhirājaśrīmadanasimhadevaviracite madanaratnapradīpe
vyavahāravivekoddyote vyavahārasvarūpatadbhedanirūpaṇam ||1||

atha sakalavyavahāropayoginī vyavahāramātṛkā nirūpyate | tantrādaḥ sabhānirūpaṇam |
br̥haspatiḥ |

durgamadhye gr̥haṁ kuryāj jalavṛkṣāsṛitaṁ pṛthak |
prāgdiśi prānmukhīm tasya lakṣaṇyām kalpayet sabhām ||
mālyadhūpāsanopetām bījaratnasamanvitām |
pratimālekhyadevaiś ca yuktām agnyambunā tathā ||

gr̥haṁ rājño gr̥haṁ | **tasya** rājagṛhasya | **lakṣaṇyām** vāstuśāstrokta lakṣaṇayuktām | **sabhām**
dharmādhikaraṇabhūtām sabhām | asyām sabhāyām rājñāḥ praveśopaveśanādaḥ viśeṣaṁ āha
manuḥ (8.1–2) |

vyavahārān didṛkṣus tu brāhmaṇaiḥ saha pāṛthivaḥ |
mantrajñair mantribhiś caiva vinītaḥ praviśet sabhām ||
tatrāśīnaḥ sthito vāpi pāṇim udyamya dakṣiṇam |
vinītaveśābharaṇaḥ paśyet kār्याṇi kār्याṇām ||

vyavahāradarśanaṁ krodhalobharahitena kartavyam | tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2.1) |

[7] vyavahārān nṛpaḥ paśyed vidvadbhir brāhmaṇaiḥ saha |
dharmaśāstrānusāreṇa krodhalobhavivarjitaḥ ||

atra **nṛpa**grahaṇaṁ kṣatriyavyatiriktenāpi prajārakṣaṇādhikṛtena vyavahāradarśanaṁ kartavyam
iti bodhanārthaṁ | etac ca vyavahāradarśanaṁ dharmakāmena prāḍvivākasabhyādisahakṛtena
kāryam | tathā ca **kātyāyanaḥ** |

saprāḍvivākaḥ sāmātyaḥ sabrāhmaṇapurohitaḥ |
sasabhyaḥ prekṣako rājā svarge tiṣṭhati dharmataḥ ||

atra **brāhmaṇa**śabdenāniyuktānām grahaṇaṁ **sabhya**śabdena tu niyuktānām grahaṇam iti na
brāhmaṇaśabdasya paunaruktyam | **amātya**svarūpaṁ darśitaṁ **vyāseṇa** |

sarvaśāstrārthavettāram alubdhaṁ nyāyabhāṣiṇam |
vijñāṁ (vipraṁ?) prājñakramāyātāṁ amātyāṁ sthāpayet dvijam ||

atra punar dvijagrahaṇaṁ viprābhāve kṣatriyavaiśyayor apy upādānārthaṁ |
prāḍvivākasvarūpaṁ uktaṁ **br̥haspatinā** |

vivāde pṛcchati praśnaṁ pratipraśnaṁ tathāiva ca |
priyapūrvaṁ prāgvadati prāḍvivākastataḥ smṛtaḥ ||

vyāsenāpy uktaṁ |

vivādānugataṁ pṛṣṭvā sasabhyas tu prayatnataḥ |
vicārayati yenāsau prāḍvivākas tataḥ smṛtaḥ || iti |

gautamas tu rājā saprāḍvivāko vādi prativādināu pṛcchatīti prāṭ tābhyām uktaṁ sabhyaiḥ saha
vivicya vaktīti vivāka iti | sabhyaś ca vidyādiguṇayuktā eva kār्याḥ | tathā ca **yājñavalkyaḥ**
(2.2) |

śrutādhyayanasaṁpannā dharmajñāḥ satyavādināḥ |
rājñā sabhāśadaḥ kār्या ripau mitre ca ye samāḥ ||

śrutaṁ mīmāṁsādivyākaraṇādiśāstraśravaṇam | adhyayanaṁ sāṅgavedādhyayanam |
kātyāyanaḥ (66, 67, 71)

[8] alubdhā dhanavantaś ca dharmajñāḥ satyavādināḥ |
sarvaśāstrapravīṇāś ca sabhyaḥ kār्या nṛpeṇa tu ||
ekaṁ śāstram adhīyāno na vidyāt kār्यानirṇayam |

tasmād bahvāgamaḥ kāryo vivādeṣūttamo nṛpaiḥ ||
 yatra vidvān na viprah syāt kṣatriyaṁ tatra yojayet |
 vaiśyaṁ vā dharmasāstrajñān śūdraṁ yatnena varjayet ||
 bahvāgamo bahuśākhajñāḥ | **nāradaḥ** (NSm mā. 3.4-5)
 rājā tu dhārmikān sabhyān niyuñjyāt aparīkṣitān |
 vyavahāradhurān voḍhum ye śaktāḥ sadgavā iva ||
 dharmasāstreṣu kuśalāḥ kulīnāḥ satyavādināḥ |
 samāḥ śatrau ca mitre ca nṛpateḥ syuḥ sabhāsadaḥ || iti |
 sadgavā uttamā vṛṣabhāḥ | **br̥haspatiḥ** |
 sādhuḥ karmakriyāyuktāḥ satyadharmaparāyaṇāḥ |
 akrodha obhāḥ śāstrajñāḥ sabhyāḥ kāryā mahābhujā ||
 sādhuḥ karmakriyāyuktā yajñādisatkarmācaraṇayuktāḥ | ete ca sabhyāḥ trayāḥ kāryāḥ | tathā ca
manuḥ (8.11) |
 yasmin deṣe niśīdanti viprā vedavidas trayāḥ |
 rājñāś cādhiḥkṛto vidvān brahmaṇas tān sabhān viduḥ ||
 adhikṛtaḥ prāḍvivākatvena niyuktaḥ | **br̥haspatiḥ** tu tribhyo 'dhikānapi viśamasamkhyākān
 sabhyān āha |
 lokavedāṅgadharmañjñāḥ sapta pañca trayo 'pi vā |
 yatropaviṣṭā viprah syuḥ sā yajñasādṛśī sabhā ||
 ye sabhyā na kartavyāś tān āha **br̥haspatiḥ** |
 deśācārānabhiññā ye nāstikāḥ śāstravarjitāḥ |
 unmattakruddhalubdhārtā na praṣṭavyā vinirṇaye ||
vyāsaḥ |
[9] dvijān vihāya yaḥ paśyet kāryāṇi vṛṣalair saha |
 tasya prakṣubhyate rāṣṭraṁ balam kośaś ca naśyati ||
 rājñā gaṇakalekhakāv api kartavyau | tathāha **br̥haspatiḥ** |
 śabdābhīdhānatattvajñau gaṇanākuśalau śucī |
 nānālīpijñau kartavyau rājñā gaṇakalekhakau ||
 śabdaḥ śabdaśāstram | **abhidhānam** kośaḥ | rājñā katicidvañijo 'pi sabhāyām upaveśanīyāḥ |
 tathā ca **kātyāyanaḥ** (58) |
 kulaśīlavayovṛttavittavadbhir amatsarair |
 vaṇigbhiḥ syāt katipayair kulabhūtair adhiṣṭhitam ||
 kulabhūtair ekaṭra puñjībhūtair | **adhiṣṭhitam** ity atra dharmādhikaraṇam hi tad ity ato
 dharmādhikaraṇam ity anuṣajyate | eteṣāṁ kāryam apy uktam **anenaiva** (KSm 059) |
 śrotāro vañijas tatra kartavyā nyāyadarśināḥ | iti |
 sākṣyādyākāraṇārtham rājñā svapuruṣo 'pi kaścin niyojanīyaḥ | tathā **br̥haspatiḥ** |
 ākāraṇe rakṣaṇe ca sākṣyarthiprativādinām |
 sabhyādhīnāḥ satyavādī kartavyas tu svapuruṣaḥ ||
 ayam rājapuruṣaḥ sādhyapālānamakāḥ śūdra eva kartavyaḥ | tathā ca **vyāsaḥ** |
 sādhyapālas tu kartavyo rājñā sādhyasya sādhaḥ |
 kramāyāto dṛḍhaḥ śūdraḥ sabhyānām ca mate sthitāḥ || iti |
 rājñā svayāsāmarthyē kāryāntaravaiyagrye vā sabhyādisahakṛtaḥ prāḍvivākaḥ svasthāne
 niyojanīyaḥ | tathā ca **manuḥ** (8. 97, 141; 8.10) |
 yadā svayaṁ na kuryāt tu nṛpatiḥ kāryadarśanam |
 tadā niyuñjayād vidvāmsam brāhmaṇam kāryadarśane ||
 amātyamukhyaṁ dharmajñam prājñam dāntam kulodbhavam |

sthāpayed āsane tasmin khinnaḥ kāryekṣaṇe nṛṇām ||
so 'sya kāryāṇi sampaśyet sabhyair eva tribhir vṛtaḥ |
sabhām eva praviśyāgryām āśinaḥ sthita eva vā ||

[10] **khinnaḥ** śrāntaḥ | tac ca rājño viśeṣaṇam | **sabhyair evety** evakāreṇa rājño vyāvṛttiḥ | tena
kālāntaravad rājasamnidhānāpekṣā prāḍvivākenāsmīnepakṣe na kartavyety arthaḥ | **sabhām**
evety evakāreṇa sthālāntaravyāvṛttiḥ | **yājñavalkyaḥ** (2. 3) |
apaśyatā kāryavaśād vyavahārān nṛpeṇa tu |
sabhyaiḥ saha niyuktavyo brāhmaṇaḥ sarvadharmavit ||

br̥haspatiḥ |

rājā kāryāṇi sampaśyet prāḍvivāko 'tha vā dvijaḥ |
nyāyāṅgāny agrataḥ kṛtvā sabhyaśāstramate sthitaḥ ||
brāhmaṇābhāve kṣatriyaṁ vaiśyaṁ vā prāḍvivākam kuryān na tu śūdrām | tathā ca **manuḥ**
(8.20-21) |

jātimātropajīvī vā kāmarṁ syād brāhmaṇabruvaḥ |
dharmapravaktā nṛpater na tu śūdraḥ kathamcana ||
yasya śūdras tu kurute rājño dharmavivecanam |
tasya sīdati tad rājyaṁ paṅke gaur iva paśyataḥ ||
eteṣāṁ nṛpādīnāṁ sabhāṅgatvaṁ pradarśayaṁs teṣāṁ upayogam āha **br̥haspatiḥ** |
nṛpādhikṛtasabhyāś ca smṛtir gaṇakalekhakau |
hemāgyambusvapuruṣāḥ sādhanāṅgāni vai daśa ||
eṣāṁ mūrdhā nṛpo 'ṅgānāṁ mukhaṁ cādhikṛtaḥ smṛtaḥ |
bāhū sabhyāḥ smṛtir hastau jaṅghe gaṇakalekhakau ||
hemāgyambu dṛṣṭau hṛcca pādau svapuruṣas tathā |
daśānām api caiteṣāṁ karma proktaṁ pṛthak pṛthak ||
vaktādhyakṣo nṛpaḥ śāstā sabhyāḥ kāryaparīkṣakāḥ |
smṛtir vinirṇayaṁ brūte jayadānaṁ damaṁ tathā ||
śapathārthe hiraṇyāgnī ambu tṛṣitakṣubdhayoḥ |
[11] gaṇako gaṇayed arthaṁ likhen nyāyaṁ ca lekhakaḥ ||
pratyarthisabhyānayanam sākṣiṇām ca svapūruṣaḥ |
kuryād alagnakau rakṣed arthipratyarthinau sadā ||
etat daśāṅgam karaṇam yasminn adhyāśya pārthivaḥ |
nyāyān paśyet kṛtamatiḥ sā sabhādhvarasammitā ||

atrādhikṛtādhyakṣaśabdābhyāṁ prāḍvivāko gṛhyate | **damo** daṇḍaḥ | **etat daśāṅgam**
karaṇam etat sabhālakṣaṇam karaṇam śārīram daśāṅgam ity arthaḥ | **yasmin** sabhālakṣaṇe
śārīre | asyāṁ sabhāyāṁ rājādīnām upaveśanaprakāram āha **br̥haspatiḥ** |

pūrvāmukhas tūpaviśed rājā sabhyā udaṇmukhāḥ |
gaṇakaḥ paścimāśyas tu lekhako dakṣiṇāmukhaḥ || iti |
sabhyagrahaṇam prāḍvivākasyāpy upalakṣaṇam | rājasabhāto 'nyāny api kāṇicid amukhyāni
vādanirṇayasthānāni darśayati **br̥haspatiḥ** ||

rājño ye viditāḥ samyak kulaśreṇigaṇādayaḥ |
sāhasanyāyavarjyāni kuryuḥ kāryāṇi te nṛṇām ||
kulaśreṇigaṇādhyakṣāḥ proktā nirṇayakāriṇaḥ |
eṣāṁ agre niścitasya pratijñā tūttarottarā ||
vicārya śreṇibhiḥ kāryam kulair yan na viniścitam |
gaṇaiś ca śreṇyavijñātaṁ gaṇājñātaṁ niyuktakaiḥ ||
kulādibhyo 'dhikāḥ sabhyāś tebhyo 'dhyakṣo 'dhikaḥ smṛtaḥ |

sarveṣāṃ adhiko rājā dharmaṃ yatnena niścitaṃ ||
uttamādhama madhyānāṃ vivādānāṃ vicāraṇāt |
uparyuparibuddhīnāṃ carantīśv abuddhayaḥ ||

kulaṃ jñātisambandhibandhūnāṃ samūhaḥ | śreṇir bhinnajātīyānāṃ ekakarmopajīvināṃ
samūhaḥ | **gaṇo** vijātīyānāṃ nānākarmopajīvināṃ ekagrāmādivāsināṃ samūhaḥ | **adi**śabdena
sabhyādīnāṃ grahaṇam | **sāhasanyāyavarjyāni** [12] sāhasākhyavyavahārapadavyatiriktāni |
niyuktakāḥ sabhyāḥ | **yājñavalkyaḥ** (2.30) |

nṛpeṇādhikṛtāḥ pūgāḥ śreṇayo 'tha kulāni ca |
pūrvam pūrvam guru jñeyam vyavahāra vidhau nṛṇām ||

nṛpeṇādhikṛtāḥ prādvivākādayaḥ | **pūga**śabdo gaṇaśabdasaṃnānārthaḥ | vanecarādīnāṃ
vanādiṣu sabhā bhavatyāha **brhaspatiḥ** |

ye cāraṇyacarāḥ teṣāṃ araṇye karaṇam bhavet |
senāyām sainikānāṃ tu sārtheṣu vaṇijām tathā ||

karaṇam sabhā |

iti śrīkodaṇḍe ... ddayote sabhānirūpaṇam || 2 ||

***Possible reading of the defective text:*

iti

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalīvirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātma mahārājādhirājaśrī **madanasiṃhadevaviracite madanaratnapradīpe**
vyavahāravivekoddyote sabhānirūpaṇam ||2||

atha vyavahāradarśanaprakāraḥ |

tatra vyavahāradarśanakālam āha **kātyāyanaḥ** (60-61):

sabhāsthāneṣu pūrvāhṇe kāryāṇāṃ nirṇayam nṛpaḥ |
kuryāc chāstrapraṇītena mārgenāmitrakarśanaḥ ||
divasasyāṣṭamaṃ bhāgaṃ muktvā bhāgaṭrayam tu yat |
sa kālo vyavahārāṇāṃ śāstradr̥ṣṭaḥ paraḥ smṛtaḥ ||

aṣṭamo bhāgaḥ prathamapraharasya pūrvam ardham **bhāgaṭrayam** etaduttaram āvartanāt
prācīnam bhāgaṭrayam | atra varjyās tithīr darśayati **saṃvartaḥ** |

caturdaśī hy amāvāsyā paurṇamāsī tathāṣṭamī |
tithīṣv āsu na paśyeta vyavahārān vicakṣaṇaḥ || iti |

aniṣiddhāyām tithau pūrvāhṇe nirṇayārtham śāstraparyālocanam kuryāt | tathā ca **brhaspatir**
api |

pūrvāhṇe tām adhiṣṭhāya vṛddhāmātyānujīviḥ |
paśyet purāṇadharmārthaśāstrāṇi śṅṇuyāt tathā || iti |

nirṇayārtham iti ṣeṣaḥ | dharmāśāstrāṇi darśitāni **pitāmahena** |

sāṅgā vedās tu catvāro mīmāṃsā smṛtayas tathā |
etāni dharmāśāstrāṇi purāṇam nyāyadarśanam || iti |

[13] **arthaśāstram** nītiśāstram | dharmāśāstranītiśāstrayor virodhe vyavasthām āha **nāradaḥ**
(NSm Nā. 1. 39) |

yatra vipratipattiḥ syād dharmasāstrārthaśāstrayoh |
 arthaśāstroktam utsṛjya dharmasāstroktam ācaret ||
 dharmasāstrayor virodhe nyāyo vinigamaka ity āha **yājñavalkyaḥ** (2.21) |
 smṛtyor virodhe nyāyas tu balavān vyavahārataḥ |
nyāyaḥ utsargāpavādhāvādirūpaḥ | **vyavahārataḥ** vṛddhavyavahārāt | **nārado** 'pi (NSm Mā 1.40) |

dharmasāstravirodhe tu yuktivyukto vidhiḥ smṛtaḥ |
 nyāyaparyālocanābhāve doṣam āha **brhaspatiḥ** |
 kevalam śāstram āśritya na kartavyo hi nirṇayaḥ |
 yuktihīne vicāre tu dharmahāniḥ prajāyate ||
 coro 'coro sādhasādhuḥ jāyate vyavahārataḥ |
 yuktiṁ vinā vicāreṇa māṇḍavyaś coratām gataḥ ||
 asatyāḥ satyasadṛśāḥ satyāś cāsatyasamībhāḥ |
 dṛśyante bhrāntijanakās tasmād yuktyā vicārayet ||
sādhasādhuḥ sādhuḥ asādhuḥ chāndasaḥ sorlopaḥ | **vyavahārataḥ** ayuktikavicārāt |
 deśācāraparyālocanam api kartavyam ity āha **manuḥ** (8.3) |
 pratyaham deśadṛṣṭaiś ca śāstradṛṣṭaiś ca hetubhiḥ |
 aṣṭādaśasu mārgeṣu nibaddhāni pṛthak pṛthak ||
 kāryāṇi paśyed ity anuṣaṅgaḥ | **mārgeṣu** vyavahārapadeṣu | deśadṛṣṭasya lakṣaṇam āha **kātyāyanaḥ** (46) |
 yasya deśasya yo dharmah pravṛttaḥ sārvaśālikah |
 śrutismṛtyaviruddhena deśadṛṣṭaḥ sa ucyate ||
[14] śāstrābhāve tu deśadṛṣṭānusāreṇaiva nirṇayaḥ kārya ity āha **sa eva** (Kāt 45) |
 tasmāc chāstrānusāreṇa rājā kāryāṇi sādhayet |
 vākyābhāve tu sarveṣāṁ deśadṛṣṭamatam nayet ||
 bhinnadeśīyānām parasparam vivāde śāstradṛṣṭenaiva nirṇaya ity apy āha **sa eva** (Kāt. 47)
 deśapattanagoṣṭheṣu puragrāmeṣu vādinām |
 teṣāṁ svasamayair dharmah śāstrato 'nyeṣu taiḥ saha ||
 nirṇetavya iti śeṣaḥ | **svasamayaiḥ** svadeśanibaddhair ācāraiḥ | jātikuladharmā apy anusaraṇīyā
 ity apy āha **manuḥ** (8 41) |

jātijānapadān dharmān śreṇīdharmāmś ca dharmavit |
 samīkṣya kuladharmāmś ca svadharmam pratipālayet ||
jātijānapadān dharmān jātideśasambandhino dharmān | **śreṇyaḥ** ekakarmopajīvinō
 vaṇikkṛṣṭīvalādayaḥ | **svadharmam** duṣṭadaṇḍanarūpam | kuladharmasya lakṣaṇam uktam
kātyāyanena (85) |

gotrasthitis tu yā yeṣāṁ kramādāyāti dharmataḥ |
 kuladharmam tu tam prāhuḥ pālayettam tathaiva tu ||
brhaspatir api |

deśajātikulānām ca ye dharmāḥ prāk pravartitāḥ |
 tathaiva te pālaniyāḥ prajā prakṣubhyate 'nyathā ||
 janāparaktir bhavati balaṁ kośaś ca naśyati |
 uduhyate dākṣiṇātyair mātulasya sutā dvijaiḥ ||
 madhyadeśe karmakarāḥ śilpinaś ca gavāśinaḥ |
 matsyādāś ca narāḥ sarve vyabhicāraratāḥ striyaḥ ||
 uttare madyapā nāryaḥ sprṣyā nṛṇām rajasvalāḥ |
 anena karmaṇā naite prāyaścittadamārhaḥ || iti |

sarve brāhmaṇādayaḥ | “pūrve” iti **kṛtyakalpatarau** pāṭhaḥ | pūrve pūrvadeśe | **[15]** damo
daṇḍaḥ | yat tu smṛtyantareṣv etatkarmakarāṇe prāyaścittadaṇḍābhidhānaṁ tad
etadvacanānupāttadeśaviśayam | vaṇigādīnāṁ mitho vivāde rājñā taddharmaṁ paryālocya
taddharmābhijñair eva nirṇayaḥ kārāṇīyaḥ | tathā ca **vyāsaḥ** |

vaṇikśilpiprabhṛtiṣu kṛṣiraṅgopajīviṣu |
āśakyo nirṇayo hy anyais tajjñair eva tu kārayet ||

br̥haspatir api |

kīnāsāḥ kārūkāḥ śilpikusīdiśreṇinartakāḥ |
liṅginas taskarāḥ kuryuḥ svena dharmeṇa nirṇayam ||

kīnāsāḥ kṛṣīvalāḥ | **kārūkāḥ** vardhakyādayaḥ | **śilpinaś** citrakārādayaḥ | **kusīdino** vārdhuṣikāḥ |
liṅginaḥ pāsupatādayaḥ | brāhmaṇeṣu svavarṇāśramasambandhini kārye mitho vivadamāneṣu
rājā svayaṁ nirṇayaṁ na kuryāt | kiṁ tu tāns āmbodhya brāhmaṇair eva taddharmanirṇayaṁ
kārayet | tathā ca **manuḥ** (8.390-91) |

āśrameṣu dvijātīnāṁ kārye vivadatām mithaḥ |
na vibrūyān nṛpo dharmāṁ cikīrṣan hitam ātmanaḥ ||
yathārham etān abhyarcya brāhmaṇaiḥ saha pāṛthivaḥ |
sāntvena praśamayyādaḥ svadharmāṁ pratipādayet ||

āśrameṣu kārye āśramasambandhini kārye | **na vibrūyāt** na viśiṣya brūyāt | **sāntvena**
anunayena | **praśamayya** kopam apanīya | **br̥haspatir** api |

tapasvināṁ tu kār्याṇi traividyaḥ eva kārayet |
māyāyogavidāṁ caiva na svayaṁ kopakāraṇāt ||

kātyāyano ‘pi (84) |

samyagvijñānasampannenopadeśaṁ prakalpayet |
utkṛṣṭajātīśīlānāṁ gurvācāryatapasvināṁ ||

samyagvijñānasampanneneti tṛtīyāntaṁ padam | guruśiṣyādīnāṁ **[16]** mitho vivāde rājā
kenacit prakāreṇa yathābhāryarthitam artham avakalayya vivādopaśamaṁ kuryāt | na tu
pratijñottaralekhanapūrvakaṁ vicāraṁ kuryāt | etad evābhipretyāha **br̥haspatiḥ** |

guruśiṣyau pitāputrau dāpatī svāmibhṛtyakau |
eteṣāṁ samavetānāṁ vyavahāro na sidhyati ||

samavetānāṁ ekasmin viśaye vivadamānānāṁ | īrṣyādisamudbhūto dāpatyor vivādo rājani
na nivedanīyo ‘pīty āha **nāradaḥ** |

īrṣyāsūyāsamutthe ca saṁrambhe kāmahetuke |
dāpatī vivadeyātāṁ svajñātiṣu na rājani || iti |

jñātiśabdenātra suhṛdo lakṣyante | vivādaviśayam āvedayitum āgatasya praśnaprakāra m āha

kātyāyanaḥ (86-87) |

kāle kār्यārthinaṁ pṛcchet praṇataṁ purataḥ sthitam |
kiṁ kār्याṁ kā ca te pīḍā mā bhaiṣīr brūhi mānava ||
kena kasmin kadā kasmāt pṛcched evaṁ sabhāgataḥ |

āvedayitur āvedanakāle saśastratvādikāṁ niṣiddham **uśanasā** |

saśastro 'nuttarīyo vā muktakacchaḥ sahāsanah |
vāmahastena vā sragvī vadan daṇḍam avāpnuyāt ||

sahāsanah āsanasthaḥ | **vāmahastena** vāmahastam udyamya | **vadan** kār्याṁ āvedayan vety
arthaḥ | praśnānantaraṁ kartavyam āha **kātyāyanaḥ** (87-88) |

evaṁ pṛṣṭaḥ sa yad brūyāt sasabhyair brāhmaṇaiḥ saha |
vicārya kār्याṁ nyāyāṁ ced āhvānārtham ataḥ param ||
mudrāṁ vā nikṣipet tatra puruṣaṁ vā samādiśet |

nyāyyam vicārayogyam | **brhaspatir** api |

yasyābhiyogam kurute tathyenāśankayāpi vā |

tam evānāyayed rājā mudrayā puruṣeṇa vā ||

āvedanānantaram kār्याntaravaiyagryeṇa rājñā prativādino 'nāhvāne rājājñayā [17]

taddānaparyantam vādy eva kenacit puruṣeṇa prativādino nirodham kuryāt | tathā ca

kātyāyanah (28,104) |

utpādayati yo himsām deyaṁ vā na prayacchati |

yācamānāya dauḥṣṭilyād ākr̥syō 'sau nṛpājñayā ||

āvedya tu nṛpe kār्याm asandigdhe pratiśrute |

tadāsedham niyuñjīta yāvad āhvānadarśanam ||

asandigdhe pratiśrute vicāryatvena niścite vicāryatvena pratijñāte ca | **tadāsedham**

prativādyāsedhakam puruṣam | **nārado** 'pi (Mā. 1.47) |

vaktavye 'rthe na tiṣṭhantam utkrāmantaṁ ca tadvacaḥ |

āsedhayed vivādārthī yāvad āhvānadarśanam ||

vaktavye nirṇetavye | **na tiṣṭhantaṁ** nirṇayārtham avyāpriyamāṇam | **utkrāmantaṁ**

atīkrāmantaṁ | **tadvaco** vādivacaḥ | āsedhasya cāturvidhyam āha **sa eva** (NSm 1.48) |

sthānāsedhaḥ kālakṛtaḥ pravāsāt karmaṇas tathā |

caturvidhaḥ syād āsedhas tam āsiddho na laṅghayet ||

amuṁ vivādam anirṇīyāsmāt pradeśād anyatra padaprakṣepo na kār्या ity evamrūpa āsedhaḥ

sthānāsedhaḥ | etannirṇayam akṛtvā tvayāsmīn dine bhojanaṁ na kartavyam ity evamādirūpaḥ

kālāsedhaḥ | nirṇayam akṛtvā grāmāntaram na gantavyam ity evamrūpaḥ **pravāsāsedhaḥ** |

paricchedam avidhāya sandhyāvandanādīkam na karaṇīyam ity evamrūpo

deśakālāvacchedarahitaḥ karmanirodhaḥ **karmāsedhaḥ** | svaniyuktapuruṣeṇa kṛtasya

nirodhasyātikrame svapakṣasādhanaśāmarthyē svahastenāsedham kuryāt |

tathā ca **kātyāyanah** |

[18] kriyārthinā niruddhaḥ sann āsedham ced vīlaṅghayet |

svahastenāpi roddhavyo yady asau tām vibhāvayet ||

asau vādī **tām** kriyām **vibhāvayet** sādhayitum samartho bhavet | āsiddhasyāsedhātikrame

daṇḍam āha **kātyāyanah** (105) |

āsedhayogyā āsiddha utkrāman daṇḍam arhati |

āsedhayogyē nirodhayogyē karmaṇi | nirodhāyogyaviṇmūtrotsargādinirodhe atīkramitur na

daṇḍaḥ pratyutāseddhur eva | tathā coktaṁ **tenaiva** (Kāt. 106) |

yas tv indriyanirodhena vyāhārocchvasanādibhiḥ |

āsedhayed anāsedhaiḥ sa daṇḍyo na tv atīkramāt ||

anāsedhair āsedhānarhaiḥ | kvacid āsedhātikrame daṇḍābhāvam āha **nāradaḥ** (Mā. 1.49) |

naḍīśantārakāntāradurdeśopaplavādiṣu |

āsiddhas tam parāsedham utkrāman nāparādhnyāt ||

mādhavīye tu durdaśeti pāṭhaḥ | **durdaśā** duravasthā | anāsedhyān āsedhur daṇḍam āha

kātyāyanah (110) |

āsedhayāms tv anāsedhyam rājñā śāsya iti sthitiḥ |

anāsedhyān āha **sa eva** (107-108) |

vṛkṣaparvatam ārūḍhā hastyaśvarathanauṣṭhitāḥ |

viśamasthāś ca te sarve nāsedhyāḥ kār्याsādhakaiḥ ||

vyādhyārtā vyasanasthāś ca yajamānas tathaiva ca |

yajamāno yāgādivaidikakarma kurvāṇaḥ | **vyāsaḥ** |

yogī piyaccharudmato (yiyakṣur unmatto?) dharmārthī vyasanī vratī |

dānonmukho nābhiyojyo nāsedhyo nāhvayec ca tam ||

yogī adhyātmayogāsaktaḥ | **nāradaḥ** (Mā. 1.52-54) |

nirveṣṭukāmo rogārto yiyakṣur vyasane sthitaḥ |

abhiyuktas tathānyena rājakāryodyatas tathā |

[19]

gavāṃ pracāre gopālāḥ sasyāvāpe kṛṣṭivalāḥ |

śilpinaś cāpi tatkālam āyudhīyāś ca vīgrahe ||

aprāptavyavahāraś ca dūto dānodyato vratī |

viṣamasthāś ca nāsedhyā na caitān āhayen nṛpaḥ

br̥haspatiḥ |

śastrodvāhodyato rogī śokārtonmattabālakāḥ |

matto vṛddho 'bhiyuktaś ca nṛpakāryodyato vratī ||

āsanne sainikaḥ samkhye karṣako vāpasamgrahe |

viṣamasthāś ca nāsedhyāḥ strīsanāthāś tathaiva ca ||

vāpasamgrahe vījāvāpatatsamgrahayoḥ | **strīsanāthāḥ** striyaḥ kulastrīyaḥ sanāthāḥ paratantrāḥ
pitṛādyadhīnāḥ | striyā saha rahasi sthitāḥ strīsanāthā itī paurastyāḥ | **kātyāyanaḥ** (96-97) |

akalpabālasthviraviṣamasthakriyākulān |

kāryātipāativyasaninṛpakāryotsavākulān ||

mattonmattapramattārtabhṛtyān nāhvānāyēn nṛpaḥ |

na hīnapakṣāṃ yuvatīm kule jātām prasūtikām ||

sarvavarṇottamām kanyām tā jñātiprabhukāḥ smṛtāḥ | iti |

āsedhe kṛte yasya kāryam naśyati sa **kāryātipātī** | yuvatī(ya?)ś cāpy āhvātavyā āha **sa eva** (Kāt
98) |

tadadhīnakuṭumbīyaḥ svairiṇyo gaṇikāś ca yāḥ |

niṣkulāś caiva patitāś tāsām āhvānam iṣyate || iti |

tadadhīnakuṭumbīyaḥ kuṭumbapoṣaṇakāriṇya ābhīrādīstriyaḥ | **svairiṇyo** vyabhicāriṇyaḥ |
gaṇikā veśyā | ye tv abhiyuktāś tadbhayāt samnyāsādīkaṃ gṛhṇanti teṣām api kvacid āhvānam
āha **sa eva** |

[20]

jñātvābhiyogaṃ ye 'pi syur vane pravrajitādayaḥ |

tān apy āhvānayed rājā gurukāryeṣv akopayan ||

vyādhitādīnām apy anirbandhenāhvānam āha **sa eva** |

kālām deśam ca vijñāya kāryāṇām ca balābalaṃ |

akalpādīn api śanaiḥ śanair āhvānāyēn nṛpaḥ ||

“śanair yānair āhvānayed” itī **mādhavīye** pāṭhaḥ | yānaiḥ dolādibhiḥ | rājñāhūtasyānāgamane
daṇḍam āha **br̥haspatiḥ** |

āhūto yatra nāgacched darpād bandhubalānvitaḥ |

abhiyogānurūpeṇa tasya daṇḍam prakalpayet ||

abhiyogabhedena daṇḍabhedam āha **kātyāyanaḥ** (100 - 101) |

āhūtas tv avamanyeta yaḥ śakto rājaśāsanam |

tasya kuryān nṛpo daṇḍam vidhidṛṣṭena karmaṇā ||

hīne karmaṇi pañcāśan madhyame tu śatāvaraḥ |

gurukāryeṣu daṇḍaḥ syān nityam pañcaśatāvaraḥ ||

kvacid āhūtasyānāgamane daṇḍābhāvam āha **vyāsaḥ** |

parāṇīkahate deśe durbhikṣavyādhipīḍite |

kurvīta punar āhvānam daṇḍam na parikalpayet ||

āhūtasyāgamane yat kartavyam tad āha **pitāmahaḥ** |

sabhāyāḥ purataḥ sthāpyo 'bhiyukto vādinā tathā |

śaṁsite 'nyatra vā sthāne pramāṇam so 'nyathā na tu || iti |
sabhāyām apy abhiyoktrādīnām madhye kena kadā vaktavyam ity apekṣāyām āha **kātyāyanah**
(121) |

tatrābhiyoktā prāg brūyād abhiyuktas tv anantaram |
tayor ante sadasyās tu prāḍvivākas tataḥ param ||
[21] nārado 'pi (Mā 2.38) pūrvam āvedayituḥ pratijñāvāditvam āha |
rājñe kuryāt pūrvam āvedanam yas
tasya jñeyah pūrvavādo vidhijñaiḥ || iti |
kvacit sīmāvivādāu yaḥ pūrvam āvedayati sa eva na pratijñāvādī kiṁ tūbhayor madhye yo
'dhikakāryo bahupīḍo vā sa pūrvavādī | tathā cāha **sa eva** |

yasya cāpy adhikā pīḍā kāryam vābhyadhikam bhavet |
tasyārthavādo dātavyo na yaḥ pūrvam nivedayet ||

kātyāyano 'pi (122) |

yasya syād adhikā pīḍā kāryam vābhyadhikam bhavet |
pūrvapakṣo bhavet tasya na yaḥ pūrvam nivedayet || iti |
yatrānayor viṣayabhedena yugapadvāditvam prativāditvam ca tatrottamavarṇasya
adhikapīḍasya vā pratijñāvādam saṁśodhya paścād itarasya pakṣo nirṇetavyaḥ |
tathā ca **br̥haspatiḥ** |

ahampūrvikayā yātāv arthipratyarthinau yadā |
vādo varṇānurūpeṇa grāhyaḥ pīḍām avekṣya vā |
anayor vādiप्रतिवदिनोर ubhayor anyatarasya vā vaktum asāmarthyē tadarthe tatpratidinidhir
brūyāt | tathā **br̥haspatiḥ** |

apragalbhaḥaḍonmattavṛddhastrībālaroginām |
pūrvottaram vaded bandhur niyukto 'nyo 'tha vā narah ||

pūrvottaram pūrvapakṣottaram | **kātyāyanah** (89-90) |

adhikāro 'bhiyuktasya netarasyāsty asaṅgateḥ |
itaro 'py abhiyuktena prerito 'dhikṛto mataḥ ||
samarpito 'rthinā yo 'nyaḥ paro dharmādhikāriṇi |
prativādī sa vijñeyah pratipannaś ca yaḥ svayam ||

abhiyuktena pratyarthinā | **arthinā** vādinā | **prativādi**śabdo 'tra pratinidhiparo na tu
pratyarthiparah | **pratipannaś ca** yaḥ **svayam** yaḥ svayam apy **[22]** aham asya pratinidhir
bhaviṣyāmīti kṛtāṅgikārah | atra **pratipannaś**cetiśabdena
arthisamarpitatvasvayampratipannatvayoḥ samuccittayoḥ pratinidhitve prayojakatvam uktam |
pratinidhijayaparājayau vādiप्रतिवदिगमिनौ ity āha **nāradaḥ** (NSm Mā 2.22) |

arthinā saṁniyukto vā pratyarthiprerito 'pi vā |
yo yasyārthe vivadate tayor jayaparājayau ||

tayor arthipratyarthinoḥ | yat tu –

yo na bhrātā na ca pitā na putro na niyogakṛt |
parārthavādī daṇḍyaḥ syād vyavahāreṣu vibruvan ||
iti **kātyāyana**vacanam tad aniyuktaviṣayam yata uktam **tenaiva** (Kāt 92) |
dāsāḥ karmakarāḥ śiṣyā niyuktā bāndhavās tathā |
vādinō na ca daṇḍyāḥ syur yas tato 'nyaḥ sa daṇḍabhāk ||

keṣucid vivādeṣu pratinidhiniṣedhas **tenaiv**oktaḥ (Kāt 93 - 95) |
brahmahatyāsurāpāne steyagurvaṅganāgame |
anyeṣv aśakyavādeṣu prativādī na dīyate ||
manuṣyamāraṇe steye paradārābhimarśane |

abhakṣyabhakṣaṇe caiva kanyāharaṇadūṣaṇe ||
 pārūṣye kūṭakaraṇe nṛpadrohe tathaiva ca |
 prativādī na dāpyaḥ syāt kartā tu vivadet svayam ||
prativādī pratinidhiḥ | punaḥ steyagrahaṇaṁ tatra sarvathā pratinidhir na dātavya ity
 etadarthaṁ | vyavahārapravṛttyanantaraṁ vā diprativādinor anyatarasyobhayor vā vipattau
 tatputro vyavahāranirṇayaṁ kuryāt | tathā ca **br̥haspatiḥ** |
 pūrvottare 'bhilikhite yatra vādī pramīyate |
 pratyarthī vā sutas tābhyāṁ vyavahāraṁ viśodhayet ||
 anirṇītakriyāṁ kalpayitvā parāmṛśya vā dino vivadamānasya pratijñāṁ bhāvayet sādhayet |
 mithyottare iti śeṣaḥ | pratyarthī kāraṇaṁ sādhayet pratyavaskandane iti śeṣaḥ | prāgvṛttavādī
 prānnyāyottaravādī jayapatreṇeti prādvivākādīnāṁ upalakṣaṇaṁ | ata eva vyāsaḥ |
[23] prānnyāye jayapatreṇa prādvivākādibhis tathā | iti |
nāradaḥ |
 mithyā kriyā pūrvavāde kāraṇe prativādinī |
 prāṅganyāyavidhisiddhau tu jayapatraṁ kriyā bhavet ||
mithyā mithyottare | **pūrvavāde** vādinī kriyā | **jayapatraṁ kriyā bhavet** pramāṇaṁ bhaved ity
 arthaḥ | **vyāsaḥ** |
 prānnyāyakāraṇoktau tu pratyarthī nirdiśet kriyāṁ |
 mithyottare pūrvavādī pratipattau na sā bhavet ||
pratyarthī prativādī | **pratipattau** saṁpratipattyuttare | **sā** kriyā |
 ekasmin vastuni mamedam mamedam iti vivadamānāyor yugapatsabhāyāṁ āgatayor yaḥ
 pūrvam mayā labdham iti vadati tasya pūrvavādināḥ kriyā | tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2.17)
 sākṣiśūbhayataḥ satsu sākṣiṇaḥ pūrvavādināḥ | iti |
 grāhyā bhavantīti śeṣaḥ | sākṣigrahaṇaṁ pramāṇāntarasyāpy upalakṣaṇaṁ | yadā tu tayor
 evaikaḥ kathayati satyam anena pūrvam labdham kiṁ tv asmād evānyena pratigrahādīnā
 labdhvā mahyam dattam iti tatra yaḥ paścāl labdham iti vadati tasyottaravādināḥ kriyā | tathā ca
sa eva (YDh 2.17) |
 pūrvapakṣe 'dharībhuṭe bhavanty uttaravādināḥ ||
 sākṣiṇa ity anuṣaṅgaḥ | **pūrvapakṣaḥ** pūrvam mayā labdham iti pakṣaḥ | tasya cādharībhāvaḥ
 saṁpratipannatvenāsādhyatvāt | idaṁ ca kriyādānaṁ vā diprativādinor lagnakaṁ gṛhītvā kāryam
 | tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2.10) |
 ubhayor pratibhūḥ grāhyaḥ samarthaḥ kāryanirṇaye |
 nirṇayasya kāryam yat sādhitadhanadānaṁ daṇḍadravyadānaṁ ca tat **kāryanirṇayaḥ** |
 pūrvanipātaśāstrasyānityatvāt tulyāsyaprayatnaṁ savarṇam (pāṇini
 1. 1. 9) iti sūtre prārambhotpannasya (prārambho yatnasya?) prayatna iti
 vadatā **mahābhāṣyakāreṇa** kvacit śaṣṭhīsamāse śaṣṭhyantasya paranipāto **[24]** bhavatīti
 jñāpanād vā nirṇayaśabdasya paranipātaḥ | **vijñāneśvaras** tu āhitāgyādigaṇapāthāt
 kāryaśabdasya pūrvanipātam āha | pratibhūṭvenāgrāhyān āha **kātyāyanaḥ** (114- 116) |
 na svāmī na ca vai śatruḥ svāminādhikṛtas tathā |
 niruddho daṇḍitaś caiva saṁśayastho na ca kvacit ||
 naiva rikthī na riktaś ca na caivānyatra vāsinaḥ |
 rājakāryaniyuktāś ca ye ca pravrajitā narāḥ ||
 nāśakto dhanine dātum daṇḍam rājñe ca tatsamam |
 nāvijñāto grahītavyaḥ pratibhūtvakriyāṁ prati ||
rikthī rikthahārī bhrātrādīḥ | **rikto** nirdhanaḥ | **anyatravāsino** deśāntaranivāsinaḥ | **avijñātaḥ**
 viśeṣato 'pariśīlitaḥ | **yājñavalkyaḥ** (2.52) |

bhrātrīṇām atha dampatyoh pituḥ putrasya caiva hi |
prātibhāvyam ṛṇam sākṣyam avibhakte na tu smṛtam ||

nārado 'pi |

sākṣitvaṁ prātibhāvyam ca dānam grahaṇam eva ca |
vibhaktā bhrātaraḥ kuryur nāvibhaktāḥ parasparam ||

lagnakasyālābhe tadrakṣaṇārthaṁ yāvan nirṇayaṁ rājapuruṣā niyojyās te ca tābhyāṁ vetanaṁ
grhṇīyuh | tathā ca **kātyāyanah** (117)

atha cet pratibhūr nāsti kāryayogyas tu vādinaḥ |
sa rakṣito dīnasyānte dadyād bhr̥tyāya vetanam ||

kāryayogyah sādhitadhanādānādiyogyah | **vādinaḥ** vivadamānasya |
atraikatvam avivakṣitam | bhr̥tyāyety atrāpy ekatvam avivakṣitam | pratibhūrahitasya parājaye
dhanādigrahaṇopāyam āha **sa eva** (118 - 119) |

dvijātīḥ pratibhūhīno rakṣyah syād bāhyacāribhiḥ |
śūdrādīn pratibhūhīnān bandhayen nigaḍena tu ||

(25)

atikrame 'payāne ca daṇḍayet taṁ pañāṣṭakam |
nityakarmoparodhas tu na kāryah sarvavarṇinām || iti |

iyam mithyottarādiṣu yathāyogyam vādipratīvādinor anyatarasmai dātavyatvenoktā kriyā | yo
hīnavādīlakṣaṇayuktas tasya daṇḍamātrārhatve daṇḍam grhītvā dātavyā parājayārhatve tu na
deyā | hīnalakṣaṇārāhitye tu avilambena deyā | tatra hīnavādinām darśayati **kātyāyanah**
(385-386)

ākāreṅgitaceṣṭābhis tasya bhāvaṁ vibhāvayet |
pratīvādī bhaved dhīnaḥ so 'numānena lakṣyate ||
kampaḥ svedo 'tha vaivarṇyam oṣṭhaśoṣāvamarśane |
bhūlekhanam sthānahānis tiryagūrdhvanirīkṣaṇam |
svarabhedaś ca duṣṭasya cihnam āhur manīṣiṇaḥ ||

pratīvādigrahaṇam upalakṣaṇam | **anumānena** duṣṭacihnena kampādinaḥ | **avamarśanam**
lehanam | anyāny api hīnavādīlakṣaṇāny āha **yājñavalkyah** (2.13 -15) |

deśād deśāntaram yāti sṛkkiṇī pariledhi ca |
lalāṭam svidyate cāsyā mukham vaivarṇyam eti ca ||
parīśuṣyatskhaladvākyo viruddham bahu bhāṣate |
vākcakṣuḥ pūjayati no tathoṣṭhau nirbhujaty api ||
svabhāvād vikṛtiṁ gacchen manovākkāyakarmabhiḥ |
abhiyoge ca sākṣye ca duṣṭaḥ sa parikīrtitaḥ ||

sṛkkiṇī oṣṭhaprāntau | **parīśuṣyan mukham** iti sambandhaḥ | **vākcakṣuḥ pūjayati no**
anyoktām vācam prativacanadānena cakṣuś ca prativīkṣaṇena na pūjayati | **svabhāvāt**
sabhākṣobhādikaṁ vinety arthaḥ | **kālikāpurāṇe** |

vācam na vadati trastaḥ kampaḥ svedo 'tha vā na tu |
vikāro vā vyathā gātre gatiḥ vā syān na vānyathāṁ ||

[26]

sa jayī yady akopaḥ syān na cet prāktana eva hi |

prāktanaḥ pūrvavādī | **nārado** 'pi (NSm Mā. 2.24) |

pūrvavādaṁ parityajya yo 'nyam ālambate punaḥ |
vādasamkramaṇāj jñeyo hīnavādī sa vai naraḥ ||

kātyāyanah (196)

na mayābhīhitam kāryam abhiyujya param vadet |
vibruvaṁś ca bhaved evam hīnam tam api nirdiśet ||

sa eva (197) |

lekhayitvā tu yo vākyam ūnaṁ vābhyadhikaṁ punaḥ |
vaded vādī sa hīyeta nābhiyogaṁ tu so 'rhati ||

manuḥ (8.53-58) |

ādeśaṁ (?) yaś ca diśati nirdiśyāpahnute ca yaḥ |
yaś cādharottarān arthān vigītān nāvabudhyate ||
apadiśyāpadeśaṁ ca punar yas tv apadhāvati |
samyak praṇihitaṁ kāryaṁ pṛṣṭaḥ sannābhinandati ||
asambhāṣye sākṣibhiś ca deśe sambhāṣate mithaḥ |
nirucyamānaṁ praśnaṁ ca necched yaś cāpi niṣpatet ||
brūhīty uktaś ca na brūyād uktaṁ ca na vibhāvayet |
na ca pūrvāparaṁ vidyāt tasmād arthāt sa hīyate ||
santi jñātāra ity uktvā diśety ukto diśen na yaḥ |
dharmasthaḥ kāraṇair etair hīnaṁ tam api nirdiśet ||
abhiyoktā na ced brūyād vadhyo daṇḍyaś ca dharmataḥ |
na cet tripakṣād prabrūyād dharmāṁ prati parājitaḥ ||

ādeśyam abhiyogam | ādeśo yatrārthipratyarthinau ṇādānādikāle sthitau sa pradeśa iti
kṛtyakalpataṛau | **smṛticandrikāyān** tv adeśa iti paṭhitvā nirṇayasamayāsambhavī sākṣīti
vyākhyātam | **adharottarān** [27] pūrvāparān | **vigītān** viruddhān | **apadiśya** uktvā | **apadeśaṁ**
vyājam | **apadhāvati** apasarati | **samyak praṇihitaṁ** samyag abhihitam | **pṛṣṭaḥ san** kim
atrottaraṁ kathayasi kena pramāṇena svapakṣaṁ sādhasyaṣīti pṛṣṭaḥ san | **nābhinandati**
nottarayati | **asambhāṣye deśe** sambhāṣaṇārhe pradeśe | niṣpatet anuktvā grāmāntaraṁ gacchet |
pūrvoktasyārthasya brūhi ityādinā punarvacanaṁ dārḍhyārtham | **dharmastho**
dharmādhikaraṇasthaḥ | **vadhyo** vadhārhe viśaye | **daṇḍyo** daṇḍārhe viśaye | **yājñavalkyaḥ**
(2.16) |

sandigdhartham svatanthro yaḥ sādhasyed yaṁ ca niṣpatet |
na cāhūto vadet kiṁcid dhīno daṇḍyaś ca sa smṛtaḥ ||

svatantraḥ sādhananirapekṣaḥ | **sādhayet** gṛhṇīyāt | **niṣpatet** palāyeta | atra daṇḍagrahaṇenaiva
hīnatve siddhe punar vacanaṁ prakṛtārthahānījñāpanārtham | 'ata eva **nāradaḥ** (Mā 1.46) |
anivedya tu yo rājñe sandigdhe 'rthe pravartate |
prasahya sa vineyaḥ syāt sa cāpy artho na sidhyati || iti |

kātyāyanaḥ (207) |

sākṣiṇo yas tu nirdiśya kāmato na vivādayet |
sa vādī hīyate tasmāt trimśadrātrāt pareṇa tu || iti |

nāradaḥ (Mā. 2.33) |

anyavādī kriyādveṣī nopasthāyī niruttaraḥ |
āhūtaprapalāyī ca hīnaḥ pañcavidhaḥ smṛtaḥ ||

kriyādveṣī sabhyādidveṣī | tathā ca **sa eva** |

sabhyāś ca sākṣiṇaś caiva kriyā jñeyā manīṣiṇā |
tām kriyāṁ dveṣī yo mohāt kriyādveṣī sa ucyate || iti |

nopasthāyī sabhyādinirūpita kāle sabhāyām aprāptaḥ | daivikādivighnenānāgamane
doṣābhāvam āha **bṛhaspatiḥ** |

[28]

ācārakaraṇe divye kṛtvopasthānanirṇayam |
nopasthito yadā kaścic chalaṁ tatra na kārayet ||
daivarājākṛto doṣas tasmin kāle yadā bhavet |
avadhityāgamātreṇa na bhavet sa parājitaḥ ||

ācārakarāṇe dharmādhikarāṇe | **chalam tatra na kārayet** aparādham tatra na manyetety arthaḥ | atra **nārada**vākye “hīnaḥ pañcavidha” ity abhidhānam na pañca evety avadhāraṇārtham anyeṣāṃ api hīnānāṃ smaraṇāt | kiṃ tarhi teṣūttarotarasya hīnatā gurvīti jñāpanārtham | tac cottarottarasya

anyavādī paṇān pañca kriyādveṣī paṇān daśa |
nopasthātā daśa dvau ca ṣoḍaśaiva niruttarī ||
āhūtaprapalāyī ca paṇān grāhyas tu vimśatim | iti

kātyāyanaoktadaṇḍabhūyastvaṃ sūcayitum (202) | **kātyāyanaḥ** |
na pareṇa samuddiṣṭān upeyāt sākṣiṇo rahaḥ |
bhedayec caiva nānyena hīyetaivaṃ samācaran ||

nāradaḥ |

ubhayaḥ likhite vākye prārabdhe kāryanirṇaye |
anuktaṃ tatra yo brūyāt tasmād arthāt sa hīyate || iti |

brhaspatiḥ |

sākṣiṇas tu samuddiṣṭas yaś tu tān na nigādayet |
trimśadrātrāt tripakṣād vā tasya hāniḥ prajāyate ||
āhūtaprapalāyī ca maunī sākṣī parājitaḥ |
svavākyapratipannaś ca hīnavādī caturvidhaḥ ||
prapalāyī tripakṣe 'tha maunakṛt saptabhir dinaiḥ |
sākṣibhinnaś tatksaṇena pratipannaś ca hīyate ||

svavākyapratipannaḥ svayamaṅgikṛtaparājayaḥ | atra trimśadrātrād [29]

ityādikalāviṣeṣanirdeśaḥ kāryalāghavagauravānusārī alpakālabahukālopalakṣaṇaparaḥ |
eteṣu hīnavādicihneṣu kānicit sākṣiparājitatvādīni cihnāni vādyabhimatārthābhāvanīścāyakāni |
teṣāṃ darśane daṇḍabhaṅgau kalpanīyau | tathā ca **kātyāyanaḥ** (206) |

doṣānurūpaṃ saṃgrāhyaḥ punarvādo na vidyate |

kānicit tv arthāntarabhāṣaṇādīni tadabhimatārthābhāvasambhāvanāhetubhūtāni | teṣāṃ
darśanena daṇḍaḥ parikalpyaḥ | ata eva **kātyāyanaḥ** (202) |

anyavādī paṇān pañca kriyādveṣī paṇān daśa |
nopasthātā daśa dvau ca ṣoḍaśaiva niruttaraḥ ||
āhūtaprapalāyī ca paṇān grāhyas tu vimśatim | iti |

vyavahārapravartanaṃ tu,

palāyanānuttaratvād anyapakṣāśrayeṇa ca |
hīnasya grhyate vādo na svavākyajitasya tu ||

ityādibhir **brhaspaty**ādivākyair yatrābhyanujñātaṃ tatra kartavyam | itaratra bhaṅgo vaktavyaḥ
| palāyanādaḥ punarvādābhyanujñānaṃ tripakṣādikalāmadhye veditavyaṃ na tu tata ūrdhvaṃ,
prapalāyī tripakṣeṇa maunakṛt saptabhir dinaiḥ |

iti pūrvodāhṛtavacanāt | manyukṛteṣu sāhasādivyavahāreṣu pramādenānyathābhidhāne ‘pi
daṇḍabhaṅgau | amanyukṛteṣu ṛṇādyarthavyavahāreṣu tu daṇḍa eva na bhaṅgaḥ | tathā ca

nāradaḥ (Mā. 2.25) |

sarveṣv arthavivādeṣu vākchale nāvasīdati |
paśustrībhūmyṛṇādāne śāsyo ‘py arthān na hīyate ||

sarveṣv arthavivādeṣu amanyukṛteṣu vivādeṣu **vākchale** pramādābhidhāne **nāvasīdati** na
parājayavān bhavati | tatra drṣṭāntaḥ | yathā **paśustrībhūmyṛṇādāneṣu** pramādābhidhānena
śāsyo ‘pi daṇḍo ‘pi svābhimatād **arthān na hīyate** | [30] **atrārthavivādeṣv** ity abhidhānān
manyukṛtavivādeṣu prakṛtārthahānir uktā | pūrvapakṣottaralekhanānantaram rājānam avijñāpya
vādirativādinor mitho melane daṇḍam āha **kātyāyanaḥ** (206) |

āvedya pragr̥hītārthaṁ praśamaṁ yānti ye mithaḥ |
 sarve dviguṇadaṇḍyāḥ syur vipralambhān nṛpasya te ||
pragr̥hītārthaṁ svaparigr̥hītaṁ arthaṁ | yad api,
 pūrvottare saṁniviṣṭe vicāre saṁpravartite |
 praśamaṁ ye mitho yānti dāpyās te dviguṇaṁ damam ||
 iti **br̥haspati**vacanaṁ tad api nṛpavañcanaviṣayam | tena nṛpājñayā mitho melane na daṇḍaḥ
 kim uta guṇa eva | tathā ca **sa eva** |
 pūrvottare 'bhilikhite prakrānte kāryanirṇaye |
 dvayoḥ santaptayoḥ sandhiḥ syād ayahpiṇḍayor iva ||
 sākṣisabhyavikalpas tu bhaved yatrobhayor api |
 dolāyamānau yo sandhiṁ kuryātān tau vicakṣaṇau ||
 pramāṇasamatā yatra bhedaḥ śāstracaritrayoḥ |
 tatra rājājñayā sandhir ubhayor api śasyate ||
sākṣisabhyavikalpaḥ kim ete vakṣyantīty evaṁrūpaṁ jñānam | **ubhayoḥ** vādiativādinōḥ |
dolāyamānau katham etat kāryaṁ bhaviṣyatīti sandehayuktau | **pramāṇasamatā** pakṣadvaye
 'pi sabhyānāṁ pramāṇaṁ sāmyapratibhānam | **bhedaḥ śāstracaritrayoḥ** caritraṁ
 vyavahārasāstraṁ tasya śāstrāntareṇa virodho vyavahārasya vyavahārāntareṇa virodha ity
 arthaḥ | iti pratyākalitanirūpaṇam ||
 atha kriyādānāntaraṁ kartavyaṁ kriyābhedādikaṁ ca nirdiṣṭaṁ tatra kriyādānam
 abhidhāyāha **br̥haspatiḥ** |
[31] śrutvā pūrvottaraṁ sabhyair nirdiṣṭā yasya bhāvanā |
 vibhāvayet pratijñātaṁ so 'khilaṁ likhitādinaḥ ||
bhāvanā kriyā | **ādi**śabdena vakṣyamānānām upasaṁgrahaḥ | **yājñavalkyo** 'pi (2.7) |
 tato 'rthī lekhayet sadyaḥ pratijñātārthasādhanaṁ |
 arthyate kāmyate ity arthaḥ śodhanīyo arthaḥ sa yasyāsti so 'rthī | tataś ca mithyottare
 sādhayitṛtvād arthī kāraṇaprāñnyāyottarayōḥ prativādī kāraṇaprāñnyāyasādhanaakatvenārthī |
 ayaṁ **cārthī pratijñātārthasya** sādhanīyārthasya **sādhanaṁ** pramāṇaṁ **sadyo** 'vilambena
 lekhayet ity arthaḥ | **vyāsaḥ** |
 pūrvavāde 'bhilikhitaṁ yāvat syāt tad aśeṣataḥ |
 arthī tṛtīyapāde tu kriyayā pratipādayet ||
pūrvavādagrahaṇam uttarasyāpy upalakṣaṇam | **kriyayā** pramāṇena | kriyābhedān darśayati
br̥haspatiḥ |
 dviprakārā kriyā proktā mānuṣī daivikī tathā |
 ekaikān ekadhā bhinnā munibhis tattvadarśibhiḥ ||
 sākṣilekhyānumānaṁ tu mānuṣī trividhā kriyā |
 ghaṭādyā dharmajāntyā ca daivī navavidhā smṛtā ||
 atra bhukteḥ pṛthagānirdeśo 'numāne 'ntarbhāvāt | sākṣyādibhedanirūpaṇaṁ tatprakarāṇe
 kariṣyate | **kātyāyanaḥ** (214) |
 sākṣiṇo likhitaṁ bhuktiḥ pramāṇaṁ trividhaṁ viduḥ |
 divyāpekṣayā sākṣyādīnāṁ prābalyam āha **yājñavalkyaḥ** (2.22) |
 pramāṇaṁ likhitaṁ bhuktiḥ sākṣiṇaś ceti kīrtitaṁ |
 eṣāṁ anyatamābhāve divyānyatamam ucyate ||
eṣāṁ anyatamasyāpy abhāve divyeṣu ghaṭādiṣv anyatamaṁ pramāṇatvena grāhyam iti
 śāstravidbhīr ucyata ity arthaḥ | **kātyāyano** 'py anenaivābhīprāyeṇaikasmin vastuni mamedam
 mamedam iti vivadamānāyor yugapat sabhāṁ āgatayor ekena **[32]** sākṣyādīpramāṇāvalambane
 apareṇa divyāvalambane sākṣyādikam eva grāhyam | tathā suvarṇaśatam asmin dine iyatyā

vṛddhyā gr̥hītaṁ tad idānīm mūlaṁ vṛddhiṁ ca na prayacchatīty abhiyoge pratyarthinā tv
apalāpe kṛte ṇagrahaṇe yadi sākṣiṇaḥ syuḥ saṁkhyāyām vṛddhiviśeṣe vā na syus tadāham
divyena saṁkhyādikāṁ sādhaiṣyāmīty arthinokte 'pi na tatra divyaṁ grāhyaṁ
sthālīpulākanyāyena saṁkhyāvṛddhiviśeṣayor niścayasambhavād ity āha |

yady eko mānuṣīm brūyād anyo brūyāt tu daivikīm |
mānuṣīm tatra gr̥hṇīyān na tu daivīm kriyām ṇṛpaḥ ||
yady ekadeśaprāptāpi kriyā vidyeta mānuṣī |
sā grāhyā na tu pūrṇāpi daivikī vadatām ṇṛṇām || [Kāt 218–219]

yājñavalkyo 'py ekadeśe sākṣyādisambhave divyaṁ na grāhyam ity abhiprāyeṇa
suvarṇaratnādyanekapadārthaviśayake 'bhiyoge pratyarthinā sarveṣām apalāpe sākṣyādinā yady
ekadeśam arthī sādhaiyati avaśiṣṭaṁ tu divyena sisādhaiṣati tadā rājārthinaṁ divyam akārayitvā
tasmai suvarṇaratnādikāṁ sarvaṁ api pratyarthinā dāpayed iti | yat tu bhāṣālekhanakāle na
lekhitam paścād ārthinoktaṁ tat tu na dāpayed ity āha (YDh 2.20) |

nihnute likhiteṇaikam ekadeśavibhāvitaḥ |
dāpyaḥ sarvaṁ ṇṛpeṇārtham na grāhyas tv anivedite || iti |

na ca likhitāpekṣayā nyūne 'bhyadhike vā sākṣibhir ukte kṛtsnasyāpi sādhyasya na siddhir ity
etadarthabodhakaṁ yad,

ṇṇādiṣu vivādeṣu sthiraprāyeṣu niścitam |
ūne vābhyadhike vārthe prokte sādhyam na sidhyati ||

iti **kātyāyana**vacanaṁ (396) tadvirodha iti vācyam, yatrāthinā sarvasmin pratijñāte 'rthe
pramāṇatvenopanyastaiḥ sākṣibhir ekadeśaḥ sādhyate tadviśayatvāt | **yājñavalkya**vacanasya tv
etadvyatiriktaviśayatvāt | sāhasādaḥ tu sakalārthasādhakatvenopanyastair api sākṣibhir
ekadeśasyāpy abhidhāne sakalārthasiddhir uktānenaiva |

[33] sādhyārthāṁśe 'pi gadite sākṣibhiḥ sakalam bhavet |
strīsaṅge sāhase caurye yat sādhyam parikīrtitam || iti |

sāhasaśabdena vākpāruṣyādīnām grahaṇam | yat tu sākṣiṇā yāvān aṁśo 'bhihitas tāvata eva
siddhir bhavatīti bodhakaṁ,

anekārthābhiyoge 'pi yāvat saṁsādhayed dhanī |
sākṣibhis tāvad evāsau labhate sādhitam dhanam || iti

kātyāyanavacanaṁ (473), tat pitrādikṛtāṇānabhiñjēna putrādinā dātavyam yatra pitrādyṛṇam
tadviśayam, tatra putrāder apalāpitvābhāvena nirdoṣatvāt | sākṣilekhyayor lekhyam prabalam ity
apy āha **sa eva** (223) |

kriyā na daivikī proktā vidyamāneṣu sākṣiṣu |
lekhye ca sati vādeṣu na syād divyaṁ na sākṣiṇaḥ ||

tathā |

pūgaśreṇīgaṇādīnām yā sthitiḥ parikīrtitā |
tasyās tu sādhanam lekhyam na divyam na ca sākṣiṇaḥ || (225)

kvacit sākṣiprābalyam āha **sa eva** (227 - 228) |

datvādatte tathādatte svāminām nirṇaye sati |
vikrayādānasambandhe kṛtvā dhanam anicchati ||
dyūte samāhvaye caiva vivāde samupasthite |
sākṣiṇaḥ sādhanam proktaṁ na divyam na ca lekhyakam ||

dattvādatte idam tubhyaṁ dattam ity uktvā asamarpite | **ādatte** dattvā punas tasmād ācchidya
gr̥hīte | dadātes takārādeśābhāvaś chāndasaḥ | **svāminām nirṇaye sati** svāmiviśayake nirṇaye
sati tadviśayakavivāde ity arthaḥ | **kṛtvā dhanam** mūlyarūpaṁ **anicchati** dātum iti śeṣaḥ |
kvacidbhukteḥ prābalyam āha **sa eva** (226) |

dvāramārgakriyābhogajalavāhādike tathā |
 bhuktir eva hi gurvī syān na lekhyam na ca sākṣiṇaḥ || iti |
[34] dvāarakriyā jananiḥsaraṇapraveśarūpā **mārgakriyā** gavāḍiniḥsaraṇamārgaḥ | bhuḥjyata iti
bhogo gr̥hakṣetrādiḥ | **jalavāho** jalaniḥsaraṇamārgaḥ | kvacid divyaprābalyam āha **br̥haspatiḥ** |
 maṇimuktānānakānām kūṭakṛn nyāsahāraḥ |
 hiṃsako 'nyāṅganāsevī parīkṣyāḥ śapathaiḥ sadā ||
 mahāpāpābhīśāpeṣu nikṣepaharaṇe tathā |
 divyaiḥ kāryam parīkṣeta rājā satsv api sākṣiṣu ||
kātyāyano 'pi (231, 232) |
 samatvam sākṣiṇām yatra divyais tatrāpi śodhayet |
 prāṇāntikavivādeṣu vidyamāneṣu sākṣiṣu ||
 divyam ālambate vādī na pṛcchet tatra sākṣiṇaḥ |
 uttameṣu ca sarveṣu sāhaseṣu vicārayet ||
 sadbhāvam divyadr̥ṣṭena satsu sākṣiṣu vai **bhrguḥ** || iti |
samatvam sādṛśyam guṇaiḥ samkhyayā ca | anyān api divyaviṣayān āha **br̥haspatiḥ** |
 cirantanopāṃśukṛte ciranaṣṭeṣu sākṣiṣu |
 praduṣṭeṣu samāneṣu divyaiḥ kāryam viśodhayet ||
cirantanopāṃśukṛte cirantane rahaḥkṛte ca | **vyāsaḥ** |
 na mayaitat kṛtam lekhyam kūṭam etena kāritam |
 adharīkṛtya tat patram arthe divyena nirṇayam ||
adharīkṛtya anādr̥ṣṭya | arthe tasmin viṣaye | **nāradaḥ** |
 araṇye vijane rātrāv antarveśmani sāhase |
 nyāsāpahnāne caiva divyā sambhavati kriyā ||
 yadā sākṣī na vidyeta vivāde vadatām nṛṇām |
 tadā divyaiḥ parīkṣeta śapathaiḥ ca pṛthagvidhaiḥ ||
[35] strīṇām śīlābhiyoge ca steyasāhasayor api |
 eṣa eva vidhir dr̥ṣṭaḥ sarvārthāpahnaveṣu ca ||
br̥haspatiḥ |
 likhite sākṣivāde ca sandigdham yatra jāyate |
 anumāne ca sambhrānte tatra divyam viśodhanam ||
 nṛpadrohe sāhase ca kalpayed daivikīm kriyām |
 kvacit sākṣidivyaavikalpam **āha** (Kāt 229,233) |
 prakrānte sāhase vāde pārūṣye daṇḍavācike |
 balodbhūteṣu kāryeṣu sākṣiṇo divyam eva ca ||
 ṇe lekhyam sākṣiṇo vā yuktileśādayo 'pi vā |
 daivikī vā kriyā proktā prajānām hitakāmyayā ||
yuktileśaḥ yuktyekadeśaḥ | **ādiśabdena** codanāpratīkālasya grahaṇam | tasya svarūpam
 anumānanirūpaṇaprakarāṇe darśayaṣyate | vyaktibahutvābhiprāyeṇa bahuvacanam | atra
 vācikapārūṣyagrahaṇena tīvrasya surāposīty evamādyākrośarūpasya vākpārūṣyasya grahaṇam |
 alpe tu vākpārūṣye
 vākpārūṣye ca bhūmau ca divyam na parikalpayet |
 iti **kātyāyanena** (239) divyasya niṣedhāt | atra **kātyāyanavacane** bhūmigrahaṇam
 sthāvaramātrasyopalakṣaṇam | tathā ca **pitāmahaḥ** |
 sthāvareṣu vivādeṣu divyāni parivarjayet | iti |
 ayam ca divyaniṣedhaḥ sākṣyādisadbhāvaviṣayaḥ | yata uktam tenaiva |
 sākṣibhir likhitenātha bhuktyā caitān prasādhayet | iti (Kāt 240) |

yadā tu na sākṣyādisadbhāvas tadā divyaṁ grāhyam eva | anyathā tasya vivādasya kadācid api
 nirṇayābhāvaprasaṅgāt | na ca ṛṇādānādyeṣv api vivādeṣu sākṣyādisadbhāve divyādyagrahaṇam
 sākṣādyabhāve divyagrahaṇam iti sthāvaravivāde tadapekṣayā viśeṣābhāvād etad vacanam
 apārthakam bhaviṣyatīti śaṅkanīyam | [36] yathā ṛṇādiṣu vivādeṣu sākṣisadbhāve ‘pi prativādinā
 parājaye daṇḍaviśeṣam abhyupagamyā divyaṁ mayā kartavyam ity abhidhāne sākṣiṣu
 krodhalobhādipuruṣadoṣāṇām sambhāvitatvād divyasya tu doṣarāhityena
 yathāvasthitārthajñāpanasamarthatvād asminn eva viṣaye daivasādhye pauruṣeyīm na
 lekhādyaṁ prayojayed iti **kātyāyanena** likhite sākṣyādīnām agrāhyatvābhidhānāc ca divyaṁ
 grāhyam bhavati tathā sthāvaraviṣayeṣu vivādeṣu sākṣisadbhāve prativādinā daṇḍam
 abhyupagamyā divyaṁ kartavyam ity abhidhāne ‘pi na divyaṁ grāhyam ity
 etadviśeṣāvbodhanārthatvāt | yatra tv alpakāryatvān na divyapravṛttir na ca sākṣyādisadbhāvas
 tatra rājecchaiva pramāṇam ity āha **pitāmahaḥ** |

lekhyaṁ yatra na vidyeta na bhuktir na ca sākṣiṇaḥ |
 na ca divyāvatāro 'sti pramāṇam tatra pārthivaḥ ||
 niścetum ye na śakyāḥ syur vādāḥ sandigdharūpiṇaḥ |
 teṣāṁ nṛpaḥ pramāṇam syāt sa sarvasya prabhur yataḥ || iti |

iti śrīkodaṇḍaparaśu . . .vyavahāravivekoddyote kriyādānānantarakartavyādinirūpaṇam
 || 3

***Possible reading of the defective text:*

iti
śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrīmadanasimhadevaviracite madanaratnapradīpe
vyavahāravivekoddyote kriyādānānantarakartavyādinirūpaṇam ||3||

atha sākṣinirūpaṇam |

tatra sākṣisvarūpaṁ darśayati **manuḥ** (8.74) |
 samakṣadarśanāt sākṣyaṁ śravaṇāc caiva sidhyati | iti |
 cakṣuṣā śrotreṇa vā yena vivādaviṣayaḥ pūrvam pramitaḥ sa tatra sākṣīty arthaḥ | **viṣṇuḥ** (8.13)
 |

samakṣadarśanāt sākṣyaṁ śravaṇād vā | iti |
 sākṣibhedān darśayati **brhaspatiḥ** |
 likhito lekhito gūḍhaḥ smārtaḥ kulyadūtakau |
 yādṛcchikaś cottaraś ca kāryamadhyagato 'paraḥ ||
 nṛpo 'dhyakṣas tathā grāmaḥ sākṣī dvādaśadhā smṛtaḥ | iti |

adhyakṣaḥ prāḍvivākaḥ | adhyakṣagrahaṇam sabhyalekhakādīnām upalakṣaṇam | yata āha
kātyāyanah (355)

[37] lekhakaḥ prāḍvivākaś ca sabhyāś caivānupūrvaśaḥ |
 nṛpe paśyati tat kāryam sākṣiṇaḥ samudāhṛtāḥ || iti |

gaṇakasya sākṣitvaṁ dūtakaḥ khaṭikāgrāhīti vakṣyamāṇa**bṛhaspati**vacanād avagantavyam |
grāmagrahaṇam upalakṣaṇam | tena yo vivādaviṣayo yena pramitaḥ sa tatra sākṣitvenākṛto 'pi
sākṣī bhavatīti sidhyati | itarathā vetanādānādiṣu vivādeṣu likhitādīnām asambhavana
sākṣyabhāvaprasaṅgaḥ | etad evābhipratyoktaṁ **manunā** (8. 76) |

yatrānibaddho vīkṣeta śṛṇuyād vāpi kiñcana |
prṣṭas tatrāpi tad brūyād yathādr̥ṣṭaṁ yathāśrutam || iti |

anibaddhaḥ akṛtaḥ | likhitādīnām navānām svarūpaṁ nṛpādīnām trayāṇām yatra sthale
sākṣitvaṁ tat sthalaṁ ca darśitaṁ **tenaiva** |

jātināmābhilikhitam yena svaṁ pitryam eva ca |
nivāsaś ca sa vijñeyaḥ sākṣī likhitasamjñakaḥ ||
arthikriyām kriyābhedaś tasya kṛtvā ṛṇādike |
pratyakṣam lekhyate yaś ca lekhitam sa udāhṛtaḥ ||
kuḍyavyavahito yaś ca śrāvyate ṛṇibhāṣitam |
vinihnute yathābhūtaṁ gūḍhaḥ sākṣī sa kīrtitaḥ ||
āhūya yaḥ kṛtaḥ sākṣī ṛṇanyāsakriyādike |
smāryate ca muhur yaś ca smāritaḥ so 'bhidhīyate ||
vibhāgadāna ādhāne jñātir yatropadiśyate |
dvayor samāno dharmajñāḥ kulyaḥ sa parikīrtitaḥ ||
arthipratyarthivacane śṛṇuyāt preṣitaḥ tu yaḥ |
ubhayor sammataḥ sādhuḥ dūtakaḥ sa udāhṛtaḥ ||
kriyamāṇe tu kartavye yaḥ kaścit svayam āgataḥ |
atra sākṣī tvam asmākam ukto yādṛcchiko mataḥ ||
yatra sākṣī dīśam gacchan mumūrṣur vā yathāśrutam |
anyam samśrāvayet tam tu vidyād uttarasākṣiṇam ||
ubhābhyām yasya viśvastaṁ kārya vāpi niveditam |
gūḍhacārī sa vijñeyaḥ kāryamadhyagatas tathā ||
arthipratyarthinor vākyaṁ yac chrutaṁ bhūbhṛtā svayam ||
sa eva tatra sākṣī syād viśamvāde dvayor api ||
nirṇīte vyavahāre tu punar nyāyo yadā bhavet |
adhyakṣaḥ sabhyasahitaḥ sākṣī syāt tatra nānyathā ||
muṣitaṁ ghātitaṁ yac ca sīmāyāś ca samantataḥ |
akṛto 'pi bhavet sākṣī grāmas tatra na samśayaḥ ||

jātir brāhmaṇatvādikā | **nāma** devadattādi | **svam** ātmīyam | **pitryam** pitṛsambandhi | **nivāso**
vāsasthānaṁ vārāṇasyādiḥ | **arthikriyām** ity asyāyam arthaḥ | **kriyābhedaḥ** pramāṇaviśeṣair
āptavākyaādibhir **arthikriyām** kṛtvā arthisambandhinaḥ kāryasya niścayaṁ kṛtvā tasyārthinaḥ
sambandhini ṛṇādike pratyakṣam yo lekhyate sa lekhitā udāhṛta iti | **vinihnute** na prakāśayati |
yathābhūtaṁ yathāśrutam artham | **nyāsakriyā** nyāsalakṣaṇam kāryam | **ādhāne** ādhau
bandhake iti yāvat | **preṣitaḥ** arthinā pratyarthisamīpaṁ pratyarthinā cārthisamīpaṁ ceti śeṣaḥ |
kartavye ṛṇadānādirūpe kārye | **dīśam** deśāntaram | **ubhābhyām** yasyety asyāyam arthaḥ |
ubhābhyām arthipratyarthibhyām **yasya viśvastaṁ** yasya vai tat kāryam prakāśanīyam ity
evamrūpo viśvāsaḥ kṛtaḥ **kāryam** vābhihitaṁ sa tathā tena rūpeṇāprakāśakatvena sthito
gūḍhacārī kāryamadhyagato vijñeya iti | prāḍvivākasabhyagrahaṇam gaṇakalekhakayor
upalakṣaṇam | **sabhyasahita** iti sabhyādīnām api punar nyāye sākṣitvaṁ ity abhidhānārtham na
tu sabhyādiviśiṣṭasyaiva prāḍvivākasya sākṣitvabodhanārtham,

[39] lekhaḥ kṛtaḥ prāḍvivākāś ca sabhyāś caivānupūrvaḥ |

iti prāgudāhṛta **kātyāyana** vacanavirodhaprasaṅgāt | ete ca sākṣiṇaḥ kiyanto grāhyā ity
apekṣāyām āha **bṛhaspatiḥ** |

nava sapta pañca vā syuś catvāras traya eva vā |
ubhau vā śrotriyau khyātau naikam pṛcchet kadācana ||

śrotriyo 'tra sāṅgavedādhyāyitve sati śrautas-mārtakarmānuṣṭhāyī | likhitādiṣu kaścīd eko 'pi
grāhya ity āha **sa eva** |

likhitau dvau tathā gūḍhau tricatuḥpañca lekhitāḥ |
yādṛcchāḥ smāritāḥ kulyās tathā cottarasākṣiṇaḥ ||
dūtakaḥ khaṭikāgrāhī kāryamadhyagatas tathā |
eka eva pramāṇam syān nṛpo 'dhyakṣas tathaiva ca ||

khaṭikāgrāhī gaṇakaḥ | **eka** evety evakāro na dvyādyapekṣā kartavyety evamārthaḥ |

yas tu - tryavarāḥ sākṣiṇo jñeyāḥ (YDh 2.69) iti niyamaḥ sa
likhitādivyatiriktalekhitayādṛcchikādīviśayaḥ | yādṛcchikādīnām śrotriyatve teṣu dvāv api
grāhyau ubhau vā śrotriyau khyātāv ity udāhṛtavacanāt | likhitādīnām ubhayānumatatve
ekasyāpi grahaṇam āha **yājñavalkyaḥ** (2.72) |

ubhayānumataḥ sākṣī bhaved eko 'pi dharmavit |

nārada 'pi (ṛṇādāna 192) |

ubhayānumato yaḥ syād dvayor vivadamānayoḥ |
sa sākṣy eko 'pi sākṣitve praṣṭavyaḥ syāt tu saṁsadi ||

āptatvena rājādibhir avadhārita eko 'pi sākṣīty āha **vyāsaḥ** |

śucikriyās ca dharmajñāḥ sākṣī yas tv anubhūtavāk |
pramāṇam eko 'pi bhavet sāhaseṣu viśeṣataḥ || iti |

nikṣepādiṣv anāptatvena prāg ajñāta eko 'pi sākṣīty āha **kātyāyanaḥ** (353) |

[40]

abhyantarasthanikṣepe sākṣyam eko 'pi vācyate |
arthinā prahitaḥ sākṣī bhaved eko 'pi yācite ||

yācitam vivāhādyartham yācñayā gṛhītam ābharanādīkam | kuṇḍalādīpaṇyavivāde eko 'pi
tannirmātā sākṣīty āha **sa eva** (Kāt 354) |

saṁskṛtaṁ yena yat paṇyam tat tenaiva vibhāvayet |
eka eva pramāṇam sa vivāde tatra kīrtitaḥ ||

paṇyam kuṇḍalādīkam | yādṛśāḥ sākṣiṇaḥ kāryās tān āha **vyāsaḥ** |

dharmajñāḥ putriṇo maulāḥ kulīnāḥ satyavādināḥ |
śrautas-mārtakriyāyuktā vigatadveṣamatsarāḥ ||
śrotriya na parādhīnāḥ sūrayās cāpravāsināḥ |
yuvānaḥ sākṣiṇaḥ kāryā ṛṇādiṣu vijānatā ||

mūlaṁ pūrvavṛttāntas tad vidantīti maulāḥ | tadadhīte tadveda (pā. 4. 2.

59) ity aṇ | **kātyāyanaḥ** (347- 8) |

prakhyātakulaśīlās ca lobhamohavivarjitāḥ |
āptāḥ śiṣṭā vibuddhā ye teṣāṁ vākyam asaṁśayam ||
vibhāvyo vādinā yādṛk sadṛśair eva bhāvayet |
notkṛṣṭam cāvakṛṣṭais tu sākṣibhir bhāvayet sadā ||

āptāḥ yathāpramitārthavādināḥ | **śiṣṭāḥ** niśiddhakarmācāraṇarahitāḥ | **vibuddhāḥ**

śāstrārthajñānavantaḥ | ādikarmavivakṣayā kartari ktaḥ (pā. 3. 4.

71) | **vibhāvya** iti | **yādṛk** yajñātīyaḥ [yajjātīyaḥ?] prativādī **vādinā vibhāvyaḥ**

svīkārayitavyaḥ **tatsadṛśair** eva prativādijātīyair eva **vibhāvayet** aṅgīkārayet sabhya iti śeṣaḥ |

vādinety upalakṣaṇam prativādinety upalakṣaṇam | prativādināpi vādjātīyair

evāṅgīkārayitavyaḥ | **nāradaḥ** (ṛṇādāna, 155) |

śreṇiṣu śreṇipuruṣāḥ sveṣu vargeṣu vargiṇaḥ |
 bahirvāsiṣu bāhyāḥ syuḥ striyaḥ strīṣu ca sāksinaḥ || iti |
avakṛṣṭaiḥ hīnajātīyaiḥ | **manuḥ** (8.68) |
 strīṇām sāksyaṁ striyaḥ kuryur dvijānām sadṛśadvijāḥ |
 śūdrāś ca santaḥ śūdrāṇām antyānām antyayonayaḥ ||
 śreṇipuruṣāṇām saty api vargitve pṛthānnirdeśo gobalīvardanyāyena | vargiṇas tu darśitāḥ
kātyāyanena (349-350) |
 liṅginaḥ śreṇipūgāś ca vaṇigvrātās tathāpare |
 samūhasthāś ca ye cānye vargāms tān abravīd bhṛguḥ ||
 dāsacāraṇamallānām hastyasvāyudhajīvinām |
 pratyekaikasamūhānām nāyakā vargiṇaḥ smṛtāḥ ||
 teṣām vādaḥ svavargeṣu vargiṇas teṣu sāksinaḥ | iti |
 jātṛyādisadṛśānām eva sāksitvābhidhānaṁ sadṛśāsadṛśasambhave draṣṭavyam | sadṛśānām
 asambhave tu visadṛśā api sāksiṇo grāhyāḥ | idam evābhīpretyāha **yājñavalkyaḥ** (2.68-69) |
 tapasvino dānaśīlāḥ kulīnāḥ satyavādinaḥ |
 dharmapradhānā ṛjavaḥ putravanto dhanānvitāḥ |
 tryavarāḥ sāksiṇo jñeyāḥ śrautasamārtakriyāparāḥ |
 yathājāti yathāvarṇaṁ sarve sarveṣu vā smṛtāḥ || iti |
 jātim anatikramya **yathājāti** | jātayo mūrdhāvasiktādyā anulomajāḥ sūtādyāḥ pratilomajāś ca |
yathāvarṇaṁ varṇaṁ anatikramya | varṇā brāhmaṇādayaḥ | **sarve** sajātīyā asajātīyāḥ savarṇā
 asavarṇāś ca | sāksitve varjyān āha **yājñavalkyaḥ** (2.70-71) |
 strībālavarḍdhakitavamattontmattābhiśastakāḥ |
 raṅgāvatārīpāṣaṇḍikūṭakṛdvikalendriyāḥ ||
[42] patitāptārthasambandhisahāyariputaskarāḥ |
 sāhasī dṛṣṭadoṣāś ca nirdhūtādyās tv asāksinaḥ ||
bālo vyavahāropayogivivekarahitaḥ | **vṛddho** vyavahāropayogikaraṇapāṭavarahitaḥ | **kitavo**
 dyūtakāraḥ | **mattaḥ** pānādikṛtacittavaikalyayuktaḥ | **unmatto** bhūtādyāviṣṭaḥ | **abhiśasto**
 brahmahatyādyabhiyogavān | **raṅgāvatārī** nartakaḥ | **pāṣaṇḍinaḥ**
 śrutismṛtivriddhamārgānuyāyinaḥ | **kūṭakṛt** kapāṭalekhyādikārī | **āptaḥ** arthino mitram |
arthasambandhī vivādaviṣayābhūtārthasambandhī | **sahāyaḥ** sadā tatkāryakaraṇāsaktaḥ | **ripuḥ**
 pratyarthinaḥ śatruḥ | **sāhasī** prāṇivyāpādanādikārī | **dṛṣṭadoṣaḥ** dṛṣṭāsatyavacanaḥ | **nirdhūtaḥ**
 svajanais tyaktaḥ | **ādiśabdena** dāsādīnām grahaṇam | **manuḥ** (8.65-66) |
 na sāksī nṛpatiḥ kāryo na ca kārukuṣīlavau |
 na śrotriyo na liṅgastho na saṅgebhyo vinirgataḥ ||
 nādhyadhīno na vaktavyo na dasyur na vikarmakṛt | iti |
kāruḥ śilpī | **kuṣīlavo** naṭaḥ | **liṅgastho** yatyādīḥ | **saṅgebhyo vinirgataḥ**
 parityaktapitrādīgurujanasamsargaḥ | **adhyadhīno** bandhakīkṛtaḥ | **vaktavyo** nindyaḥ | ayam
 nṛpateḥ sāksitvaniṣedha ṛṇādānādikāle sāksitvakaraṇe na tu vastutattvābhijñāsya tasya
 vivādakālīne sāksitve pūrvodāhṛtta **br̥haspati**vacanavirodhāpatteḥ | śrotriyasya sāksitvaniṣedha
 ekaśrotriyaṣayaḥ vakṣyamāṇa**nārada**vacanānurodhāt | śrotriyaṁātraviṣayatve
 pūrvodāhṛtta**br̥haspati**vacanavirodhaprasaṅgāc ca | **nāradaḥ** (ṛṇādāna, 178-
 187, 156) |
 dāsanaikṛtikāśraddhavṛddhastrībālacākrikāḥ |
 bhattonmattapramattārtakritavagrāmāyajakāḥ ||
[43] mahāpathikasāmudravaṇikpravrajitātūrāḥ |
 vyaṅgaikaśrotriyaścārahīnaklībakuṣīlavāḥ ||

nāstikavrātyadārāgbhityāgino 'yājyayājākāḥ |
ekasthālī sahāyāricarajñātisanābhayaḥ ||
prāgdr̥ṣṭadoṣasailūṣaviṣajīvyāhituṇḍikāḥ |
garadāgnidakīnāśāsūdrāpatyupapātakāḥ ||
klāntasāhasikaśrāntanirdhūtāntāvasāyinaḥ |
bhinnavṛtto 'samāvṛttajaḍatailikamūlikāḥ ||
bhūtāviṣṭanṛpadviṣṭavarṣanakṣatrasūcakāḥ |
aghaśaṁsyātmavikreṭṭhīnāṅgabhagavṛttayaḥ ||
kunakhī śyāvadan śvītrimitradhruksāṭhaśaṇḍikāḥ |
aindrajālīkalubdhograśreṇīgaṇavirodhinaḥ ||
vadhakaś citrakaḥ śaṅkhaḥ patitaḥ kūṭakārakaḥ |
kuhakaḥ pratyavasitas taskaro rājapūruṣaḥ ||
manuṣyapaśuṁsāsthimadhukṣīrāmbusarpiṣāṁ |
vikretā brāhmaṇaś caiva dvijo vārdhuṣikaś ca yaḥ ||
cyutaḥ svadharmāt kulikaḥ sūcako hīnasevakaḥ |
pitṛā vivadamānaś ca bhedaḥ cety asākṣinaḥ ||
śreṇyādiṣu tu vargeṣu kaścic ced dveṣyatām iyāt |
tasya tebhyo na sākṣyaṁ syād draṣṭāraḥ sarva eva te ||

naikṛtikāḥ paracchidrānveṣaṇaśīlaḥ | **āśraddhaḥ** śraddhārahitaḥ | **cātriko** vaitālikāḥ |
pramattaḥ sadānavahitacittaḥ | **ārto** duḥkhiṭaḥ | **mahāpathiko** mahāpathagāmī |
sāmudravaṇik vahitrayāyī | **āturo** rogī | **vyaṅgaḥ** vigatāṅgaḥ | **ācārahīnaḥ** ācārahitāḥ |
ekasthālī sthālīśabdenātra sthālyām kṛtabhojanārthānnapāko gṛhyate | ekā sthālī yasya [44] sa
ekasthālī | samāsāntavidher anityatvān nātra kap | ardhapippalītyādivan na hrasvaḥ | **aricaraḥ**
pūrvam śatruḥ | bhūtapūrve caraṭ (pā. 5. 3. 53) | **kṛtyakalpatarau** tu aridhara iti paṭhitvā
aridharaḥ śastradhārīti vyākhyātam | **jñātayaḥ** sagotrāḥ **sanābhayo**
mātulatatsutamātr̥ṣvasrīyādayaḥ | **śailūṣaḥ** strīṇām nartayitā | **viṣajīvī** viṣavikrayajīvī |
āhituṇḍikāḥ sarpagrāhī | **garadaḥ** viṣadaḥ | **agnido** gṛhādīdāhakartā | **kīnāśaḥ** kṛpaṇaḥ |
upapātakāḥ pātakayuktaḥ | upa samīpe pātakam yasya sa tatheti vigrahaḥ | **klānto** atikhinnāḥ |
āśrānto 'navaratakarmakārī | **nirdhūto** bāndhavair bahiṣkṛtaḥ | lokabhayaśūnya iti prācyāḥ |
antāvasāyī nāpitaḥ | **bhinnavṛttaḥ** kutsitācāraḥ | **asamāvṛttaḥ** akṛtasamāvartanaḥ | **jaḍo**
mūrkhāḥ | **tailikaḥ** tilavikrayajīvī | **mūliko** mūlamantravipralambhas tatkārity uktam
kṛtyakalpatarau | **varṣasūcako** vṛṣṭisūcakaḥ | **nakṣatrasūcakaḥ** jyotiṣikaḥ | **aghaśaṁsī**
parakīyapāpaprakāśanakartā | **hīnāṅgo** nyūnāṅgaḥ | **bhagavṛttir**
bhāryādāsyādīsambhogaśulkopajīvī | **śaṭho** 'tra khalāḥ | **śaṇḍikaḥ** surāvikrayī | **śaṅkho**
vṛṣabhanartanajīvī | **kuhako** dāmbhikaḥ | **pratyavasitaḥ** pravrajyātaś cyutaḥ | **kulikaḥ** kulam
brāhmaṇādīsaṅghas tantra niyuktaḥ brāhmaṇādigaṇādhikārīti yāvat | **sūcako** rājñā
paradoṣanivedane niyuktaḥ | **bhedakṛt** mitrādīpṛitibhaṅgakartā | **śreṇyādiṣv** ity asyāyam arthaḥ
| yasya yeṣu śreṇyādiṣv ekaḥ śatrus tasya vivāde teṣu śreṇyādiṣu nivīṣṭā anye 'pi na sākṣiṇo
bhavantīti | **kātyāyanaḥ** (361-364) |

tadvṛttijīvinō ye ca tatsevāhitakāriṇaḥ |
tadbandhusuhṛdo bhṛtyā āptās te tu na sākṣiṇaḥ ||
mātr̥ṣvasr̥ṣutās caiva sodaryāsutamātulāḥ |
ete sanābhayaś tūktāḥ sākṣyaṁ teṣu na yojayet ||
kulyāḥ sambandhinaś caiva vivāhyo bhaginīpatiḥ |
pitṛā bandhuḥ pitṛvyaś ca śvaśuro guravas tathā ||
nagaragrāmadesēṣu niyuktā ye padeṣu ca |

[45]

vallabhāms ca na prccheyur uktās te rājapūruṣāḥ ||

bṛhaspatiḥ |

mātuḥ pitā pitṛvyaś ca bhāryāyā bhrātṛmātulau |
bhrātā sakhā ca jāmātā sarvavādeṣv asākṣiṇaḥ ||
parastrīpānasaktāś ca kitavāḥ sarvadūṣakāḥ |
unmattārtāḥ sāhasikā nāstikāś ca na sākṣiṇaḥ ||

śaṅkhalikhitau |

śulkagulmādhikṛtau dūto veṣṭitaśirāḥ striyaś ca sarvā gurukulavāsinaḥ
parivrājakavānaprasthanirgranthāḥ śaṅkhavyālagrāhiṇa ity |
atrāsākṣiṇa ity anuṣaṅgaḥ | śulkādhikṛtaḥ śulkagrahaṇasthalādhikārī | **gulmādhikṛto** gulmaḥ
padātisamūhas tadadhikārī | **dūto** dāsaḥ | **gurukulavāsinaḥ** brahmacāriṇaḥ | **nirgranthaḥ**
kṣapaṇakaḥ | **nāradaḥ** (ṛṇādāna, 157)

asākṣy api hi śāstreṣu dṛṣṭaḥ pañcavidho budhaiḥ |
vacanād doṣato bhedāt svayamuktir mṛtāntaraḥ ||

etāms ca vivicya darśayati **sa eva** (ṛṇādāna, 158 - 162) |

śrotriyaḍyā vacanataḥ stenādyā doṣadarśanāt |
bhedād vipratipattiḥ syād vivāde yatra sākṣiṇām ||
svayamuktir anirdiṣṭaḥ svayam evaitya yo vadet |
mṛtāntaro 'rthini prete mumūrṣuśrāvitād ṛte ||
śrotriyaś tāpasā vṛddhā ye ca pravrajitādayaḥ |
asākṣiṇas te vacanān nātra hetur udāhṛtaḥ ||
stenāḥ sāhasikāś caṇḍāḥ kitavā vadhakāś tathā |
asākṣiṇas te duṣṭatvāt teṣu satyaṁ na vidyate ||
rājñā parigrhīteṣu sākṣiṣv ekārthanīścaye |
vacanaṁ yatra bhidyeta te syur bhedād asākṣiṇaḥ ||

[46]

smṛtimatsākṣisāmyaṁ tu vivāde yatra dṛśyate |
sūkṣmatvāt sākṣidharmasya sākṣyaṁ vyāvartate tataḥ ||
anirdiṣṭas tu sākṣitve svayam evaitya yo vadet |
svayamuktiḥ sa śāstreṣu na sa sākṣitvam arhati ||
yo 'rthaḥ śrāvayitavyaḥ syāt tasminn asati sākṣiṇi |
kva tad vadatu sākṣitvam ity asākṣī mṛtāntaraḥ ||

śrotriyaḍyā vacanataḥ asākṣiṇa ity sambandhaḥ | yatra vivāde sākṣitvenoktānām vipratipattir
viruddhārthābhidhāyitā tatra te bhedād asākṣiṇo bhavanti **bhedād vipratipattir** ity asyārthaḥ |
anirdiṣṭaḥ sākṣitvenānuktaḥ | **etya** āgatya | ayam atra sākṣīty evaṁvidhajñānavān yaḥ sa
āntaraḥ | āntaro mṛto yasya sa **mṛtāntaraḥ** | yo 'rthī yaṁ sākṣitvena jñānāti tasminn arthini mṛte
sa mṛtāntaro bhavan na sākṣī bhavati | **mumūrṣuṇā** pratyāsannamaraṇena |
mumūrṣugrahaṇasyopalakṣaṇatvāt svasthena vā pitrādināyam asminn arthe sākṣīti yaṁ
sākṣitvena putrādayo jñāpitāḥ sa mṛtāntaro 'pi san sākṣī bhavati **mṛtāntaro 'rthinīty** asyārthaḥ
| mumūrṣugrahaṇasyopalakṣaṇatvam abhipretyokaṁ **tenaiva** |

śrāvito nāturaṇāpi yas tv artho dharmasamhitāḥ |
mṛte 'pi tatra sākṣī syāt svadyucā (?nikṣepā)nvāhitādiṣu |

ādiśabdena yācitakādīnām grahaṇam | **mumūrṣuśrāvita** ity atra prayojyavyāpāravāpye
karmaṇi ktapratyayaḥ |

kathite 'bhihite tv avidhis tv amatir guṇakarmaṇi lādividhiḥ sapare
dhruvaceṣṭitayuktiṣu cāpy aguṇe tad analpamater vacanaṁ smarata

iti **mahābhāṣya**upanibaddhe **vārtike** gatyarthākarmaketaradhātuprakṛtikanijantebhyah kathite pradhānakarmaṇi guṇakarmany apradhānakarmaṇi ca paryāyeṇa lakārādayo bhavanti abhidhānāt | pūrvoktānām vācanikādyasākṣiṇām spaṣṭikarānārthaṁ **śrotriyaś tāpasā** ityādi vākyakadambakam | atra śrotriyaś tāpasāś ca ye parabrahmaikatānamānasā bāhyapadārthānāsaktacittāś **[47]** te vivakṣitāḥ | teṣāṁ vipratipannārthasmaranāsambhavāt sakalaśrotriyaś tāpasagrahaṇe pūrvodāhṛta**br̥haspati-yājñavalkya**vacanavirodhāc ca | **vacanāt** na tu doṣataḥ | **nātra hetuḥ** doṣarūpa ity arthaḥ | **caṇḍāḥ** atyantakopanāḥ | vadhakāḥ prāṇihimsākāriṇaḥ | **ekārthanīścaye** kartavye iti śeṣaḥ | vacanabheda mātreṇa nāsākṣitvaṁ kim tu ciraṇubhūtārthasmaranādiguṇaiḥ saṁkhyayā ca samānām vacanabhede ke satyavādinaḥ ke mṛṣāvādina ity vivecanāsambhavana sākṣitvasya durjñānatvāt teṣāṁ asākṣitvam ity etadarthapratipādakam **smṛtimatsākṣisāmyam tv** iti vākyam | tenāsya na pūrvavākyāpekṣayā paunaruktyam | yat tu bahuṣv ekasyānyathāhvāde sarveṣāṁ apy asākṣitvam ity etadarthapratipādakam

sākṣiṇām likhitānām ca nirdiṣṭānām ca vādinā |
teṣāṁ eko 'nyathāhvādī bhedāt sarve na sākṣiṇaḥ ||

iti **kātyāyana**vākyam (359) tat pañcāṣeṣu sākṣiṣv ekasyādhikaguṇasyānyathāhvāditve bahūnām alpaguṇānām adhikaguṇaviruddhārthābhidhāyitvād asākṣitvam adhikaguṇasyaikasya bahuvākyaviruddhārthābhidhāyitvād asākṣitvam ity evaṁ te sarve 'sākṣiṇa ity etadviśayam | anyathodāharīṣyamāṇa – “dvaide bahūnām” ity evamādi**yājñavalkya**vacanavirodhaprasaṅgāt (2.78) | **svayamevaityety** āhvānābhāva uktaḥ | ata eva **kātyāyanaḥ** (404) |

yaḥ sākṣī naiva nirdiṣṭo nāhūto naiva coditaḥ |
brūyān mithyeti tathyaṁ vā daṇḍyaḥ so 'pi narādhamāḥ || iti |

yo 'rthaḥ śrāvayitavya ity asyāyam arthaḥ | yo 'rthas tvayātra sākṣivādo vaktavya ity evamrūpo yenārthinā sākṣiṇi śrāvayitavyas tasminn arthani mṛte śrāvayitur abhāvena kva kasminn anirdiṣṭe 'rthe sākṣitvam vadatv ity ato hetor mṛtāntaro na sākṣitī | asākṣitvenoktānām eteṣāṁ kvacit sākṣitvam āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna, 188) |

[48] asākṣiṇo ye nirdiṣṭā dāsanaikṛtikādayaḥ |
kāryagauravam āsādyā bhavēyus te' pi sākṣiṇaḥ ||
striyāpy asambhave kāryam bālena sthavireṇa vā |
śiṣyeṇa bandhunā vāpi dāsena bhṛtakena vā ||
teṣāṁ api na bālaḥ syān naiko na strī va kūṭakṛt |
na bāndhavo na cārātir brūyus te sākṣyam anyathā ||
bālo 'jñānād asatyāt strī pāpābhyāsāc ca kūṭakṛt |
vibrūyād bāndhavaḥ snehād vairaniryātanād ariḥ ||

yat tu,

striyāpy asambhave kāryam bālena sthavireṇa vā |
śiṣyeṇa bandhunā vāpi dāsena bhṛtakena vā ||

iti **manunā** (8.70) stryādīnām sākṣyabhyānujñānaṁ kṛtaṁ tan **nārado**ktāsatyavāditvādyasākṣyahetvabhāvaniścaye sākṣyāntarāsambhave veditavyam | strīsaṁgrahaṇādiṣv api sarveṣāṁ sākṣitvam āha **yājñavalkyaḥ** (2.72) |
sarvaḥ sākṣī saṁgrahaṇe cauryapāruṣyasāhase |

atra,

manuṣyamāraṇam cauryam paradārābhimarśanam |
pāruṣyam ubhayaṁ ceti sāhasam syāc caturvidham ||

iti vacanāt saty api strīsaṁgrahādīnām sāhasatve punar upādānam guptatayā kriyamāṇānām strīsaṁgrahaṇādīnām sāhasatvābhāvāt teṣāṁ saṁgrahārtham | **uśanā** |

dāso 'ndho badhiraḥ kuṣṭhī strībālasthavirādayaḥ |
ete 'py anabhisambaddhāḥ sāhase sākṣiṇo matāḥ ||
anabhisambaddhāḥ arthisambandharahitāḥ apakṣapātina iti yāvat |
manu-nāradau (manu 8-72, nārada, ṛṇādāna, 189) |
sāhaseṣu ca sarveṣu steayasamgrahaṇeṣu ca |
vāgdaṇḍayoś ca pāruṣye na parīkṣeta sākṣiṇaḥ ||

[49] yat tu,

ṛṇādiṣu parīkṣeta sākṣiṇaḥ sthirakarmasu |
sāhasātyayike caiva parīkṣā kutracit smṛtā || (Kāt 365)
iti parīkṣābhidhānam tat sambhāvitāsatyavāditvadoṣaviṣayam | yataḥ parīkṣābhāva uktas
tenaiva (Kāt 366) |
vyāghāte ca ṛṇpājñāyāḥ samgrāhe sāhaseṣu ca |
steypāruṣyayoś caiva na parīkṣeta sākṣiṇaḥ || iti ||
sākṣiṇām sabhāyām āgatānām pratyarthī yadi doṣavattvaṁ jñāti tadā doṣodbhāvanam kuryāt |
athāvidyamānān doṣān āropayati tadā rājñā pratyarthī daṇḍanīyaḥ | tathā ca **br̥haspatiḥ** |
sākṣiṇo 'rthisamuddiṣṭān satsu doṣeṣu dūṣayet |
aduṣṭān dūṣayan vādī tatsamaṁ daṇḍam arhati ||
vādy atra pratyarthī | **tatsamaṁ** vivādaviṣayābhūtadravyasamam | **vyāsaḥ** |
sākṣidoṣāḥ prayoktavyāḥ saṁsadi prativādinā |
patre 'bhilikhitān sarvān vācyāḥ pratyuttaram tu te ||
patre likhitān sarvān doṣān pratilakṣyīkṛtya tadviṣayam uttaram parihāram te sākṣiṇaḥ sabhyair
vācanīyā ity arthaḥ | sākṣiṇām sampratipattiyuttarābhidhāne na sākṣitvaṁ mithyottarābhidhāne
pratyarthī svābhihitān doṣān pramāṇena sādhayet | yadi na sādhayet tadā daṇḍanīyaḥ | sādhanē
tu duṣṭatvāt sākṣiṇas tyājyāḥ | arthināḥ pramāṇāntarānupanyāse parājayaś cety āha **sa eva** ||

pratipattau na sākṣitvaṁ arhanti tu kathamcana |
ato 'nyathā bhāvanīyāḥ kriyayā prativādinā ||
abhāvayan damaṁ dāpyaḥ pratyarthī sākṣiṇaḥ sphuṭam |
bhāvitāḥ sākṣiṇo varjyāḥ sākṣidharmanirākṛtāḥ ||
jītaḥ savinayaṁ dāpyaḥ śāstradr̥ṣṭena karmaṇā |
yadi vādī nirākāṅkṣaḥ sākṣiṣv eva vyavasthitaḥ || iti |
[50] **pratipattau** sampratipattau | **ato** 'nyathā asampratipattau | **bhāvanīyāḥ** aṅgīkārayitavyāḥ |
kriyayā pramāṇopanyāseṇa | **sphuṭam** yathā tathā **sākṣiṇo** 'bhāvayann ity anvayaḥ |
“sākṣiṇām” iti **mitākṣarāyām** pāṭhas tatra pāṭhe karmaṇi ṣaṣṭhī | **savinayaṁ** vinayaḥ śikṣā
tatsahitaṁ tathā **dāpyo** vivādaviṣayam dhanam iti śeṣaḥ | **nirākāṅkṣaḥ**
pramāṇāntaropamyāsecchārahitaḥ | yat tu **vyāsasyaiva** sākṣiṇām dūṣaṇam sākṣyādipramāṇair na
sādhaniyam ity etadarthapratipādakam,

sabhāsadām prasiddham yal lokasiddham athāpi vā |
sākṣiṇām dūṣaṇam grāhyam asādhyam doṣavarjanāt ||
anyais tu sākṣibhiḥ sādhye dūṣaṇe pūrvasākṣiṇām |
anavasthā bhaved doṣas teṣām apy anyasambhavāt ||
iti vacanam tad asambhāvitadoṣa āptatvena lokeṣv avadhāritā ye sākṣiṇas teṣām dūṣaṇam na
sādhayed ity evamparam | **asādhyam** prasiddhatvāt sādhayitum arham | **doṣavarjanāt**
anavasthākhyadoṣābhāvāt | na ca prativādinā sākṣidūṣaṇabhāvanam vyavahārāntarāpattir iti
vācyam | tasya prakṛtavavyavahāropayogitvenārthāntaratvābhāvāt | tathā ca **kātyāyanaḥ** (381) |
pratyarthinārthinā vāpi sākṣidūṣaṇasādhane |
prastutārthopayogitvād vyavahārāntaram na ca ||

prativādinō 'vidyamānadoṣodbhāvane vaikalpikau hānidaṇḍau | prativādinā sākṣidoṣāṇām
ajñāne sabhyais te prakāśanīyā ity apy āha **sa eva** (380, 275) |

nātathyena pramāṇam tu doṣeṇaiva tu dūṣayet |
mithyābhiyogī daṇḍyah syāt sādhyārthād vāpi hīyate ||
pramāṇasya hi ye doṣā vaktavyās te vivādinā |
gūḍhās tu prakatāḥ sabhyaiḥ kāle śāstrapradarśanāt ||

[51] gūḍhāḥ śāstrapradarśanena **sabhyaiḥ** sphuṭīkṛtya **kāle** sākṣivādāt pūrvakāle **vaktavyā** ity
arthah | sākṣivādānantaram doṣodbhāvanam na kāryam ity āha **br̥haspatiḥ** |

lekhyadoṣās tu ye kecit sākṣiṇām caiva ye smṛtāḥ |
vādakāle tu vaktavyāḥ paścād uktān na dūṣayet ||

vādakāle sākṣivādāt pūrvakāle | **uktān** vaktum ārabdhavataḥ | ādikarmaṇi ktaḥ kartari ca (pā.
3.4.71) iti kartari ktaḥ | sākṣivādānantaradoṣodbhāvane daṇḍam āha **kātyāyanah** (379) |

ukte 'rthe sākṣiṇo yas tu dūṣayet prāg adūṣitān |
na ca tat kāraṇam brūyāt prāpnuyāt pūrvasāhasam ||

pūrvasāhasam uttamasāhasam | sabhākṣobhādinā sākṣiṇām svadūṣaṇaparihārāsaktaḥ arthi
tatparihāram kuryāt | ata eva **br̥haspatiḥ** |

lekhyam vā sākṣiṇo vāpi vivāde yasya dūṣitāḥ |
tasya kāryam na sidhyet tu yāvat tan na viśodhayet ||

tat lekhyādikam | vipratipannārthānabhihñān viparītābhijñān vā dravyadānādinā svādhīnīkṛtya
sākṣitvenābhidhātur arthino daṇḍam āha **kātyāyanah** (407) |

yena kāryasya lobhena nirdiṣṭāḥ kūṭasākṣiṇaḥ |
gr̥hītvā tasya sarvasvam kuryān nirviṣayam tataḥ || iti |

kāryasya lobhena svābhihitārthasiddhivāñchayā | **kūṭasākṣiṇaḥ** duṣṭasākṣiṇaḥ |

sarvasvagrahaṇam upalakṣaṇam | tena vivādagurulaghubhāvam ālocya daṇḍo grāhyah |

nirviṣayam vivādaviṣayībhūtārtharahitam | **tataḥ** tasmāt kūṭasākṣyupādānalakṣaṇāt kāraṇāt |
sabhāyām āgatānām sākṣiṇām kena cittadūṣaṇānubhāvane 'pi rājñā te parīkṣaṇīyāḥ | tathā ca
kātyāyanah (340) |

upasthitān parīkṣeta sākṣiṇo nṛpatiḥ svayam | iti |

br̥haspatir api |

[52] upasthitāḥ parīkṣyāḥ syuḥ svaravarṇeṇ gitādibhiḥ |
duṣṭasākṣiṇiścayopāyam āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna 193 - 196)

yas tv ātmadoṣaduṣṭatvād asvasta iva lakṣyate |
sthānāt sthānāntaram gacched ekaikam cānudhāvati ||
kāsaty akasmāc ca bhṛśam abhīkṣṇam niśvasity api |
vilikhaty avanīm padbhyām bāhū vāsaś ca dhūnayet ||
bhidyate mukhavarṇo 'sya lalāṭam svidyate tathā |
śoṣam āgacchataś coṣṭhau ūrdhvaṁ tiryak ca vīkṣate ||
tvaramāṇa ivāviddham aprṣṭo bahu bhāṣate |
kūṭasākṣī sa vijñeyas taṁ pāpam vinayed bhṛśam ||

aviddham vyākulam | **śaṅkhalikhitā** api |

mantribhiḥ śāstrasāmarthyād duṣṭalakṣaṇam grāhyam | tiryak prekṣate samantād
evāvalokayaty akasmān mūtrapurīṣam viśṛjati deśād deśam gacchati pāṇinā
pāṇim pīḍayati nakhān nikṛntati mukham asya vivarṇatām eti prasvidyati cāsya
lalāṭam na cakṣur na ca vācam pratipūjayaty akasmād dadāti praśamsati punaḥ
punar anyam apanudati bahir nirīkṣate śāstram parāmṛṣati bhūmiṁ vilikhati śiraḥ
prakampayann oṣṭhau nirbhujati ṣṛkkinīḥ parileḍhi ativismitaḥ karmasv amahatsv

api bhruvau saṁharati hasati tūṣṇīm dhyāyati pūrvottaraviruddham vyāharaty
 evamādi duṣṭalakṣaṇam | krudhasya ca svāmīno 'nyatra prakṛtiśīlāt | iti |
krudhasya ca svāmīna evamādi duṣṭalakṣaṇam ity anuṣaṅgaḥ | **anyatra prakṛtiśīlāt** |
 prakṛtyā svabhāvena śīlaṁ pūrvoktaprekṣaṇādīdharṁo yasya sa prakṛtiśīlaḥ tato 'nyatraitāni
 duṣṭakrudhasvāmilakṣaṇāni | svābhāvikatiryakprekṣaṇādīdharṁamayogī na duṣṭo nāpi tādrśaḥ
 svāmī krudha ity arthaḥ |

evam parīkṣitānām sākṣiṇām duṣṭatvasyāpratipattau vipratipannam artham te praṣṭavyāḥ
 | tatra prakāram āha **kātyāyanaḥ** (= manu. 8. 87, 79-80) |

[53] devabrāhmaṇasāṁnidhye sākṣyaṁ pṛcched ṛtaṁ dvijān |
 udaṇmukhān prāṇmukhān vā pūrvāḥṇe vā śuciḥ śucīn ||
 sabhāntaḥ sākṣiṇaḥ sarvān arthipratyarthisaṁnidhau |
 prāḍvivāko 'nuyuñjīta vidhinānena sāntvayan ||
 yad dvayor anayor vettha kārye 'smiṁś ceṣṭitaṁ mithaḥ |
 tad brūta sarvaṁ satyena yuṣmākaṁ hy atra sākṣitā ||

gavāśvādivivādeṣu sākṣipraśnakāle vipratipannārthasaṁnidhānam apekṣitam ity apy āha **sa eva**
 (Kāt 388 - 390) |

arthipratyarthisaṁnidhye sādhyārthasya ca saṁnidhau |
 pratyakṣaṁ codayet sākṣyaṁ na parokṣaṁ kathamcana ||
 arthasyopari kartavyaṁ taylor api vinā kvacit |
 catuṣpādeṣu dharmo 'yaṁ dvipadasthāvareṣu ca ||
 taulyaḥ gaṇimameyānām abhāve 'pi hi vādayet |
 kriyākāreṣu sarveṣu sākṣitvaṁ na tv ato 'nyathā ||

taylor api vinā taylor vādinoḥ saṁnidhiṁ vināpi | apīśabdaḥ kaimutikanyāyasūcanena
 sādhyārthasaṁnidhānasyāvaśyakatāṁ bodhayati | tenobhayāsaṁnidhāne 'pi sākṣyaṁ
 bhāṣaṇīyam ity atra na tātparyam | yad vā ekasya pratyarthinaḥ
 saṁnidhānābhāvenobhayasaṁnidhānābhāvo grāhyaḥ | na tv ekaikasya vādinaḥ prativādinaś
 cāsaṁnidhānena | tena pratyarthinaḥ palāyanādināsaṁnidhāne 'pi sākṣyaṁ bhāṣaṇīyam |
kvacicchabdārtho darśitaś **catuṣpādeṣv** ity anena | taulyaṁ tolanayogyāṁ suvarṇādi | **gaṇimaṁ**
 gaṇanīyaṁ nānakādi | **meyaṁ** mānayogyāṁ vṛthigodhūmādi | **abhāve 'pi**
 sādhyārthasaṁnidhānābhāve 'pi | **kriyākāreṣu** vyavahāreṣu | vadharūpe vivādapade
 sākṣibhāṣaṇam śivasāṁnidhau kartavyam ity āha **sa eva** (Kāt 391) |

vadhe cet prāṇinām sākṣyaṁ vādayec chivasāṁnidhau |
 tadabhāve tu cihnasya nānyathaiva pravādayet ||

[54] tat sākṣibhāṣaṇam **cihnasya** vadhacihnasyābhāve kartavyam iti śeṣaḥ | **anyathā**
 vadhacihnasadbhāve | sākṣipraśne vilambo na kārya ity uktaṁ **tenaiva** (Kāt 339) |

na kālāharaṇam kāryam rājñā sākṣiprabhāṣaṇe |
 mahādoṣo bhavet kālād dharmavyāvṛttilakṣaṇaḥ ||

sākṣiṇaḥ śapathair asatyabhāṣaṇān nirudhya pratyekam praṣṭavyā ity āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna
 198) |

āhūya sākṣiṇaḥ pṛcchen niyamyā śapathair bhṛśam |
 samastān viditācārān vijñātārthān pṛthak pṛthak ||

kvacit sākṣyaṁ samuditair vaktavyam kvacit pratyekam ity āha **vasiṣṭhaḥ** |
 samavetais tu yad dr̥ṣṭam vaktavyam tu tathaiva tat |
 vibhinnenaiva yat kāryam vaktavyam tat pṛthak pṛthak ||
 bhinnakāle tu yat kāryam vijñātam yatra sākṣibhiḥ |
 ekaikaṁ vādayet tatra vidhir eṣa prakīrtitaḥ ||

yat kāryaṁ dr̥ṣṭam ity anuṣaṅgaḥ | sāksīṇāṁ dharmopabṛ̥mhitair anṛtabhāṣaṇād
bhayam utpādanīyam ity āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna 200) |

paurāṇair dharmavacanaiḥ satyamāhātmyadarśanaiḥ |
anṛtasyāpavādaḥ ca bhr̥ṣam uttrāsayed imān || iti |
yāni vākyāni te śrāvayitavyās tāny āha **manuḥ** (8.79-86) |
prāḍvivāko 'nuyuñjīta vidhinānena sāntvayan ||
yad dvayor anayor vettha kārye 'smimś ceṣṭitaṁ mithaḥ |
tad brūta sarvaṁ satyena yuṣmākaṁ hy atra sāksīṇaḥ: (sāksītā?) |
satyaṁ sāksye bruvan sāksī lokān āpnoti puṣkalān |
iha cānuttamīm kīrtim vāg eṣā brahmapūjītā ||
sāksye 'nṛtaṁ vadan sāksī pāsair bandhyeta vāruṇaiḥ |
vivaśaḥ śatam ājātis tasmāt sāksye vaded ṛtam ||
satyena pūyate sāksī dharmāḥ satyena vardhate |
[55] tasmāt satyaṁ hi vaktavyaṁ sarvavarṇeṣu sāksibhiḥ ||
ātmaiva hy ātmanaḥ sāksī gatiḥ ātmā tathātmanaḥ |
māvamaṁsthāḥ svam ātmānaṁ nṛṇāṁ sāksīṇam uttamam ||
manyante vai pāpakṛto na kaścit paśyatīti naḥ |
tānś ca devāḥ prapaśyanti svaś caivāntarapūruṣaḥ ||
dyaur bhūmir āpo hṛdayaṁ candrārkaḥgniyaṁānilāḥ |
rātrisandhye ca dharmāś ca vṛttajñāḥ sarvadehinām ||

ājātīḥ janmāni | **br̥haspatiḥ** |
satyapraśaṁsāvacanair anṛtasyāpavarjanaiḥ |
sabhyaiḥ sa bodhanīyas tu dharmāśāstrapravedibhiḥ ||
ā janmanaś cā maraṇāt sukṛtaṁ yad upārjitam |
tat sarvaṁ nāśam āyāti anṛtasyābhiśaṁsanāt ||

vasiṣṭhaḥ |
atha ced anṛtaṁ brūyāt sarvato mithyalakṣaṇam |
mṛto narakam āyāti tiryag gacchaty anantaram ||
sūkaro daśa varṣāṇi daśa varṣāṇi gardabhaḥ |
śvā caiva daśa varṣāṇi bhāso varṣāṇi viṁśatim ||
kṛmīkīṭapataṅgeṣu catvāriṁśat tathaiva ca |
mṛgas tu daśa varṣāṇi jāyate mānavas tataḥ ||
mānuṣyaṁ tu yad āpnoti mūko 'ndhas tu bhavet tu saḥ |
pāmaro jāyate paścāt samparityaktabāndhavaḥ ||
paṅgvandhabadhiro mūkaḥ kuṣṭhī nagnaḥ pipāsitaḥ |
bubhuḁṣitaḥ śatrughe bhikṣate bhāryayā saha ||
jñātvā tv anṛtato doṣāñ jñātvā satye ca sadguṇān |
śreyaskaram ihāmutra satyaṁ sāksye vadet tataḥ ||

bodhāyanaḥ |
[56] trīn eva ca pitṛīn hanti trīn eva prapitāmahān |
sapta jātān ajātaṁś ca sāksyaṁ sāksī mṛṣā bruvan ||

manu-nāradau (manu 8.97 - 101, nārada, ṛṇādāna 207 - 209) |
yāvato bāndhavān yasmin hanti sāksye 'nṛtaṁ vadan |
tāvataḥ samkhyayā tasmin śṛṇu saumyānupūrvaśaḥ ||
pañca paśvanṛte hanti daśa hanti gavānṛte |
śatam aśvānṛte hanti sahasraṁ puruṣānṛte ||

hanti jātān ajātaṃś ca hiraṇyārthe 'nṛtaṃ vadan |
 sarvaṃ bhūmyanṛte hanti mā sma bhūmyanṛtaṃ vedīḥ ||
 anne bhūmivad ity āhuḥ strīṇāṃ bhoge ca maithune |
 abjeṣu caiva ratneṣu sarveṣv aśmamayeṣu ca ||
 paśuvat kṣaudraghṛtayor yāneṣu ca tathāśvavat |
 govad rajatavastreṣu dhānye brahmaṇi caiva hi ||
 etān doṣān avekṣasva sarvān anṛtabhāṣaṇe |
 yathāśrutaṃ yathādṛṣṭaṃ satyam evāñjasā vada || iti |
abjeṣu ratneṣu muktāphalādiṣu | **brahmaṇi** vede | **yājñavalkyaḥ** (2.75) |
 sukṛtaṃ yat tvayā kiñcij janmāntaraśataiḥ kṛtaṃ |
 tat sarvaṃ tasya jānīhi yaṃ parājayase mṛṣā || iti |
 sāksīṇaḥ śapathair niyamyā praṣṭavyā ity uktāṃ **nāradena** (ṛṇādāna 198) |
 āhūya sāksīṇaḥ pṛcchen niyamyā śapathair bhṛṣam | iti |
 tatra varṇabhedena viśeṣa uktas **tena manunā** ca (manu 8.113, nārada,
 ṛṇādāna 199) |
 satyena śāpayed vipraṃ kṣatriyaṃ vāhanāyudhaiḥ |
 gobījakañcanaṃ vaiśyaṃ śūdraṃ sarvais tu pātakaiḥ ||
[57] asyārthaḥ | brāhmaṇaṃ anyathā bruvataḥ satyaṃ te naśyatīti śāpayet | kṣatriyaṃ
 vāhanāyudhāni tava viphalānīti | gobījakañcanaṃ tava viphalāni bhaviṣyantīti vaiśyaṃ | śūdraṃ
 anyathā bruvatas tava sarvāni pātakāni bhaviṣyantīti śāpayet iti | yas tu – “**śapathena**
satyakarma tad devarājabrāhmaṇasamsadi syād abrahmaṇānām”-iti **gautamena** (13.12 - 13)
 brāhmaṇasya śapathābhāva uktaḥ sa sarvair āptatvenāvadhārīto yas tadviśayaḥ | **satyakarma**
 yathābhūtārthavyavasthāpanam | gorakṣaṇādibhir apakṛṣṭā brāhmaṇās tu śūdravac chapathaṃ
 kārayitavyā ity āha **manuḥ** |
 ye vyapetāḥ svakarmabhyah parapiṇḍopajīvinaḥ |
 dvijatvam abhikāṅkṣanti tāṃś ca śūdravad ācaret ||
 vipragrahaṇaṃ kṣatriyavaiśyayor upalakṣaṇam | pṛṣṭāḥ sāksīṇo yena prakāreṇa brūyus tam āha
brhaspatiḥ |
 viḥāyopānaduṣṇīṣaṃ dakṣiṇaṃ pāṇim uddharet |
 hiraṇyagoṣakṛddarbhaṇ samādāya ṛtaṃ vadet ||
 sāksyabhihitavacanasya parīkṣāprakāram āha **brhaspatiḥ** |
 deśakālavayodravayasamjñājātipramāṇataḥ |
 anyūnaṃ cen nigaditaṃ siddhaṃ sādhyam vinirdiśet ||
 nirdiṣṭeṣv arthajāteṣu sāksī cet sāksyam āgataḥ |
 na brūyād akṣarasamaṃ na tan nigaditaṃ bhavet ||
 deśakālavayodravayapramāṇākṛtjātiṣu |
 yatra vipratipattiḥ syāt sāksyaṃ tad api kutsitam ||
 ūnam abhyadhikaṃ vāpi prabrūyur yasya sāksīṇaḥ |
 tad apy anuktaṃ vijñeyam eṣa sāksyavidhiḥ smṛtaḥ || iti |
 sāksīṇāṃ vipratipattau kathaṃ nirṇaya ity apekṣāyām āha **yājñavalkyaḥ** (2.78) |
[58] dvaidhe bahūnāṃ vacanaṃ sameṣu guṇināṃ tathā |
 guṇidvaidhe tu vacanaṃ grāhyaṃ ye guṇavattamāḥ ||
ye guṇavattamās teṣāṃ iti śeṣaḥ | **nāradaḥ** (ṛṇādāna 229) |
 sāksivipratipattau ca pramāṇaṃ bahavo matāḥ |
 tatsāmye śucayo grāhyās tatsāmye smṛtimattarāḥ || iti |
 sāksyam aṅgīkṛtyānabhidhāne daṇḍam āha **yājñavalkyaḥ** (2.76) |

abruvan hi narah sākṣyam ṇaṁ sadaśabandhakam |
 rājñā sarvaṁ pradāpyaḥ syāt śaṭcatvāriṁśake hani ||
sarvaṁ vṛddhisahitam | **sadaśabandhakam** daśamāmśarahitam | daśamāmśo rājñā grāhyaḥ
 savṛddhikam ṇam uttamamṇena grāhyam iti **vijñāneśvarācāryaḥ** | ṇagrahaṇaṁ
 vivādamātropalakṣaṇam | ata eva **manuḥ** (8.108) |
 tripakṣād abruvan sākṣyam ṇādiṣu naro 'gadah |
 tad ṇaṁ prāpnuyāt sarvaṁ daśabandhaṁ ca sarvaśaḥ ||
 gadagrahaṇam aparihāryapratibandhakasyāpy upalakṣaṇam | yaḥ sākṣyaṁ jānann api
 dveṣavaśān nāṅgīkaroti tasya daṇḍam āha **yājñavalkyaḥ** (2.82) |
 yaḥ sākṣyaṁ śrāvito 'nyebhyo nihnute tat tamovṛtaḥ |
 sa dāpyo 'ṣṭaguṇaṁ daṇḍam brāhmaṇaṁ tu vivāsayet ||
yaḥ sākṣyam aṅgīkṛtyāptaiḥ sākṣibhiḥ saha **sākṣyaṁ śrāvitaḥ** san nigadakāle **tamovṛto**
 rāgadveṣādiyuktas tat sākṣyam anyebhyaḥ sākṣibhyaḥ **nihute** nāham atra sākṣi bhavāmīti sa
 vivādaparājaye yo daṇḍas taṁ **daṇḍam aṣṭaguṇaṁ** dāpyaḥ | **brāhmaṇaṁ** tāvad
 daṇḍadānasamartham api **vivāsayet** na tu daṇḍayet | vivāsaṇam ca nagnīkaraṇam gṛhabhaṅgo
 deśanīrvāsaṇam vā | teṣāṁ viśayaviśeṣānusāreṇa vyavasthā | kṣatriyādīnāṁ tāvad
 daṇḍadānāsamarthyē svasvajātyucitakarmakaraṇanigaḍabandhanakārāgṛhapraveśādi
 kārayitavyam iti **vijñāneśvarācāryaḥ** | **nāradaḥ** |
 śrāvayitvā tathānyebhyaḥ sākṣitvaṁ yo vinihute |
 sa vineyo bhṛṣataraṁ kūṭasākṣiparo hi yaḥ |
[59] **anyebhyaḥ** sākṣyaṁ **śrāvayitvā** aham atra sākṣi bhavāmīty anyān jñāpayitvā sākṣiṇā
 nigade datte yadi tatra pratyarthilobhādikāraṇapratikalpanaṁ kuryāt tadā yadi saptāhamadhye
 sākṣiṇotyupadravakārirogādikaṁ syāt tadā kūṭasākṣitvāt sa daṇḍyaḥ | itarathā tu pratyarthi
 evety āha **manuḥ** (8.108) |
 yasya dṛṣyeta saptāhād uktavākyasya sākṣiṇaḥ |
 rogo 'gnir jñātimaraṇam ṇaṁ dāpyo damaṁ ca saḥ ||
 ṇagrahaṇaṁ vivādaviśayamātropalakṣaṇam | sākṣibhir yathābhūtam artham abhidhāya paścāl
 lobhādīnānyathābhīdhāne te daṇḍyā ity āha **kātyāyanaḥ** (406) |
 uktvānyathā bruvāṇāś ca daṇḍyāḥ syur vākchalānvitāḥ | iti |
 sākṣibhiḥ sākṣye 'bhīhite prativādinā guṇavattarair dviguṇair vā viparītasākṣibhis
 tadviparītārthasādhane pūrveṣāṁ kūṭasākṣitām āha **kātyāyanaḥ** (408) |
 yatra vai bhāvitāṁ kāryaṁ sākṣibhir vādinā bhavet |
 prativādī yadā tatra bhāvayet kāryam anyathā ||
 bahubhis tatkulīnair vā kūṭāḥ syuḥ pūrvasākṣiṇaḥ |
tat kāryam ity anvayaḥ | **kulīnair** ity anyeṣāṁ api guṇānām upalakṣaṇam | **yājñavalkyaḥ**
 (2.80) |
 ukte 'pi sākṣibhiḥ sākṣye yady anye guṇavattarāḥ |
 dviguṇā vānyathā brūyuh kūṭāḥ syuḥ pūrvasākṣiṇaḥ ||
 ayaṁ ca viparītasākṣyupanyāso vyavahārasamāpteh prāg draṣṭavyaḥ |
 nirṇikte vyavahāre tu pramāṇam aphalaṁ bhavet |
 likhitaṁ sākṣiṇo vāpi pūrvam āveditaṁ na cet ||
 yathā pakveṣu dhānyeṣu niṣphalāḥ prāvṛṣo guṇāḥ |
 nirṇiktavyavahārānāṁ pramāṇam aphalaṁ tathā || iti
nāradenā bhīdhānāt (vya. mā.a. 1.62-63) | kūṭasākṣiṇāṁ lobhādikāraṇaviśeṣaparijñāne
 daṇḍaviśeṣam āha **manuḥ** (8. 119 - 124) |
[60] lobhān mohād bhayān maitryāt kāmāt krodhāt tathaiva ca |

ajñānād bālabhāvāc ca sākṣyaṁ vitatham ucyate ||
 eṣāṁ anyatamasthāne yaḥ sākṣyaṁ anṛtaṁ vadet |
 tasya daṇḍaviśeṣāṁś ca pravakṣyāmy anupūrvaśaḥ ||
 lobhāt sahasraṁ daṇḍyas tu mohāt pūrvaṁ tu sāhasam |
 bhayād dvau madhyamau daṇḍau maitrāt pūrvaṁ caturguṇam ||
 kāmād daśaguṇaṁ proktaṁ krodhāt tu triguṇaṁ param |
 ajñānād dve śate pūrṇe bālīśyāc chatam eva tu ||
 etān āhuḥ kṛtasākṣye proktān daṇḍān manīṣibhiḥ |
 dharmasyāvyaḥcārāṁś adharmaniyamāya ca ||
 kṛtasākṣyaṁ tu kurvāṇāṁś trīn varṇān dhārmiko nṛpaḥ |
 pravāsayed daṇḍayitvā brāhmaṇaṁ tu vivāsayet ||

lobhaḥ arthalipsā **moho** mithyājñānaṁ **maitryaṁ** snehātīśayaḥ **kāmaḥ** strīvyatikarābhilāṣa iti
vijñāneśvarācāryaḥ | **ajñānam** asphuṭajñānam | ajñānaṁ tātkaliko bhrama iti
kṛtyakalpataṛau | **bālabhāvo** viśeṣajñānotpattirāhityam iti **vijñāneśvaraprabhṛtayo**
 dākṣiṇātyāḥ | yat tu **bālabhāvo** yauvanonmeṣaprāpto mada iti **ratnākarādiṣu**
 paurastyanibandheṣūktaṁ tad asundaraṁ **bālīśyāc chatameva tu** iti
 nimittāntarāpekṣayālpadaṇḍābhidhānasya nirupapattikatāpatteh | atra tāmrikāḥ pañāḥ
 sahasrādisaṁkhyāsāṁkhyeyatayā grāhyāḥ | pūrvaḥ sāhasaḥ sārḍhapaṇāśatadvayaṁ madhyamaḥ
 sāhasaḥ śatapañcakaṁ,

pañānāṁ dve śate sārḍhe prathamāḥ sāhasaḥ smṛtaḥ |
 madhyamaḥ pañca vijñeyāḥ sahasraṁ syād athottamaḥ || iti

manunābhidhānāt (8.139) | **pañca** śatānīti vacanavipariṇāmena śataśabdasyānuṣaṅgaḥ |
yājñavalkyena (1.366) tu kiñcidadhikam eṣāṁ parimāṇam uktaṁ |
[61] sāsītīpaṇasāhasro daṇḍa uttamasāhasaḥ |

tadardham madhyamaḥ proktaḥ tadardham adhamāḥ smṛtaḥ || iti |

anayor aparādhātāratamyānusāreṇa vyavasthā | **bhayād dvau madhyamāv** iti bhayanimittake
 kṛtasākṣye dviguṇaṁ madhyamasāhasam ity arthaḥ | pūrvaṁ **caturguṇam** iti **manū**uktaṁ
 prathamāṁ sāhasaṁ caturguṇaṁ paṇasahasraṁ ity arthaḥ | **triguṇaṁ param** iti paraṁ
 madhyamasāhasaṁ triguṇaṁ pañcadaśaśatānīti yāvat | **brāhmaṇaṁ tu vivāsayen** na tu
 daṇḍayed iti tuśabdārthaḥ | yas tu

pṛthag pṛthag daṇḍanīyāḥ kṛtakṛtsākṣiṇas tathā |
 vivādād dviguṇaṁ daṇḍaṁ vivāsyō brāhmaṇaḥ smṛtaḥ ||

iti **yājñavalkyena** (2.81) dviguṇo daṇḍo 'bhihitāḥ sa lobhādikāraṇaviśeṣāparijñāne veditavyāḥ |
 yo dhanadānādinā sākṣiṇaḥ kṛtān karoti sa **kṛtakṛt** | etac ca brāhmaṇavivāsanāṁ mahāviśaye
 kauṭasākṣye draṣṭavyam | alpaviśaye tu viśayānurūpo 'rthadaṇḍa eva grāhyāḥ | na ca trayāṇāṁ
 varṇānāṁ dhanāpahāravadhabandhanakriyā vivāsanāṅkakarāṇe brāhmaṇasyeti **śaṅkha**vacane
 dhanāpahārasya brāhmaṇavyatiriktaviśayatvābhidhānaṁ virudhyata iti vācyāṁ dhanaśabdena
 tatra sarvasvasya vivakṣitatvāt | itarathā

sahasraṁ brāhmaṇo daṇḍyo guptāṁ viprāṁ balād vrajan | [MDh 8.379]

ityādivākyavirodhaḥ | kvacit sākṣiṇāṁ asatyabhāṣaṇam abhyānujānāti **manuḥ** (8.104,103) |
 śūdraviṭkṣatraprāṇāṁ yatrartoktau bhaved vadhaḥ |
 tatra vaktavyam anṛtaṁ tad dhi satyād viśiṣyate ||
 tad vadan dharmato 'rtheṣu jñānān apy anyathā naraḥ |
 na svargāc cyavate lokād daivīm vācam vadanti tām ||

rtoktau satyoktau | **yatra** śaṅkābhivyogādau satyabhāṣaṇe śūdrādivadhas tatrāsatyam
 bhāṣaṇīyam ity arthaḥ | yatra tu satyabhāṣaṇe caurāder atininditasya vadhas tatrāsatyam na

bhāṣaṇīyam ity āha **gautamaḥ** “nāṇṛtavacane doṣo ‘sti jīvanam [62] cet tadadhīnam na tu pāpīyaso jīvanam” iti (13.24 - 25) | yatra tu satyoktau vāḍiprativādinor anyatarasya vadhaḥ satyoktāv api tatra na kim api vaktavyam | yadi rājābhīdhānam antareṇa na parityajati tadā sākṣibhir mitho viruddhabhāṣaṇād asākṣitvaṁ kartavyaṁ tasyāpy asambhave satyam eva vaktavyam | asatyabhāṣaṇe śūdrādivadhadoṣo 'satyabhāṣaṇadoṣaś ceti doṣadvayāpatteḥ | satyabhāṣaṇe yo vadhadoṣas tasya tu yathoktaprāyaścittam kartavyam ity uktam **vijñāneśvarācāyaiḥ** | dvijātīnām etad asatyabhāṣaṇasya prāyaścittam āha **yājñavalkyaḥ** (2.83) |

varṇinām hi vadho yatra tatra sākṣy anṛtam vadet |
tātpāvanāya nirvāpayaś caruḥ sārasvato dvijaiḥ ||
varṇinaś catvāro varṇāḥ | anavasrāvitāntarūṣmapaka odanaś **caruḥ** | **sārasvataḥ**
sarasvatīdaivatyaḥ | **dvijair** brāhmaṇādibhis tribhir varṇaiḥ | **manuḥ** (8.105-106) |
vāgdaivatyaḥ tu carubhir yajeraṁs tu sarasvatīm |
anṛtasyainasas tasya kurvāṇā niṣkṛtiṁ parām ||
kūṣmāṇḍair vāpi juhuyād gṛham agnau yathāvidhi |
tad ity ṛcā vā vāruṇyā tṛcenābdaivatena vā ||
juhuyād iti vacanavyatyayaś chāndasaḥ | **vāruṇyā** tad ity ṛcā tat tvāyāmi brahmaṇetyṛcā (ṛ. 1. 24.11) | **abdaivatena tṛcena** āpo hi śṭhety ṛktrayaṇa (ṛ. 10.9.1-3) | śūdrasya prāyaścittam āha **viṣṇuḥ** (8.16-17) “**tātpāvanāya kūṣmāṇḍibhir juhuyāc chūdraś caikāhnikam godaśakasya grāsam dadyāt**” iti | **ekāhnikam** ekasminn ahani bhakṣayitum paryāptam |

iti śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādi vyavahāravivekodyote sākṣinirūpaṇam ||4||

***Possible reading of the defective text:*

iti
śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrī**madanasiṁhadevaviracite madanaratnapradīpe**
vyavahāravivekodyote sākṣinirūpaṇam ||4||

atha lekhyanirūpaṇam |

tatra **brhaspatiḥ** |
sākṣinām eṣa nirdiṣṭaḥ saṁkhyālakṣaṇaniścayaḥ |
likhitasyādhunā vacmi vidhānam anupūrvaśaḥ ||
[63] sāṁmāsike 'pi samaye bhrāntiḥ saṁjāyate tataḥ |
dhātṛākṣarāṇi śiṣṭāni patrārūḍhāny atah purā ||
rājalekhyam sthānakṛtam svahastalikhitam tathā |
lekhyam tu trividham proktaṁ bhinnam tad bahudhā punaḥ || iti |
sthānakṛtam sthāne grāmātau parahastena lekhitam | sthānakṛtasvahastalikhityor
laukikāvāntarabhedatvam āśritya dvaividhyam āha **vasiṣṭhaḥ** |
laukikam rājakīyam ca lekhyam vidyād dvilakṣaṇam | iti |
laukikam jānapadam ity ucyate | ata eva **saṁgrahakāraḥ** |
rājakīyam jānapadam likhitam dvividham smṛtam | iti |
laukikasya saptavidhatvam āha **brhaspatiḥ** |

bhāgadānakrayādhānasamviddāsaṇṇādibhiḥ |
 saptadhā laukikaṁ lekhyam trividham rājaśāsanam || iti |
bhāgo vibhāgaḥ | **ādhānam** bandhakam | **saṁvit** samayaḥ | **ṇāḍipatram** saptamam |
 tatrādiśabdena vakṣyamāṇaviśuddhyādigrahaṇam | bhāgapatrādīnām lakṣaṇam āha **sa eva** |
 bhrātaraḥ saṁvibhaktā ye svarucyā tu parasparam |
 vibhāgaṁ yatra kurvanti bhāgalekhyam tad ucyate ||
 bhūmiṁ dattvā tu yat patram kuryāc candrārakālikam |
 anācchedyam anāhāryam dānalekhyam tu tad viduḥ ||
 gṛhakṣetrādikaṁ kr̥tvā tulyamūlyākṣarānvitam |
 patram kārayate yat tu krayalekhyam tad ucyate ||
 jaṅgamaṁ sthāvaram bandham dattvā lekhyam karoti yat
 gopyabhogyakriyāyuktam ādhilekhyam tad ucyate ||
 grāmo deśaś ca yat kuryān mataṁ lekhyam parasparam |
 rājāvirodhiṁ dharmārtham saṁvitpatram vadanti tat ||
 vastrānnahīnaḥ kāntāre likhitaṁ kurute tu yat |
[64] karmāṇi te kariṣyāmi dāsapatram tad ucyate ||
 dhanam vṛddhyā gṛh̥tvā tu svayaṁ kuryāc ca kārayet |
 uddhārapatram tat proktam ṇālekhyam manīṣibhiḥ ||
 viśuddhipatram āha **kātyāyanaḥ** (255) |
 abhiśāpe samuttīrṇe prāyaścitte kṛte janaiḥ |
 viśuddhipatrakam jñeyam tebhyaḥ sākṣisamanvitam || iti |
 sandhipatram apy āha **sa eva** (Kāt 256) |
 uttameṣu samasteṣu abhiśāpe samāgate |
 vṛttānuvādalekhyam yat taj jñeyam sandhipatrakam ||
 anvādhipatram āha **prajāpatiḥ** |
 dhanī dhanena tenaiva param ādhiṁ nayed yadi |
 kṛtvā tad ādhilikhitaṁ pūrvam cāsyā samarpayet ||
pūrvam ādhipatram | sīmāpatram āha **kātyāyanaḥ** (257) |
 sīmāvivāde nirṇīte sīmāpatram vidhīyate |
 ṇṇanivartane kṛte tatsūcakam patram kāryam ity āha **yājñavalkyaḥ** (2.94) |
 dattvarṇam pāṭayel lekhyam śuddhyai vānyat tu kārayet |
vāśabdasya pākṣikatvabodhanārthaḥ | tena yadā ṇṇapatrasya nāśādikaṁ bhavati tadaital
 lekhanīyam ity artho labhyate | etac ca laukikaṁ svakṛtam anyakṛtaṁ veti dvividham | svakṛtaṁ
 sākṣilekhakarahitam | anyakṛtaṁ salekhakasākṣikam | te ca deśavyavahārānusāreṇa grāhye |
 tathā ca **nāradaḥ** (ṇṇādāna 135) |
 lekhyam tu dvividham proktam svahastānyakṛtaṁ tathā |
 asākṣimat sākṣimac ca siddhir deśasthites tayoḥ || iti |
 svahastalikhitaṁ yadi balātkārādihetukaṁ tadā na pramāṇam ity āha **yājñavalkyaḥ** (2.89) |
 vināpi sākṣibhir lekhyam svahastalikhitaṁ tu yat |
 tat pramāṇam smṛtaṁ lekhyam balopadhikṛtād ṛte ||
[65] **balam** balātkāraḥ | **upadhir** lobhakrodhabhayamadādiḥ | **nārado** 'pi (ṇṇādāna 137) |
 mattābhiyuktastrībālabalātkārakṛtaṁ ca yat |
 tad apramāṇam likhitaṁ bhayopadhikṛtaṁ tathā ||
 anyakṛte viśeṣam āha **yājñavalkyaḥ** (2.84-85) |
 yaḥ kaścid artho niṣṇātaḥ svarucyātha parasparam |
 lekhyam tu sākṣimat kāryam tasmin dhanikapūrvakam ||

samāmāsata darddhāharnāmajātisvagotrakaiḥ |
 sabrahmacārikātmīyapitṛnāmādicihnitam ||
dhanikapūrvakam dhanikanāma likhitvā dhāraṇikanāma lekhyam ity arthaḥ |
 sabrahmacārikam bahvṛcādiśākhāprayuktaṁ guṇanāma bahvṛcaḥ kaṭha ityādi | **vasiṣṭhaḥ** |
 kālam niveśya rājānaṁ sthānaṁ nivasanaṁ tathā |
 dāyakam grāhakam caiva pitṛnāmnā ca saṁyutam ||
 jātim gotraṁ ca śākhāṁ ca dravyam ādhiṁ sasamkhyakam |
 vṛddhiṁ grāhakahastaṁ ca viditārthau ca sākṣiṇau ||
sthānam janapadaḥ | **nivasanam** puragrāmādikam | **grāhako** 'dhamarṇaḥ |
 grāhakahastaniveśanaprakāram āha **yājñavalkyaḥ** (2.86) |
 samāpte 'rthe ṛṇī nāma svahastena niveśayet |
 mataṁ me 'mukaputrasya yad atropari lekhitam || iti |
 sākṣibhir lekkena ca svahastena svanāma lekhyam ity āha **sa eva** (YDg 2.87-88) |
 sākṣiṇaś ca svahastena pitṛnāmakaḥpūrvakam |
 atrāham amukaḥ sākṣī likheyur iti te samāḥ ||
 ubhayābhyarthitenaitan mayāpy amukasūnunaḥ |
 likhitaṁ hy amukeneti lekhaḥ 'nte tato likhet ||
te samāḥ samkhyāto guṇataś ca samāḥ sākṣiṇaḥ kartavyā ity arthaḥ |
[66] **kecit** tv akāraprasleṣeṇa asamāḥ viśamasamkhyākāḥ sākṣiṇaḥ kartavyā ity āhuḥ | tatra
 yasmin deśe yathācāras tathā tatra pakṣo grāhyaḥ | ṛṇiṇaḥ sākṣiṇaś ca lipijñānābhāve viśeṣam
 āha **nāradaḥ** |
 alipijñaḥ ṛṇī yaḥ syāt svamataṁ tu sa lekhyet |
 sākṣī vā sākṣiṇānyena sarvasākṣisamīpataḥ || iti |
 atra deśakālādiniveśanaṁ svakṛte 'pi patre kartavyaṁ tadupakārasyobhayatrāpi samānatvāt |
 svasammatilikhanaṁ tu na kartavyaṁ prayojanābhāvāt | **br̥haspatis** trividhaṁ rājaśāsanam ity
 uktvā rājakīyapatrasya trīṇ bhedān darśayati |
 dattvā bhūmyādikam rājā tāmrapaṭṭe paṭe 'tha vā |
 śāsanam kārayed dharmyaṁ sthānavamśyādisaṁyutam ||
 mātāpitror ātmanaś ca puṇyāyāmukasūnave |
 dattaṁ mayāmukāyādyā dānam sabrahmacāriṇe ||
 candrārkasamakālīnaṁ putrapautrānvayānugam |
 anācchedyam anāhāryaṁ sarvabhāgavivarjitaṁ ||
 dātuḥ pālayituḥ svarge hartur narakam eva ca |
 ṣaṣṭir varṣa(ṣaṣṭivarṣa?)sahasrāṇi dānocchedaphalaṁ likhet ||
 jñātaṁ mayeti likhitaṁ saṁdhivigrahalekhakaiḥ |
 samudraṁ varṣamāsādidhanādhyakṣākṣarānvitam ||
 evaṁvidhaṁ rājakṛtaṁ śāsanam samudāhṛtaṁ |
 deśādikam yasya rājā likhitena prayacchati ||
 sevāśauryādinā tuṣṭaḥ prasādalikhitaṁ tu tat |
 pūrvottarakriyāvādanirṇayānte yadā ṛṇpaḥ ||
 pradadyāj jayine lekhyam jayapatraṁ tad ucyate ||
sabrahmacāriṇe amukaśākhādhyāyine | **sarvabhāgavivarjitaṁ**
 sakalarājapuruṣāṁsarahitaṁ | śāsanaviśaye **yājñavalkyo** 'pi (1.318-320)
[67] dattvā bhūmiṁ nibandhaṁ vā kṛtvā lekhyam tu kārayet |
 āgāmibhadraṇṛpatiparijñānāya pāṛthivaḥ ||
 paṭe vā tāmrapaṭṭe vā svamudroparicihnitam |

abhilekhyātmano vaṁśyān ātmānaṁ ca mahīpatiḥ ||
 pratigraha-parīmāṇaṁ dānācchedopavarṇanam |
 svahastakālasampannaṁ śāsanam kārayet sthiram ||
nibandhaḥ śulkaśtānādaḥ pratiparṇabhārādipratikalpitaḥ etāvad asmai dātavyam iti
 śatādisaṁkhyāpratiniyataṁ parṇādi | **kārayet** saṁdhivigrahādhikāriṇeti śeṣaḥ |
pratigraha-parīmāṇam pratigṛhyate iti pratigraho bhūmyādir nibandhaś ca tasya parīmāṇam
 iyattā | **dānācchedopavarṇanam** dānasya dīyamānasya bhūmyāder ācchedasya maryādāyā
 upavarṇanam kathanam | dānācchedayor dānatadapahārayor yathākramaṁ stutinindālikhanam
 iti **kecit** | saṁdhivigrahādhikāriṇo lekhaṭvām āha **vyāsaḥ** |
 rājñā tu svayam ādiṣṭaḥ saṁdhivigraha-lekhaḥ |
 tāmrapaṭṭe pade vāpi pralikhed rājaśāsanam ||
 kriyākāraḥ sambandhaṁ samāsārthakriyānvitam |
 samāmāsaṭadardhāharnṛpanāmopalakṣitam ||
 pratigrahitṛjātyādisagotrābrahmacārikam | iti |
kriyākāraḥ sambandhaḥ kriyākārayoḥ sambandho yasmims tat tathoktam | etena
 duranvayatvanirāsaḥ | **samāsārthakriyānvitam** saṁkṣiptārthopanyāsarūpayā kriyāyā
 samanvitam | rājñā śāsane svasaṁmataṁ svayam eva lekhyam ity apy āha **sa eva** |
 saṁniveśaṁ pramāṇam ca svahastena likhet svayam |
 mataṁ me 'mukaputrasya amukasya mahīpateḥ ||
[68] saṁniveśaṁ pramāṇam ceti pūrvavākyenānvayaḥ | etac ca śāsanam sādhuśabdānvitam
 eva kartavyam na tv apaśabdānvitam | tathā ca **saṁgrahakāraḥ** |
 rājasvahastacihṇena rājādeśena saṁyutam |
 yuktaṁ rājābhidhānena mudritaṁ rājamudrayā ||
 sulipyānapaśabdoktisāmpūrṇāvayavākṣaram |
 śāsanam rājadattaṁ syāt saṁdhivigraha-lekhakair |
 likhitaḥ iti śeṣaḥ | atra śāsane dattāpahāradoṣavarṇanam bhāvinṛpabodhanārtham ity uktam
vyāseṇa |
 ṣaṣṭivarṣasahasrāṇi dānācchedaphalaṁ tathā |
 āgāminṛpasāmantaḥ bodhanārtham nṛpo likhet ||
 etac ca śāsanam rājñā pratigrahitre samarpaṇīyam | tathā ca **viṣṇuḥ** (3.82) |
 paṭe vā tāmrapaṭṭe vā likhitaṁ samudrāṅkam āgāminṛpatiparijñānārthe
 dadyāt iti |
 jayapatre viśeṣam āha **vyāsaḥ** |
 vyavahārān svayam dṛṣṭvā śrutvā vā prāḍvivākataḥ |
 jayapatraṁ tato dadyāt pariññānāya pāṛthivaḥ ||
 jaṅgamaṁ sthāvaraṁ yena pramāṇenātmasātkṛtam |
 bhāgābhiśāpasandigdhe yaḥ samyag vijayī bhavet ||
 tasya rājñā pradātavyam jayapatraṁ suniścitam |
 pūrvottarakriyāpādaṁ pramāṇam tatparīkṣaṇam |
 nigadaṁ smṛtivākyam ca yathāśabhyam viniścitam ||
kriyāśabdenātra pratyākalitasya grahaṇam | **nigadaḥ** sāksivacanam | etac ca rājamudrāṅkitaḥ
 kāryam | tathā ca **vṛddhavaśiṣṭhaḥ** |
 yathopanyastāsādhyaṛthasaṁyuktaṁ sottarakriyam |
 sāvadhāraṇakaṁ caiva jayapatrakam ucyate ||
 prāḍvivākādimudrāṅkam mudritaṁ rājamudrayā | iti |
 asmin patre rājñā sabhyaś ca svahastena svamataṁ lekhyam ity āha **kātyāyanaḥ** |

[69] siddhenārthena saṁyojyo vādī satkārapūrvakam |
lekhyam svahastasaṁyuktam tasmai dadyāt tu pārthivaḥ ||
sabhāsadaś ca ye tatra smṛtiśāstravidaḥ sthitāḥ |
yathā lekhyavidhau tadvat svahastam tatra dāpayet ||
paścātkārākhyo jayapatrabheda uktaḥ **kātyāyanena**iva (264 - 65) |
anena vidhinā lekhyam paścātkāram vidur budhāḥ |
nirastā tu kriyā yatra pramāṇenaiva vādinā ||
paścātkāro bhavet tatra na sarvāsu vidhīyate |
anyavādyādiḥīnebhya itareṣāṁ pradīyate ||
vṛttānuvādasamsiddham tac ca syāj jayapatrakam | iti |
yatra hīnavādī tatra hīnapatram dātavyam na jayapatram iti **vijñāneśvarācāryaḥ** | **vasiṣṭhas** tu
rājakīyapatrasya lakṣaṇam darśayams tasya caturvidhyam āha |
rājñāḥ svahastasaṁyuktam svamudrācihṇitam tathā |
rājakīyam smṛtam lekhyam sarveṣv artheṣu sāksimat ||
śāsanam prathamam jñeyam jayapatram tathāparam |
ājñāprajñāpanāpatram rājakīyam caturvidham || iti |
ājñāprajñāpanāpatrayoḥ svarūpaṁ pradarśitam **tenaiva** |
sāmanṭeṣv atha bhr̥tyeṣu rāṣṭrapālādikeṣu ca |
kāryam ādiśyate yena tad ājñāpatram ucyate ||
ṛtvikpurohitācāryamānyeṣv abhyarhiteṣu tu |
kāryam nivedyate yena patram prajñāpanāya tat ||
lekhyasya prayojanam āha **marīciḥ** |
sthāvare vikrayādhāne vibhāge dāna eva ca |
likhitenāpnuyāt siddhim avisamvādam eva ca ||
sidhyate vāciko ‘py ādhiḥ sthāvareṣu daśābdikaḥ |
pratigrahe ca kr̥te ca nālekhyā sidhyati kriyā ||
[70] pūrvalekhyasya kathamcid upahatau tatsamānārtham lekhyāntaram kartavyam ity āha
yājñavalkyaḥ (2.91) |
deśāntarasthe durlekhye naṣṭonmṛṣṭe hṛte tathā |
bhinne dagdhe tathā cchinne lekhyam anyat tu kārayet ||
durlekhyam samdhiyamānalipyakṣaram avācakapadayuktam vā | **kātyāyanah** (382) |
malair yad bheditam dagdham chidritam vītam eva ca |
tad anyat kārayet lekhyam svedenollikhitam tathā || iti |
svātmanā likhitam tatheti **kṛtyakalpatarau** | etac ca lekhyāntarakaraṇam vādiprativādinoh
sampratipattau veditavyam | vipratipattau tu nirṇayaprakāram āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna 142) |
lekhye deśāntare nyaste śīrṇe durlikhite hṛte |
satas tatkalakaraṇam asato draṣṭṛdarśanam ||
vidyamānasya deśāntarasthāyānāyane kālo dātavyaḥ | asattve tu ye draṣṭāraḥ sāksīṇas tair
nirṇayaḥ kartavya ity arthaḥ | yadā tu sāksīṇo na santi tadā divyena nirṇayaḥ,
alekhyasāksīke daivīm vyavahāre vinirdiśet |
iti **kātyāyanenā**bhidhānāt (224) | lekhyasyāvaśyaparīkṣyatām āha **kātyāyanah** (266, 308) |
rājā kriyām samāhūya yathānyāyam vicārayet |
lekhyācāreṇa likhitam sāksyācāreṇa sāksīṇaḥ ||
darpaṇastham yathā bimbam asat sad iva dṛśyate |
tathā lekhyasya bimbāni kurvanti kuṭilā narāḥ ||
bṛhaspatiḥ |

jñātvā kālam ca deśam ca kuśalāḥ kūtākārakāḥ |
kurvanti sadṛśam lekhyam tad yatnena vicārayet ||
strībālārtālipijñānś ca vañcayanti svabāndhavāḥ |
lekhyam kṛtvā svanāmānkaṁ jñeyam yuktyāgamais tataḥ || iti |

[71] tatparīkṣāprakāramāha **sa eva** (Kāt 284) |

trividhasyāpi lekhyasya bhrāntiḥ saṁjāyate yadā |
ṛṇisākṣilekhakānām hastoktyā sādhyet tataḥ ||

kātyāyanah (285-86) |

atha pañcatvam āpanno lekhakaḥ saha sākṣibhiḥ |
tat svahastādibhis teṣāṁ viśuddhis tu na saṁśayaḥ ||
ṛṇisvahastasamdehe jīvato vā mṛtasya vā |
tat svahastakṛtair anyaiḥ patrais tallekhyanirṇayaḥ ||

yājñavalkyah (2.92) |

saṁdigdhalekhyasuddhiḥ syāt svahastalikhitādibhiḥ |
yuktiprāptikriyācihnasambandhāgamahetubhiḥ ||

etaddeśakālayor asyedaṁ dravyam ghaṭata iti yuktyā prāptir **yuktiprāptiḥ** | **kriyā**

tatsākṣyupanyāsaḥ | **sambandhaḥ** pūrvam api parasparaviśvāsena taylor

dānagrahaṇādisambandhaḥ | **āgamah** sambhāvitaḥ prāptyupāyaḥ | eta eva **hetavas taiḥ** |

rājaśāsane nirṇayaprakāram āha **prajāpatiḥ** |

kāryo yatnena mahatā nirṇayo rājaśāsane |
rājñām svahastato mudrālekhakākṣaradarśanāt ||

mudrālekhakākṣarayor darśanāt svahastataś ca nirṇaya ity arthaḥ | duṣṭalekhyāni darśayati

kātyāyanah (273-74) |

sākṣidoṣād bhaved duṣṭam patram vai lekhakasya ca |
dhanikasyopadhādoṣāt tathā dhāraṇikasya ca ||
duṣṭair duṣṭam bhavel lekhyam śuddhaiḥ śuddham vinirdiśet |
tat patram upadhāduṣṭaiḥ sākṣiṇo ‘py apakārakaiḥ (sākṣilekhakakārakaiḥ ?) |

upadhā duṣṭāntaḥkaraṇatā | **sa eva** (Kāt 281, 270) |

[72]

dhanikena svahastena likhitam sākṣivarjitam |
bhavet kūṭam na cet kartā kṛtam hīti vibhāvayet ||
deśācāraviruddham tu saṁdigdham kramavarjitam |
kṛtam asvāminā yac ca sādhyahīnam ca duṣyati ||

na ced ityāder ayam arthaḥ | **kartā** likhanakartā **dhaniko** dhāraṇikasampratipatyā mayaital
likhitam iti yadi na vibhāvayet tadā tat patram kūṭam bhaven na pramāṇatvena niścetavyam ity

arthaḥ | **bṛhaspatiḥ** |

mumṛśuśatrubhītārtatrīmattavyasanāturaiḥ |
niśopadhibalātkārakṛte lekhyam na sidhyati ||

sa eva |

dūṣito garhitaḥ sākṣi yatraiko viniveśitaḥ |
kūṭalekhyam tu tat proktaṁ lekhako vāpi tadvidhaḥ ||

kātyāyanah (277) |

na lekhakena likhitam na dṛṣṭam sākṣibhis tathā |
evam pratyarthinokte tu kūṭalekhyam prakīrtitam ||

prativādinā lekhyadoṣodbhāvane vādinā tatputreṇa vā doṣoddhāraḥ kartavyaḥ | tathā ca

bṛhaspatiḥ |

uddharel lekhyam āhartā tatputro bhuktim eva tu |

abhiyuktaḥ pramītas tu tatputro ‘pi tad uddharet ||
yat tu,
āhartā bhuktiyukto ‘pi lekhyadoṣān viśodhayet |
tatsuto bhuktidoṣāns tu lekhyadoṣāns tu nāpnuyāt ||
iti **kātyāyana**vacanam (323) tadanabhiyuktasya pitur maraṇe veditavyam | doṣānuddhāre
daṇḍam āha **kātyāyanaḥ** (290) |
kūṭoktau sākṣiṇām vākyaḥ lekhakasya ca patrakam |
nayec chuddhiṁ na yaḥ kūṭam sa dāpyo damam uttamam || iti
[73] uttamam sāhasam iti śeṣaḥ | sthāvaravikrayāḍau vṛthā lekhyam dūṣayataḥ śārīram daṇḍam
āha **vyāsaḥ** |
sthāvare vikrayādhāne lekhyam kūṭam karoti yaḥ |
sa samyagbhāviṭaḥ kāryo jihvāpāṇyaṅghrivarjitaḥ ||
samyagbhāviṭaḥ pramāṇena sallekhyatvam aṅgīkāritaḥ | evam ṛṇādānādāv api vṛthā
lekhyadūṣaṇe tattadviṣayānurūpo daṇḍo draṣṭavyaḥ ||

**iti śrīkoda-
ṇḍaparaśurāmeti.....vyavahāravivekodyote lekhyanirūpaṇam || 5 ||**

***Possible reading of the defective text:*

iti
**śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrīmadanasimhadevaviracite madanaratnapradīpe
vyavahāravivekodyote lekhyanirūpaṇam ||5||**

athānumānanirūpaṇam |

tasya traividhyam āha **bṛhaspatiḥ** |
sākṣī dvādaśābhedas tu likhitaṁ daśadhā smṛtam |
anumānam tridhā bhinnam navadhā daivikī kriyā ||
tridhā triprakāram bhuktir yuktiś codanāpratikāla iti, trayāṇām api
sādhyārthānumāpakatvāt | yady api – “līṅgoddeśas tu yuktiḥ syāt” - iti
vakṣyamāṇayuktisvarūpaṁ bhukticodanāpratikālayor apy asti sādhyārthāvyabhicāritvena
līṅgatvasya tayoṛ api samānatvāt tathāpi smartṛprasiddhes tayoṛ pṛthaggrahaṇam |
tantra sapta sthāvarāgamopāyān darśayan sāgamāyā eva bhukteḥ prāmāṇyam ity āha
bṛhaspatiḥ |
etaḍ vidhānam ākhyātam sākṣiṇām likhitasya ca |
sāmpratam sthāvaraprāpteḥ bhukteś ca vidhir ucyate ||
vidyayā krayabandhena śauryabhāryānvayāgatam |
sapiṇḍasyāprajasyāṁśam sthāvaram saptadhā smṛtam ||
yijye (pitrya ?) labdhakrayādhāne rikthaśauryapravedanāt |
prāpte saptavidhe bhogaḥ sāgamaḥ siddhim āpnuyāt || iti |
bhukteḥ sthāvare āvāsyakatvasūcanārtham sthāvaragrahaṇam | tac ca jaṅgamasyāpy
upalakṣaṇam | tena pratigrahādaya ubhayatra svatvahetavaḥ | **vidyā** pratigrahaprakāraḥ |
bandhaḥ ādhiḥ | **śauryāgatam** yuddhaprāptam | **anvayāgatam** **[74]** vaṁśaprāptam |

sapiṇḍasyāprajasyāṁśaḥ asantatikabhrātrādyamśaḥ | **pitryā**dinā pūrvoktasya
saptavidhasyānuvādaḥ | **labdham** pratigrahādiprāptam | **riktham** asantatikabhrātrādyamśaḥ |
pravedanam vivāhaḥ | **nāradaḥ** (ṛṇādāna 85) |

āgamaṇa viśuddhena bhogo yāti pramāṇatām |
aviśuddhāgamo bhogaḥ prāmāṇyam naiva gacchati ||
sāgamatvavad viśeṣaṇāntaravaiśiṣṭyam apy ādaraṇīyam ity āha **vyāsaḥ** |
sāgamo dīrghakālaś cāvicchedo 'paravojjhitaḥ |
pratyarthisaṁnidhānaś ca pañcāṅgo bhoga iṣyate ||

avicchedaḥ nirantaraḥ **aparavaḥ** pratikūlaśabdaḥ | āgamānupanyāse bhuktimātreṇa na
sādhyasiddhir ity āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna 86) |

sambhogam kevalam yas tu kīrtayen nāgamam kvacit |
bhogacchalāpadeśena vijñeyah sa tu taskarah ||
etac cāgamasmarāṇayogyē kāle veditavyam | tadayogyē kāle tu putrādīnām bhuktimātreṇāpi
sādhyasiddhir ity āha **sa eva** (NSm, ṛṇādāna 89) |
smārte kāle kriyā bhūmeḥ sāgamā bhuktir iṣyate |
asmārte 'nugamābhāvāt kramāt tripuruṣāgatā ||

sāgamā bhuktiḥ kriyeṣyate ity anvayaḥ | **smārtaḥ kālaḥ** varṣaśataparyanta ity uktam
vijñāneśvarācāyāiḥ | anugamābhāvāt yogyānupa-
labdhyā āgamābhāvanīścayasyāsambhavāt | smaraṇayogyepi kāle āgamā-
bhāvasmarāṇaparāyām satyām na bhuktyā sādhyasiddhiḥ | ata evoktam **tenaiva** (nārada,
ṛṇādīna 87) |

anāgamam tu yo bhuṅke bahūny abdaśatāny api |
coradaṇḍena tam pāpam daṇḍayet pṛthivīpatiḥ ||

yat tu,

[75] anyāyenāpi yad bhuktaṁ pitrā pūrvatarais tribhiḥ |
na tac chakyam apāhartum kramāt tripuruṣāgatam || (NSm, ṛṇādāna 91)
iti tasyaiva vacanam tad anyāyenāpy āgamam antareṇāpi yat pitrā saha **pūrvatarais tribhir**
bhuktaṁ tan nāpākartum śakyam kim punar āgamābhāvanīścayasyāsambhave iti
kaimutikanyāyaparatayā vyākhyeyam na tv āgamābhāve 'pi bhuktiḥ pramāṇam iti | yac ca,
yad vināgamam atyantam bhuktaṁ pūrvais tribhir bhavet |
na tac chakyam apākartum kramāt tripuruṣāgatam ||

iti **hārīta**vacanam tad apy atyantam upalabhyamānam āgamam vineti vyākhyātavyam na tv
āgamasvarūpam vineti | smaraṇayogyē kāle 'bhiyuktaḥ putrādibhir apy āgamoddhāraḥ
kartavyaḥ | ata eva **kātyāyanaḥ** (323) |

āhartā bhuktiyuktas tu lekhyadoṣān viśodhayet |
tatsuto bhuktidoṣāns tu lekhyadoṣāns tu nāpnuyāt ||

yat tu,

āgamas tu kṛto yena so 'bhiyuktaḥ samuddharet |
na tatsutas tatsuto vā bhuktis tatra garīyasī ||
iti putrādīnām āgamānuddhārabodhakaṁ **yājñavalkya**vacanam (YDh 2.28) tad āgamānuddhāre
'pi na teṣām daṇḍa ity evaṁparam na tv arthasiddhir iti | tathā ca **hārītaḥ** |
āgamas tu kṛto yena sa daṇḍyas tam anuddharan |
na tatsutas tatsuto vā bhogyahānis taylor api || iti |
abhiyuktasya pitrāder maraṇe putrādīnām asmārte 'pi kāle āgamānuddhāre na sādhyasiddhir ity
āha **yājñavalkyaḥ** (2.29) |
yo 'bhiyuktaḥ paretah syāt tasya rikthī tam uddharet |

na tatra kārāṇaṃ bhuktir āgamaṇa vinā kṛtā ||

[76] rikthī aṃśabhāgī |

nanu,

paśyato 'bruvato bhūmer hānir viṃśativārṣikī |

pareṇa bhuḥjamānāyā dhanasya daśavārṣikī || (YDh 2.24)

iti svalpakāloḥopabhogenāpy abhiyoktur hāniḥ pratīyate bhoktuś ca sādhyasiddhis tat katham
dīrghakālo bhogaḥ (na?) pramāṇam ity uktam |

ucyate | etad vacanaṃ paśyato 'pratiśedhataḥ tāvatkālīnatadbhūmyādiḥ janyaphalahānir
bhavatīty evaṃparam, na tu tadbhūmyādivastuhānir apīti pūrvodāhṛtānāgamaṃ tu yo bhuṅkte
bahūnyabdaśatānyapīti vacanavirodhāt | kvacid ekadeśopabhogena samagrasiddhim āha

br̥haspatiḥ |

yady ekaśāsane grāmakṣetrārāmāś ca lekhitāḥ |

ekadeśopabhoge 'pi sarve bhuktā bhavanti te ||

kvacidupabhoge 'pi na bhoktur arthasiddhir ity āha **br̥haspatiḥ** |

bhuktis tripuruṣī sidhyed apareṣāṃ na saṃśayaḥ |

ativṛtte sapīṇḍatve sakulyānāṃ na sidhyati ||

asvāminā tu yad bhuktaṃ gr̥hakṣetrāpañādikam |

suhṛdbandhusakulyasya na tad bhogena hīyate ||

vivāhyaśrotriyaḥ bhuktaṃ rājāmātyais tathaiva ca |

sudīrghenāpi kālena teṣāṃ sidhyen na tad dhanam ||

vivāhyo jāmātā | **sa eva** |

aśaktālasarogārtabālabhītapravāsinām |

śāsanānūḍhamanyena bhuktaṃ bhuktyā na hīyate ||

kātyāyanah (330) |

na bhogaṃ kalpayet strīṣu devatāyataneṣu ca |

bālaśrotriyaḥ prapṛte ca pītṛtaḥ kramāt ||

sa eva (Kāt. 316) |

[77]

nopabhoge balaṃ kāryam āhartrā tatsutena vā |

paśuṣṭrīpuruṣādīnāṃ iti dharme vyavasthitaḥ ||

ādiśabdena jaṅgamāntasya grahaṇam | **manuḥ** (8.146) |

saṃprītyā bhuḥjamānāni na naśyanti kadācana |

dhenur uṣṭro vahann aśvo yaś ca damyaḥ prayujyate ||

damyaḥ prayujyate damanārthaṃ yaḥ samartyate | **nāradaḥ** (ṛṇādāna 92) |

anvāhitaṃ hṛtaṃ nyastaṃ balāvaṣṭabdhayācite |

apratyakṣaṃ ca yad bhuktaṃ ṣaḍ ete nāgamaṃ vinā ||

anvāhitaṃ anyasmai dātum samarpitam | **hṛtaṃ** apahṛtaṃ | **nyastaṃ** nikṣiptam |

balāvaṣṭabdhāṃ rājaprasādādibalena sthāpitam | **yācitaṃ** vivāhādāv alaṃkāraṃ ānītam |

sa eva (NSm, ṛṇādāna 81) |

ādhiḥ sīmā bālādhanam nikṣepopanidhistriyaḥ |

rājasvaṃ śrotriyaṣvaṃ ca nopabhogena naśyati || iti |

yuktisvarūpam āha **kātyāyanah** |

liṅgoddeśas tu yuktiḥ syād divyānīha viśādayaḥ | iti |

liṅgoddeśo liṅgasyāgnidādītvāvyabhicāriṇa ulkāhastatvādidharmasyoddeśo jñānam |

yuktipravṛtteḥ sthalaṃ darśayati **nāradaḥ** (ṛṇādāna 172-175) |

asākṣipratyayāś tv anye buddhivādāḥ prakīrtitāḥ |

lakṣaṇāny eva sākṣitve teṣāṃ āhur manīṣiṇaḥ ||

ulkāhasto 'gnido jñeyah śastrapāṇiś ca ghātakah |
 keśākeśigrhītaś ca yugapatpāradārikah ||
 kuddālapāṇir vijñeyah setubhettā samīpagah |
 tathā kuṭhārahastaś ca vanacchettā prakīrtitah ||
[78] pratyakṣacihair vijñeyo daṇḍapāruṣyakṛn narah |
 asākṣipratyayā hy ete pāruṣye tu parīkṣaṇam ||
śaṅkhalikhitau |
 keśākeśigrahaṇāt pāradārikah ulkāhasto 'gnidah śastrapāṇir ghātako loptrahastaś
 caurah | iti |
loptram cauryeṇa prāptam dhanam | **brhaspatiḥ** |
 asākṣike cirakṛte pṛcched uttarasākṣiṇah |
 śapathān vānuyuñjīta upadhām vā prayojayet ||
upadhā yuktir iti **kṛtyakalpatarau** | atra pakṣe śapathābhyanujñānam
 ananyathāsiddhayuktyabhāve jñātavyam | ata evāha **nāradaḥ** (ṛṇādāna,239) |
 yuktiṣv apy asamarthāsu śapathenainam ardayet |
ardayet pīḍayet | codanāpratikālasya viśayaṁ darśayati **nāradaḥ** (ṛṇādāna 235 - 236) |
 pramādād dhanino yatra na syāl lekhyam na sākṣiṇah |
 atha vāpahnute vādī tatroktas trividho vidhiḥ |
 codanāpratikālaś ca yuktileśas tathaiva ca |
 ṛṇṭīyah śapathah proktas tair enaṁ sādhayet kramāt ||
codanāpratikālah bahukṛtvo dhanam me dehīti prerāṇyā apratikālah anirākaraṇam | etam
 evārtham abhipretyāha **kātyāyanah** (336) |
 arthinaivārthito yas tu vigḥātam na prayojayet |
 triścatuḥpañcakṛtvo vā paratas tadṛṇī bhavet ||
nārado 'pi (ṛṇādāna 237) |
 abhīkṣaṇam codyamāno yah pratihanyān na tadvacah |
 triścatuḥpañcakṛtvo vā parato 'rtham sa dāpyate ||
[79] parataḥ tata ūrdhvam | codanāpratikālamātreṇa na sādhyasiddhiḥ kim tārhi
 yuktyantarasaḥakṛtena tenety āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna 238) |
 codanāpratikālam ca yuktileśais tam anviyāt |
 deśakālārthasambandhaparimāṇakriyādibhiḥ ||
kriyā upanyāsaḥ |

iti śrīkodaṇḍaparaśurāme . . . vyavahāroddyote anumānanirūpaṇam || 6 ||

***Possible reading of the defective text:*

iti
 śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalīvirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
 śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrī**madanasiṁhadevaviracite madanaratnapradīpe**
 vyavahāravivekodyote anumānanirūpaṇam ||6||

atha divyanirūpaṇam |

tatra sakaladivyasādhāraṇī divyamātṛkā nirūpyate | tatra divyabhedān āha **brhaspatiḥ** |

dhaṭo ‘gnir udakaṃ caiva viṣaṃ kośastu pañcamah |
ṣaṣṭham ca taṇḍulāḥ proktaṃ saptamas taptamāṣakaḥ ||
aṣṭamaṃ phālam ity uktaṃ navamaṃ dharmajaṃ tathā |
divyāny etāni sarvāṇi nirdiṣṭāni svayambhuvā ||

nanu sabhyaśarīrasparśādīnām śapathānām api
mānuṣapramāṇāparicchedyārtha-paricchedakatvena divyatvāt katham divyāni navety
abhidhānam | te ca śapathā darśitā **nāradena** (ṛṇādāna 248) |
sabhyavāhanaśastrāṇi gobījakanakāni ca |
devatāpitṛpādānś ca dattāni sukr̥tāni ca ||
spr̥sec chirāṃsi putrānām dārānām suhr̥dām tathā |
abhiyogeṣu śakyeṣu (sarveṣu ?) kośapānam athāpi vā ||
ity ete śapathāḥ proktā manunā svalpakāraṇe | iti |

satyaṃ teṣāṃ sabhyasparśādīnām śapathānām kālāntarabhāvinirṇayanimitatvād atra ca
samanantaranirṇayanimitānām divyatvena vivakṣitatvāt tādṛktaṃ ca ghaṭādīnām eveti
nānupapannaṃ divyāni navety abhidhānam | kośasya śapathatve ‘pi ghaṭādiṣu pāṭho
mahābhiyogaviṣayatvasāmyāt sāvaṣṭambhābhiyogaviṣayatvasāmyāc ca | ghaṭādīni
mahābhiyoge sāvaṣṭambhābhiyoge ca prajojyāni na śaṅkābhiyoge iti niyamārtham āha
yājñavalkyaḥ (2.95-96) |

[80] tulāgnyāpo viṣaṃ kośo divyānīha viśuddhaye |
mahābhiyogeṣv etāni śīrṣakasthe 'bhiyoktari ||
rucyā vānyataraḥ kuryād itaro vartayec chirah |

śīrṣakaṃ parājayanimittako daṇḍaḥ tatra tiṣṭhatīti **śīrṣakasthaḥ** uktaṛūpadaṇḍabhāg ity arthaḥ |
rucyā icchayā **anyataraḥ** abhiyuktābhiyoktror anyataraḥ | **itarah śiro vartayet** daṇḍam
svīkuryād ity arthaḥ | atra vākye kośagrahaṇam tasya
sāvaṣṭambhābhiyogaviṣayatvapṛāptyartham na tu śaṅkābhiyogaviṣayatvanivṛttyartham,

avaṣṭambhābhiyuktānām ghaṭādīni vinirdiṣet |
taṇḍulāś caiva kośaś ca śaṅkāsv etāni yojayet ||

iti **pitāmahena** śaṅkābhiyogaviṣayatvena viniyogavidhānāt | **avaṣṭambhaḥ** śīrṣasthaḥ | kacid
dhaṭādīnām śaṅkābhiyogaviṣayatvam apy āha **sa eva** (YDh 2.96) |
vināpi śīrṣakāt kuryān nṛpadrohe 'tha pātake |

śīrṣakād vināpi parājayaprayuktadaṇḍabhāgino 'bhiyoktur abhāve 'pi | **pātake** brahmahatyādau
| **kātyāyano** 'pi (412) |

pārthivaiḥ śaṅkitānām ca nirdiṣṭānām ca dasyubhiḥ |
ātmasuddhiparāṇām ca divyaṃ deyaṃ śiro vinā ||

kālikāpurāṇe |

paradārābhiśāpe ca cauryāgamyāgameṣu ca |
mahāpātakaśaste ca syād divyaṃ nṛpa sāhase ||
vipratipattau vivāde 'varṇasya sthāpane kṛte |
tatraiva sthāpayed divyaṃ śiraḥ pūrvam mahīpatih ||
paradārābhimarṣe ca bahavo yatra vādinaḥ |
śirohīnam bhaved divyam ātmasamśuddhikāraṇāt ||

vipratipattau paradāragamanādyabhiyogarūpāyām | **vivāde** ṛṇadānādiviṣaye **[81]** | **avarṇo**
'pavādaḥ | **paradārābhimarṣe ceti** śrauryādīnām apy upalakṣaṇam | **viṣṇuḥ** (9.22) |

rājadrohe sāhase ca vinā śīrṣapravartanāt |

taṇḍulānām viṣayam āha **pitāmahaḥ** |

caurye tu taṇḍulā deyā nānyatrete viniścayaḥ |

anyatra strīsaṁgrahādaḥ | na tu dattāpahṇave | tatra tadardhārdhasya **taṇḍulā** iti
vakṣyamāṇa**kātyāyana**vacanena (420) taṇḍuladivyaavidhānāt | etat tv alpacauryaśaṅkāyām
veditavyam | mahācauryaśaṅkāyām tu,

cauryaśaṅkābhiyuktānām taptamāṣo vidhīyate | iti |

tenaiva taptamāṣasya vidhānāt | kośasya viśayam āha **kātyāyanaḥ** (415) |

śaṅkāviśvāsasaṁdhāne vibhāge rikthinām sadā |

kriyāsamūhakartṛtve kośam eva pradāpayet ||

kriyāsamūhakartṛtve sambhūyaikakriyākāritve | **pitāmahaḥ** |

visrambhe sarvaśaṅkāsu saṁdhikārye tathaiva ca |

eṣu kośaḥ pradātavyo nityam cittaviśuddhaye || iti |

dravyāditāratamyam paryālocya tadanurūpaṁ divyam dātavyam ity āha **br̥haspatiḥ** |

ṛṇādiṣu tu kāryeṣu viśaṁvāde parasparam |

dravyasaṁkhyānvitā deyā puruṣāpekṣayā tathā ||

daivikī kriyety anuṣaṅgaḥ | **ādiśabdenā**tra sthāvaraviśayo vivādo 'pi gr̥hyate | yat tu –

“**sthāvareṣu vivādeṣu divyāni parivarjayet**” - iti vacanam (Kāt. 240) tal likhitādisadbhāve

divyam na kāraṇīyam ity evaṁparam |

nanu ṛṇādivivādeṣv api mānuṣapramāṇasadbhāve divyam nāsrīyata evetīdam

viśeṣavacanam vyartham syād iti cet,

ucyate | ṛṇādivivādeṣv arthinā sāksyupanyāse kṛte prativādī parājaye daṇḍam aṅgīkṛtya

divyam kariṣyāmīti vadet tadā satsv api sāksiṣu teṣu doṣaśaṅkāsaṁbhavād divye tu

doṣaśaṅkābhāvāt,

[82] tatra satye sthito dharmo vyavahāras tu sāksiṣu |

daivasādhye pauraṣeyīm na lekhyam vā prayojayet || iti

nāradavacanām ca divyam grāhyam bhavati | tadvat sthāvaravivāde mānuṣapramāṇasadbhāve

prativādinā daṇḍaṅgīkārapuraḥsaram divye samāśrite ‘pi divyam mā grāhīty evamartham idam

vacanam na punaḥ kadācid api sthāvaravivāde divyam mā grāhīty etadartham,

likhitasāmantādyabhāve tadvivādanirṇayābhāvaprasaṅgāt | etad asmābhiḥ prāguktam api

vijñāneśvarācāryādibhiḥ sthāpitasyārthasya dārḍhyārtham punar upanyastam | divyadāne

dravyāditāratamyparyālocanam kāryam ity āha **viṣṇur** api (9.1 - 3) |

atha samayakriyā rājadrohasāhaseṣu yathākāmaṁ nikṣepasteyeṣv artham

pramāṇāt (arthapramāṇāt ?) | iti |

vastrādiviśayavivāde tanmūladravyaparimāṇam grāhyam | dravyapramāṇatāratamyena

divyaviśeṣān āha **br̥haspatiḥ** |

viśam sahasre 'pahṛte pādane ca hutāśanaḥ |

tribhāgone ca salilam ardhe deyo ghaṭaḥ sadā ||

catuṣṣatābhiyoge tu dātavyas taptamāṣakaḥ |

triśate taṇḍulā deyāḥ kośaś caiva tadardhake ||

śate hṛte 'pahnute ca dātavyam dharmāśodhanam |

gocaurasya pradātavyam sadyaḥ phālāvālehanam ||

eṣā saṁkhyā nikṣṭhānām madhyānām dviguṇā smṛtā |

catuguṇottamānām ca kalpanīyā parīkṣakāḥ ||

dharmāśodhanam dharmajadivylene śodhanam | **nikṣṭhānām** jātiguṇācārāḥ | madhyamatvam

uttarmatvam ca tair eva | yat tu,

nāsahasrād dharet phālam na tulām na viśam tathā |

iti **yājñavalkya**vacanam (YDh 2. 99) tan madhyamapuruṣaviśayam | **sahasram** paṇasahasram

iti **vijñāneśvarācāryaḥ** | yat tu,

[83] sahasre tu ghaṭaṁ dadyāt sahasrārdhe tathāyasam |
ardhasyārdhe tu salilāṁ tasyārdhe tu viṣaṁ smṛtam ||
ity alpābhiyoge 'pi viśadivyaavidhāyakaṁ **pīṭāmaha**vacanaṁ tad yasya dravyasyāpahāre
pātityaṁ bhavati tadviśayam iti **vijñāneśvarācāryāḥ** | dattāpahnavē viśeṣam āha **kātyāyanāḥ**
(416-420) |

dattasyāpnavo yatra pramāṇaṁ tatra kalpayet |
steyasāhasayor divyaṁ svalpe 'py arthe pradāpayet ||
sarvadravyapramāṇaṁ tu jñātvā hema prakalpayet |
hemapramāṇayuktaṁ tu tadā divyaṁ prayojayet ||
jñātvā saṁkhyāṁ suvarṇānāṁ śatanāśe viṣaṁ smṛtam |
aśītes tu vināśe vai dadyān naiva hutāśanam ||
ṣaṣṭhyā nāśe jalaṁ jñeyaṁ catvāriṁśati vai dhaṭam |
viṁśaddaśavināśe tu koṣapānaṁ vidhīyate ||
pañcādhikasya vā nāśe tadardhārdhasya taṇḍulāḥ |
tato 'rdhārdhavināśe tu laukikyaś ca kriyāḥ smṛtāḥ ||

suvarṇaśabdaś cātra ṣoḍaśamāśāḥ suvarṇa ity uktaparimāṇavacanaḥ | viṁśaddaśavināśe
viṁśater vināśe daśānāṁ vināśe vā | **viṁśaddaśavināśe** triṁśadvināśe iti **smṛticandrikākāraḥ**
| **laukikyaḥ kriyāḥ** apahnave tavāṣṭaguṇadravyanāśo bhaviṣyati ty evamādikāḥ | yat tu
śate hr̥te 'pahnute ca dātavyaṁ dharmaśāsanam |
iti kārṣāpaṇaśatāpahnavē dharmajadivyaavidhānaṁ tad nikṣṭapuruṣaviśayam | yasya
dravyasyāpahnavē mahat pāpaṁ tadviśayaṁ vā draṣṭavyam iti na tena virodhaḥ | divye daṇḍe
ca **manū**ktāṁ parimāṇaṁ grāhyam ity āha **br̥haspatiḥ** |

saṁkhyā rāsmirajomūlā manunā samudāhṛtā |
kārṣāpaṇāntā sā divye niyojyā vinaye tathā ||

[84] **saṁkhyā** parimāṇaṁ **rāsmirajomūlā** trasareṇvādikā **vinaye** daṇḍe |
tac ca trasareṇvādikāṁ parimāṇaṁ pratijñāpūrvakaṁ darśayati **manuḥ** (8.131-137) |

loke saṁvyavahārārthaṁ yāḥ saṁjñāḥ prathitā bhuvi |
tāmraṇṛpyasuvārṇānāṁ tāḥ pravakṣyāmy aśeṣataḥ ||
jālāntaragate bhānau yat sūkṣmaṁ dṛśyate rajaḥ |
prathamam tat pramāṇaṁ tu trasareṇuṁ pracakṣate ||
trasareṇavo 'ṣṭau vijñeyā likṣaikā parimāṇataḥ |
tā rājasarṣapas tistras te trayo gaurasarṣapaḥ ||
sarṣapāḥ ṣaḍ yavo madhyas triyavena tu kṛṣṇalam |
pañcakṛṣṇalakṣaṁ māśas te suvarṇas tu ṣoḍaśa ||
palaṁ suvarṇāś catvāraḥ palāni dharaṇaṁ daśa |
dve kṛṣṇale samadhṛte vijñeyo rūpyamāśakaḥ ||
te ṣoḍaśa syād dharaṇaṁ purāṇaś caiva rājataḥ |
dharaṇāni daśa jñeyaḥ śatamānas tu rājataḥ ||
catuḥsauvarṇako niṣko vijñeyas tu pramāṇataḥ |
kārṣāpaṇas tu vijñeyaḥ kārṣikas tāmrikaḥ paṇaḥ || iti |

atra **tāmraṇṛpyasuvārṇānāṁ** iti tāmraṇṛpyaśabdayor alpāt (alpāctvāt ?) prākprayogo na tu
kramapradarśanārthaḥ | **palāni dharaṇaṁ** daśetyantaṁ suvarṇaparimāṇābhidhānam |
catuḥsauvarṇiko niṣka ityantaṁ rūpyaparimāṇābhidhānam | avaśiṣṭena
tāmraparimāṇābhidhānam | jālāntarapraviṣṭe sūryaśmau yat sūkṣmaṁ rajo dṛśyate tat
trasareṇusaṁjñakam | aṣṭau trasareṇavo likṣā tistro likṣā rājasarṣapaḥ trayo rājasarṣapā
gaurasarṣapaḥ ṣaḍ gaurasarṣapā madhyamo yavo na sthūlo na sūkṣma iti madhyamayavasya

parimānatvam uktam **vijñāneśvarācāryaiḥ** | **manusmṛtibhāṣye** tu madhyaśabdah
ślokapūranārtha ity uktam | trayo yavāḥ kṣṇalām patra kṣṇalāni māśaḥ ṣoḍaśa [85] māśaḥ
suvarṇaḥ catvāraḥ suvarṇaḥ palam daśapalāni dharaṇam dve kṣṇale rūpayasya
māśaḥ ṣoḍaśarūpyamāśā rajatasya dharaṇam | **purāṇa** iti cāśya samjñāntaram |
daśa rājatāni dharaṇāni rājataḥ śatamānaḥ | asya rājatapalasaṃjñāpi bhavati,

śatamānam tu daśabhir dharaṇaiḥ palam eva tu |

iti **yājñavalkya**smaraṇāt (1.365) | pūrvokasuvarṇacatuṣṭayaparimita eko rājanīkaḥ | **kārṣikaḥ**
karṣasammitaḥ **tāmrikaḥ** tāmraṇīkaraḥ **kārṣāpaṇo** vijñeyaḥ paṇa iti ca vijñeya ity arthaḥ |
caśabdo 'dhyāhāryaḥ | ata eva **yājñavalkyena** paṇa iti samjñāntaram darśitam | **br̥haspatinā**pi
niṣkam suvarṇāś catvāraḥ kārṣikas tāmrikaḥ paṇaḥ |
tāmraḥkarṣakṛtā mudrā vijñeyaḥ kārṣikaḥ paṇaḥ || iti |

karṣaḥ palacaturthāmsaḥ, “te ṣoḍaśākṣaḥ karṣo 'strī palam karṣacatuṣṭayam” ity
amarasiṃhenābhidhānāt | te māśaḥ ṣoḍaśākṣaḥ karṣa iti vocyanta ity arthaḥ |
etenākṣakarṣaśabdayoḥ suvarṇaparimāṇavacanatvam ity avagamyate | atha vā
pañcasuvarṇaparimitam palam,

palam suvarṇāś catvāraḥ pañca vāpi prakīrtitam |

iti **yājñavalkya**vacanāt (YDh 1.364) | tasya catuthāśo vimśatimāśaḥ tatparimitaḥ kārṣāpaṇaḥ |
ata eva **kātyāyanaḥ** |

māśo vimśatimo bhāgo jñeyo kārṣāpaṇasya tu |

kākinī tu caturbhāgā māśakasya paṇasya ca || iti |

brāhmaṇādyadhikārileha(bheda ?)vyavasthaya divyavyavasthām āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna 334) |

brāhmaṇasya dhaṭo deyaḥ kṣatriyasya hutāśanaḥ |

vaiśyasya salilam deyam śūdrasya viṣam eva tu ||

[86] sādharmaṇaḥ samastānām kośaḥ prokto manīṣibhiḥ |

viṣam vinā brāhmaṇasya sarveṣām vā tulā smṛtā ||

yājñavalkyaḥ (2.98) |

tulā strībālavṛddhāndhapaṅgubrāhmaṇarogiṇām |

yat tu,

savratānām bhṛṣārtānām vyādhitānām tapasvinām |

strīṇām vā na bhaved divyam yadi dharmaḥ tv avekṣyate ||

iti **nārada**vacanam (ṛṇādāna 256) tad agnyambuviṣayam ity uktam **mādhavīye**

vidyāraṇyaśrīcaraṇaiḥ | **pitāmahaḥ** |

sarveṣām eva varṇānām kośasuddhir vidhīyate |

sarvāṇy etāni sarveṣām brāhmaṇasya viṣam vinā ||

kātyāyanaḥ (423) |

gorakṣakān vāṇijakāms tathā kārukuśīlavān |

preṣyān vārdhuṣikāms caiva grāhayec chūdravad dvijān ||

kālikāpurāṇe |

varṇāntyasya sadā deyam māśakam taptahemajam |

varṇānām antyaḥ pratyantasyeti **kṛtyakalpatarukāraḥ** | **nāradaḥ** (ṛṇādāna 255, 313-315)

klībān narān sattvāhīnān paritāś cārditān narān |

bālavṛddhātūrān strīś ca parīkṣeta ghaṭe sadā ||

strīṇām tu na viṣam proktaṁ na cāpi salilam smṛtam |

ghaṭakośādibhis tāsām antastattvam vicārayet ||

nārtānām toyaśuddhiḥ syān na viṣam pittarogiṇām |

śvitryandhakunakhādīnām nāgnikarma vidhīyate ||

na majjanīyāḥ strībālā dharmasāstravicakṣaṇaiḥ |
 rogiṇo ye ca vṛddhāḥ syuḥ pumāṃso ye ca durbalāḥ ||
[87] nirutsāhān vyādhikliṣṭān nārtāṃs toye nimajjayet |
 sadyo mriyante majjantaḥ svalpapraṇā hi te smṛtāḥ ||
 sāhase ‘py āgatān etān naiva toye nimajjayet |
 na cāpi hārayed agniṃ na viṣeṇa viśodhayet ||

hārītāḥ |
 kuṣṭhinām varjayed agniṃ salilān śvāsakāsinām |
 pittaśleṣmavatām nityaṃ viṣaṃ ca parivarjayet ||

viṣṇuḥ (9.29 - 30) |
 na śleṣmikāṇām vyādhitānām bhīrūṇām śvāsakāsinām ambusevinām udakam
 hemantaśiśirayoś ceti |

kātyāyanaḥ (424) |
 na lohaśilpinām agniḥ salilān nāmbusevinām |
 mantrayogavidāṃ caiva viṣaṃ dadyāt tu na kvacit ||
 divyaṃ tu varjayaṇ nityamātrānām dairvṛṇam (?) |
 taṇḍulair na niyuñjīta vratinām mukharogiṇam ||

vratinām payovratādiniyamastham | **pitāmahaḥ** |
 madyapastrīvyasaninām kitavānām tathaiva ca |
 koṣaḥ prājñair na dātavyo ye ca nāstikavṛttayaḥ ||

nāradaḥ (ṛṇādāna 332) |
 mahāparādhe nirdharṇe kṛtaghne klībakutsite |
 nāstike dṛṣṭadoṣe ca kośadānām vivarjayet ||

kātyāyanaḥ (427-430) |
 mātāpitṛdvijaguruvṛddhastrībālaghātīnām |
 mahāpātakayuktānām nāstikānām viśeṣataḥ ||
 līṅginām pramadānām ca mantrayogakriyāvidāṃ |
 varṇasaṃkarajātānām pāpābhyāsapravartinām ||
 eteṣv evābhiyogeṣu nindyeṣv eva prayatnataḥ |
 divyaṃ prakalpayen naiva rājā dharmaparāyaṇaḥ ||

[88] etair eva niyuktānām sādḥūnām divyaṃ arhati |
 na santi sādḥavo yatra tatra śodhyaḥ svakair naraiḥ ||

sādḥūnām divyaṃ arhati rājā prakalpayitum iti śeṣaḥ | etaiḥ pratinidhidvārā divyaṃ
 kāraṇīyam ity amum arthaṃ draḍhayitum punar āha **sa eva** (Kāt 431-32) |
 mahāpātakayukteṣu nāstikeṣu viśeṣataḥ |
 na deyaṃ tasya divyaṃ tu pāpābhyāsarater bhṛguḥ ||
 yeṣu pāpeṣu divyāni pratiśiddhāni yatnataḥ |
 tārayet sajjanais tāni nābhiśastaṃ tyajen naraḥ ||

tārayet śodhayet | **abhiśastaṃ** pratinidhidvārā śodhanam akārayitvā **na tyajed** ity arthaḥ |
 prakārāntaram āha **sa eva** (Kāt 433) |
 asprīśyādhamadāsānām mleccḥānām pāpakāriṇām |
 prātilomyaprasūtānām niścayo na tu rājani ||
 tatprasiddhāni divyāni saṃśaye teṣu nirdiśet |

etad etair niyuktānām sādḥūnām alābhe veditavyam ity uktaṃ **smṛticandrikāyām** | sādḥūnām
 apy asāmarthyē pratinidhim abhyanujānāti **sa eva** |
 kāladeśavirodhe tu yathāyuktaṃ prakalpayet |

anyena hārayed divyaṁ vidhir eṣa viparyaye ||
hārayet kārayet | **viparyaye** sāmārthyābhāve | kālaviśeṣe divye viśeṣam āha **pitāmahaḥ** |
caitro mārگاsiraś caiva vaiśākhaś ca tathaiva ca |
ete sādharmaṇā māsā divyānām avirodhinaḥ ||
dhaṭaḥ sarvartukaḥ prokto vāti vāte vivarjayet |
agniḥ śiśirahemantavarṣāsu parikīrtitaḥ ||
śaradgrīṣme tu salilaṁ hemantaśiśire viṣam |

nāradaḥ |

koṣaṁ tu sarvadā deyaṁ tulā syāt sārvaikālikī |

[89] viṣṇuḥ (9.25-30) |

na kuṣṭhyasamarthalohakārāṇām agnir deyaḥ śaradagrīṣmayoś ca | na
kuṣṭhipaittikabrāhmaṇānām viṣaṁ deyaṁ prāvṛṣi ca | na ślaiṣmikāṇām
vyādhyarditānām bhīrūnām śvāsakāśinām ambujīvinām udakaṁ
hemantaśiśirayoś ca | iti |

hemantaniṣedho 'tra pauṣamāsaviṣaya eva na tu mārگاsīrṣaviṣayo 'pi | caitro mārگاsira iti
pūrvodāhṛta**pitāmaha**vacane mārگاsīrṣasya sakaladivyasādhāraṇatvābhidhānāt | **nāradaḥ**
(ṛṇādāna 259) |

na śīte toyaśuddhiḥ syān noṣṇakāle 'gnīśodhanam |
na prāvṛṣi viṣaṁ dadyāt pravāte na tulāṁ tathā ||
nāparāhṇe na saṁdhyāyām na madhyāhne kadācana |
madhyāhne divyaniṣedho jalavyatiriktaviṣayaḥ | ata eva **pitāmahaḥ** |
pūrvāhṇe 'gniparīkṣā syāt pūrvāhṇe ca dhaṭo bhavet |
madhyāhṇe tu jalaṁ deyaṁ dharmatattvam abhīpsatā ||
divasasya tu pūrvāhṇe koṣaśuddhir vidhīyate |
rātrau tu paścime yāme viṣaṁ deyaṁ suśītalam || iti |

yady api divye vāraviśeṣavidhāyakaṁ vākyam na śrūyate tathāpi śiṣṭācārād ādityavāre divyāni
dātavyānīty uktam **vijñāneśvarācāyaiḥ** | divye deśaviśeṣam āha **pitāmahaḥ** |

prāṇmukho niścalaḥ kāryaḥ śucau deśe dhaṭaḥ sadā |
indrasthāne sabhāyām vā rājadvāre catuṣpathe ||

dhaṭagrahaṇam divyāntarasyāpy ulakṣaṇam | **indrasthān**agrahaṇam ca
prasiddhadevatāyatanāntarasyāpy upalakṣaṇam | ata eva divyamātram upakramyāha nāradaḥ (
ṛṇādāna 265) |

sabhārājakuladvāradevatāyatanacatvare | iti |

indrasthānādīnām viṣayaviśeṣe vyavasthām āha **kātyāyanaḥ** |

[90]

indrasthāne 'bhiśastānām mahāpātakīnām nṛṇām |
nṛpadrohapravṛttānām rājadvāre prayojayet ||
prātilomyaprasūtānām divyaṁ deyaṁ catuṣpathe |
ato 'nyeṣu tu kāryeṣu sabhāmādhye vidur budhāḥ || iti |

vihitadeśakālādyanādareṇa divyadāne tathā kṛtasyārthavyabhicāritām āha **nāradaḥ** |

adeśakālādattāni bahirvāsakṛtāni ca |
vyabhicāraṁ sadārtheṣu kurvantiha na saṁśayaḥ ||

vāso janānivāsaḥ tasmād **bahihkṛtāni** nirjanapradeśakṛtānīty arthaḥ | etena janasamakṣam eva
divyaṁ kartavyam ity uktam | ayam artho darśitaḥ **pitāmahenāpi** |

pratyakṣaṁ dāpayed divyaṁ rājā vādhikṛto 'pi vā |
brāhmaṇānām śrutavatām prakṛtīnām tathaiva ca || iti |

sakaladivyasādhāraṇam vidhim āha **pitāmahaḥ** |

tata āvāhayed devān vidhinānena dharmavit |
 prāṇmukhaḥ prāṇjalir bhūtvā prāḍvivākas tato vadet ||
 ehy ehi bhagavan dharma asmin divye samāviśa |
 sahito lokapālaiś ca vasvādityamarudgaṇaiḥ ||
 āvāhya tu dhaṭe dharmam paścād aṅgāni vinyaset |
tato divyopayogisāmagrīsampādanānantaram | **dhaṭa**grahaṇam atra sarveṣāṃ divyānām
 upalakṣaṇam, eteṣāṃ devatāvāhanādiharmānāṃ sakaladivyasādhāraṇatvasya
 imam mantravidhiṃ kṛtsnam sarvadvieṣu yojayet |
 āvāhanam ca devānāṃ tathaiva parikalpayet ||
 iti **tenaivo**ktatvāt | mantras tv ādityacandrāv ityādir agre darśayiṣyate |
 aṅgadevatāvinyāsaprakāram āha **sa eva** |
[91] indram pūrve tu samsthāpya preteṣāṃ dakṣiṇe tathā |
 varuṇam paścime bhāge kuberam cottare tathā ||
 agnyādilokapālāmś ca koṇabhāgeṣu vinyaset |
 indraḥ pīto yamaḥ śyāmo varuṇaḥ sphaṭikaprabhaḥ |
 kuberas tu suvarṇābhaḥ agniś cāpi suvarṇabhaḥ ||
 tathaiva nirṛtiḥ śyāmo vāyur dhūmraḥ praśasyate |
 īśānas tu bhaved rakta evam dhyāyet kramād imān ||
 indrasya dakṣiṇe pārśve vasūn āvāhayed budhaḥ |
 dharo dhruvas tathā soma āpaś caivānilo 'nalaḥ ||
 pratyūṣaś ca prabhāsaś ca vasavo 'ṣṭau prakīrtitāḥ ||
 deveśeśānāyor madhya ādityānām tathāyanam |
 dhātā 'ryamā ca mitraś ca varuṇo 'mśo bhagas tathā ||
 indro vivasvān pūṣā ca parjanya daśamaḥ smṛtaḥ |
 tatas tvaṣṭā tato viṣṇur ajaghanyo jaghanyajah ||
 ity ete dvādaśādityā nāmabhiḥ parikīrtitāḥ |
 agneḥ paścimabhāge tu rudrāṇām ayanam viduḥ ||
 vīrabhadraś ca śambhuś ca giriśaś ca mahāyaśāḥ |
 ajaikapād ahirbudhnyaḥ pinākī cāparājitaḥ ||
 bhuvanādhīśvaraś caiva kapālī ca viśāṃpatiḥ |
 sthānur bhavaś ca bhagavān rudrāś tv ekādaśa smṛtāḥ ||
 preteśarakṣomadhye ca mātṛsthānam prakalpayet |
 brāhmī māheśvarī caiva kaumārī vaiṣṇavī tathā ||
 vārāhī caiva mātṛcāmuṇḍā gaṇasamṇyutā
 nirṛter uttare bhāge gaṇeśāyatanaṃ viduḥ ||
 varuṇasyottare bhāge marutāṃ sthānam ucyate |
 gaganāḥ sparśano vāyur anilo mārutas tathā ||
[92] prāṇaḥ prāṇeśajīvau ca maruto 'ṣṭau prakīrtitāḥ |
 dhaṭasyottarabhāge tu durgāṃ āvāhayed budhaḥ ||
 etāṣāṃ devatānāṃ tu svanāmnā pūjanaṃ viduḥ |
 bhūṣāvasānaṃ dharmāya dattvā cārghyādikam kramāt ||
 arghyādi paścādaṅgānāṃ bhūṣāntam upakalpayet |
 gandhādikāṃ nivedyāntāṃ paricaryā prakalpayet ||
 caturdikṣu tathā homaḥ kartavyo vedapāragaiḥ |
 ājyena haviṣā caiva samidbhir homasāadhanaiḥ ||
 sāvitryā praṇavenātha svāhāntenaiva homayet |

praṇavādikām gāyatrīm uccārya punaḥ svāhākārāntaṁ praṇavam uccārya juhuyād ity arthaḥ |
 samidājyacaravaḥ pratyekam aṣṭottaraśatavāraṁ hotavyāḥ,
 anuktasaṁkhyā yatra syāc chatam aṣṭottaraṁ smṛtam |
 iti **smaraṇāt** | homānantarakartavyam āha **sa eva** |
 yam artham abhiyuktaḥ syāl likhitvā taṁ tu patrake |
 matreṇānena sahitaṁ tat kāryaṁ ca śirogatam ||
 mantraś ca |
 ādityacandrāv anilo 'nalaś ca
 dyaur bhūmir āpo hṛdayaṁ yamaś ca |
 ahaś ca rātriś ca ubhe ca saṁdhye
 dharmāś ca jñānti narasya vṛttam || iti |
 (mahābhārata ādiparvaṇi 74.30) |
 etat sarvaṁ prāḍvivākenopavāsādinīyamapūrvakaṁ kartavyam | tathā ca **nāradaḥ** |
 prāḍvivākas tato vipro vedavedāṅgapāragah |
 śrutavṛttopasaṁpannaḥ śāntacitto vimatsaraḥ ||
 satyasandhaḥ śucir dakṣaḥ sarvapraṇihite rataḥ |
 upoṣitaś cādravāsāḥ kṛtadantānudhāvanaḥ ||
 sarvāsāṁ devatānāṁ ca pūjāṁ kṛtvā yathāvidhi | iti |
 divyakartur upavāsādikam āha **yājñavalkyaḥ** (2.97) |
[93] sacailaṁ snātam āhūya sūryodaya upoṣitam |
 kārayet sarvadvīpāni nṛpabrāhmaṇasaṁnidhau ||
pitāmaho 'pi |
 ekarātropoṣitāya trirātropoṣitāya vā |
 nityaṁ deyaṇi divyāni śucaye sārdravāsase | iti |
 tau trirātraikarātrapakṣau śaktāśaktaviśayatvena vyavasthitau draṣṭavyau |
 divyaprayogānantaraṁ dakṣiṇādānam uktena vidhinā divyaprayogaṁ kārayitū rājñaḥ phalaṁ
 cāha **pitāmahaḥ** |
 sadbhiḥ parivṛto rājā śuddhim etāṁ prapūjayet |
 ṛtvikpurohitācāryān dakṣiṇābhis tu toṣayet ||
 evaṁ kārayitā rājā bhuktvā bhogān manoramān |
 mahatīm kīrtim āpnoti brahmabhūyāya kalpate ||

iti śrīkodaṇḍaparaśurāmeti vyavahāravivekoddyote divyamātrkānirūpaṇam || 7 ||

***Possible reading of the defective text:*

iti
 śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalīvirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
 śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrī**madanasiṁhadevaviracite madanaratnapradīpe**
 vyavahāravivekoddyote divyamātrkānirūpaṇam ||7||

atha dhaṭavidhiḥ |

tatra **pitāmahaḥ** |

viśālām ucchritām śubhrām ghaṭaśālām tu kārayet |
yatrastho nopahanyeta śvabhiś cāṇḍālavāyasaiḥ ||
kavāṭabījasamyuktām paricārakarakṣitām |
pānīyādisamāyuktām aśūnyām kārayen nṛpaḥ ||
bījāni pañca vrīhyādīni | dhaṭārthāni kāṣṭhāny āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna 264-265) |
khādirām kārayet tatra nirvraṇam śuklavarjitaṃ |
śāmsapam tadabhāve vā śālam vā koṭarair vinā ||
añjanam tindukīsāram tiniśo raktacandanam |
arjunas tilakośokatiniśau raktacandana iti **mādhaviye** pāṭhaḥ |
evamvidhāni kāṣṭhāni dhaṭārtham parikalpayet ||
[94] śāmsapam śimsapāvṛkṣasambandhi | devikāśimsapeti **pāṇini** smaraṇāt
(pā. 7.3.1) ikāsyākārah | **evamvidhāni** ity anyasyāpy audumbarāder yajñiyasya kāṣṭhasya
sasāryasya grahaṇam | ata eva **pitāmahaḥ** |

chittvā tu yajñiyam vṛkṣam yūpavan mantrapūrvakam |
praṇamya lokapālebhyas tulā kāryā manīṣibhiḥ ||
mantraḥ saumyo vānaspatyaś chedane japyā eva ca |
yūpavan mantrapūrvakam ityanena “**oṣadhe trāyasvainam**” (vāja. saṃ 4. 1)
ityādichedanamatraprayogādikam uktam | **vānaspatyaḥ** “**vanaspate śatavalśo viroha**” iti
mantraḥ (RV. 3 . 8 . 11) | saumyavānaspatyayoḥ tulyārthas tu vikalperan (jai. 12.0.10) - iti
nyāyād vikalpa iti **kecit** | samuccayaddyotakasya caśabdasya vyastasyāpi vānaspatya ity
anenānvayāt samuccaya ity **apare** | chedane kṛte iti śeṣaḥ | vānaspatyasya chedanānantaram
prayoge **yūpavad** ity atideśāt siddhe 'pi punarvidhānam aupadeśikena
somaivaivatyenātideśikasya tasya bādhaśāṅkā mā bhūd ity etadartham | dhaṭanirmāṇaprakāram
tatpramāṇam cāha **pitāmahaḥ** |

caturhastā tulā kāryā pādau kāryau tathāvidhau |
antaram tu tayor hastau bhaved adhyardham eva vā ||
pādau tulādhāraṇakāṣṇāmakakāṣṭhadhāraṇārthau stambhau | tathāvidhau caturhastau | **antaram**
madhyam **hastau** hastadvayam **adhyardham** sārddhahastadvayam | akṣakāṣṭhasya pramāṇam
pādistambhamadhyapramāṇābhidhānenaiva sūcitam iti na pṛthag upanyastam |
tenāntarālapramāṇaparyālocanayā tataḥ kiṃcidadhikam akṣakāṣṭham kartavyam | akṣakāṣṭham
pādistambhayor mastakapradeśād yathā bahir na niḥsarati tādrk kāryam iti
smṛticandrikākārah | atra pādistambhayoś caturhastatvābhidhānam
nikhātatadbhāgaparityāgena jñātavyam | ata evoktam **vyāseṇa** |

hastadvayam nikheyam tu proktaṃ muṇḍakayor dvayor |
śaḍḍhastam tu tayor proktaṃ pramāṇam parimāṇataḥ || iti |

[95] muṇḍakau pādistambhau | **pitāmahenāpy** uktam |
hastadvayam nikheyam tu pādayor ubhayor api | iti |
hastapramāṇam ca darśitaṃ **smṛtyantare** |

tiryagyavodarāṇy aṣṭāv ūrdhvā vā vrīhayas trayāḥ |
pramāṇam aṅgulasyoktam vittastir dvādaśaṅgulaḥ ||
hasto vitastidvitayam daṇḍo hastacatuṣṭayam |
tatsahasradvayam krośo yojanam taccatuṣṭayam || iti |
hasto vitastidvitayam caturviṃśatyāṅgulo hasta ity arthaḥ | tulāyam viśeṣāntaram āha
pitāmahaḥ |

caturasrā tulā kāryā ḍḍḍhā ḡjvī tathaiva ca |
kaṭakāni ca deyaṇi triṣu sthāneṣu yatnataḥ ||

kaṭakāny ayomayāni | **triṣu sthāneṣu** upāntayor madhye ca | kaṭakagrahaṇam anyeṣām apy
upayuktānām ayomayānām kīlakādīnām upalakṣaṇārtham | tenākṣakāṣṭhasya madhye
tulāyojanārtha āyasaḥ pāśo deyaḥ | evam anyāny apy apekṣitāny ayomayāni tatra tatra dātavyāni
| pādastambhādīnām sthaulyaṁ tu viśeṣāsmaraṇād yāvatī sthaulye kṛte dṛḍhatā bhavati tāvat
kāryaṁ śiṣṭācārād vā viśeṣo ‘vagantavyaḥ | pādastambhau pūrvapaścimasamsthānau
kṛtvodagāyāmā tulā kāryā,

dhārayed uttare pārśve puruṣaṁ dakṣiṇe śilām |
iti vakṣyamāṇa**nārada**vacanāt (ṛṇādāna 272) | udagdakṣiṇasamsthānau pādastambhau kṛtvā
prāgagrā vā tulā kāryā,

paścime tolayet kartṛṇ anyasmin mṛttikām śubhām |
iti vakṣyamāṇa**pitāmaha**vacanāt | dhaṭāṅgatayā toraṇādikaṁ vidhatte **pitāmahaḥ** |
toraṇe tu tathā kārye pārśvayor ubhayor api |
dhaṭād uccatare syātām nityaṁ daśabhir aṅgulaiḥ ||
[96] avalambau tu kartavyau toraṇābhyām adhomukhau |
mṛṇmayau sūtrasambaddhau dhaṭamastakacumbanau || iti |

nirṇayaupayikaṁ prathamam dhaṭārohaṇam āha **pitāmahaḥ** |
śikyadvayaṁ samāsajya pārśvayor ubhayor api |
prāgagrān kalpayed darbhaṁ śikyayor ubhayor api ||
paścime tolayet kartṛṇ anyasmin mṛttikām śubhām |
iṣṭakābhasmapāṣāṇakapālāsthivivarjitām ||

atreṣṭakāpāṣāṇayor varjyavābhidhānaṁ mṛttikayā saha samuccayo mā bhūd ity evamarthaṁ na
tu vikalpanivṛttyarthaṁ **nāradena** tayor api vidhānāt | **nāradaḥ** (ṛṇādāna 271-72) |

śikyadvayaṁ samāsajya dhaṭakarkaṭayor dṛḍham |
ekatra śikye puruṣam anyatra tulayec chilām ||
dhārayed uttare pārśve puruṣaṁ dakṣiṇe śilām |
piṭakaṁ pūrayet tasminn iṣṭakāpāmśuloṣṭakaiḥ ||
mṛttikāśiṣṭakādīnām vikalpa iti **vijñāneśvarādayaḥ** | sāmyaparyālocanārthaṁ rājñā
parīkṣakās tatra niyuktavyā ity āha **pitāmahaḥ** |

parīkṣakā niyuktavyās tulāmānaviśāradāḥ |
vaṇijo hemakārās ca kāmśyakārās tathaiva ca ||
parīkṣāprakāram āha **sa eva** |

kāryaḥ parīkṣakair nityam avalambasamo dhaṭaḥ |
udakaṁ ca pradātavyaṁ dhaṭasyopari paṇḍitaiḥ ||
yasmin na lavate toyaṁ sa vijñeyaḥ samo dhaṭaḥ |

avalambasamaḥ toraṇayor lambamānau yau mṛṇmayāv avalambau tayoḥ samaḥ | **nārada** 'pi
(ṛṇādāna 273) |

prathamārohaṇe grāhyaṁ pramāṇaṁ nipuṇaiḥ saha |
tulāśirobhyāṁ tulyaṁ tu toraṇanyastalakṣaṇam ||

[97] tolanānantarakartavyam āha **pitāmahaḥ** |
tolayitvā naraṁ pūrvam paścāt tam avatārya tu |
dhaṭam tu kārayen nityaṁ patākādhvajaśobhitam ||
tata āvāhayed devān vidhinānena mantravit |
vāditratūryanirghoṣair gandhamālyānulepanaiḥ ||

dharmāvāhanaprabhṛty abhiyuktaśirasi patrabandhanāntaṁ sarvadvivyaśādhāraṇaṁ karmajātaṁ
prāg eva prapañcitam | dhaṭapūjāyām gandhādiviśeṣam āha **nāradaḥ** |
raktair gandhaiś ca māl्यaiś ca dadhyapūpākṣatādibhiḥ |

arcayet tu dhaṭaṁ pūrvam tataḥ śiṣṭāms tu pūjayet ||
śiṣṭān avaśiṣṭān indrādīn | patrabandhanānantaram prāḍvivāko dhaṭam āmantrayetety āha
pitāmahaḥ |

dhaṭam āmantrayec caiva vidhinānena śāstravit |
vidhinā mantreṇa **śāstravit** prāḍvivākaḥ | mantras ca darśitas **tenaiva** |
tvam dhaṭa brahmaṇā sṛṣṭaḥ parīkṣārtham durātmanām |
dhakārād dharmamūrtis tvam ṭakārāt kuṭilo nṛṇām ||
dhr̥to bhāvayase yasmād dhaṭas tenābhidhīyase |
tvam vetsy sarvabhūtānām pāpāni sukr̥tāni ca ||
tvam eva deva jānīṣe na vidur yāni mānavāḥ |
vyavahārābhīśasto 'yam mānuṣaḥ śuddhim icchati ||
śodhyasyāpi dhaṭāmantraṇam tanmantraṁ cāha **yājñavalkyaḥ** (2.100-102) |

tulādhāraṇavidvadbhir abhiyuktas tulāśritaḥ |
pratimānasamībhūto rekhām kṛtvāvatāritaḥ ||
tvam tule satyadhāmāsi purā devair vinirmitā |
tat satyam vada kalyāṇi saṁśayān mām vimocaya ||
[98] yady asmi pāpakṛṇ mātās tato mām tvam adho naya |
śuddhaś ced gamayordhvaṁ mām tulām ity abhimantrayet ||

tulāśritaḥ tulām ārūḍhaḥ | **pratimānasamībhūtaḥ** pratimānena mṛdādīnā samīkṛtaḥ | bhavati
atra prayojakavyāpāraparaḥ | **rekhām kṛtvā** toraṇe sāmyacihnam kṛtvā | **avatārita** iti
ktapratyayadarśanād avatāraṇānantaram abhimantraṇam | tataḥ prāḍvivākaḥ śirogatapatrakam
śodhyam punar dhaṭam āropayet | tathā ca **nāradaḥ** (ṛṇādāna 276) |

samayaiḥ parigṛhyātha punar āropya taṁ dhaṭe |
nivāte vṛṣṭirahite śirasy āropya patrakam ||
samayaiḥ parigṛhya tulādhāraṇam śapathair niyamyā | śapathāś ca **viṣṇunā** darśitāḥ (10.9) |
brahmaghno ye smṛtā lokā ye lokāḥ kūṭasākṣiṇaḥ |
tulādhārasya te lokās tulām dhārayato mṛṣā || iti |
punar āropaṇasamaye 'bhimantraṇam āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna 278-279) |

tvam vetsy sarvabhūtānām pāpāni sukr̥tāni ca |
tvam eva deva jānīṣe na vidur yāni mānavāḥ ||
vyavahārābhīśasto 'yam mānavas tolyate tvayā |
tad enam saṁśayārūḍham dharmatas trātum arhasi ||
devāsuramanuṣyāṇām satyais tvam atiricyase |
satyasandho 'si bhagavañ śubhāśubhavibhāvane ||
ādityacandrāv anilo 'nalaś ca
dyaus bhūmir āpo hṛdayam yamaś ca |
ahaś ca rātriś ca ubhe ca saṁdhye
dharmaś ca jānāti narasya vṛttam || iti |

punarāropaṇānantarakartavyam āha **pitāmahaḥ** |
jyotirvid brāhmaṇaḥ śreṣṭhaḥ kuryāt kālāparīkṣaṇam |
vināḍhyaḥ paśca vijñeyāḥ parīkṣākālakovidaiḥ ||
[99] sākṣiṇo brāhmaṇaśreṣṭhā yathādṛṣṭārthavādināḥ |
jñāninaḥ śucayo 'lubdhā niyoktavyā nṛpeṇa tu ||
śaṁsanti sākṣiṇaḥ sarve śuddhyaśuddhī nṛpe tadā |

daśagurvakṣarocāraṇaparimitaḥ kālāḥ prāṇaḥ | ṣaṭ prāṇāḥ **vināḍikā** | tathā ca **smṛtyantaram** |
daśagurvakṣaraḥ prāṇaḥ ṣaṭ prāṇāḥ syād vināḍikā | iti |

viṣṇudharmottare 'pi |

laghvakṣarasamā mātrā nimeṣaḥ parikīrtitaḥ |
ataḥ sūkṣmatarāḥ kālo nopalabhyo bhṛgūttama ||
dvau nimeṣau truṭir jñeyā prāṇo daśatruṭiḥ smṛtaḥ ||
vināḍikā tu ṣaṭ prāṇās tatṣaṣṭyā nāḍikā smṛtā |
ahorātram tu tatṣaṣṭyā nityam eva prakīrtitam || iti |

śuddhyaśuddhiviniścayopāyam āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna 283) |
tulito yadi vardheta viśuddhaḥ syān na saṁśayaḥ |
samo vā hīyamāno vā na viśuddho bhaven naraḥ ||

vardheta ūrdhvam gacchet **hīyamānaḥ** adho gacchet | **vyāsaḥ** |
adhogatir na śudhyeta śudhyaty ūrdhvagatis tathā |
sambho na hi viśuddhaḥ syād eṣā śuddhir udāhṛtā ||

brhaspatiḥ |

ghaṭe 'bhiyuktas tulito hīnaś ced dhānim āpnuyāt |
tatsamas tu punas tolyo vardhito vijayī bhavet ||

punas tolyah punar devatāvāhanādyaṅgasahitaṁ sarvaṁ karma vidhāya tolanīya ity arthaḥ | yat
tu kaiścit paurastyais tasminn eva prayoge punas tolanam uktaṁ tad asundaram, sāmyahetoḥ
karmavaiguṇyasya tādavasthyāt | dvitreṣv api prayogeṣu sāmye karma **[100]** vaiguṇyaśaṅkāyā
anavasthāpattiparāhatastvāt samasyāpi parājayaḥ | daṇḍaprāyaścittayos tu hīyamānāpekṣayā
tasya svalpatvam abhipretyāha **pitāmahaḥ** |

tulito yadi vardheta śuddho bhavati dharmataḥ |
hīyamāno na śuddhaḥ syād ekeṣāṁ tu samaḥ śuciḥ ||
alpapāpaḥ samo jñeyo bahupāpas tu hīyate |

ekeṣāṁ iti grahaṇaṁ pūjanārthaṁ na tu svamate samasya śucitvaddyotanārtham alpapāpasyāpy
aśucitvād iti **smṛticandrikākāraḥ** | yat tu **ratnākaranibandhe** ekeṣāṁ tu samo śucir iti
vacanaṁ alpapāpaḥ samo jñeya ity vacanāt sāmye saṁśayaparam evety uktaṁ tad ayuktaṁ,
vākyānārjavāpateḥ | śikyādicchede punas tat sajjīkṛtya tolanīya ity āha **kātyāyanaḥ** (440) |

śikyacchede tulābhaṅge tathā cāpi guṇasya vā |
śuddhes tu saṁśaye cainaṁ parīkṣeta punar naram ||

śuddhisamśayahetavo **nāradena** prapañcitāḥ |

tulāśirobhyāṁ udbhrāntaṁ vicalaṁ nyastalakṣaṇam |
yadā vāyupraṇunnaṁ vā tadā naikataram vadet ||

asyārthaḥ | yadā tulāntau tīryak calitau yadā ca samatājñānārthaṁ nyastaṁ cihnam apaiti yadā
ca vāyunā preritā tulā ūrdhvam adhaś ca kampate tadā jayaṁ parājayaṁ vā na vaded ity arthaḥ |

vyāsaḥ |

kakṣacchede tulābhaṅge dhaṭakarkaṭayos tathā |
rajjuccchede 'kṣabhaṅge vā dadyāc chuddhim punar nṛpaḥ ||

kakṣyaṁ (kṣam?) śikyatalam | **karkaṭau** tulopāntasthau śikyādhārāv īśadvakrau
karkaṭakaśṛṅgasannibhāvāyasakīlakau | **akṣaḥ** pādastambhayor upariniviṣṭas tulādhārapaṭṭaḥ |
yat tu

kakṣacchede tulābhaṅge dhaṭakarkaṭayos tathā |
rajjuccchede 'kṣabhaṅge vā tathaivāśuddhim ādiśet ||

[101] iti smṛtyantaravacanaṁ tad ākasmikakakṣacchedādiviṣayaṁ **kātyāyana** vacanaṁ tu
dṛṣyamānakāraṇakaśikyacchedādiviṣayaṁ iti **vijñāneśvarācāryaḥ** |

iti śrīkodaṇḍaparaśurāmeti... vyavahāravivekodyote dhaṭavidhiḥ || 8 ||

***Possible reading of the defective text:*

iti
śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātma mahārājādhirājaśrī **madanasiṃhadevaviracite madanaratnapradīpe**
vyavahāravivekoddyote dhaṭavidhiḥ ||8||

athāgnividhiḥ |

tatra **pitāmahaḥ** |

agner vidhiṃ pravakṣyāmi yathāvac chāstracoditam |
kārayen maṇḍalāny aṣṭau purastān navamaṃ tathā ||
āgneyaṃ maṇḍalaṃ cādyam dvitīyaṃ vāruṇaṃ tathā |
ṛtīyaṃ vāyudaivatyaṃ caturthaṃ yamadaivatam ||
pañcamaṃ tv indradaivatyaṃ ṣaṣṭhaṃ kauberam ucyate |
saptamaṃ somadaivatyaṃ aṣṭamaṃ sarvadevatam ||
purastān navamaṃ yat tu tan mahatpārthivaṃ viduḥ |
gomayena kṛtāni syur adbhiḥ paryukṣitāni ca ||

“sāvitraṃ tv aṣṭamaṃ tathā navamaṃ sarvadaivatyaṃ iti divyavido vidur” iti

viññāneśvarācāyaiḥ paṭhitam | pūrvokte divyapradeśe bhūśuddhiṃ sampādya tatra prāḍvivākaḥ
pūrvoktanīyamayukto navamaṇḍalāni kuryāt | tāni ca purastān navamaṃ ity aṣṭānām
maṇḍalānām pūrvabhāge navamaṇḍalasya kartavyatābhidhānāt paścime maṇḍale sthitveti
vakṣyamāṇavacanalingāc ca prākṣaṃsthāni kartavyāni | tāni cāṣṭau krameṇāgnyādidaivatyaṇi
navamaṃ mahat maṇḍalāntarāpekṣayādhikaparimāṇam aparimitāṅgulaṃ pārthivaṃ
pṛthivīdaivatyaṃ | yady api maṇḍalānām havirvat taduddeśena tyajyamānatayā mantravat
tatprakāśakatayā vā nāgnyādidaivatyaṭvaṃ tathāpy āgneyetyādi
devatātaddhitāntaśabdaprayogalakṣaṇasamākhyābalād

agnyādipūjāsthānatvenāgnyādidaivatyaṭvaṃ draṣṭavyam | yathā pūrvamīmāṃsāyām praitu
hotuś camasaḥ brahmaṇa ityādi praiśamatrasthāyā hotuś camaso brahmaṇaś camasa
ityādisamākhyāyā balād dhotṛbrahmādīnām camasabhakṣaṇaṃ siddhāntitam | atas teṣu
maṇḍaleṣv agnyādidevatāpūjanaṃ kāryam | maṇḍalaparimāṇam āha **sa eva** |

[102] dvātrimśadaṅgulaṃ prāhur maṇḍalān maṇḍalāntaram |

aṣṭabhir maṇḍalair evam aṅgulānām śatadvayam ||

ṣaṭpañcāśatsamadhikaṃ bhūmes tu parikalpanā |

maṇḍalāntaram anyan maṇḍalam | ekaikaṃ sāntarālaṃ maṇḍalaṃ dvātrimśadaṅgulaṃ | evam
cāṣṭabhir maṇḍalair antarālāṣṭakasahitair aṅgulānām ṣaṭpañcāśadadhikaṃ śatadvayam bhavati |
navamaṃ tu maṇḍalam aparimitāṅgulakam iti na tad asyām gaṇanāyām nivīśate | sāntarālaṃ
maṇḍalaṃ dvātrimśadaṅgulaṃ tatra ṣoḍaśāṅgulaṃ maṇḍalaṃ ṣoḍaśāṅgulaṃ tadantarālam ity
āha **yājñavalkyaḥ** (2.106) |

ṣoḍaśāṅgulakam jñeyaṃ maṇḍalaṃ tāvad antaram |

tāvat ṣoḍaśāṅgulaṃ | **antaram** madhyam | yadi divyakartuḥ padaṃ ṣoḍaśāṅgulād adhikaṃ tadā
tatpadaśamītaṃ maṇḍalam avaśiṣṭāṅgulaṃ antarālam iti dvātrimśadaṅgulatā sāntarālasya
maṇḍalasya sampādanīyā | ata eva **nāradaḥ** (ṛṇādāna 299) |

maṇḍalasya pramāṇam tu kuryāt tatpadasammitam |
pitāmaho 'pi |
dvātrimśadaṅgulaṁ prāhur maṇḍalān maṇḍalāntaram |
kartuḥ padasamaṁ kāryaṁ maṇḍalaṁ tu pramāṇataḥ ||
yat tu **nārada**vākyaṁ (ṛṇādāna 285 - 286),
dvātrimśadaṅgulaṁ prāhur maṇḍalān maṇḍalāntaram |
aṣṭābhīr maṇḍalair evaṁ aṅgulānāṁ śatadvayaṁ ||
catvārimśat samadhikaṁ bhūmer aṅgulaṁānataḥ | iti
tatra navamāṣṭamayoṛ maṇḍalayoṛ yad antarālāṁ ṣoḍaśāṅgulaṁ tasya gantavyatvād
anantarbhāvenāṅgulaparigaṇanam iti na virodhaḥ | yat tu etad eva vākyaṁ **kalpatarau**
caturvimśatir ākhyātā bhūmes tu parikalpanā ity evaṁ paṭhitam tatra **[103]** ṣoḍaśāṅgulasya
prathamasyāvasthānamāṇḍalasyāgantavyatvena tad apy anantarbhāvya gamyabhūmer
aṅgulānāṁ parigaṇanam iti na virodhaḥ | aṅgulapramāṇam tu dhaṭavidhiprakaraṇe darśitam |
yat tu **viṣṇu**vākyaṁ (11.2) “ṣoḍaśāṅgulaṁ tāvadantaram maṇḍalasaptakam kuryād” iti tad
gantavyamaṇḍalaviṣayaṁ |
sa tam ādāya saptaiva maṇḍalāni śanair vrajet |
iti **yājñavalkya**vacanena (YDh 2.106) samānāṛtham draṣṭavyam | **ratnākare** tu etac ca
maṇḍalasaptakam maṅgalāṣṭakalaṅghanāsāmarthyē ity uktam | prokṣiteṣv eteṣu prāgagrāḥ
kuśāḥ prasāraṇīyāḥ,
maṇḍale maṇḍale deyāḥ kuśāḥ śāstrapracoditāḥ |
vinyasec ca tataḥ kartā teṣu nityam iti sthitiḥ ||
iti **pitāmaha**smaṇāt | tataḥ prāḍvivākaḥ prathamamaṇḍalād dakṣiṇato laukikāgñim
pratiṣṭhāpya śāntyartham aṣṭottaraśatavāram ājyaṁ juhuyāt,
śāntyartham juhuyād agnau ghṛtam aṣṭottaram śatam |
iti vacanāt | homaś cātra agnaye pāvakāya svāheti mantreṇa kārya ity uktam
viṣṇuśāntyartham | homānantaram tasminn evāgnāv ayaḥpiṇḍapratāpanam lohakāreṇa
kāryam | tathā ca **nāradaḥ** (ṛṇādāna 288 - 289) |
jātyaiva lohakāro yaḥ kuśalāś cāgnikarmaṇi |
dṛṣṭaprayogaś cānyatra tenāyo 'gnau pratāpayet ||
agnivarṇam ayaḥpiṇḍam sasphuliṅgam surakṣitam |
cāṇḍālādisparśo yathā na bhavati tathā rakṣitam | ayaḥpiṇḍasya parimāṇādikam āha **pitāmahaḥ**
|
asrihīnam samam kṛtvā aṣṭāṅgulaṁ ayomayam |
piṇḍam tu tāpayed agnau pañcāśatpalikam samam ||
samam asrihīnam sarvatośrirahitam sarvataḥ samavṛttam iti yāvat | **aṣṭāṅgulaṁ**
aṣṭāṅgulāyāmam | **pañcāśatpalikam** pañcāśatpalaparimitam | punaḥ **[104]** samagrahaṇam
samantāt pratāpayed ity etadartham | **kālikāpurāṇe** tv ayaḥpiṇḍasya dvādaśāṅgulāyāmatvam
uktam |
śatārdhapalikam vṛttam dvādaśāṅgulaṁ āyatam |
lauham āgnayaṁ dharmātaṁ deyaṁ rājñābhiśāpine || iti |
anayoḥ pakṣayoṛ vikalpaḥ | **śaṅkhalikhitaḥ** ayaḥpiṇḍasya ṣoḍaśapalatvam uktam |
atha vā saptāśvatthapatrāntaritam ṣoḍaśapalam agnivarṇam lohapiṇḍam
aṅjalīnādāya saptamapadamaryādam gacchet | iti |
saptamapadamaryādam saptamam maṇḍalaṁ yāvat | maryādāśabdo 'trābhividhiparaḥ | atrāpi
vikalpaḥ | **paurastyanibandhe** tv “**iyam ṣoḍaśapalasamkhyā asāmarthyē**” ity utam | etac
cāyaḥpiṇḍapratāpanam triḥ kartavyam tṛtīyatāpe tapyantam iti vakṣyamāṇa**nārada**vacanalingāt

| triḥ pratāpanaṁ lohaśuddhyartham | sutaptam ayaḥpiṇḍam udake nikṣipyā punaḥ
santāpyodake nikṣipyā punaḥ pratāpanam | tṛtīyapratāpanakāle prāḍvivāko
dharmāvāhanādyabhiyuktaśiraḥpatrabandhanāntaṁ prāguktaṁ sakaladivyaśādhāraṇaṁ
karmajātaṁ kuryāt | vahnipūjāyāṁ puṣpādiviśeṣam āha **pitāmahaḥ** |
tatra pūjāṁ hutāśasya kārayen manujādhipaḥ |
raktacandanadhūpābhyāṁ raktapuṣpais tathaiva ca ||
tatra ayaḥpiṇḍāgnau **hutāśasya** āvāhitasya dharmarūpasyāgneḥ | etadanantaram
abhiyuktakartavyam āha **hārītaḥ** |
prāṇmukhas tu tata stīṣṭhet prasāritakarāṅguliḥ |
ārdravāsāḥ śuciś caiva śirasyāropya patrakam ||
avasthānaṁ ca prathame maṇḍale kartavyam | tathā ca **pitāmahaḥ** |
prathame maṇḍale tiṣṭhet prāṇmukhaḥ prāṇjaliḥ śuciḥ |
tatra sthitasya śodhyasya karaśodhanaṁ kāryam ity āha **sa eva** |
lakṣayeyuḥ kṣatādīni hastayos tasya kāriṇaḥ |
kāriṇaḥ kāryārthanīyuktāḥ puruṣāḥ | **nārado** 'pi |
[105] lakṣayet tasya cihnāni hastayor ubhayor api |
prākṛtāni ca gūḍhāni savraṇāṇy avraṇāni ca ||
śodhanaprakāram āha **viṣṇuḥ** (11.10) |
karau vimṛditavṛhī tasyādāv eva lakṣayet |
vimṛditā vṛihayo yābhyāṁ tau tathoktau | vṛhibhir vimardanaṁ tayor
yathāvasthitarūpākalanahetuḥ | evaṁ śodhyamānayos tayor vraṇādicihneṣu satsu agnidhāraṇāt
prāk sthitāny etānīti jñānārtham alaktakādirasena tāny aṅkanīyāni | tathā ca **nāradaḥ** (ṛṇādāna
301) |
hastakṣateṣu sarveṣu kuryād dharmasapadāni tu |
tāny eva punar ālakṣyed dhastau binduvicitritau ||
tāni pūrvakṛtāni cihnāni | **punaḥ** agnidhāraṇānantaram | etadanantaraṁ prāḍvivākakartavyam
āha **yājñavalkyaḥ** (2.103) |
karau vimṛditavṛīher lakṣayitvā tato nyaset |
saptāśvatthasya patrāni tāvatsūtreṇa veṣṭayet ||
tāvat tāvatkṛtvaḥ saptakṛtvaḥ | sūtreṇa veṣṭayed iti tāvad ityasya kriyāviśeṣanatvam āśrityārtha
ukto **viḥṇāneśvarācāryaiḥ** | asmākaṁ tu tāvatāṁ sūtrāṇāṁ samāhāras tāvatsūtraṁ
tāvatsūtreṇa saptabhiḥ sūtrair veṣṭayed ity ayam artho vacanāntarasamvādī pratibhāti |
tāvaccḥabdasya samkhyāśabdatvāt samāhāre dviguḥ strīliṅgābhāvān na nīp tribhuvanam itivat |
saptakṛtvo veṣṭanaṁ tu vākyānupalambhe 'pi śiṣṭācārato grāhyam | saptabhiḥ śulkaḥ sūtrair
āśvatthapatrādisahitaṁ hastadvayaṁ veṣṭanīyaṁ,
veṣṭayīta sitair hastau saptabhiḥ sūtratantubhiḥ |
iti **nāradenābhīdhānāt** | āśvatthapatraiḥ saptabhir api mithaḥ samair bhāvyaṁ,
patraiḥ añjalim āpūrya āśvatthaiḥ saptabhiḥ samaiḥ |
iti **smaraṇāt** | sapta śamīpatrāṇy akṣatān sapta dūrvāpatrāṇi dadhyaktākṣatāmś
cāśvatthapatrāṇāṁ upari sthāpayet,
[106] saptapippalapatrāṇi śamīpatrāṇy athākṣatān |
dūrvāyāḥ sapta patrāṇi dadhyaktāmś cākṣatān nyaset ||
iti **vacanāt** | puṣpāṇy api tatra sthāpanīyānīty āha **pitāmahaḥ** |
saptapippalapatrāṇi akṣatān sumano dadhi |
hastayor nikṣipet tatra sūtreṇāveṣṭanaṁ tathā ||
sumanasah puṣpāṇi | **sūtreṇeti** jātāv ekavacanam | yat tu

ayastaptam tu pāṇibhyāmarkapatraistu saptabhiḥ |
 antarhitam haran śuddhas tv adagdhaḥ saptame pade ||
 ity arkapatrāṇām vidhānam tad aśvatthapatrāṇām alābhe veditavyam | ata evāśvatthapatrāṇām
 mukhyatāvagamānāya tāni praśaṁsati **pitāmahaḥ** |
 pippalāj jāyate vahniḥ pippalo vṛkṣarāt smṛtaḥ |
 atas tasya tu patrāṇi hastayor nikṣipeḥ budhaḥ || iti |
 tataḥ samyak pratapte 'yaḥpiṇḍe prāḍvivākas tatrastham agniṁ tvam agne vedā
 ityādimantreṇābhimantrayet | sa ca mantra darśitaḥ **pitāmahena** |
 tvam agne vedāś catvāras tvaṁ ca yajñeṣu hūyase |
 tvaṁ mukhaṁ sarvadevānām tvaṁ mukhaṁ brahmavādinām ||
 jātharastho hi bhūtānām tato vetsi śubhāśubham |
 pāpaṁ punāsi vai yasmāt tasmāt pāvaka ucyate ||
 pāpeṣu darśayātmānam arcīṣmān bhava pāvaka |
 atha vā śuddhabhāveṣu śīto bhava hutāśana ||
 tvam agne sarvabhūtānām antaś carasi sākṣivat |
 tvam eva deva jānīṣe na vidur yāni mānavāḥ ||
 vyavahārābhīśasto 'yaṁ mānuṣaḥ śuddhim icchati |
 tad enaṁ saṁśayād asmād dharmatas trātum arhasi ||
 etadanantaram śodhyo 'py agniṁ mantrayate | abhimantritavataś ca tasya hastayor ayaḥpiṇḍam
 sthāpayet | tad etad āha **yājñavalkyaḥ** (2.104-105) |
[107] tvam agne sarvabhūtānām antaś carasi pāvaka |
 sākṣivat puṇyapāpebhyo brūhi satyaṁ kave mama ||
 tasyety uktavato lohaṁ pañcāśatpalikaṁ samam |
 agnivarṇaṁ nyaset piṇḍam hastayor ubhayor api ||
puṇyapāpebhya iti lyablope pañcamī | puṇyapāpāni paryālocyety arthaḥ |
brūhi darśaya | **hastayoḥ** aśvatthapatrādisahitayoḥ sūtrair veṣṭitayor hastayor ity arthaḥ |
 ayaḥpiṇḍasthāpanam rājñā prāḍvivākenānyena vā sandaṁśena gṛhītvā kartavyam | tathā ca
pitāmahaḥ |
 tatas taṁ samupādāya rājā dharmaparāyaṇaḥ |
 sandaṁśena niyukto vā hastayos tasya nikṣipet ||
sandaṁśena tam upādāyety anvayaḥ | gṛhītāyaḥpiṇḍasya śodhyasya kartavyam āha **viṣṇuḥ**
 (11. 5-7) |
 tatas tatrāgnivarṇaṁ lohapiṇḍam pañcāśatpalikaṁ samaṁ dadyāt taṁ samādāya
 nātidrutaṁ na ca vilambitaṁ maṇḍaleṣu padanyāsaṁ kurvan vrajet | tataḥ
 saptamaṁ maṇḍalam atītya bhūmau lohapiṇḍam pātayet | iti |
maṇḍaleṣu dvitīyādimāṇḍaleṣu | **saptamamaṇḍalam atītya** saptamamaṇḍalam
 atikramyāṣṭamaṁ maṇḍalaṁ gatvety arthaḥ | **bhūmau** śuṣkābhinavatṛṇapuñjānvitāyām
 navamamaṇḍalarūpāyām bhūmāv ity arthaḥ, vakṣyamāṇavacanānurodhāt | **nārado** 'pi (2.296 -
 299) |
 hastābhyām taṁ samādāya prāḍvivākasamīritaḥ |
 sthitvaikasmīns tato 'nyāni vrajet sapta tv ajihmaghaḥ ||
 asaṁbhrāntaḥ śanair gacched akruddhaḥ so 'nalam prati |
 na pātayet tām aprāpya yā bhūmiḥ parikalpitā ||
 na maṇḍalam atikrāmen na cārvāk sthāpayet padam |
 maṇḍalam caṣṭamaṁ gatvā tato 'gniṁ viśṛjen naraḥ ||
ekasmin prathame maṇḍale | **agniṁ viśṛjet** navame maṇḍale śeṣaḥ | ata eva **pitāmahaḥ** |

[108] tvaramāṇo na gacchet tu svastho gacchec chanaiḥ śanaiḥ |
na maṇḍalam atikrāmen nāntarā sthāpayet padam ||
aṣṭamaṁ maṇḍalaṁ gatvā navame nikṣiped budhaḥ |
navame maṇḍale nūtanatṛṇasamanvite 'gnivisargaḥ kāryaḥ,
maṇḍalāni tathā sapta ṣoḍaśāṅgulamānataḥ |
tāvad antarato gacched gatvā navatṛṇe kṣipet || iti
kālikāpurāṇa vacanāt | ayaḥpiṇḍavisargānantaraṁ parīkṣakair yat kāryaṁ tad āha **nāradaḥ** |
tasyaivaṁ muktapiṇḍasya kuryāt karanirīkṣaṇam |
pūrvadṛṣṭeṣu cihneṣu tato 'nyatrāpi lakṣayet ||
maṇḍalaṁ raktasaṁkāśaṁ yatrānyad vāgnisambhavam |
so 'viśuddhas tu vijñeyo satyadharmavyavasthitaḥ ||
yadā tu na vibhāvyete dagdhāv iti karau tadā |
vrīhīn atiprayatnena saptavārāṁs tu mardayet ||
mardite yadi no dagdhaḥ sabhyair evaṁ viniścitam |
śodhyaḥ śuddhaḥ sa saṁskṛtya dagdho daṇḍyo yathākramam ||
tato 'nyatrāpi cihnarahitapradeśe 'pi | **na vibhāvyete** na niścīyete | **viṣṇuḥ** (11.8) |
yo hastayoḥ kvacid dagdhas tam aśuddhaṁ vidur budhāḥ |
na dagdham (dagdhaḥ ?) sarvathā yas tu sa viśuddho bhaven naraḥ ||
yavānāṁ vā mardanaṁ kāryam ity āha **pitāmahaḥ** |
tatas taddhastayoḥ prāsyed vrīhīn vā yadi vā yavān |
nirviśaṅkena teṣāṁ tu hastābhyāṁ mardane kṛte ||
nirvikāre dinasyānte śuddhiṁ tasya vinirdiśet |
[109] prāsyet prakṣipet | kvacin nirvikāro yadā hasta iti pāṭhaḥ | tasmin pāṭhe
dināntalakṣaṇakālabodhakābhāvāt tadaiva śuddhyavadhāraṇam | na ca dinānta iti pāṭhe
muktvānim mṛditavrīhir adya (adagdhaḥ?) śuddhim avāpnuyāt
(śuddhim āpnuyāt ?) |
iti **yājñavalkya** vacanavirodhaḥ (YDh 2.107) | tatra muktvety ānantaryārthasya ktvāpratyayasya
prayogeṇa kṛtatīrhimardanayoḥ karayor vikāraśyādarśane taptāyaḥpiṇḍavimokānantaram eva
śuddhir avadhāraṇīyety abhidhānād iti vācyam ktvāpratyayasya hi pūrvakālatvam artho na tv
ānantaryam - samānakartṛkayoḥ pūrvakāle (pā. 3. 4. 21) iti **pāṇini** smaraṇād
dhāriyojanayāgasya saṁsṛāvasrugvimokābhyāṁ vyavadhānena paridhipraharaṇānantaryābhāve
'pi vede prahr̥tya paridhīṁ juhōti - iti ktvāprayogadarśanāl loka 'pi
gamanasyopaveśanādi-kriyāntaravyavadhānena bhojanmanetayo bhāve 'pi (?
bhojanānantaryābhāve 'pi) bhuktvā gacchatīti prayogadarśanāc ca | kim ca
ktvāpratyayasyānantaryārthatve **pūrvamīmāṁsā** dhikaraṇavirodhaḥ | tatra hi vājapeyeneṣṭvā
bṛhaspatisavēna yajeta - iti vākyena vidhīyamāno bṛhaspatisavaḥ kim śaradi vājapeyena iti śrute
pradhānakāle śaradi pradhānena sahaikaprayoganiveśī kartavya uta prākṛtatvād atideśataḥ
prāpte svakāle vasante 'nuṣṭheya iti saṁśayya śaradi vājapeyenety anena na karaṇabhūto
vājapeyaḥ śaradi kartavyatayā codyate kim tarhi vājapeyakaraṇaka itikartavyatāviśiṣṭo yaḥ
prayogaphalabhāvanādisābdavyapadeśyaḥ puṁvyāpāraḥ phalārthas tasya kālo vidhīyate | śaradi
vājapeyēneti tṛtīyāntena padena phalasāmagrībhūtasya tasya nirdeśāt phalārthatvāc cikīrṣitasya
tasya tatkalāpekṣitatvāc ca | tatas ca tasya vyāpāraśyāṅgapradhānavyāsaktatvāt pradhānavad
aṅgānāṁ api tatkalāyogaḥ samāna iti vājapeyavad bṛhaspatisavasyaupadeśikakālenātideśikaḥ
kālo bādhyate | na cāyam aupadeśikaḥ kālo bṛhaspatisavavyatirikteṣv aṅgeṣu sāvakāśatvād
bṛhaspatisave nātideśikaṁ kālam bādhituṁ prabhavatīti vācyam, atideśasyāpi
kālavyatiriktāṅgeṣu sāvakāśatvenetarāṅgeṣv iva bṛhaspatisave 'pi nirargalatayā pravartamānaṁ

kālavidhiṃ [110] saṅkocayitum na sāmārthyam iti vaktum suśakatvāt | tasmāt
sāvakāśatvasyāprayojakatvenaupadeśikenātideśikasya bādhanād bṛhaspatisavaḥ pradhānena
saha śaradi kartavya iti pūrvapakṣaṃ kṛtvā siddhāntitam | satyam aupadeśikenātideśikaṃ
bādhyate | iha tv aupadeśikasya na sambhavaḥ | tathā hi vājapeyakaraṇakaḥ setikartavyatāko
yaḥ phalabhāvanārūpaḥ puṃvyāpāraḥ śaradi vājapeyeneṭi kālavidhinā śaratkāle kartavyatayā
coditas taṃ ktvāpratyayena nirdiśya tataḥ paścāttanatvena vājapeyeneṣṭvā bṛhaspatisaveneti
vidhīyamāno bṛhaspatisavo vājapeyaprayogabahirbhāvān na tatkālaṃ bhajate | tathā ca
vājapeye kṛte kartavyo bṛhaspatisavas tadanantarakālātikramakāraṇasyātideśakṛtasya
vasantakālalakṣaṇāṅgopasamhārasya sattvāt taduttaravasantakāle kartavyaḥ | ktvā ca
pūrvakālatāyāṃ smaryate nānantarye | tanniṣpannam api vājapeyāpūrvam taduttaravasantakāle
'nuṣṭhīyamānena bṛhaspatisavena balavat kriyate iti || keśucin nimitteṣu punar agnidhāraṇaṃ
kāryam | tathā ca **kātyāyanaḥ** (441) |

praskhalaty abhiyuktaś cet sthānād anyatra dahyate |
na taṃ dagdhaṃ vidur devās tasya bhūyo 'pi dāpayet ||

yājñavalkyaḥ (2.107) |

antarā patite piṇḍe samdehe vā punar haret |

antarā patite piṇḍe punarharaṇe yadi hastayor na dāhas tadā veditavyam | dāhe tv aśuddhir eva |
ata eva **nāradaḥ** (ṛṇādāna 298) |

yas tv antarā pātayati dagdhaś ca na vibhāvyate |
punas taṃ hārayed agniṃ sthitir eṣā dṛḍhīkṛtā ||

iti śrīkodaṇḍaparaśurāṃmeti vyavahāravivekoddhyote agnidhiḥ || 9 ||

***Possible reading of the defective text:*

iti

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrī**madanasiṃhadevaviracite madanaratnapradīpe**
vyavahāravivekoddhyote agnidhiḥ ||9||

atha jalavidhiḥ |

tatra **pitāmahaḥ** |

toyasyātaḥ pravakṣyāmi vidhiṃ dharmyaṃ sanātanam |
maṇḍalaṃ dhūpadīpābhyāṃ kārayeta vicakṣaṇaḥ ||
śarāṇ saṃpūjayed bhaktyā vaiṇavaṃ ca dhanuḥ tathā |
maṅgalaiḥ puṣpadhūpaiś ca tataḥ karma samācaret ||

[111] **śarāṇ dhūpadīpābhyāṃ saṃpūjayed** ity anvayaḥ | jalasamīpe saṃskṛtāyāṃ bhuvi
maṇḍalaṃ kṛtvā śarādikaṃ saṃpūjya prayogaprārāmbhaḥ kartavya ity arthaḥ | dhanuṣaḥ
pramāṇaṃ lakṣyasthānaṃ ca **nāradena** darśitam (ṛṇādāna 307) |

krūraṃ dhanuḥ saptaśataṃ madhyamaṃ ṣaṣṣataṃ smṛtam |
mandam pañcaśataṃ jñeyam eṣa jñeyo dhanurvidhiḥ ||
madhyamena tu cāpena prakṣipeḥ ca śaratrayam |

hastānām tu śate sārḍhe lakṣyaṁ kṛtvā vicakṣaṇaḥ ||
 nyūnādhike tu doṣaḥ syāt kṣipataḥ sāyakāms tathā |
saptaśataṁ saptādhikaśatāṅgulam | evaṁ **ṣaṭśataṁ pañcaśataṁ** ca | śarā anāyasāgrā vaiṇavās
 ca kāryāḥ | tathā ca **kātyāyanaḥ** (442) |
 śarāms cānāyasāgrāms tu prakurvīta viśuddhaye |
 veṇukāṇḍamayāms caiva kṣeptā tu sudṛḍhaṁ kṣipet ||
 maṇḍalasamīpe toraṇaṁ śodhyakarmaṇānucchritaṁ kāryam | tathā ca **nāradaḥ** |
 gatvā tu taj jalasthānaṁ taṭe toraṇam ucchritam |
 kurvīta karmaṇātraṁ tu bhūmibhāge same śucau ||
 jale viśeṣaṁ darśayati **pitāmahaḥ** |

sthire toye nimajjet tu na grāhiṇi na cālpake |
 tṛṇaśaivālarahite jalaukāmatasyavarjite ||
 devakhāteṣu yat toyaṁ tasmin kuryād viśodhanam |
 āhārya varjayan nityaṁ śīghraveganadīṣu ca ||
grāhiṇi grāhākhyajalajantuyukte | **āhāryaṁ** nadyādita āhṛtya mahati kaṭāhāḍau sthāpitam |
nāradaḥ (ṛṇādāna 305) |
 nadīṣu nātivegāsu tadāgeṣu saraḥsu ca |
 hradeṣu sthiratoyeṣu kuryāt puṁsāṁ nimajjanam ||
[112] nātivegāsu avasthitivirodhivegarahitāsu | tatra jale prāḍvivāko varuṇaṁ pūjayet | tad āha
nāradaḥ |

gandhamālyaiḥ surabhibhir madhuḥkṣīraghṛtādibhiḥ |
 varuṇasya** prakurvīta pūjāṁ āḍau samāhitaḥ ||
 tato nābhimātre jale kaścid dṛḍhakāyaḥ sthāpanīyaḥ | tathā ca **nāradaḥ** (ṛṇādāna 308) |
 brāhmaṇaḥ kṣatriyo vaiśyo rāgaḍveṣavivarjitaḥ |
 nābhimātre jale sthāpyaḥ puruṣaḥ sthāṇuvad balī ||
 anena puruṣeṇa yajñiyavṛkṣodbhavāṁ dharmasthūṇāṁ avaṣṭabhya prāṇmukhena sthātavyaṁ,
 udake prāṇmukhas tiṣṭhed dharmasthūṇāṁ pragṛhya ca |
 iti **vacanāt** | tataḥ prāḍvivākaḥ prāguktakrameṇa dharmāvāhanapūjanādi homāntaṁ kṛtvā
 śodhyaśirasi pratijñāpatrāropanaṁ ca vidhāya jalābhimantraṇaṁ kuryāt | tathā ca **pitāmahaḥ** |
 sthāpayet prathamam toye stambhavat puruṣaṁ nṛpaḥ |
 āgataṁ prāṇmukhaṁ kṛtvā toyamadhye tu kāriṇam ||
 tatas tv āvāhayed devān salilaṁ cānumantrayet |
stambhavat puruṣaṁ stambhasamanvitaṁ puruṣam | devāvāhanaṁ pūrvoktasya
 sakaladivyaśādhāraṇasya pratijñāpatrabandhanāntasya karmajātasyopalakṣaṇam |
salilagrahaṇaṁ saliladevatābhūtasya varuṇasyāpy upalakṣaṇam | jalābhimatranamatras ca
pitāmahena darśitaḥ |

toya tvam prāṇinām prāṇaḥ sṛṣṭer ādyaṁ tu nirmitaṁ |
 śuddhes tvam kāraṇaṁ proktaṁ dravyāṇāṁ dehinām tathā ||
 atas tvam darśayātmānaṁ śubhāśubhaparīkṣaṇe |
viṣṇunāpi (12.7–8) |
 tvam ambhaḥ sarvabhūtānām antaś carasi sāksivat |
 tvam evāmbho vijānīṣe na vidur yāni mānavāḥ ||
[113] vyavahārābhīśasto 'yaṁ mānuṣas tvayi majjati |
 tad enaṁ samśayād asmād dharmatas trātum arhasi ||

anayor mantrayos tulyārthatvād vikalpaḥ | varuṇābhimantraṇamantraś ca darsīto **nāradena**
(ṛṇādāna 316-317) |

satyāsatyavibhāgasya toyāgnī spaṣṭakṛttamau |
adbhyaś cāgnir abhūd yasmāt tasmāt toyē viśeṣataḥ ||
kriyate dharmatattvajñair dūṣitānām viśodhanam |
tasmāt satyena bhagavañ jaleśa trātum arhasi ||

śaṅkhalikhitābhyām api |

sad asac ca tvam eva varuṇa ubhayoḥ pratiṣṭhitas tvam tvayi satyaṁ tv idaṁ
deva varuṇa tvam eva tad brūhi vareṇya tadādiśas tveti |

anayoś va vikalpaḥ | tato 'bhimantrite jale prāḍvivākaḥ śodhyaṁ praveśayet | tathā ca
kālikāpurāṇe |

pāhy enaṁ varuṇa tvam ca asmād evābhiśāpataḥ |
śuddhaś ced atikāruṇyād abhimatrya jale kṣipet ||

pāhy enaṁ ityādinā **atikāruṇyād** ityantena mantreṇābhimantrya jale puruṣaṁ praveśayed ity
arthah | ayam ca mantro vaikalpikaḥ | śodhyo kṛtābhimantraṇo jalaṁ praviśed ity āha

yājñavalkyaḥ (2.108) |

satyena mābhirakṣa tvam varuṇety abhiśāpya kam |
nābhidadhnodakasthasya gr̥hītvorū jalaṁ viśet ||

kaṁ udakaṁ **abhiśāpya satyenetyādimantreṇābhimantrya** | etadanantaram pūrvokte
lakṣyasthāne śaratrayaṁ prakṣipet | tathā ca **br̥haspatiḥ** |

apsu praveśya puruṣaṁ preṣayet sāyakatrāyam | iti |

śaraprakṣetur viśeṣaṁ āha **pitāmahaḥ** |

[114] kṣeptā tu kṣatriyaḥ kāryas tadvr̥ttir brāhmaṇo 'pi vā |
akrūrāhṛdayaḥ śāntaḥ sopavāsas tathā śuciḥ ||

kālaviśeṣe deśaviśeṣe ca śaraprakṣepaṁ niśedhati **sa eva** |

iṣuṁ na prakṣiped vidvān mārute vāti vai bhṛśam |
viṣame bhūpradeśe ca vṛkṣasthāṇusamākule || iti |

triṣv api śareṣu mukteṣu dvayor dhāvakayoḥ puruṣayor madhya ekasmin puruṣe

madhyamaśarapātasthānaṁ gatvā taṁ śaraṁ gr̥hītvā sthite aparasmin dhāvake puruṣe

toraṇasamīpe sthite prāḍvivākaḥ kālabodhanārthaṁ karatālikāyaṁ dadyāt | tatra ṛtīyasyām

karatālikāyām śodhyaḥ puruṣo nābhidadhnodakasthasya puruṣasyorū gr̥hītvā nimajjet |

tatsamakāla eva toraṇasamīpasthito dhāvakaḥ puruṣo dhāvan madhyamaśarasthānaṁ gacchet |
tathā ca **kātyāyanaḥ** (443) |

kṣipteṣu majjanam kāryaṁ gamanam samakālikam |

kṣipteṣu śareṣu | toraṇasamīpasthe dhāvake madhyamaśarapātasthānaṁ prāpte tadaivataro

dhāvakas tataḥ sthānān madhyamaśaram ādāya toraṇasthānaṁ dhāvann āgacchet | sa āgato yadi

śodhyaṁ na paśyati jale tasya samyaṁ nimagnatvāt tarhi sa śuddhaḥ | yady unmagnasya tasya

kim api karṇādikam aṅgaṁ dṛśyate yadi vā sa yatra nimagnas tataḥ sthānāntaram gacchet tadā

tv aśuddhaḥ | tathā ca **nārada-pitāmahaḥ** (nārada, ṛṇādāna 309 - 312) |

śaraprakṣepaṇasthānād yuvā javasamanvitaḥ |
gacchet paramayā śaktyā yatrāsau madhyamaḥ śaraḥ ||
madhyamaṁ śaram ādāya puruṣo 'nyas tathāvidhaḥ |
pratyaḡgacchet tu vegena yataḥ sa puruṣo gataḥ ||
āgatas tu śaragrāhī na paśyati yadā jale |
antarjalagataṁ samyak tadā śuddhaṁ vinirdiśet ||
anyathā na viśuddhaḥ syād ekāṅgasyāpi darśanāt |

[115]

sthānād vānyatra gamanād yasmin pūrvam niveśitaḥ ||
ekāṅgasyetye etat kaṇādyabhiprāyeṇa | ata eva **kātyāyanah** (444) |
 śiromātram tu dṛśyeta na kaṇau nāpi nāsikā |
 apsu praveśane yasya śuddham tam api nirdiśet ||
 madhyamaśarasya prahaṇam patanasthānād eva na sarpaṇasthānāt | ata eva **pitāmahah** |
 śarasya patanam grāhyam sarpaṇam parivarjayet |
 sarpaṇ sarpaṇ śaro yāti dūrād dūratarām yataḥ ||
 śarānayanārtham niyuktayor dhāvakayor lakṣaṇam āha **nāradah** |
 pañcāśato dhāvakānām yau syātām adhiko jave |
 tau ca tatra niyuktavyau śarānayanakāraṇāt ||

iti śrīkodaṇḍaparaśurāme vyavahāravivekodyote jalavidhiḥ || 10 ||

***Possible reading of the defective text:*

iti
 śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
 śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrī**madanasiṃhadevaviracite madanaratnapradīpe**
 vyavahāravivekodyote jalavidhiḥ ||10||

atha viṣavidhiḥ |

tatra **nāradah** (ṛṇādāna 318-320, 322, 324) |
 ataḥ param pravakṣyāmi viśasya vidhim uttamam |
 yasmin kāle yathā deyam yādṛṣam parikīrtitam ||
 yāvanmātram samuddiṣṭam dharmatattvānuvedibhiḥ |
 lolayitvepsite kāle deyam etad dhimāgame ||
 nāparāhṇe na madhyāhṇe samdhyāyām ca vivarjayet |
 śārṅgam haimavataḥ śastam varṇagandharasānvitam ||
 akṛtrimam asaṁmūḍham amantropahataḥ ca yat |
 varṣe caturyavā mātṛā grīṣme pañcayavā smṛtā ||
 hemante sā saptayavā śarady alpā tato 'pi hi |
himāgame hemantaśiśirayoḥ | śārṅgam śṛṅgodbhavam | **haimavataḥ [116]** himālayodbhavam |
hemante iti hemantaśiśirayor grahaṇam | **śaradi tato 'py alpā** ṣaḍyavetyarthaḥ |
 vatsanābhasyāpi grāhyatām āha **pitāmahah** |
 yavāḥ sapta pradātavyāḥ śucihetor asaṁśayam |
 śṛṅgiṇo vatsanābhasya himajasya viśasya vā ||
yavāḥ sapteti śītakālaviśayam pūrvodāhṛtavacanāt | śṛṅgiviśasya svarūpam darśayati
kātyāyanah (446 - 447) |
 ajāśṛṅganibham śyāmam supītam śṛṅgasambhavam |
 bhaṅge ca śṛṅgaverābham khyātam tac chārṅgiṇam viśam ||
 raktastham asitam kuryāt kaṭhinam caiva tatkṣaṇāt |
 anena vidhinā jñeyam viśam divyaviśāradaḥ ||

bhaṅge chedane | **śṛṅgaverābhaṁ** ādrakasaṁkāśaṁ | bhaṅge ādrakasaṁkāśaṁ supītaṁ ity anvayaḥ | **śārṅgiṇaṁ** śṛṅgiṇāṁ sambandhi | inanyanapatye (pā. 6.4.164) - iti prakṛtibhāvān na ṭilopaḥ | yad **raktasthaṁ tatkṣaṇāt** raktam **asitaṁ kaṭhinaṁ** ca kuryād iti sambandhaḥ | vatsanābhasvarūpam api darśayati **sa eva** (Kāt 448 - 449) |

vatsanābhanibhaṁ pītaṁ varṇajñānena niścitaṁ |
śuktiśṛṅgākṛtiṁ bhaṅge vidyāt tad vatsanābhakam ||
madhukṣīrasamāyuktaṁ svacchaṁ kurvīta tatkṣaṇāt |
bāhyam evaṁ samākhyātaṁ lakṣaṇaṁ dharmasādhakaiḥ ||

varjyaṁ viṣaṁ darśayati **nāradaḥ** |
bhṛṣṭaṁ ca cāritaṁ caiva dhūpitaṁ miśritaṁ tathā |
kālakūṭam alābum ca viṣaṁ yatnena varjayet ||

pitāmaho ‘pi |

[127] cāritāni ca jīrṇāni kṛtrimāṇi tathaiva ca |
bhūmijātāni sarvāṇi viṣāṇi parivarjayet ||

etac ca viṣaṁ samyak piṣṭaṁ trimśadguṇena ghr̥tena miśritaṁ deyam | tathā ca **nāradaḥ** |
pūrvāhṇe śītale deṣe viṣaṁ deyaṁ tu dehinām |
ghṛtena yojitaṁ ślakṣṇaṁ piṣṭaṁ trimśadguṇena tu ||

etac ca viṣaṁ pūrvokte divyapradeṣe devadvijasaṁnidhau prāḍvivekena śivapūjāṁ vidhāya
tasya purato viṣaṁ sthāpayitvā dharmāvāhanādi pratijñāpatrabandhanāntaṁ prāguktaṁ
karmakalāpaṁ vidhāya viṣaṁ abhimantryodaṁmukhena prāṇmukhena vā dakṣiṇābhimukhāya
dātavyam | tathā ca **nāradaḥ** |

dadyād viṣaṁ sopavāso devabrāhmaṇasaṁnidhau |
dhūpopahāraṁmantrais ca pūjayitvā maheśvaram ||
dvijānāṁ saṁnidhāv eva dakṣiṇābhimukhe sthite |
udaṁmukhaḥ prāṇmukho vā dadyād vipraḥ samāhitaḥ ||

abhimantraṇamantraś ca **nāradenoktaḥ** (ṛṇādāna 325) |
viṣa tvaṁ brahmaṇaḥ putraḥ satyadharme vyavasthitaḥ |
śodhayainam naraṁ pāpāt satyenāsyāmṛtibhava ||

viṣṇunāpi (13.6 - 7) |

viṣatvād viṣamatvāc ca krūratvāt sarvadehinām |
tvam eva viṣa jānīṣe na vidur yāni mānavāḥ ||
vyavahārābhīśasto 'yaṁ mānuṣaḥ śuddhim icchati |
tad enaṁ saṁśayād asmād dharmatas trātum arhasi ||

śodhyasyābhimantraṇamantraṁ darśayati **pitāmahaḥ** |

dīyamānaṁ kare kṛtvā viṣasya pariśāpayet |

[118] viṣa tvaṁ brahmaṇā sṛṣṭaṁ parīkṣārthaṁ durātmanām |
pāpeṣu darśayātmānaṁ śuddhānām amṛtaṁ bhava ||

yājñavalkyo ‘pi (2.110) |

viṣa tvaṁ brahmaṇaḥ putraḥ satyadharme vyavasthitaḥ |
trāyasvāsmād abhīśāpāt satyena bhava me 'mṛtam || iti |

evam abhimantrya tad bhakṣaṇīyam ity āha **sa eva** (YDh 2.111) |

evam uktvā viṣaṁ śārṅgaṁ bhakṣayed dhimaśailajam |

bhakṣitaṁ viṣaṁ yadi jīrṇaṁ bhavati tadā śuddhaḥ, anyathā tv aśuddhaḥ | tatha ca **bṛhaspatiḥ** |
vidhidattaṁ viṣaṁ yena jīrṇaṁ mantrauśadhair vinā |

sa śuddhaḥ syād anyathā tu daṇḍyo dāpyaś ca tad dhanam ||

yājñavalkyo ‘pi (2.111) |

yasya vegair vinā jīryec chuddhir̥ṁ tasya vinirdiśet |
vego nāma dhātor dhātvantaraprāptiḥ,
 dhātor dhātvantaraprāptir viṣavega iti smr̥taḥ |
 iti **vacanāt** | dhātavas tvagādayaḥ sapta,
 tvagaṣṇīmāmsamedo'sthimajjāśukrāṇi dhātavaḥ |
 iti vacanāt | viṣavegāś ca sapta | teṣāṁ lakṣaṇāni viṣatantre darśitāni |
 vego romāṇcamādyo racayati viṣajaḥ svedavaktropaśoṣau
 tasyordhvas tatparau dvau vapuṣi janayato varṇabhedapravepau |
 yo vegaḥ pañcamo 'sau nayanavivaśatām kaṇṭhabhaṅgam ca hikkām
 ṣaṣṭho niśvāsamohau vitarati ca mṛtiṁ saptamo bhakṣakasya ||
 dināntaparyantaṁ viṣavegarāhitye śodhyasya śuddhatety āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna 326) |
 chāyāniveśito rakṣyo dinaśeṣam abhojanaḥ |
 viṣavegakramātītaḥ śuddho 'sau manur abravīt ||
viṣṇuḥ (13.5) |
[119] viṣaṁ vegakramātītaṁ sukhena yadi jīryate |
 viśuddhaṁ tam iti jñātvā divasānte visarjayet ||
pitāmahaḥ |
 bhakṣite yadi sa svastho mūrccchāchardivivarjitaḥ |
 nirvikāro dinasyānte śuddhaṁ tam iti nirdiśet ||
 śodhyo rājñā kaṁcit kālāṁ kuhakādibhyo rakṣaṇīyaḥ | tathā ca **pitāmahaḥ** |
 trirātraṁ pañcarātraṁ vā puruṣaiḥ svair adhiṣṭhitam |
 kuhakādibhayād rājā dhārayed divyakāriṇam ||
 oṣadhīr mantrayogāṁś ca mañin̄ aṭha viṣāpahān̄ |
 kartuḥ śārīrasaṁsthāṁś tu gūḍhotpannān̄ parīkṣayet ||
vijñāneśvarācāyais tu,
 pañcatālaśataṁ kālāṁ nirvikāro yadā bhavet |
 tadā bhavati saṁśuddhas tataḥ kuryāc cikitsitam ||
 iti **nārada**vākyaṁ paṭhitvā karatālikāpañcaśatīparimitaṁ kālāṁ yadi nirvikāras tarhi śuddhaḥ,
 anantaraṁ tu cikitsanīya ity abhidhāya yat tu dināntalakṣaṇādvadhibodhakaṁ vākyaṁ tad
 alpamātrāviṣayam ity uktam |

iti śrīkodaṇḍaparaśurāme ..." vyavahāra vivekodyate viṣavidhiḥ || 11 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
 śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrī**madanasiṁhadevaviracite madanaratnapradīpe**
 vyavahāravivekodyote viṣavidhiḥ ||11||

atha kośavidhiḥ |

tatra **nāradaḥ** (ṛṇādāna 327-328) |
 ataḥ paraṁ pravakṣyāmi kośasya vidhim uttamam |
 śāstravidbhir̥ yathā proktaṁ sarvakālāvirodhinam ||
 pūrvāhṇe sopavāsasya snātasyārdrapaṭasya ca |

saśūkasyāvyasaninaḥ kośapānaṁ vidhīyate ||
 icchataḥ śraddadhānasya devabrāhmaṇasaṁnidhau |
saśūkasya asatyena divyakaraṇe 'niṣṭaśaṅkāyuktasya | **kośapānaṁ**
 ugradevatāsnāpanodakapānam | devatāsnānodakam ca prasṛtitrayaṁ jñātavyam |
[120] tathā **viṣṇuḥ** (14. 2-3) |
 ugrān devān samabhyarcya tatsnānodakāt prasṛtitrayaṁ pibed idaṁ mayā na
 kṛtam iti vyāharan devatābhimukhaḥ | iti |
ugrā devaḥ durgādayaḥ | snāpanīyadevatāsu viśeṣam āha **pitāmahaḥ** |
 bhakto yo yasya devasya pāyayet tasya taj jalam |
 samabhāve tu devānām ādityasya tu pāyayet ||
 durgāyāḥ pāyayec caurān ye ca śastropajīvinaḥ |
 bhāskarasya tu yat toyaṁ brāhmaṇaṁ tan na pāyayet ||
samabhāve sarvāsu devatāsu bhaktisāmye | alpe 'parādhe upadevatāyudhāni snāpayitvā
 tadudakam pāyayed ity āha **kātyāyanaḥ** (452) |
 svalpe 'parādhe devānām snāpayitvāyudhodakam |
 pāyāy vikāre cāśuddho niyamyāḥ śucir anyathā ||
 pāyāḥ pāyayitavyaḥ | **niyamyō** danḍyaḥ | āyudhagrahaṇaṁ tāmṛadinirmittādityamaṇḍalasyāpy
 upalakṣaṇam | ata eva **brhaspatiḥ** |
 yadbhaktaḥ so 'bhīyuktaḥ syāt taddevāyudhamāṇḍalam |
 prakṣālya pāyayet tasmāi jalāt tu prasṛtitrayam ||
 atra viśeṣam āha **pitāmahaḥ** |
 durgāyāḥ snāpayec chūlam ādityasya tu maṇḍalam |
 anyeṣāṁ api devānām snāpayed āyudhāni tu ||
 etac ca snāpanodakapāyanaṁ kṛtopavāsena prāḍvivākena devatāyatanaśāntipe maṇḍalaṁ
 vidhāya tatra śodhyaṁ sthāpayitvā gandhapuṣpādibhir devatāṁ abhyarcya snāpayitvā
 tatsnānodakam maṇḍale nītvā prāguktadharmāvāhanādipratijñāpatrabandhanāntaṁ kṛtvā
 śodhyam asatyenaitad divyakaraṇe 'niṣṭaṁ saṁśrāvya jalavidhāv uktena toya tvaṁ prāṇināṁ
 prāṇa ityādinā mantreṇābhimantrya kartavyam | śodhyaś ca prāguktena
 satyāṅṛtavibhāgasyetyādinā mantreṇābhimantrya pibet | atra **nāradaḥ** |
[121] tam āhūyābhiśastaṁ tu maṇḍalābhyantare sthitam |
 ādityābhimukhaṁ kṛtvā pāyayet prasṛtitrayam ||
pitāmahaḥ |
 prāṇmukhaṁ kāriṇaṁ kṛtvā pāyayet prasṛtitrayam |
 pūrvoktena vidhānena snātam ārdṛāmbaraṁ śucim ||
pūrvoktena sakaladivyaśādhāraṇatayā prāguktena | **yājñavalkyaḥ** (2.112) |
 devān ugrān samabhyarcya tatsnānodakam āharet |
 saṁśrāvya pāyayet tasmāi jalāt tu prasṛtitrayam ||
nāradaḥ |
 arcayitvā tu taṁ devaṁ prakṣālya salilena tu |
 enaś ca śrāvayitvā tu pāyayet prasṛtitrayam ||
enaḥ pāpaphalaṁ kuṣṭhādyudbhavarūpaṁ tac ca darśitaṁ **tenaiva** |
 svecchayā yaḥ pibet kośaṁ kvacic ced dūṣito naraḥ |
 na saṁvaden naro lobhāc chvitrī bhavati durmatīḥ ||
 jānānaḥ kāmākāreṇa kośaṁ pītvā viśaṁvadet |
 daridro vyādhito mūrkhāḥ saptajanmāni jāyate || iti |
 saśiraḥsthe 'bhiyoge 'bhiyoktuḥ śrāvyaṁ aniṣṭaṁ darśayati **sa eva** |

balāt koṣaṁ dvijo dattvā hitam iccheta cātmanaḥ |
sa vināśī bhavet tasya tac ca kāryaṁ na sidhyati ||
kṛtakośapānasya śodhyasya śuddhikālāvadhim āha **viṣṇuḥ** (14. 4-5) |

yasya paśyed dvisaptāhāt trisaptāhād athāpi vā |
rogo 'gnir jñātimaraṇaṁ rājātāṅkam athāpi vā ||

[122] tam aśuddhaṁ vijānīyāt tathā śuddhaṁ viparyaye |
kātyāyanaḥ (456) |

atha daivavisaṁvādas trisaptāhāt tu dāpayet |
abhiyuktaṁ prayatnena tam arthaṁ daṇḍam eva ca ||
daivavisaṁvādaḥ daivikavyādhyaudbhavaḥ | daivikā vyādhayaś ca darśitās **tenaiva** |

jvarātisāravisphoṭāḥ śūlāsthiparipīḍanam |
netrarugbhālarogaś ca tathonmādaḥ prajāyate ||
śirorugbhujabhaṅgaś ca daivikā vyādhayo nṛṇām |

pitāmahaḥ |

trirātrāt saptarātrād vā dvisaptāhād athāpi vā |
vaikṛtaṁ yasya dṛśyeta pāpakṛt sa tu mānavaḥ ||
śodhyaputrāder apy atipīḍāyām parājaya ity āha **brhaspatiḥ** |
saptāhād vā dvisaptāhād yasyārtir na prajāyate |
putradāradhanānām ca sa śuddhaḥ syān na saṁśayaḥ ||
eteṣām trirātrādīnām caturṇām pakṣāṇām abhiyogālpatvamahattvābhyām vyavasthā draṣṭavyā |
avadhikālād ūrdhvaṁ rogādyudbhava na parājaya ity āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna 331) |
ūrdhvaṁ yasya dvisaptāhād vaikṛtaṁ sumahad bhavet |
nābhiyojyaḥ sa viduṣā kṛtakālavyatikramāt ||

atra dvisaptāha ity avadhikālamātropalakṣaṇam ante kṛtakālavyatikramād iti hetor abhidhānāt |
tenaikaviṁśatirātrasyāvadhikālatvāśrayaṇe caturdaśarātrād ūrdhvam api vaikṛtotpattau
parājayaḥ, trirātrasaptarātrapakṣayoś ca caturdaśarātrāt prāg api vaikṛtotpattau na parājaya iti
siddham |

iti śrīkodaṇḍaparaśurāmevyavahāravivekoddhote kośavidhiḥ || 12 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātma mahārājādhirājaśrī **madanasiṁhadevaviracite madanaratnapradīpe**
vyavahāravivekoddhote kośavidhiḥ ||12||

atha taṇḍulavidhiḥ |

tatra **pitāmahaḥ** |

[123] taṇḍulānām pravakṣyāmi vidhiṁ lakṣaṇacoditam |
caurye tu taṇḍulā deya nānyatreṭi viniścayaḥ ||
taṇḍulān kārayec chuklān śāler nānyasya kenacit |
mṛṇmaye bhājane kṛtvā ādityasyāgrataḥ śuciḥ ||
snānodakena saṁmiśrya rātrau tatraiva vāsayet |

āvāhanādipūrvam tu kṛtvā rātrau vidhānataḥ ||
 sopavāsaḥ prāḍvivāko rātrau sūryālaye dharmāvāhanādihomāntam sakaladivyaśādhāraṇam
 prāguktaṁ kṛtvā śuklāṁ chālitaṇḍulān ādityasnāpanodakena saṁmiśraya prātaḥkālaparyantaṁ
 tatraiva sthāpayed ity arthaḥ | prātaḥ prāḍvivākena yat kartavyam tad āha **sa eva** |
 prabhāte kārīṇe deyā ādityābhīmukhāya tu |
kārīṇe śodhyāya **deyās** taṇḍulā ity anuśaṅgaḥ | etac chodhyasya śīrasi pratijñāpatram ābadhya
 kartavyam | tathā ca **sa eva** |
 prāṇmukhopoṣitaṁ snātaṁ śīroropitapatrakam |
 taṇḍulān bhakṣayitvā tu patre niṣṭhivayet tataḥ ||
 bhūrjasyaiva tu nānyasya abhāve pippalasya tu | iti |
bhakṣayitvā bhakṣaṇam kārayitvā | hetumannijantasya bhakṣer ayam prayogaḥ |
 śuddhyaśuddhinirṇayopāyam āha **br̥haspatiḥ** |
 sopavāsaḥ sūryagrhe taṇḍulān bhakṣayec chuciḥ |
 śuddhaḥ syāc chuklaniṣṭhīve raktamiśre tu doṣabhāk ||
kātyāyano 'pi (453) |
 devatāsnānapānīyadigdhatāṇḍulabhakṣaṇe |
 śuddhaniṣṭhīvanāc chuddho niyamyo 'śucir anyathā ||
pitāmahaḥ |
 śoṇitam dr̥śyate yasya hanus tālu ca śīryate |
 gātraṁ ca kampate yasya tam aśuddham vinirdiśet ||

[124]

iti śrīkodaṇḍaparaśurāme vyavahāra vivekodyote taṇḍulavidhiḥ || 13 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
 śaktisimhātma mahārājādhirājaśrī **madanasiṁhadevaviracite madanaratnapradīpe**
 vyavahāravivekodyote taṇḍulavidhiḥ ||11||

atha taptamāṣavidhiḥ |

tatra **pitāmahaḥ** |
 taptamāṣasya vakṣyāmi vidhim uddharaṇe śubham |
 kārayed āyasaṁ pātraṁ tāmraṁ vā ṣoḍaśāṅgulam ||
 caturaṅgulakhātāṁ tu mṇmayam vāpi maṇḍalam |
 pūrayed ghr̥tatailābhyāṁ viṁśatyā ca palais tu tat ||
 suvarṇamāṣakam tasmin sutapte nikṣipet tataḥ |
 aṅguṣṭhāṅguliyogena taptamāṣakam uddharet ||
maṇḍalam vartulākāram | **suvarṇamāṣakam** karṣaṣoḍaśāṁśapramāṇakam | **suvarṇa**grahaṇam
 rūpyamāṣanivṛttiyartham | suvarṇamāṣaparimitam hiraṇyam tāmraṁ vā tatra piṇḍīkṛtaṁ
 nikṣiped ity arthaḥ | **aṅguṣṭhāṅguliyogena** aṅguṣṭhatarjanīmadhyamābhir ity arthaḥ | etac ca
 taptamāṣoddharaṇam prāḍvivākena ghr̥tatailayos tāpe pravartamāne
 dharmāvāhanādipratijñāpatrabandhanāntam sarvadivyaśādhāraṇam karma kṛtvā tvam agne
 vedās catvāra ityādinā prāguktena mantreṇābhimantrya kārayitavyam | śodhyas tu tvam agne

sarvabhūtānām ityādinā **yājñavalkyo**ktena matreṇābhimatrya taptamāṣam uddharet | ata eva **br̥haspatiḥ** |

samuddharet tailaghr̥tāt sutaptāt taptamāṣakam |
śuddhyaśuddhinirṇayopāya ukto **br̥haspati-pitāmahābhyām** |
karāgraṁ na dhuned yas tu visphoṭo ‘sya na jāyate |
śuddho bhavati dharmeṇa pitāmahavaco yathā ||

kālikāpurāṇe’ pi |
na dhuned yaḥ karātraṁ tu yasya raktaṁ na jāyate |
visphoṭādyais tathā doṣaiḥ sa śuddho yasya cojjhitam ||

raktaṁ raktavarṇam | **yasya karāgraṁ visphoṭādyaiḥ ujghitam** ity anvayaḥ | ity
ekastaptamāṣaprakāraḥ | prakārāntaram apy āha **pitāmahaḥ** |

[125] sauvarṇe rājate tāmre āyase mṇmaye pi vā |
gavyaṁ ghr̥tam upādāya tad agnau tāpayec chuciḥ ||
sauvarṇīm rājatīm tāmrim āyasīm vā suśobhitām |
salilena sakṛd dhautām prakṣipet tatra mudrikām ||
bhramadvīcitarāṅgādhye anakhasparśagocare |
parīkṣetārdraparṇena curukāraṁ sughoṣakam ||
tataś cānena mantreṇa sakṛt tad abhimatrayet |
paraṁ pavitraṁ amṛtaṁ ghr̥ta tvaṁ yajñakarmasu ||
daha pāvaka pāpaṁ tvaṁ himaśītaṁ śucau bhava |
upoṣitaṁ tataḥ snātaṁ ādravāsasamāgatam ||
grāhayen mudrikām tām tu ghr̥tamadhyagatām tathā |
pradeśinīm ca tasyātha parīkṣeyuḥ parīkṣakāḥ ||
yasya visphoṭakā na syuḥ śuddho 'sāv anyathāśuciḥ || iti |

atrāpi dharmāvāhanādikaṁ samānam | śodhyasya sa evāgnyabhimantraṇamantraḥ
prāḍvivākasya tv atra paraṁ pavitraṁ ity abhimantraṇamantraḥ | tarjanyaivātra
mudrikoddharaṇaṁ pradeśinīm parīkṣeyur iti tasyāḥ parīkṣyatvābhidhānāt |

iti taptamāṣavidhiḥ ||

atha phālavidhiḥ |

tatra **br̥haspatiḥ** |

āyasaṁ dvādaśapalaṁ ghaṭitaṁ phālam ucyate |
aṣṭāṅgulaṁ bhaved dīrghaṁ caturaṅgulavistṛtaṁ ||
agnivarṇaṁ tu tac cauro jihvayā lelihet sakṛt |
na dagdhaś cec chuddhim iyād anyathā tu sa hīyate ||

atrāpi prāḍvivākāḥ phālasya tāpe pravṛtte dharmāvāhanādipratijñāpatrāropaṇāntaṁ kuryāt |
prāḍvivākasya tvam agne vedā ityādīḥ prāgukto 'bhimantraṇamantraḥ | śodhyasya tvam agne
sarvabhūtānām ityādīḥ prāgukto 'bhimantraṇamantraḥ |

iti phālavidhiḥ ||

[126]

atha dharmajavidhiḥ |

tatra **pitāmahaḥ** |

adhunā sampravakṣyāmi dharmādharmaparīkṣaṇam |
hantṛṇām yācamānānām prāyaścittārthinām nṛṇām ||
rājataṁ kārayed dharmam adharmaṁ sīsakāyasam |
likhed bhūrje paṭe vāpi dharmādharmau sitāsitaḥ ||
abhyukṣya pañcagavyena gandhamālyaiḥ samarcayet |
sitapuṣpas tu dharmah syād adharmo 'sitapuṣpadhṛk ||
evam vidhāyopalipya piṇḍayos tau nidhāpayet |
gomayena mṛdā vāpi piṇḍau kāryau samantataḥ ||
mṛdbhāṇḍake 'nupahate sthāpyau cānupalakṣitaḥ |
upalipte śucau deśe devabrāhmaṇasaṁnidhau ||
āvāhayet tato devān lokapālānś ca pūrvavat |
dharmāvāhanapūrvam tu pratijñāpatrakam likhet ||
yadi pāpaviśuddho 'haṁ dharmas tv āyātu me kare |
abhiyuktas tataś caikaṁ pragṛhṇītāvilambitaḥ ||
dharme grhīte śuddhaḥ syād adharme tu sa hīyate |
evam samāsataḥ proktaṁ dharmādharmaparīkṣaṇam ||

hantṛṇām ity abhidhānāt sāhasābhiyoge **yācamānānām** ity arthābhiyoge **prāyaścittārthinām**
iti pātakābhiyoge etad divyam bhavatīti sūcitam | **sīsakāyasam** sīsenāyasā ca vinirmitam |
brhaspatir api |

patradvaye lekhanīyau dharmādharmau sitāsitaḥ |
jīvadānādikair mantrair gāyatrādyaiś ca sāmabhiḥ ||
āmantrya pūjayed gandhaiḥ kusumaiś ca sitāsitaiḥ | -
abhyukṣya pañcagavyena mṛtpiṇḍāntaritaḥ tataḥ ||
samau kṛtvā nave kumbhe sthāpyau cānupalakṣitaḥ |
tataḥ kumbhāt piṇḍam ekaṁ pragṛhṇītāvilambitaḥ ||

[127] dharme grhīte śuddhaḥ syāt sampūjyaś ca parīkṣakaiḥ |

jīvadānādikair mantraiḥ mā pra gāmīti (pra gāma iti ?) sūktapaṭhitaiḥ (RV 10.57) ṛgmantrair
anyair vā prānapratiṣṭhāmantrair ity arthaḥ |

iti dharmajavidhiḥ ||

iti śrīkodaṇḍaparaśurāme vyavahāravivekodyote divyanirūpaṇam |

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrīmadanasimhadevaviracite madanaratnapradīpe
vyavahāravivekodyote taṇḍulavidhiḥ ||14||

samāptaṁ ca kriyāpādanirūpaṇam || 14 ||

atha nirṇayapādanirūpaṇam |

tatra nirṇayaprakārān āha **brhaspatiḥ** |

dharmena vyavahāreṇa caritreṇa nṛpājñayā |
 catuḥprakāro 'bhihitaḥ saṁdigdhe 'rthe tu nirṇayaḥ ||
 ekaiko dvividhaḥ proktaḥ kriyābhedān maharṣibhiḥ |
 aparādhānurūpaṁ ca daṇḍaṁ ca parikalpayet ||
 dharmanirṇayasya dvau bhedaḥ darśayati **sa eva** |
 samyag vicārya kāryaṁ tu yuktyā saṁparikalpitam |
 parīkṣitaṁ tu śapathaiḥ sa jñeyo dharmanirṇayaḥ ||
 prativādī prapadyeta yatra dharmāḥ sa nirṇayaḥ |
 divyair viśodhitaḥ samyag dvitīyaḥ samudāhṛtaḥ ||
prativādī prapadyetety asya kākākṣivad ubhayatra sambandhaḥ | yatra **prativādī yuktyā**
samyag vicārya saṁparikalpitaṁ śapathaiḥ putraśiraḥsparśādibhiḥ **parīkṣitaṁ kāryaṁ**
prapadyeta aṅgīkuryāt sa ādya dharmanirṇayaḥ | **divyair** dhaṭādibhir **viśodhitaḥ prativādī**
 yatra **prapadyeta** sa **dvitīyo** dharmākhyo nirṇayaḥ samudāhṛta ity arthaḥ | vyavahārākhyasya
 nirṇayasya dvau bhedaḥ darśito **tenaiva** |
 pramāṇair niścayo yas tu vyavahāraḥ sa ucyate |
 vākchalānuttaratvena dvitīyaḥ parikīrtitaḥ ||
pramāṇāny atra sākṣiṇo likhitaṁ ca | **vākchalānuttaratvena** vākchalena anuttaratvena ca yo
 niścayaḥ sa dvitīyo vyavahāra ity arthaḥ | caritrānirṇayasya dvau bhedaḥ darśitau **tenaiva** |
[128] anumānena nirṇītaṁ caritram iti kathyate |
 deśasthityā dvitīyaṁ tu śāstravidbhir udāhṛtam ||
anumānena bhuktiyuktirūpeṇa yo nirṇayaḥ sa caritram | deśasthityā yo nirṇayaḥ sa dvitīyaṁ
 caritram ity arthaḥ | rājājñānirṇayasya dvau bhedaḥ darśayati **sa eva** |
 pramāṇasahitādyas tu rājājñā nirṇayaḥ smṛtaḥ |
 śāstrasabhyavirodhe ca tathānyaḥ parikīrtitaḥ ||
pramāṇasahitā rājājñā ādya nirṇayaḥ | śāstrāṇāṁ sabhyāṇāṁ ca parasparaṁ virodhe yā
 rājājñā sa dvitīyo rājājñārūpo nirṇaya ity arthaḥ | dharmādīnāṁ caturṇāṁ nirṇayānāṁ
 pūrvamātrasyottarottarāpekṣayā durbalatvam ity āha **nāradaḥ** (Mā. 1.10) |
 dharmaś ca vyavahāraś ca caritraṁ rājaśāsanam |
 catuṣpād vyavahāro 'yam uttaraḥ pūrvabādhakaḥ ||
catuṣpāt catuḥprakāraḥ | **vyavahāro** 'tra nirṇayaḥ | vyavahārasya dharmabādhakatām āha
brhaspatiḥ |
 śāstraṁ kevalam āśritya kriyate yatra nirṇayaḥ |
 vyavahāraḥ sa vijñeyo dharmas tenāvahīyate ||
śāstraṁ smṛtiśāstroktaṁ sākṣyādīpramāṇam | **tena** vyavahāreṇa **avahīyate** bādhyate |
kātyāyano 'pi (39) |
 yuktiyuktaṁ tu kāryasya divyaṁ yatra tu varjitam |
 dharmas tu vyavahāreṇa bādhyate tatra nānyathā ||
 caritrasya vyavahārabādhakatām āha **brhaspatiḥ** |
 deśasthityānumānena naigamānumatena vā |
 kriyate nirṇayas tatra vyavahāras tu bādhyate ||
naigamāḥ pauraṇijah | **naigamānumatenānumāneneti** samānādhikaraṇe pade | **kātyāyano**
 'pi (40-41) |
[129] pratilomaprasūteṣu tathā durganivāsiṣu |
 viruddhaṁ niyataṁ prahus taddharmaṁ na vicālayet ||
 nirṇayaṁ tu yadā kuryāt tena dharmena pārthivaḥ |
 vyavahāraś caritreṇa tadā tenaiva bādhyate ||

tena dharmeṇa deśācārarūpeṇa | rājaśāsanasya caritrabādhakatām āha **brhaspatiḥ** |
 vihāya caritācāraṁ yatra kuryāt punar nṛpaḥ |
 nirṇayaṁ sā tu rājājñā caritraṁ bādhyate tayā ||
caritācāraṁ paramparāgataṁ deśācāraṁ | **kātyāyano** 'pi (42) |
 viruddhaṁ nyāyato yat tu caritraṁ kalpyate nṛpaiḥ |
 evaṁ tatra nirasyeta caritraṁ tu nṛpājñayā ||
nṛpair yat tu nyāyaviruddhaṁ caritraṁ na grāhyam ity evaṁ **kalpyate** tatra **nṛpājñayā**
caritraṁ nirasyate bādhyate ity arthaḥ |
 nirṇayānantarakartavyam āha **vyāsaḥ** |
 jītaṁ tu daṇḍayed rājā jetuḥ pūjāṁ pravartayet |
 jetuḥ pravartate pūjā gandhamālyāmbarādīnā ||
kātyāyanaḥ (262) |
 siddhenārthena saṁyojyo vādī satkārapūrvakam |
 lekhyam svahastasaṁyuktaṁ tasmai dadyāt tu pārthivaḥ ||
siddhenārthena sādhitadhanena | **lekhyam** jayapatram | tatsvarūpaṁ lekhyanirūpaṇe darśitam |
 sādhitam dhanam tadabhivṛddhisahitam dāpanīyam | tathā ca **nāradaḥ** |
 madhye yat sthāpitaṁ dravyam calaṁ vā yadi vā sthiram |
 paścāt tat sodayaṁ dāpyam jayine jayapatrakam ||
madhye yat sthāpitaṁ vivādakāle madhyasthasthāpitam | dhanadāpane prakāram āha
kātyāyanaḥ (477-478) |
[130] rājā tu svāmine vipraṁ sāntvenaiva pradāpayet |
 deśācāreṇa cānyāms tu duṣṭān sampīḍya dāpayet ||
 rikthinaṁ suhṛdaṁ vāpi chalenaiva pradāpayet |
 na kevalam rājñā parājitaḥ svāmine sodayaṁ dhanam dāpanīyaḥ kiṁ tu svenāpi daṇḍyaḥ | yadi
 sapaṇo vivādas tadā pratijñātaḥ paṇo 'pi tasmād grāhyaḥ | tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2.18) |
 sapaṇaś ced vivādaḥ syāt tatra hīnaṁ tu dāpayet |
 daṇḍam ca svapaṇam caiva dhanine dhanam eva ca ||
nārado 'pi (Mā. 1.5) |
 vivāde sottarapaṇe dvayor yas tatra hīyate |
 sa paṇam svakṛtaṁ dāpyo vinayaṁ ca parājaye ||
vinayaṁ daṇḍam | parājitasya sādhitadravyādyadāne tallagnakas tad dhanam dāpanīyaḥ |
 tasmin mṛte proṣite vā tatputro dāpanīyaḥ | tathā ca **vyāsaḥ** |
 dānavādapratibhuvau dāpyau tatputrakau tathā | iti |
 tatputrakau dānavivādapratibhuvoh putrakau | dānapratibhūs tv agre darśayiṣyate |
 vivādapratibhūs tu prāgdarśitaḥ | daṇḍasya dvaividhyam āha **nāradaḥ** (pariśiṣṭa 53-54) |
 śārīraś cārthadaṇḍaś ca daṇḍas tu dvividhaḥ smṛtaḥ |
 śārīras tāḍanādis tu maraṇāntaḥ prakīrtitaḥ ||
 kākīṇyādis tv arthadaṇḍaḥ sarvasvāntas tathaiva ca |
 śārīro daśadhā prokto hy arthadaṇḍas tv anekadhā ||
daśadheti na parigaṇana, | anyeṣāṁ api bandhanāṅkarakaraṇādīnām śārīradaṇḍānām sattvāt |
 kāmściec chārīradaṇḍān darśayati **manuḥ** (8.124-125) |
 daśa sthānāni daṇḍasya manuḥ svāyambhuvo 'bravīt |
 upastha udaraṁ jihvā hastau pādau ca pañcamam ||
[131] cakṣur nāsā ca karṇau ca dhanam dehas tathaiva ca | iti |
upasthaḥ strīpumsayoś cihnam | eteṣāṁ agamyāgamanādiviṣayāṇām upasthanigrahādīnām
 daṇḍānām kṣatriyādiviṣayatvaṁ na brāhmaṇaviṣayatvaṁ,

triṣu varṇeṣu tāni syur akṣato brāhmaṇo vrajet |
iti **tenaivā**bhidhānāt (manu 8. 124) | brāhmaṇasya tu nirvāsanam daṇḍa ity uktam **tenaiva**
(manu 8.380) |
na jātu brāhmaṇam hanyāt sarvapāpeṣv avasthitam |
rāṣṭrād enam bahiḥ kuryāt samagradhanam akṣatam ||
śaṅkho ‘py āha |
trayāṇām varṇānām dhanāpahāravadhabandhakriyā vivāsanāṅkakaraṇam
brāhmaṇasya | iti |
atra **kriyā** ity etat pṛthak padam | **gautamo** 'pi (12.43) “**na śārīro brāhmaṇadaṇḍaḥ**” iti | yat tu
caturṇām api varṇānām prāyaścittam akurvātām |
śārīram dhanasamyuktam daṇḍam dharmya prakalpayet ||
iti vacanam tad atidṛptasya bahudhanasyoktaprāyaścittānanuṣṭhāyino bandhanarūpaḥ śārīro
daṇḍaḥ kārya ity etadviṣayam na tv aṅgabhaṅgādiviṣayam,
na tv aṅgabhedam viprasya pravadanti manīṣiṇaḥ |
iti **hārīta**vacanāt | yat tu bandhasya kṣatriyādivarnatrayaviṣayatvabodhakam prāg uktam
śaṅkhavacanam tad etaditarabrāhmaṇaviṣayam | brāhmaṇasya muṇḍanādirūpam daṇḍam āha
nāradaḥ (sāhasa 10) |
śiraso muṇḍanam daṇḍas tasya nirvāsanam purāt |
lalāṭe cābhiśastāṅkaḥ prayāṇam gardabhena ca ||
tasya brāhmaṇasya | muṇḍanam brāhmaṇasya vadhapratidinidhitvenāha **manuḥ** (8.379) |
mauṇḍyam prāṇāntiko daṇḍo brāhmaṇasya vidhīyate |
itareṣām tu varṇānām daṇḍaḥ prāṇāntiko bhavet ||
idam evābhiprety āha **brhaspatiḥ** |
[132] mahāpātakayukto 'pi na vipro vadham arhati |
nirvāsanāṅkanam mauṇḍyam tasya kuryān narādhipaḥ ||
aṅkane viśeṣam āha **nāradaḥ** (manu 9.237, nārada, pariśiṣṭa 44) |
gurutalpe bhagaḥ kāryaḥ surāpāne surādhvajaḥ |
steye tu śvapadaḥ kāryo brahmahṇy aśirāḥ pumān ||
daṇḍāntaram apy āha **yājñavalkyaḥ** (1.367) |
vāgdaṇḍas tv atha dhigdaṇḍo dhanadaṇḍo vadhas tathā |
yojyā vyastāḥ samastā vāpy aparādhavaśād ime |
vāgdaṇḍaḥ paruṣavacanarūpaḥ | **dhigdaṇḍo** dhig iti kutsanam | eteṣām daṇḍānām
viṣayaviśeṣas tatra tatra draṣṭavyaḥ | ṛṇādānādiṣu vyavahārapadeṣu yo daṇḍaviśeṣaḥ sa
tattannirūpaṇe darśayiṣyate | divyasāadhanake jayaparājayanirṇaye daṇḍaviśeṣo darśitaḥ
kātyāyanena (459 - 461) |
śatārdham dāpayec chuddham aśuddho daṇḍabhāg bhavet |
viṣe toyē hutāṣe ca tulākoṣe ca taṇḍule ||
taptamāṣakadivye ca kramād daṇḍam prakalpayet |
sahasram ṣaṭśatam caiva tathā pañca śatāni ca ||
catustridvyekam evam ca hīnam hīneṣu kalpayet |
śuddhasya śatārdhadāpanam bhṛtitvena na tu daṇḍatvena | ayam divyanimittako daṇḍo
nihnavamithyābhiyoganimittakena daṇḍena samucīyate nimittasamuccayāt ||
kvacit punarṇyāyapravṛttim āha **nāradaḥ** (Mā 1.43) |
strīṣu rātrau bahirgrāmād antarveśmany arātiṣu |
vyavahāraḥ kṛto 'py eṣa punaḥ kartavyatām iyāt ||
brhaspatiḥ |

palāyanānuttaratvād anyapakṣāśrayeṇa ca |
 hīnasya gr̥hyate vādo na svavākyajitasya tu ||
[133] nāradaḥ (Mā 2.40) |
 sākṣisabhyāvasannānām dūṣaṇe darśanaṁ punaḥ |
 svavācaiva jītānām tu noktaḥ paunarbhavo vidhiḥ ||
 sākṣisabhyoktyā parājaye teṣu dūṣaṇasyopanyāse punarvyavahārapravṛttiḥ svavākyena parājaye
 tu na sety arthaḥ | prāñnirṇītasya punar uddharaṇaṁ dviguṇadaṇḍāṅgikāreṇa kāryam ity āha
nāradaḥ (Mā 1.65) |
 tīritaṁ cānuśiṣṭaṁ ca yo manyeta vidharmataḥ |
 dviguṇaṁ daṇḍam āsthāya tat kāryam punar uddharet ||
tīritaṁ samāpitaṁ **nirṇītaṁ** iti yāvat | **anuśiṣṭaṁ** sākṣibhir uktam | **yājñavalkyaḥ** (1.305) |
 durdaṣṭāṁs tu punar dṛṣṭvā vyavahārān nṛpeṇa tu |
 sabhyāḥ sajayino daṇḍyā vivādād dviguṇaṁ damam ||
 sajayino jayinā sahitāḥ | **kātyāyanaḥ** (496) |
 kulādibhir nirgate 'pi na santoṣaṁ gatas tu yaḥ |
 vicārayet kṛtaṁ rājā kukṛtaṁ punar uddharet ||
manuḥ (9.234) |
 amātyā prāḍvivāko vā ye kuryuḥ kāryam anyathā |
 tat svayaṁ nṛpatiḥ kuryāt tān sahasraṁ tu daṇḍayet ||
 kvacit kṛtasya nivṛttim āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna 39 - 41,29 - 30) |
 yad bālaḥ kurute kāryam asvatantras tathaiva ca |
 akṛtaṁ tad api prāhuḥ śāstre śāstravido janāḥ ||
 svatanthro 'pi hi yaḥ kāryaṁ kuryād aprakṛtiṁ gataḥ |
 tad apy akṛtam evāhur asvatantratvahetutaḥ ||
 kāmakrodhābhibhūtārtabhayavyasanapīḍitāḥ |
 rāgadveṣaparītās ca jñeyās tv aprakṛtiṁ gatāḥ ||
[134] tathā dāsakṛtaṁ kāryam akṛtaṁ paricakṣate |
 anyatra svāmisaṁdeśān na dāsaḥ prabhur ātmanaḥ ||
 putreṇa ca kṛtaṁ kāryaṁ yan na syāc chandataḥ pituḥ |
 tad apy akṛtam evāhur dāsaḥ putras ca tatsamau ||
 asvatantrān āha **nārada** (ṛṇādāna 33-37) |
 asvatantraḥ smṛtaḥ śiṣya ācārye tu svatantratā |
 asvatantrāḥ striyaḥ sarvāḥ putrā dāsāḥ parigrahāḥ ||
 garbhasthaiḥ sadṛśo jñeya āṣṭamād vatsarāc chiśuḥ |
 bāla ā ṣoḍaśād varṣāt pogaṇḍas ceti kīrtiyate ||
 parato vyavahārajñāḥ svatantraḥ pitur ā mṛteḥ |
 jīvator na svatantraḥ syāj jarayāpi samanvitaḥ ||
 taylor api pitā śreyān bījaprādhānyadarśanāt |
 abhāve bījino mātā tadabhāve tu pūrvajāḥ ||
parigrahāḥ parijanāḥ | **pitur** ity ekavacanaṁ chāndasaṁ pitror ity arthaḥ, uttaratra
 tathābhidhānāt | **ā mṛteḥ** maraṇam ārabhya | **kātyāyanaḥ** (466) |
 pitāsvatantraḥ pitṛmān bhrātā bhrātṛvya eva vā |
 kaniṣṭho vā vibhaktasvo dāsaḥ parikaras tathā ||
pitāsvatantraḥ **pitṛmān** pitari jīvati utpāditaputro 'py asvatatra ity arthaḥ | **avibhaktasvaḥ**
 avibhaktadhanāḥ | kvacid asvatantrair api putrādibhiḥ kṛtasyānivṛttim āha **sa eva** (Kāṭ. 468 -
 470) |

pramāṇaṁ sarva evaite paṇyānāṁ krayavikraye |
yadi saṁvyavahāraṁ prāk kurvanto 'py anumoditāḥ ||
kṣetrādīnāṁ tathaiva syād bhrātā bhrātṛsutaḥ sutaḥ |
niṣṣṭāḥ kṛtyakaraṇe guruṇā parigacchataḥ ||
niṣṣṭārthas tu yo yasmims tasminn arthe prabhuś ca saḥ |
tadbhartā tatkr̥taṁ kāryaṁ nānyathā kartum arhati ||

[135] **bṛhaspatir** api |

yaḥ svāminā niyuktas tu dhanāvyayapālāne |
kusīdakṛṣivāṇijye niṣṣṭārthas tu sa smṛtaḥ ||
pramāṇaṁ tatkr̥taṁ sarvaṁ lābhālābhavyayodayam |
svadeśe vā videśe vā svāmī tan na visaṁvadet || iti |
uktaṭprakāreṇa nirṇayaṁ kurvato rājñāḥ phalaṁ darśayati **bṛhaspatiḥ** |
evaṁ śāstroditaṁ rājā kuryān nirṇayapālanam |
vitatyeha yaśo loke mahendrasacivo bhavet ||
sākṣilekhyānumānena prakurvan kāryanirṇayam |
vitatyeha yaśo rājā bradhnasyāpnoti viṣṭapam ||

iti nirṇayapādanirūpaṇam

| iti śrīkodaṇḍaparaśurāme ... vyavahāravivekodyote vyavahāramātrkānirūpaṇam || 15 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātmaṁmahārājādhirājaśrī**madanasimhadevaviracite madanaratnapradīpe**
vyavahāravivekodyote vyavahāramātrkānirūpaṇam ||14||

atha ṛṇādānādīni vyavahārapadāni nirūpyante |

tatra prathamam tāvadṛṇādānākhyam ādyam vyavahārapadam nirūpyate | tasya svarūpaṁ
darśayati **nāradaḥ** (ṛṇādāna 1) |

ṛṇam deyam adeyam ca yena yatra yathā ca yat |
dānagrahaṇadharmās ca ṛṇādānam iti smṛtam ||

etādṛśam ṛṇam deyam etādṛśam adeyam anena deyam asmin samaye deyam anena prakāreṇa
deyam ity adhamarṇasambandhi pratidānaviṣayakam sarvam uttamarṇasambandhino
dānagrahaṇadharmās ca yasmin vivādaviṣaye tadṛṇādānākhyam vyavahārapadam ity arthaḥ |
pratidānagrahaṇayor dānapūrvakatvān nāyam pāṭhakramo vivakṣitaḥ | ṛṇādānaprakāram āha
bṛhaspatiḥ |

paripūrṇam gr̥hītvādhim bandham vā sādḥulagnakam |
lekhyārūḍham sākṣimad vā ṛṇam dadyād dhanī sadā ||

paripūrṇam vṛddhisahitamūladravyparyāptam | **ādhir** bandhakam | tatra yo [136] viśeṣaḥ so
'gre darśayiṣyate | **bandhaś**abdenātrottamarṇasya viśvāsārtham tadabhimatasya kasyacid dhaste
'dhamarṇena sthāpitaṁ dravyam gr̥hyate | asminn arthe bandhaśabdaḥ prayukto **nāradena** |

nikṣepo mitrahastastho bandho viśvāsakah smṛtaḥ |
viśvāsahetumitrahastastho **nikṣepo bandha** ity arthaḥ | **lagnakah** pratibhūḥ | tatra yo viśeṣaḥ so
'gre darśayiṣyate | uttamaraṇaḥ paripūrṇam ādhiṃ bandham vottamaṃ lagnakaṃ vā
grhītvādhamaraṇahastalikhitārūḍham sāksiyuktaṃ vā ṇam dadyād ity arthaḥ |
ṇaśabdaparyāyasya kuśīdaśabdasyārtham kathayaṃs tadvyājena tatprayojanaṃ darśayati
nāradaḥ (ṇādāna.98) |

sthānalābhanimittam yad dānagrahaṇam iṣyate |
tat kuśīdam iti jñeyam tena vṛttiḥ kuśīdinām ||
sthānam mūladhanasyāvasthitiḥ | **lābho** vṛddhiḥ | **tannimittam** tatprayojanakam |
kuśīdaśabdasyāvayavārtham āha **br̥haspatiḥ** |
kutsitāt sīdataś caiva nirviśaṅkaiḥ pragṛhyate |
caturguṇam vāṣṭaguṇam kuśīdākhyam atas tv ṇam ||
kutsitāt sīdata ity ete adhamarṇaviśeṣaṇe | matabhedena vṛddhiprakāram āha **sa eva** ||
vṛddhiś caturvidhā proktā pañcadhānyaiḥ prakīrtitā |
ṣaḍvidhā me samākhyātā tat tv atas tām nibodha me ||
me mama mate | tās ca vidhā darśayati **sa eva** |
kāyikā kālīkā caiva cakravṛddhir ato 'parā |
kāritā śāikhāvṛddhir bhogalābhas tathaiva ca ||
āsām svarūpaṃ darśayati **sa eva** |

kāyikā karmasamyuktā māsagrāhyā tu kālīkā |
vṛddher vṛddhiś cakravṛddhiḥ kāritā ṇinā kṛtā ||
[137] pratyaham gr̥hyate yā tu śikhāvṛddhis tu sā smṛtā |
gr̥hāt toṣa(toṣaḥ ?)phalaṃ kṣetrād bhogalābhaḥ prakīrtitaḥ ||
kāyikā karmasamyuktā bhogyādhitayā sthāpitasya yo dohanavāhanādikarmarūpo bhogas
tatsahitā yā vṛddhiḥ sā kāyikety arthaḥ | ata eva **vyāsaḥ** |
dohyavāhyakarmayutā kāyikā samudāhṛtā |

smṛticandrikāyām tu yatra bandhakīkṛtasya gavāśvāder dohanavāhanādikaṃ kāyikaṃ karma
vṛddhitvena parikalpitaṃ tatra sā vṛddhiḥ kāyikety uktam | **māsagrāhyā tu kālīkā** pratimāsam
grāhyatvena parikalpitā yā vṛddhiḥ sā kālīkety arthaḥ | ata eva **nāradaḥ** (ṇādāna 103) |
pratimāsam sravati yā vṛddhiḥ sā kālīkā matā | iti |

vṛddher api pratimāsam mūlabhāve punar vṛddhiś **cakravṛddhiḥ** | ata eva **nāradaḥ** |
vṛddher api punar vṛddhiś cakravṛddhir udāhṛtā | iti |

kāritā ṇinā kṛteti ṇinādhamarṇena svecchayā kṛtā yā vṛddhiḥ sā kāritety arthaḥ,
vṛddhiḥ sā kāritā nāma yarṇikena svayaṃ kṛtā |
iti **nāradenā**bhidhānāt (ṇādāna 103) | adhamarṇakāritaiva vṛddhir deyā nottamarṇakāritety
āha **kātyāyanah** (498) |

ṇikena tu yā vṛddhir adhikā samprakalpitā |
āpatkālakṛtā nityaṃ dātavyā kāritā tu sā ||
anyathā kāritā vṛddhir na dātavyā kathamcana |
uttamarṇapralobhanārtham āpatkāle śāstrīyavṛddhyadhikāpi svayaṃ parikalpitā yā vṛddhiḥ
kāritākhyā sā dātavyā | **anyathā** na svayaṃ parikalpitā kim tarhi dhanikenādhikā parikalpitā sā
na dātavyety arthaḥ | **pratyaham gr̥hyate** iti
adhamarṇapraṭiśrutadinasaṃkhyāyukta-vṛddhigrahaṇakālopalakṣaṇam | **[138]** ata eva
kālamātranirdeśaḥ kṛtaḥ **kātyāyanena** (499) |
pratīkālam dadāty eva śikhāvṛddhis tu sā smṛtā | iti |
asyā vṛddheḥ śikhāsādr̥śyam uktam **br̥haspatinaiva** |

śikheva vardhate nityam śiraśchedān nivartate |
 mūle datte tathaivaiśā śikhāvṛddhis tu sā smṛtā ||
 gr̥hād bandhakīkṛtādyo nivāsādijanitaḥ santoṣaḥ kṣetrād yat sasyādiphalaṁ sā bhogalābhākhyā
 vṛddhir iti **gr̥hāt toṣa** ity asyārthaḥ | **kalpatarau** tu,
 gr̥hāt stomaḥ sadaḥ kṣetrād bhogalābhah prakīrtitaḥ |
 iti paṭhitvā, stoma bhāṭakaṁ sadaḥ sasyādiphalaṁ iti vyākhyātam | gr̥hakṣetragrahaṇam
 sarvasya sthāvararūpasya bhogyādher upalakṣaṇam,
 ādhibhogas tv aśeṣo yo vṛddhis tu parikalpitaḥ |
 prayoge yatra caivam syād ādhibhogaḥ sa ucyate ||
 iti **kātyāyana** smaraṇāt (501) | **yatra** yasmin ṛṇādānaprayoge sthāvaramātrasambandhī
 ādhibhogo vṛddhitvena parikalpitas tatra sā vṛddhir ādhibhoga ity ucyate ity asyārthaḥ | vṛddheḥ
 parimāṇam āha **yājñavalkyaḥ** (2.37) |
 aśītibhāgo vṛddhiḥ syān māsi māsi sabandhake |
 varṇakramāc chataṁ dvitricatuḥpañcakam anyathā ||
sabandhake prayoge prayuktadravyasyāśītitamō bhāgo vṛddhiḥ | paṇāṣate prayukte sapādaḥ
 paṇaḥ pratimāsaṁ vardhata ity arthaḥ | **anyathā** bandhakarāhitye | **varṇakramāt**
 brāhmaṇādivarṇakrameṇa **śataṁ dvitricatuḥpañcakam** dvitricatuḥpañcādhikaṁ - **tad asmin**
vṛddhyāya lābhasūlupadā dīyate (pā. 5.1.47) – iti kan | bandhakarāhite paṇāṣataprāyoge
 pratimāsaṁ brāhmaṇāt paṇadvayaṁ kṣatriyāt paṇatrayaṁ vaiśyāt paṇacatuṣṭayaṁ sūdrāt
 paṇapañcakam grāhyam ity arthaḥ | pratibhūsaḥ prayoge vṛddheḥ parimāṇam āha **vyāsaḥ** |
[139] sabandhe bhāga aśītaḥ śāṣto bhāgaḥ salagnake |
 nirādhāne dvikaśataṁ māsālābha udāhṛtaḥ ||
sabandhe ādhisamhite | **aśītaḥ** aśītitaṁ **śāṣtaḥ** śaṣṭitaṁ | **lagnakaḥ** pratibhūḥ |
ādhānagrahaṇam pratibhuvo 'py upalakṣaṇam | **kalpatarau** tu śāṣtabhāga iti paṭhitvā salagnake
 aśītitamō bhāgaḥ svakīyāṣṭamabhāgasahito māsavṛddhir ity uktam | yat tu,
 aśītibhāgaṁ gr̥hṇīyān māsād vārdhuśikaḥ śate |
 dvikaṁ śataṁ vā gr̥hṇīyāt satāṁ dharmam anusmaran ||
 iti **manu** vacane (8.140 - 141) dvikaṁ śataṁ veti pakṣāntarābhyanujñānaṁ, tad
 abandhakaviṣayatayā vyavasthāpanīyaṁ pūrvodāhṛtavacanāt | kvacid vṛddheḥ parimāṇāntaram
 āha **yājñavalkyaḥ** (2.38) |
 kāntāragās tu daśakaṁ sāmudrā vimśakaṁ śataṁ |
 dadyur ity uttaravākyasthasyānuṣaṅgaḥ | ṛṇaṁ gr̥hītvā durgamamārgagantāraḥ pratimāsaṁ
 paṇāṣatasya daśapaṇān vṛddhiṁ dadyuḥ samudragāmino vimśatipaṇān dadyur ity arthaḥ |
 brāhmaṇādayaḥ sarve 'dhamarṇāḥ sabandhake vā prayoge svakṛtām vṛddhiṁ
 sarvajātīyeṣūttamarṇeṣu dadyur iti kārītavṛddhyaṅgīkaraṇalakṣaṇam pakṣāntaramāha **sa eva**
 (YDh 2.38) |
 dadyur vā svakṛtām vṛddhiṁ sarve sarvāsu jātiṣu | iti |
 gavādīnām paśūnām dāsīnām ca ṛṇatvena dattānām vṛddhiviśeṣa uktas **tenaiva** (YDh 2.39)
 “**santatis tu paśustrīṇām**” iti | sambhavati ca gavādīnām ṛṇatvena dānaṁ tatpoṣaṇāśaktasya
 tatpuṣṭisantatyarthinaḥ grahaṇam tu kṣīravāhanasevādyarthinaḥ | kvacid asvīkṛtāpi vṛddhir
 dātavyety āha **viṣṇuḥ** (6.40) |
 yo gr̥hītvā ṛṇaṁ sarvaṁ śvo dāsyāmīti sāmakaṁ |
 na dadyāl lobhataḥ paścāt tadahnā vṛddhim āpnuyāt ||
[140] **śva** iti pratiśrutasya pratidānakālāvadher upalakṣaṇam | samam eva **sāmakaṁ** | yo
 'mukasmin dine samam evāhaṁ tvadīyaṁ dhanam dāsyāmīti pratijñāya ṛṇaṁ gr̥hītvā paścāl
 lobhād vilambaṁ kuryāt so ‘vadhidinam ārabhya vṛddhiṁ dadyād ity arthaḥ | yadi svakāryam

kartum yācitvā gr̥hītam apratidāyaiva kaścīd deśāntaram gacchet tadā samvatsarād ūrdhvaṃ tad dhanam vardhata ity āha **kātyāyanah** (502) |

yo yācitakam ādāya tam adattvā diśam vrajet |

ūrdhvaṃ samvatsarāt tasya tad dhanam vṛddhim āpnuyāt ||

idaṃ tv apratiyācitaviśayam | yadi pratiyācito yācitakam adattvā deśāntaram gacchet tadā

māsaratrayād ūrdhvaṃ tad dhanam vardhate ity uktam **tenaiva** (Kāt 503) |

kṛtvoddhāram adattvā yo yācitas tu diśam vrajet |

ūrdhvaṃ māsaratrayāt tasya tad dhanam vṛddhim āpnuyāt ||

kṛtvoddhāram yācitakam gr̥hītvā **yācito** ‘py **adattvety** anvayaḥ | yadi yācitakam ādāya pratiyācito ‘pi tatra sthito na dadāti sa pratiyācanādinam ārabhya taddhanasya vṛddhim dadyād ity āha **sa eva** (Kāt. 504) |

svadeśe ‘pi sthito yas tu na dadyād yācitaḥ kvacit ||

taṃ tato kārītāṃ vṛddhim anicchantaṃ ca dāpayet ||

tataḥ tad dinam ārabhya | etat sarvaṃ kaścīd avadhim aparikalpya yācñāprāpte veditavyam |

avadhim svīkṛtya tadatikrame tu taddinam ārabhya taddhanasya vṛddhir jñātavyā tadahnā

vṛddhim āpnuyād iti nyāyasya samānatvāt | vivāhādu yac chobhādyartham mītrādibhiḥ prītyā

dattaṃ tatsvena vṛddhim aparikalpya gr̥hītam api māsaṣaṭkād ūrdhvaṃ vardhata ity āha

nāradaḥ (ṛṇādān. 108) |

na vṛddhiḥ prītidattānām syād anākārītā kvacit |

anākārītā apy ūrdhvaṃ vatsarārdhād vivardhate ||

anākārītā akṛtā | prītidattasya pratiyācitasyādāne vṛddhiviśem āha **kātyāyanah** (505) |

[141]

prītidattaṃ na vardheta yāvan na pratiyācitam |

yācyamānam adattaṃ ced vardhate pañcakaṃ śatam ||

pañcakaṃ pañcādhikam | paṇaśatasya paṇapañcakaṃ pratiyācanadinam ārabhya pratimāsaṃ

vardhate ity arthaḥ | kṛtasya vastuno mūlyam adattvā deśāntaragamane vṛddhim āha **sa eva**

(Kāt 507) |

panyam gr̥hītvā yo mūlyam adattvaiva diśam vrajet |

ṛtutrayasyopariṣṭāt tadd hanaṃ vṛddhim āpnuyāt ||

etac ca vikretrā yadi na yācitas tadā jñātavyam | yācane tv etasya vṛddhiśeṣanikṣiptadravyayoś

ca yācanadinād ārabhya pratimāsaṃ śate pañcakaṃ vardhata ityāha **sa eva** (Kāt. 506) |

nikṣiptaṃ vṛddhiśeṣam ca krayavikraya eva ca |

yācyamānam adattaṃ ced vardhate pañcakaṃ śatam ||

asyām akṛtāyām vṛddhau yatra pañcakaṃ śatam ityādiपरिमānaviśeṣānupadeśas tatrāśītibhāgo

vṛddhiḥ syād iti **yājñavalkyok**taṃ parimāṇam grāhyam | ata eva **viṣṇuḥ** (6.3 - 4) “**vṛddhim**

dadyur akṛtām api vatsarātikrame yathābhīhitām” iti | **yathābhīhitām** śāstrair yathoktām

tathāvidhām ity arthaḥ | kvacid akṛtāyā vṛddher apavādam āha **nāradaḥ** (Mā. 2.36) |

panyamūlyam bhr̥tinyāsau daṇḍo yaś ca prakalpitaḥ |

vṛthādānākṣikapaṇā vardhante nāvivakṣitāḥ ||

panyamūlyam kṛtasya mūlyam **bhr̥tir** vetanam **nyāso** nikṣepaḥ | **vṛthādānam** naṭādibhyaḥ

pratiśrutam | **ākṣikapaṇo** dyūṭadravyam | **avivakṣitāḥ** apratiśrutavṛddhikāḥ | atra

panyamūlyasya vṛddhyabhāvābhīdhānam pravāsapratiyācanayor abhāve jñātavyam | nyāsasya

vṛddhaṣabhāvo nikṣiptaṃ vṛddhiśeṣam ceti pūrvodāhṛta**kātyāyanav**acanāt pratiyācanābhāve

[142]

na vṛddhiḥ strīdhane lābhe na kṣipte ca yathāsthite |

saṃdigdhe prātibhāvye ca yadi na syāt svayamkṛtā ||

iti **saṁvarta**vacanād vyaktyanyathākaraṇābhāve ca jñātavyaḥ | **lābho** vṛddhiḥ | **saṁdigdhe** **prātibhāvy**e dātum idam ucitam anucitaṁ veti saṁdehaviṣaye ṛṇa(ṇi ?)dravyārpaṇādu | anyatrāpi kvacid vṛddhyabhāvam āha **vyāsaḥ** |

prātibhāvyaṁ bhuktabandham agrhītaṁ ca ditsataḥ |
na vardhate prapannasya damaḥ śulkaṁ pratiśrutam ||

bhuktabandha iti gopyādhitayā sthāpitasya vastrālaṁkāṛāder upabhoge vṛddhir na bhavatīty etadartham | ata evoktaṁ **gautamena** (12.29) “bhuktādhir na vardhate vastrālaṁkāṛādir” iti | **agrhītaṁ ca ditsata** iti kṛtavṛddher apavādaḥ | **ditsataḥ** pratidātum icchato 'dhamarṇād vṛddhilobhādīvaśād yady uttamarṇena tan na grhītaṁ tadā tasya kṛtāpi vṛddhir na deyety arthaḥ | tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2.44) |

dīyamānaṁ na grhṇāti prayuktaṁ yat svakaṁ dhanam |
madhyasthasthāpitaṁ tat syād vardhate na tataḥ param ||

madhyasthasthāpitaṁ iti viśeṣaṇād adhamarṇena yadi svahaste sthāpyeta tadā bhavaty eva vṛddhiḥ | dattasya ṛṇasya pratimāsaṁ prativarṣaṁ vā vṛddhigrahaṇaṁ vinā ciram avasthitasya paramāṁ vṛddhim dravyabhedenāha **brhaspatiḥ** |

hiraṇye dviguṇā vṛddhis triguṇā vastrakupyake |
dhānye caturguṇā proktā sadavāhyalaveṣu ca ||
uktā pañcaguṇā śāke bījekṣau ṣaḍguṇā smṛtā |
lavaṇasnehamadyeṣu vṛddhir aṣṭaguṇā matā |
guḍe madhuni caivoktā prayukte cirakālike ||

kupyam trapuṣīsādikam | **sadaḥ** kṣetraphalaṁ puṣpaphalamūlādikam |

[143] dhānyasya kṣetraphalatve ‘pi pṛthānnirdeśo gobalīvardanyāyāt | **bāhyo** ghoṭakādih | **lava** ūrṇācāmarādih | ya ttu

dhānye sadalave vāhye nātikrāmati pañcatām |

iti **manu**vacanaṁ (8.151), tat ṣaḍguṇyādinīṣedhaparam | **smṛticandrikākāras** tu pratyarpaṇasamasamayasaṁvṛddhādhamarṇaviṣayam ity āha | atra cirakālaśabdena pratiśrutāyā aśītibhāgādivṛddher yasmin kāle dvaiguṇyādiprāpakatvaṁ bhavati tato 'dhikaḥ kālo grhyate | vajrādiṣv api dvaiguṇyam āha **vasiṣṭhaḥ** |

vajrasūktipravālānām hemnaś ca rajatasya ca |
dviguṇā tv iṣyate vṛddhiḥ kṛtakālānusārīṇī ||

śuktiśabdenātra muktāphalaṁ lakṣyate vajrasāhacaryāt | ata eva **kātyāyanaḥ** (510) |

maṇimuktāpravālānām suvarṇarajatasya ca |
tiṣṭhate dviguṇā vṛddhiḥ phalakaitāvikasya ca ||

kaiṭam kīṭodbhavaṁ paṭṭasūtrādi | **āvikaṁ** kambalādi | tāmrādu triguṇāṁ vṛddhim āha **vasiṣṭhaḥ** |

tāmrāyaḥkāmsyarītīnām trapuṇaḥ sīsakasya ca |
triguṇā tiṣṭhate vṛddhiḥ kālāc cirakṛtasya tu ||

rītir ārakūṭam | kārpaṣe ṣaḍguṇāṁ vṛddhim āha **vyāsaḥ** |

śākakārpāsabījekṣau ṣaḍguṇā parikīrtitā |

tailādāv aṣṭaguṇāṁ vṛddhim āha **kātyāyanaḥ** (511) |

tailānām caiva sarveṣāṁ madyānām atha sarpiṣām |
vṛddhir aṣṭaguṇā jñeyā guḍasya lavaṇasya ca ||

vyāso 'pi |

vadanty aṣṭaguṇān kāle madyasneharasāsavān |

snehas tailādih | **rasaḥ** kṣīrādih | **viṣṇuḥ** (6.11-15) **[144]** “**hiraṇyasya dviguṇā vṛddhis triguṇā vastrasya dhānyasya caturguṇā rasasyaṣṭaguṇā santatiḥ strīpaśūnām**” iti | yat tu “**triguṇam**

dhānyam dhānyenaiva rasā vyākhyātāḥ puṣpamūlaphalāni ca tulādhṛtam aṣṭaguṇam” iti
vasiṣṭhavacane (2.44-47) dhānyādīnām traiguṇyābhidhānam tad yasmin deṣe triguṇam eva
dhānyādikam deyam iti sthitis tadviṣayam | **tulādhṛtam** śarkarādi | evam anyāny api yāni
nyūnādhikaparamavṛddhipratipādakāni

vastradhānyahiranyānām catustriḍviguṇā parā |
ity evamādīni **yājñavalkyādi**vacanāni (YDh 2.39) tāni deśaviśeṣaviṣayatayā yojyāni |
deśasthitibhedena paramavṛddher bheda ukto nāradena (ṛṇādāna. 105-106) |

ṛṇānām sārvaabhaumo 'yam vidhir vṛddhikarḥ smṛtaḥ |
deśācārasthitis tv anyā yatraṇam avatiṣṭhate ||
dviguṇam triguṇam caiva tathānyasmiṁś caturguṇam |
tathāṣṭaguṇam anyasmin deyam deṣe 'vatiṣṭhate || iti |
yeṣām dvaiguṇyādikam anāmnātām teṣām dvaiguṇyam jñeyam ity āha **viṣṇuḥ** (6.17)
“**anuktānām dviguṇam**” iti |

ayam ca dvaiguṇyādirūpo vṛddhyuparamo yadi vṛddhiḥ puruṣāntare na saṁkrāmītā na
vā mūlīkṛtā tadā bhavatīti jñātavyam | tenādhamaṇo yadi tām vṛddhim aham dāsyāmīti
puruṣāntaram aṅgīkārayati svayam vā tām mūlatvenāṅgīkaroti uttamaṇo vā kasmimścit puruṣe
tām vṛddhim adhamarṇāṅgīkārapuraḥsaram bandhakīkṛtya svadhanam grhṇāti tadā taddinam
ārabhya pratidānaparyantam tadd hanam vardhata eva | ata eva **manuḥ** (8.151) |

kusīdāvṛddhir dvaiguṇyam nātyeti sakṛd āhitā |
kusīdam ṇam tasya **vṛddhiḥ** kusīdāvṛddhiḥ | **dvaiguṇyagrahaṇam** traiguṇyādīnām apy
upalakṣaṇam | **sakṛd āhitā** sakṛt prayuktā puruṣāntarasamkramaṇādiprayogāntararahitety
arthah | kecit tu sakṛd āhṛteti paṭhanti tantrāyam arthah | yadi **[145]** pratimāsam prativaṛsam na
grhyate kiṁ tu sakṛd grhyate tadā dvaiguṇyam nātikrāmatīti | etena sakṛdgrahaṇābhāve
dvaiguṇyam atikrāmatīti sūcitam | kvacid vṛddhyuparamo nāstītyāha **brhaspatiḥ** |

trṇakāṣṭheṣṭakāsūtrakīṇvacarmāsthivarmanām |
hetipuṣpaphalānām ca vṛddhis tu na nivartate ||
kiṇvam surotpādanakāraṇabhūto malaviśeṣaḥ | **carma** śarādinivārakaphalakah | **varma**
kavacam | **hetir** āyudham | **vasiṣṭhaḥ** |

dantacarmāsthīṣṇṅāṇām mṇmayānām tathaiva ca |
akṣayā vṛddhir eteṣām puṣpamūlaphalasya ca ||
viṣṇuḥ (6.16) “**kiṇvakārpāsasūtracarmavarmāyudheṣṭakāṅgārāṇāma kṣayā**” iti | atra yat
puṣpaphalakārpāsānām vṛddhyuparamābhāvābhidhānam tad atyantasaṁvṛddhādhamaṇaviṣayam
deśaviśeṣaviṣayam veti na prāguktavacanavirodhaḥ | śikhāvṛddhyādīnām anuparamam āha
brhaspatiḥ |

śikhāvṛddhim kāyikīm ca bhogalābham tathaiva ca |
dhanī tāvat samādadyād yāvan mūlam na śodhitam ||

na śodhitam na pratyarpitam |
ādheḥ svarūpaṁ tadbhedam ca darśayati **brhaspatiḥ** |
ādhir bandhaḥ samākhyātaḥ sa ca proktaś caturvidhaḥ |
jaṅgamaḥ sthāvaraś caiva gopyo bhogyas tathaiva ca ||
yādṛcchikaḥ sāvadhīś ca lekhārūḍho 'tha sākṣimān |

yady apy ādhir aṣṭavidho darśitas tathāpi gopyabhogyayādṛcchikasāvadhīrūpāṇām catuṇām
bhedānām atrānekavidhābhyupayogārtham tātparyātiśayena kathanam nānyeṣām iti vaktum
proktaś caturvidha ity uktam iti **smṛticandrikāyām** | āgrhītasya dhanasyopari viśvāsārtham
adhamarṇenottamarṇe dhīyate sthāpyate ity **ādhiḥ** | **gopyo** rakṣaṇīyaḥ | **yādṛcchikaḥ**
akṛtāvadhīḥ | **sāvadhīḥ** amukasmin dine ṇam pratyarpyāham enam ādhiṁ mocayiṣyāmi no cet

tavaiva [146] cāyam ity avadhim kṛtvā sthāpitaḥ | etā mukhyārs catasro vidhā darśayati
nāradaḥ (ṛṇādāna. 124-25)

adhikriyata ity ādhiḥ sa vijñeyo dvilakṣaṇaḥ |
kṛtakālopaneyaś ca yāvad deyodyatas tathā ||
sa punar dvividhaḥ prokto gopyo bhogyas tathaiva ca |

adhi upari **kriyate** sthāpyate | **kṛtakālopaneyaḥ** kṛtakāle kalpate 'vadhau upaneyaḥ
svasamīpaṁ neyo 'dhamarṇān mocanīya ity arthaḥ | **yāvaddeyodyataḥ** yāvad ṛṇaṁ tiṣṭhati
tāvat sthāpito 'vadhiraḥ ity arthaḥ | adher grhītasya yathāsamayaṁ paripālanam kartavyam
itarathā vṛddhihānir mūlahānir vā bhavatīty āha **hārītaḥ** |

bandham yathā sthāpitaṁ syāt tathaiva paripālayet |
anyathā naśyate lābho mūlam vā tadvyatikramāt ||

tadvyatikramāt samayavyatikramāt | atra vṛddhihānyabhidhānam gopyatayā sthāpitasyādher
bhoge veditavyam | ata eva **yājñavalkyaḥ** (2.59) |

gopyādhibhoge no vṛddhiḥ sopakāre 'tha hāpate | iti |
gopyāgher alpe 'pi bhoge mahaty api vṛddhir na dātavyā | **sopakāre** bhogyādhau savṛddhike
hāpate vyavahārāyogayatām prāpate vṛddhir na dātavyety arthaḥ | etac ca balātkāraviṣayam |
tathā ca **manuḥ** (8.144) |

na bhoktavyo balād ādhir bhuñjāno vṛddhim utsṛjet |
bhogapraṭiṣedham kurvato 'dhamarṇasya vacanam ullaṅghyādhim
bhuñjānasyātyantaparādhitvād alpabhoga eva sarvavṛddhināśa ity arthaḥ | balātkārābhāve
tūktam **tenaiva** (Manu 8.150) |

yaḥ svāminānanujñātam ādhim bhuṅkte 'vicakṣaṇaḥ |
tenārdhavṛddhir moktavyā tasya bhogasya niṣkṛtiḥ ||

ardhagrahaṇam ananujñātādhibhogānusāreṇa kalpitasya vṛddhibhāgasyopalakṣaṇam |
bṛhaspativacanam yan mūlahānyabhidhānam tad balātkārakṛtam ahābhogaviṣayam [147] ity
uktaṁ **smṛticandrikāyam** | ādhivināśaviṣayam iti **kecit** | gopyādhitayā sthāpitasya dāsyādeḥ
karmakāraṇe viśeṣāntaram āha **kātyāyanaḥ** (525) |

akāmam ananujñātam ādhim yaḥ karma kārayet |
bhoktā karmaphalam dāpyo vṛddhim vā na labheta saḥ ||

akāmam icchārahitam | **karmaphalam** vetanam | **dāpyaḥ** adhamarṇāyeti śeṣaḥ | evam
gopyādhitayā sthāpate ghoṭakādaḥ tadbhātakam dāpanīyam vṛddhir vā tyājanīyā |
ubhayavidhasyādher yo 'nyathābhāvādikaṁ prāpayati tam praty āha **yājñavalkyaḥ** (2.59) |
naṣṭo deyo vinaṣṭaś ced daivarājakṛtād ṛte |

naṣṭo vikṛtiṁ gataḥ pūrvavat kṛtvā deyaḥ | **vinaṣṭaḥ** ātyantikaṁ nāśam prāptaḥ so 'pi
mūlyādidvāreṇa deyaḥ | agnyudakadeśopaplavādidaivakṛte rājakṛte ca vināśe naivam ity arthaḥ
| vikṛtasyaivādheḥ pratyarpaṇe lābhahānir āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna. 125-126) |

upacāras tathaivāsya lābhahānir viparyaye |
pramādād dhaninas tadvad ādhau vikṛtim āgate ||

asya ādheḥ **tathaiva** samayān atikrameṇaivopacāro vyavahāraḥ | **tadviparyaye** vṛddhihāniḥ |
tadvad ādhau dhaninaḥ pramādād vikṛtim āgate lābhahānir ity arthaḥ | upabhogena vikṛtim
gatasya tathaivārpaṇe mūlanāśam āha **bṛhaspatiḥ** |

bhukte tv asāratām prāpte mūlahāniḥ prajāyate |
ādher vināśe tanmūlyam dātavyam ity āha **vyāsaḥ** |
grahīṛdoṣān naṣṭaś ced bandho hemādiko bhavet |
ṛṇam salābham saṁśodhya tanmūlyam dāpayed dhanī ||

salābham ṛṇaṁ saṁśodhya samyag vicārya vinaṣṭādher mūlyam dattvā [148] yady
ṛṇamadhye kimcid adhamarṇe 'vaśiṣṭam tadā tad gṛhṇīyād ity arthaḥ |
savṛddhikamūlaparyāptādher nāṣe taddhānim āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna 126) |
vinaṣṭe mūlanāśaḥ syāt daivarājakṛtād ṛte |

hārīto 'pi |

ādhaḥ naṣṭe dhanam naṣṭam dhanikasyādhir eva vā | iti |
salābhamūlāpekṣayā bahumūlyasyādher nāṣe salābham mūlam dattvāvaśiṣṭam mūlyam api
dadyāt | tathā ca **br̥haspatiḥ** |
bahumūlyo yatra naṣṭa ṛṇikam tatra toṣayet |

manur api (8.144) |

mūlyena toṣayec cainam ādhisteno 'nyathā bhavet |
yo dhanika ādhināṣe 'pi ṛṇapatrāvaṣṭambhenādhamarṇād dhanam jighṛkṣeta sa daṇḍanīya ity
āha **kātyāyanaḥ** (528) |

ādhirṣṭena (ādhiṁ duṣṭhena?) lekhyena bhuṅkte yad ṛṇikād dhanī |
ṛṇpo damam dāpayitvā ādhilekhyam tu nāṣayet ||
damam daṇḍam | daivarājakṛte ādhivināṣe vṛddhisahitam ṛṇam ādhyantaram vādhamarṇo
dhanine dadyāt | tathā ca **br̥haspatiḥ** |

daivarājopaghātena yatrādhir nāṣam āpnuyāt |
tatrādhim dāpayed dadyāt sodayam vā dhanam ṛṇī ||
rājopaghātto 'trocchr̥ṇikhalena rājñā kṛta upaplavo na tu dhanikāparāadhanimittakaḥ | ata
evoktam **vyāseṇa** |

daivarājopaghāte tu na doṣo dhaninaḥ kvacit | iti |
evam corasvajanādinimittakādhyāpacāre 'pi dhanikadoṣābhāve dhanam ādhyantaram vā
dātavyam | ata eva **kātyāyanaḥ** (524) |

na ced dhanikadoṣeṇa nipated vā mriyeta vā |
ādhiṁ anyam sa dāpyaḥ syād ṛṇān mucyeta nar̥ṇikaḥ ||

[149] **nipatet** naṣyeta | **mriyeta** paśvādyabhiprāyeṇa | adāne tasmād ṛṇān na mucyety arthaḥ |
samyagrakṣyamāṇasyāpy ādher asāratve jāte dhanam ādhyantaram vā dātavyam ity āha
nāradaḥ (ṛṇādāna. 130) |

rakṣyamāṇo 'pi yady ādhiḥ kāleneyād asāratām |
ādhir anyo 'tha vā kāryo deyam vā dhanino dhanam ||
asāratām vṛddhisahitamūladravayāparyāptatām | **yājñavalkyo** 'pi (2.60) |

ādheḥ svīkaraṇāt siddhī rakṣyamāṇo 'py asāratām |
yātaś ced anya ādheyo dhanabhāg vā dhanī bhavet ||

ādheḥ svīkaraṇāt upabhogāt **siddhir** na lekhyamātreṇety arthaḥ |
tathā ca **nāradaḥ** (ṛṇādāna. 139) |

ādhis tu dvividhaḥ prokto jaṅgamaḥ sthāvaras tathā |
siddhir asyobhayasyāpi bhogo yady asti nānyathā ||
gopyādhau bhogaḥ svīkāraḥ, bhogyādhau phalabhogaḥ | etac cādher bhogāt siddhipratipādanam
ādhaḥ pratigrahe kṛte pūrvam tu balavattarā | (YDh 2.23)

ityevamādivākyoktanirṇayārtham | ata eva dvayor dhanikayor duṣṭenādhamarṇenaikasya
bandhakīkaraṇe bhogavaśān nirṇaya ity āha **viṣṇuḥ** (5.184) |

yayor nikṣipta ādhis tau vivadetām yadā narau |
yasya bhuktir jayas tasya balātkāram vinā kṛtā ||

ubhayor api bhuktiyogitve nirṇayaprakāram āha **br̥haspatiḥ** |
kṣetram ekam dvayor bandhe dattam yat samakālikam |

yena bhuktaṁ bhavet pūrvam tasya tatsiddhim āpnuyāt ||
kṣetragrahaṇam upalakṣaṇam | **vasiṣṭho** 'pi |
tulyakāle niṣṣṭhānām lekhyānām ādhikarmaṇi |
yena bhuktaṁ bhavet pūrvam tasyādhir balavattaraḥ |
niṣṣṭhānām kṛtānām **lekhyānām** sadbhāve 'pīti śeṣaḥ | ubhayor apy **[150]** ekasya kṣetrasya
bandhakīkṛtya nirdeśe tayoś copabhogārthaṁ yugapat prāptayor vibhajya tadgrahaṇam ity āha
vasiṣṭhaḥ |
yady ekadivase tau tu bhoktukāmāv upāgatau |
vibhajyādhiḥ samaṁ tena bhoktavya ity niścayaḥ ||
tena tābhyām | vacatavyatyaye suśchāndasaḥ | ubhayor ekaṁ bandhakīkurvato 'dhamarṇasya
daṇḍa uktaḥ **kātyāyanena** (517) |
ādhim ekaṁ dvayor yas tu kuryāt kā pratipad bhavet |
tayoḥ pūrvakṛtaṁ grāhyaṁ tatkartā coradaṇḍabhāk ||
ādhiviśeṣe daṇḍaviśeṣam āha **viṣṇuḥ** (5.181-182) |
gocarmamātrādhikāṁ bhuvam anyasyādhīkṛtām anyasya yaḥ prayacchet sa
vadhyah | ūnām cet ṣoḍaśasuvārṇam daṇḍyah | iti |
gopyādhir mūladhanasya dvaiguṇyāpattiparyantaṁ yadi na mocyate yadi ca sāvadhir gopyādhir
bhogyādhiś ca kṛtāvadhikālaparyantaṁ na mocyate tadā so 'dhamarṇasya naśyati uttamarṇasya
svaṁ bhavati | niravadhiko bhogyādhiś tu na kadācid uttamarṇasya svaṁ bhavatīty āha
yājñavalkyaḥ (2.58) |
ādhīḥ prañasyed dviguṇe dhane yadi na mocyate |
kāle kālakṛto naśyet phalabhogyo na naśyati ||
kāle avadhau prāpte ity arthaḥ | **kālakṛtaḥ** kṛtāvadhikaḥ | “**jātikālasukhādibhyaḥ paravacanam**”
iti **vārtikakāra**vacanān niṣṭhāntasya paranipātaḥ | dviguṇībhāvānantaram avadhyanantaram
cādhivimocane caturdaśa dināni pratīkṣā kāryety āhatur **vyāsa-br̥haspati** |
hiraṇye dviguṇībhūte pūrṇe kāle kṛtāvadhau |
bandhakasya dhanī svāmī dvisaptāhaṁ pratīkṣya tu ||
tadantarā dhanam dattvā ṛṇī bandham avāpnuyāt |
[151] **dhanī** uttamarṇaḥ | **tat** tasmāt kāraṇāt | **antarā** dinacaturdaśakamadhye ity arthaḥ | yat tu
pūrṇāvadhaḥ śāntalābhe bandhe svāmī dhanī bhavet |
anirgate daśāhe tu ṛṇī mocitum arhati ||
iti dinadaśakapratīkṣāvidhāyakam **br̥haspati**vacanam tad vastrādiviṣayam
vyāsa-br̥haspativacanam tu hiraṇyaviṣayam hiraṇye dviguṇībhūte iti tatrābhidhānāt |
śāntalābhe traiguṇyādiparamavṛddhyā nivṛttalābhe | ata eva śāntalābhe iti
sāmānyenābhidhānād **yājñavalkya**vacane dvaiguṇyagrahaṇam traiguṇyādīnām apy
upalakṣaṇam | tena yadā gopyādhim sthāpayitvā vastrādikam ṛnatayā gr̥hyate tadā pūrvoktāt
traiguṇyādiparamavṛddhikālād ūrdhvaṁ dinadaśakamadhye amocita ādhir uttamarṇasya svaṁ
bhavatīti sidhyati | yat tu
na cādheḥ kālasamrodhān nisargo 'sti na vikrayaḥ |
iti kālasamrodhāc cirakālāvasthānād ādher na nisargo na dhanikenānyatrādhīkaraṇam na vā
vikrayaṇam ity ādher dhanikasvatvābhāvapratiṣṭhākaṁ **manu**vacanam (8. 143) tad
akṛtāvadhikabhogyādhiviṣayam | dvaiguṇyādyatikrame 'vadhyatikrame ca
caturdaśāhādipratīkṣaṇānantaram ādher yad dhanikasvatvam uktaṁ tad dhanikena
yadādhamaṇas tadasamnidhau tatputrādir vā tamarthaṁ jñāpayitvā dhanam yācyate tadā
bhavati nānyathā | ata eva **vyāsaḥ** |
gopyādhir dviguṇād ūrdhvaṁ kṛtakālas tathāvadheḥ |

āvedayitvārṇikule bhoktavyas tadanantaram || iti
yadi mūle parām vṛddhiṁ prāpte caturdaśāhādipratīkṣākālamadhye bandhakamocanāt prāg
adhamarṇo mriyeta deśāntaragatasya tasya jīvanavartā na śrūyeta vā tatputrādīś ca na syāt tadā
yat kartavyaṁ tad āha **brhaspatiḥ** |

hirāṇye dviguṇībhūte mṛte naṣṭe 'dhamarṇike |
dravyaṁ tadīyaṁ saṁgrhya vikrīṇīta sasāksikam ||
[152] rakṣed vā kṛtamūlyaṁ tu daśāhaṁ janasaṁsadi |
ṛṇānurūpaṁ parato grhītānyat tu varjayed ||

hiraṇyagrahaṇaṁ vastrādīnāṁ apy upalakṣaṇam | **dviguṇībhūte** iti traiguṇyādīnāṁ apy
upalakṣaṇam | **naṣṭe** kutraci gate cīram ajñāte | **dravyaṁ** bandhakīkṛtaṁ dravyam | **parataḥ**
daśāhād ūrdhvam | **anyat tu varjayed** ity anenāvaśīṣtasamarpaṇam ṛṇibāndhave tadabhāve"
rājani kartavyam iti sūcitam | ata eva **kātyāyanaḥ** (529) |

ādhātā yatra vai na syād dhanī bandhaṁ nivedayet |
rājñas tataḥ sa vijñāto vikreya iti dhāraṇā ||
savṛddhikaṁ grhītvā tu śeṣaṁ rājany athārpayet |
kvacid gopyādher dvaiguṇyādyatikrame 'py adhamarṇasvatvaṁ nāpaitīty āha **yājñavalkyaḥ**
(2.61) |

caritrabandhakakṛtaṁ savṛddhyā dāpayed dhanam |
satyaṁkārakṛtaṁ dravyaṁ dviguṇaṁ pratidāpayet |
caritraṁ śobhanācāraḥ | tena yad bandhakaṁ tac caritrabandhakaṁ tena yad dravyam
ātmasātkṛtaṁ parādhīnaṁ vā kṛtaṁ tac caritrabandhakakṛtaṁ | ayam arthaḥ | yadi dhaninaḥ
śobhanācāratām avagatyādhamarṇena bahumūlyaṁ dravyaṁ bandhakīkṛtyālpam eva dravyaṁ
grhītaṁ yadi vādhamarṇasya nirdoṣatām avagatyottamarṇenālpamūlyaṁ bandhakaṁ grhītvā
bahudhanaṁ dattaṁ tadā tad dhanam rājā savṛddhikaṁ dāpayet | na tv ādhināśa ity arthaḥ | atha
vā caritraṁ gangāsannāgnihoṭrādijanitam apūrvam tad bandhakīkṛtya grhītaṁ
caritrabandhakakṛtaṁ | **satyaṁkārakṛtaṁ** yad ṇagrahaṇasamaye dviguṇībhūte 'pi dhane mayā
dhanam eva dviguṇaṁ dātavyaṁ na tv ayam ādhis taveti paribhāṣya grhītaṁ dhanam |
caritrabandhakādīsthale dvaiguṇyād ūrdhvam adhamarṇena nādhināśo bhaviṣyatīti buddhyā na
vilambaḥ kārya ityāha **vyāsaḥ** |

[153] gopyādhiṁ dviguṇād ūrdhvam mocayed adhamarṇikaḥ | iti |
atraiva viṣaye 'dhamarṇasaṁnidhāne dhanikenādhīr vikretavya ity āha **yājñavalkyaḥ** (2. 63) |
vinā dhāraṇakād vāpi vikrīṇīta sasāksikam |

atra **vāśabdo** vyavasthitavikalpārthaḥ | yadarnadānakāle ādhināśo neti paribhāṣitaṁ tadāyaṁ
pakṣaḥ | itarathā ādhiḥ praṇāśyed dviguṇa ity ādhināśa ity uktaṁ **vijñāneśvarācāyaiḥ** | yadi
dvaiguṇyāpattikālād avadhikālād vā prāg yadā kadācid dhanam dattvādhiṁ mocayitum
adhamarṇaḥ samāyāti tadā tadaivādhīr moktavyo na vṛddhilobhena sthāpanīyaḥ | tathā ca
brhaspatiḥ |

dhanam mūlikṛtaṁ dattvā yadādhiṁ prārthayed ṛṇī |
tadaiva tasya moktavyas tv anyathā doṣabhāg dhanī ||
bhogyādhau vṛddhiparikalpanarahite mūlamātraṁ datvā gopyādhau savṛddhikaṁ mūlaṁ dattvā
yadādhiṁ prārthayetety arthaḥ | **yājñavalkyo** 'pi (2.62) |

upasthitasya moktavya ādhiḥ steno 'nyathā bhavet |
dhanikasyāsaṁnidhāne tadāptahaste dhanam dattvādhiṁ adhamarṇo grhṇīyād ity āha **sa eva**
(YDh 2. 62) |

prayojake 'sati dhanam kule 'nyasyādhiṁ āpnuyāt |

yadi dhaniko 'pi na samnihita stasyāpto 'pi ko 'pi na syād adhamarṇasya cāgrim
avṛddhipratirodhāyādhivikrayeṇa dhanaditsā bhavati tadā tatkālocitaṃ yad ādher mūlyam tat
parikalpya dhanikagrha eva tam ādhiṃ sthāpayet | tathā ca na taddinam ārabhya tad dhanam
vardhata ity āha **sa eva** (YDh 2. 63) |

tatkālakṛtamūlyo vā tatra tiṣṭhed avṛddhikaḥ |

tiṣṭhed ādhir iti śeṣaḥ | **tatra** prayokṭṛkule | etac cādhimocanaṃ yadi bhogyādhir gopyādhiś
caitāvantaṃ kālān mayā na mocanīya ity adhamarṇena **[154]** paribhāṣya sthāpitas
tadāvadhikālāt prāg lobhena na kartavyam | idam evābhiprety āha phalabhogyādhiviṣaye
vyāsaḥ |

phalabhogyam pūrṇakālān dattvā dravyam tu sāmakaṃ | iti !

ṛṇī bandham avāpnuyād ity anuṣaṅgaḥ | mūlamātraṃ dattvā paribhāṣitakālam āpannam
phalabhogyādhim āpnuyād ity arthaḥ | **phalabhogyagrahaṇam** ādhyantaropalakṣaṇam |
sāmakagrahaṇam savṛddhikasyāpy upalakṣaṇam | kvacid bhogyādhau viśeṣam āha
brhaspatiḥ |

kṣetrādikam yadā bhuktam utpannam adhikam tataḥ |

mūlodayam praviṣṭam cet tadādhim prāpnuyād ṛṇī ||

paribhāṣya yadā kṣetram pradadyād dhanike tv ṛṇī |

tvayaitac chāntalabhārthe bhoktavyam iti niścayaḥ ||

pravīṣṭe sodaye dravye pradātavyam tvayā mama || iti |

adhikam mūlāpekṣayādhikam kṣetrādyarthavyayadravyam | **tataḥ** tasmāt kṣetrādeḥ |
udayo vṛddhiḥ | **śāntalābhārthe** paramavṛddhisahite mūladravye | iyaṃ nimitte saptamī |
paramavṛddhisahitam kṣetrādyarthavyayadravyasahitam etan mūladravyam asmin kṣetra
upabhoktavyam, upabhogena savṛddhike dhane praviṣṭe tvayaitat kṣetram moktavyam iti
paribhāṣya yadā kṣetrādikam bandhakīkuryāt tadā kṣetrādiphalabhogena
kṣetrādyarthavyayasahite savṛddhike dhane praviṣṭe ṛṇī kim apy adattvā tam ādhiṃ prāpnuyād
ity arthaḥ | evamvidhasyādheḥ karaṇam (karaṇe ?) pūrvagṛhīte ṛṇe kālakrameṇa parām vṛddhiṃ
prāpte sati tadanantaram yaḥ savṛddhikamūlopabhogārtham kṣetrādir ādhiḥ kriyate sa
kṣetrādyarthavyayasahitasavṛddhikamūlopabhogānantaram dhanikenādhamarṇāya
pratyarpaṇīyaḥ | tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2. 64) |

yadā tu dviguṇībhūtam ṛṇam ādhau tadā khalu |

mocya ādhis tadutpanne praviṣṭe dviguṇe dhane ||

[155] tadā ādhau kṛte iti śeṣaḥ | ayam ca kṣayādhir iti loke vyavahiyate |

atha pratibhūbhedāḥ |

tatra **brhaspatiḥ** |

darśane pratyaye dāne ṇidravayārpaṇe tathā |

catuḥprakāraḥ pratibhūḥ śāstre dṛṣṭo manīṣibhiḥ ||

pratyayo viśvāsaḥ | **dānam** grhītadravyadānam | **ṇidravayārpaṇam** ṇino yad dravyam
grhopakaraṇādi tasyārpaṇam | eteṣān catuṛṇān prātibhāvyasvīkaraṇaprakāram āha **sa eva** |

āhaiko darśayāmīti sādhuḥ ity aparo 'bravīt |

dātāham etad draviṇam arpayāmīti cāparaḥ ||

eko darśanapratibhūr darśanāpekṣayām enaṃ darśayiṣyāmīty āha | **aparaḥ** pratyayapratibhūr
eṣa **sādhuḥ** na tvām pratārayiṣyati yato 'yam śrotriyasya putro 'sya sarvasasyasampanno grāmo
'sti matpratyayenāsyā dhanam dehīti bravīti | dānapratibhūr yady ayam na dadāti tadā
savṛddhikam ṛṇam aham dāteti vadati | **aparaḥ** ṇidravayārpaṇapratibhūr yady ayam na dadāti

tadāham etadīyagrhopakaraṇādikam arpayiṣyāmīti kathayatīty arthaḥ | darśanapratibhūr
dhanikasya dhāraṇakadarśanāpekṣāyām taṁ darśayed ity āha **kātyāyanah** (53) |

darśanapratibhūr yas tu deṣe kāle ca darśayet |
darśite dhāraṇake sa prātibhāvyaṁ moktavya ity āha **sa eva** (Kāt 532) |
yady asau darśayet tatra moktavyaḥ pratibhūr bhavet |
yo na darśayati tena savṛddhikam ṇaṁ dātavyam ity āha **sa eva** (Kāt. 535) |
yo yasya pratibhūs tiṣṭhed darśanāyeha mānavah |
adarśayan sa tat tasya prayacchet svadhanād ṇam ||

etac cādhamarṇānveṣaṇārthāhvadhikālātikrame veditavyam | anveṣaṇārthāhvadhikālaś ca
pratibhuve dātavyaḥ | tathā ca **kātyāyanah** (532 - 533) |

naṣṭasyānveṣaṇārthaṁ tu deyaṁ pakṣatrayaṁ param |
yady asau darśayet tatra moktavyaḥ pratibhūr bhavet ||
[156] kāle pratīte pratibhūr yadi taṁ naiva darśayet |
sa taṁ arthaṁ pradāpyaḥ syāt prete caiṣa vidhiḥ smṛtaḥ ||

param paramānvadhirūpaṁ | **pratīte** anveṣaṇārthaṁ parikalpate deśanaikaṭyādyanusāreṇa |
darśanānvadhikālabhedān āha **br̥haspatiḥ** |

naṣṭasyānveṣaṇe kālaṁ dadyāt pratibhuve dhanī |
deśanurūpataḥ pakṣaṁ māsaṁ sārddham athāpi vā ||
etac ca daivarājakṛtapratibandhābhāve veditavyam | tathā ca **kātyāyanah** (531) |
darśanapratibhūr yas taṁ deṣe kāle na darśayet |
nibandham āvahet tatra daivarājakṛtād ṛte ||

nibandham ṇam āvahed dadyāt | **daivakṛtaṁ** dīrgharogabandhumaraṇādikam **rājakṛtaṁ**
bandhanādikam | pratyayapratibhūr viśvāsvayabhicāre ṇam dadyād dānapratibhūs tu
dhāraṇakenarṇānapākaraṇe ṇam dadyāt | tathā ca **nāradaḥ** (ṛnādāna. 119) |

ṇiṣv apratikurvatsu pratyaye vātha hāpate |
pratibhūs tad ṇam dadyād anupasthāpayāns tadā ||
ṇidravvyārpaṇapratibhūr api dhāraṇakenarṇānapākaraṇe deyadravyasamānaṁ
tadgr̥hopakaraṇādikam dadyāt | tathā ca **br̥haspatiḥ** |

ādyau tu vitathe dāpyau tatkalāveditaṁ dhanam |
uttarau tu viśāmvāde tau vinā tatsutau tathā ||
ādyau darśanapratyayapratibhuvau | **vitathe** ahaṁ enaṁ darśayiṣyāmy asau sādhuḥ ity
evaṁrūpayoḥ svoktayoḥ vākyayoḥ asatyatve | **uttarau** dānarṇidravvyārpaṇapratibhuvau |
viśāmvāde lobhādina dhāraṇakenāpratidāne | **tau vinā** tayoḥ dūradeśagamane maraṇe ca | atra
tau vineti dvivacanāntasarvanāmnā samnihitayoḥ **[157]** dānarṇidravvyārpaṇapratibhuvoh
parāmarśād darśanapratyayapratibhūsutair na tad deyaṁ iti gamyate | atrārthe **yājñavalkyo** 'pi
(2.53-54) |

darśanapratyaye dāne prātibhāvyaṁ vidhīyate |
ādyau tu vitathe dāpyāv itarasya sutā api ||
darśanapratibhūr yatra mṛtaḥ prātyayiko 'pi vā |
na tatputrā ṇam dadyur dadyur dānāya yaḥ sthitaḥ ||
atra pūrvaślokārtha uttaraślokena spaṣṭīkriyata iti na punaruktiḥ | **tatputrāḥ** tayoḥ putrāḥ |
dānāya yaḥ sthitaḥ dānapratibhūr yas tasya putrā dadyur ity arthaḥ | pratibhuvah putro
mūlamātraṁ dadyān na vṛddhim, pautras tu mūlam api na dadyāt | tathā ca **kātyāyanah** (561) |
prātibhāvvyāgatam pautrair dātavyaṁ na tu tat kvacit |
putreṇāpi samaṁ deyaṁ ṇam sarvatra paitṛkam |
sarvatra prātibhāvvyāgatam ṇam ity anvayaḥ | **vyāso** 'pi |

ṇaṃ paitāmahaṃ pautraḥ prātibhāvyāgataṃ sutaḥ |
samaṃ dadyāt tatsutaḥ tu na dāpyāḥ iti niścayaḥ ||

yat tu,

khādako vittahīṇaḥ syāl lagnako vittavān yadi |
mūlaṃ tasya bhaved deyaṃ na vṛddhiṃ dātum arhati ||

iti **nārada**vacanaṃ (ṇādāna. 116) tad api lagnako vittavān yadi mṛtas tadā tatputreṇa
mūlamātraṃ deyaṃ na vṛddhir ity evaṃparatayā yojyam | kvacid darśanapratibhūputrasya
pratyayapratibhūputrasya ca ṇadātṛtvam āha **kātyāyanaḥ** (534) |

gṛhītvā bandhakaṃ yatra darśane 'sya sthito bhavet |
vinā pitrā dhanāt tasmād dāpyaḥ syāt tadṇaṃ sutaḥ ||

[158] darśanagrahaṇaṃ pratyayasyāpy upalakṣaṇaṃ samānanyāyatvāt | darśane pratibhūtvēna
sthita ity arthaḥ | yatrāneke pratibhūvas tatra viśeṣaṃ āha **yājñavalkyaḥ** (2.55) |

bahavaḥ syur yadi svāmśair dadyuḥ pratibhūvo dhanam |
ekacchāyāśriteṣv eṣu dhanikasya yathāruci ||

ekacchāyāśriteṣu ekasyādhamarṇasya chāyām dhanadātṛtvalakṣaṇaṃ sādṛśyam āśriteṣu
dhāraṇakavat pratyekaṃ kṛtsnadravyadānāya sthiteṣv ity arthaḥ | **dhanikasya yathāruci** yam
eva dhaniko yācate sa eva sarvaṃ dadyād ity arthaḥ | ekacchāyapratibhūputre viśeṣaṃ āha
kātyāyanaḥ (538) |

ekacchāyāpraviṣṭānām dāpyo yas tatra dṛśyate |
proṣite tu tatsutaḥ sarvaṃ pitraṃśaṃ tu mṛte tu saḥ ||

proṣite deśāntaraṃ gate | **sarvaṃ** savṛddhikam ṇaṃ | mṛte tu pitur amśaṃ savṛddhikam
dadyād ity arthaḥ | **smṛticandrikāyām** tu vākyam evaṃ paṭhitam —

ekacchāyāśrite sarvaṃ dadyāt tu proṣite sutaḥ |
mṛte pitari pitraṃśaṃ paraṇaṃ na bṛhaspatiḥ || iti (= Kāt. 537) |

paraṇaṃ anyeṣāṃ pratibhuvām amśam | pratibhūbhyo dhanagrahaṇe viśeṣaṃ āha **bṛhaspatiḥ** |
nātyantaṃ pīḍanīyāḥ syur ṇaṃ dāpyāḥ śanaḥ śanaḥ |

pratibhūvo dauṣṭye yat kartavyaṃ tad āha **pitāmahaḥ** |

yo 'syaiva pratibhūr bhūtvā mithyā caiva tu gacchati |
dhanikasya dhanam dāpyo rājñā daṇḍam ca tatsamam ||
kuryāc cet pratibhūr vādam ṇīkārthe 'rthinā saha |
sopasargas tadā daṇḍo vivādād dviguṇaṃ dhanam ||

ye prātibhāvyē niṣiddhās te pratyākalitanirūpaṇe darśitāḥ | pratibhuvā dhanikāya yad dattaṃ tad
adhamarṇena samaṃ dātavyam |

yasyārthe yena yad dattaṃ vidhinābhyarthitena tu |
sākṣibhir bhāvitenaiva pratibhūs tat samāpnuyāt || (Kāt. 540)

[159] samāpnuyāt samam āpnuyād ity arthaḥ | **sākṣibhir bhāvitena** sākṣibhiḥ
sādhitena | etac ca samadānaṃ dhanikānirbaddhena pratibhuvā svayaṃ gatvā dāne veditavyam |
dhanikanirbaddhena dāne tv adhamarṇena tasmai taddviguṇaṃ dātavyam | tathā ca **nāradaḥ** |

yam cārthaṃ pratibhūr dadyād dhanikenopapīḍitaḥ |
ṇīkas taṃ pratibhūve dviguṇaṃ pratidāpayet ||

yājñavalkyo 'pi (2.56) |

pratibhūr dāpito yat tu prakāśaṃ dhaninām dhanam |
dviguṇaṃ pratidātavyam ṇīkais tasya tad bhavet ||

prakāśaṃ bahūnām purataḥ | **dāpito** rājñā na tu svayaṃ gatvā dattavān ity arthaḥ | etac ca
dviguṇadānaṃ pakṣatrayād ūrdhvaṃ veditavyam | tathā ca **bṛhaspati-kātyāyanau** |

prātibhāvyaṃ ca yo dadyāt pīḍitaḥ pratibhāvitaḥ |

tripakṣāt parataḥ so 'rthaṁ dviguṇaṁ labdhum arhati || (Kāt. 539)

prātibhāvyaṁ prātibhāvyaḡataṁ dhanam | **pratibhāvitaḥ** pratibhūvena kṛtaḥ | tripakṣād ūrdhvaṁ dvaiguṇyadānaṁ hiraṇyaviṣayam | vastrādīni tu pūrvoktatattatparamavṛddhisahitāni dātavyāni | ata eva pratibhūdatte paramavṛddhiṁ darśayati **yājñavalkyaḥ** (2.57) |

santatiḥ strīpaśuṣv eva dhānyaṁ triguṇam eva ca |
 vastraṁ caturguṇaṁ proktaṁ rasaś cāṣṭaguṇaḥ smṛtaḥ || iti ||

dattasyarṇasya grahaṇaprakāram āha **brhaspatiḥ** |
 pratipannam ṛṇaṁ dāpyaḥ sāmādhībhīr upakramaiḥ |
 dharmopadhibalātkārair grhasaṁrodhanena ca ||

pratipannam sampratipannam | **dāpyaḥ** dātum unmukhaḥ kartavyaḥ | **upakramaiḥ** upāyaiḥ |
 te copāyā vivicya darśitā dharmopadhīyādīnā | **grhasaṁrodhanena** [160] ācaritākhyopāyena |
 dharmādīnāṁ caturṇāṁ upāyānāṁ svarūpaṁ darśayati **sa eva** |
 suhṛtsambandhisamdiṣṭaiḥ sāmoktyānugamena ca |
 prāyeṇa vā ṛṇī dāpyo dharma eṣa udāhṛtaḥ ||
 chadmanā yācitam cārtham ānīya ṛṇikād dhanī |
 anvāhitādi samgrhya dāpyate yatra sopadhiḥ ||
 baddhvā svagrhaṁ ānīya tādanādyair upakramaiḥ |
 ṛṇiko dāpyate yatra balātkāraḥ sa kīrtitaḥ ||
 dāraputrapaśūn baddhvā kṛtvā dvāropaveśanam |
 yatrarṇiko dāpyate 'rthaṁ tad ācaritam ucyate ||

suhṛtsambandhisamdiṣṭāni mānyajanavākyaṇi **sāmoktiḥ** priyavākyaṁ | **anugamo** 'nusaraṇam |
 | **prāyaḥ** prārthanābhūlyam | **chadma** utsavādivyājāḥ | **anvāhitam** anyasmai dātum arpitam |
 ādiśabdāt prakārāntarasyāpi grahaṇam | yena kenāpi prakāreṇādhamarṇasya dhanam
 svādhīnīkṛtya yatra sa ṛṇaṁ dāpyate sa upadhir ity arthaḥ | dharmādīnāṁ prayoge niyamam āha
kātyāyanaḥ (587-588) |
 rājānaṁ svāmināṁ vipraṁ sātvenaiva pradāpayet |
 rikthināṁ suhṛdaṁ cāpi chalenaiva pradāpayet ||
 vaṇijaḥ karṣakāś caiva śilpinaś cābravīd bhṛguḥ |
 deśācāreṇa dāpyāḥ syur duṣṭān sampīḍya dāpayet ||

sātvena sāmānā dharmākhyopāyena | **rikthī** atra bāndhavaḥ | vaṇigādayo deśācāreṇa dāpyāḥ
 syur ity anvayaḥ | **sampīḍyeti** balātkārācaritayor grahaṇam | deśācāraṁ darśayati **sa eva** (Kāt. 580) |

dhāryo 'varuddhas tv ṛṇikaḥ prakāśaṁ janasaṁsadi |
 yāvan na dadyāt tad deyaṁ deśācārasthitir yathā ||

yathety anena yasmin deśe dhanikena svayam evāvarudhya dhāryate tatra tathā [161] dhāryaḥ,
 yatra deśe 'dhamarṇād vetanārthinā krūreṇa puruṣāntareṇāvarudhya dhāryate tatra tathā dhārya
 iti darśitam | avarodhyasya viṇmūtraśaṅkāyāṁ tatpratirodho na kārya ity āha **sa eva** (Kāt. 581) |
 viṇmūtraśaṅkā yatra syād dhāryamāṇasya dehinaḥ |
 pṛṣṭhato vānugantavyo nibaddham vā samutsṛjet ||

nibaddham iti śṛṅkhalādīnā baddham eva mūtrādyutsargārthaṁ preṣayed ity arthaḥ | atra
 nikṛṣṭaviṣayo dvitīyaḥ pakṣaḥ | avaruddhasya bhojanādikāle darśanapratibhuvaṁ grhītvā
 mocanam āha **sa eva** (Kāt. 582) |
 sa kṛtapratibhūś caiva moktavyaḥ syād dine dine |
 āhārakāle rātrau ca nibandhe pratibhūḥ sthitaḥ ||

nibandhe palāyanapratibandhe | darśanapratibhuvo 'bhāve 'dhamarṇena vā tasyādāne
 prakāradvayam āha **sa eva** (Kāt. 583) |

yo darśanapratibhuvam nādhigacchen na cāśrayet |
 sa cārake niroddhavyaḥ sthāpyo vāvedya rakṣiṇaḥ ||
cārake kārāgrhe | rakṣiṇo rakṣakān | rakṣaṇe puruṣān niyuja prasthāpyo vety arthaḥ | kacid
 etasya pratiśedham āha **sa eva** (Kāt. 584) |
 na cārake niroddhavya āryaḥ prātyayikaḥ śuciḥ |
prātyayikaḥ viśvāsyah | katham tarhi sa mocanīya ity ākāṅkṣāyām āha **sa eva** (Kāt. 584) |
 so 'nibandhaḥ pramoktavyo nibaddhaḥ śapathena vā |
anibandhaḥ rakṣakaraitaḥ | atrāryasyāvarodhaviṣaye viśeṣābhīdhānam yady api viprādau
 dharmādyupāyasya niyama uktas tathāpi kvacid deśaviśeṣe viprādāv upāyāntaraprayogo 'stīti
 sūcanārtham | sāvadhikam ṇam avadhiprāptau niravadhikam dvaiguṇyādiparamavṛddheḥ
 prāptau kāryaviśeṣopanipātaś cet tasyāprāptāv apy etair upāyair savṛddhikam grāhyam | atha vā
 paramavṛddhisahitaṁ dhanam mūlam kṛtvā **[162]** lekhyāntaram grāhyam | atha vā
 savṛddhikamūlopabhogayogyakṣetrādirūpa ādhir grāhyaḥ | tathā ca **brhaspatiḥ** |
 pūrṇāvadhaḥ śāntalābham ṇam udgrāhayed dhanī |
 kārayed vā ṇī lekhyam cakravṛddhivyavasthaya ||
 dviguṇasyopari yadā cakravṛddhiḥ pragṛhyate |
 bhogalābhas tathā tatra mūlam syāt sodayam ṇam ||
śāntalābhagrahaṇam aśāntalābhasyāpy upalakṣaṇam | **dviguṇasyeti**
 traiguṇyādiparamavṛddhimātropalakṣaṇam | yadā cakravṛddhir bhogyādhir vā grhyate tatra
 sodayam mūlam ṇam syād ity arthaḥ | yadi nirdhano 'dhamarṇas tadā grahaṇaprakāram āha
nāradaḥ (ṇādāna. 131) |
 atha śaktivihīnaḥ syād ṇī kālaviparyayāt |
 śaktyapekṣam ṇam dāpyaḥ kāle kāle yathodayam ||
yathodayam yathādhanotpatti | etac cotkṛṣṭajātiviśayam | tathā ca **manuḥ** (8.177) |
 karmaṇāpi samam kuryād dhanikasyādhamarṇikaḥ |
 samo 'pakṛṣṭajātīś ca dadyāc chreyāṁs tu tacchanair ||
 yat tu,
 hīnajātim parikṣiṇam ṇārtham karma kārayet |
 brāhmaṇas tu parikṣiṇaḥ śanair dāpyo yathodayam ||
 iti **yājñavalkya** vacane (2.43) brāhmaṇagrahaṇam tad utkṛṣṭajātiviśayam | yat tu,
 karṣakān kṣatraviṣṭūdrān samahīnāṁs tu dāpayet |
 iti **kātyāyana** vacanam (586) tat teṣāṁ yathodayam dhanadānasāmarthyē veditavyam |
 utkṛṣṭajātīḥ śanair dhanadānasāmarthyē 'pi na karma kārayitavyaḥ,
 dhanadānasaham buddhvā svādhīnam karma kārayet |
 aśaktaḥ bandhanāgāre praveśyo brāhmaṇā dṛte || iti
[163] kātyāyana naivābhīdhānāt (479) | atra karmakaraṇāśaktaḥ
 bandhanāgārapraveśanābhīdhānam sāmartyotpattau kathamcid ṇaprāptyartham ity uktaṁ
smṛticandrikāyām | etair dharmādyupāyair svīyam dhanam sādhyann uttamarṇo na rājñā
 nivāraṇīyaḥ | tathā ca **viṣṇuḥ** (6.18): “**prayuktaṁ artham yathākathamcit sādhyamāno na rājñā**
vācyah syāt” iti | **yathākathamcit** smṛtidesācārāviruddhamārgena | **manuḥ** api (8.50) |
 yaḥ svakam sādhyed artham uttamarṇo 'dhamarṇikāt |
 sa rājñā nābhiyoktavyaḥ svakam samsādhayan dhanam ||
 yo 'dhamarṇaḥ sampratipannam **artham** dharmādibhir upāyair yācyamāno rājānam gatvā
 dhanikam abhiyuñjīta sa rājñā daṇḍanīyaḥ | tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2.40) |
 prapannam sādhyann artham na vācyo nṛpater bhavet |
 sādhyamāno nṛpaṁ gacchan daṇḍam dāpyaś ca tad dhanam ||

daṇḍadravyasya parimāṇam uktaṁ **viṣṇunā** (6.19): “**sādhyaṁānaś ced rājānam abhigacchet tatsamaṁ daṇḍyaḥ**” iti | **tatsamam** ṇadravyasamam | yat tu,

yaḥ sādhyantaṁ chandena vedayed dhanikaṁ ṇṛpe |
sa rājñāṇacaturbhāgaṁ dāpyas tasya ca tad dhanam || iti

manūko (8. 176) daṇḍaḥ sa daridrādhamaṇaviṣayaḥ | **chandena** svecchayā | yady adhamarṇo vipratipadyeta tadā sabhāyāṁ sākṣyādyupanyāseṇa svam arthaṁ sādhayitvā gṛhṇīyāt | tathā ca **bṛhaspatih** |

pratipannasya dharmo ‘yaṁ vyapalāpī tu saṁsadi |
lekhyena sākṣibhir vāpi bhāvayitvā pradāpyate ||

evaṁ ca |

dharmena vyavahāreṇa chalenācaritena ca |
prayuktaṁ sādhyed arthaṁ pañcamena balena ca || iti

manūko (8.49) vyavahāralakṣaṇa upāyo vipratipannaviṣaya iti **[164]** jñātavyam | **vyavahāraḥ** sākṣyādyupanyāsaḥ | saṁpratipattirahite rodhanādyupāyaṁ niṣedhati **bṛhaspatih** |

na roddhavyaḥ kriyāvādī saṁdigdhe 'rthe kathamcana |
āsedhayaṁs tv anāsedhyaṁ daṇḍyo bhavati dharmataḥ ||

rodhanam vyavahāravvyatiriktopāsyopalakṣaṇam | **kriyāvādisaṁdigdhapadayor** arthaṁ vivṛṇoti **sa eva** |

pradātavyaṁ yad bhavati nyāyatas tad dadāmy aham |
evaṁ yatraṇiko brūte kriyāvādī sa ucyate ||
rūpasamkhyādilābheṣu yatra bhrāntir dvayor bhavet |
deyānādeyayor vāpi saṁdigdho 'rthaḥ sa kīrtitaḥ ||

vipratipanne 'rthe balātkāraṁ kurvato daṇḍam arthahāniṁ cāha **kātyāyanaḥ** (589) |
pīḍayet tu dhanī yatra ṇikaṁ nyāyavādinam |
tasmād arthāt sa hīyeta tatsamaṁ cāpnuyād damam ||

bṛhaspatir api |

anāvedya tu rājñe yaḥ saṁdigdhe 'rthe pravartate |
prasahya sa vineyaḥ syāt sa cāpy artho na sidhyati ||

āveditena rājñā dhanikasādhitasāpy arthasya ṇikenādāne yat kartavyaṁ tad āha **yamaḥ** |
ṇikaḥ sadhano yas tu daurātmyān na prayacchati |
rājñā dāpayitavyaḥ syād gṛhītvā dviguṇaṁ tataḥ ||

dviguṇagrahaṇaṁ vṛddhisahitamūlopalakṣaṇam | uttamarṇena sākṣyādibhiḥ sādhitam ṇaṁ dāpitavato rājño 'dhamarṇād daṇḍagrahaṇam uttamarṇād bhrīgrahaṇaṁ cāha **viṣṇuḥ** (6. 20 - 21) |

uttamarṇaś ced rājānam iyāt tatas tadvibhāvite 'rthe 'dhamarṇo rājñe
dhanadaśabhāgasamaṁ daṇḍaṁ dadyāt prāptārthaś cottamarṇo

[165] vimśatitamam aṁśam | iti |

tadvibhāvite uttamarṇena sādHITE sati | **yājñavalkyo** 'pi (2.42) |

rājñādhamaṇiko dāpyaḥ sādhitād daśakaṁ śatam |
pañcakaṁ ca śataṁ dāpyaḥ prāptārtho ‘py uttamarṇikaḥ ||

adhamarṇāt sādhitārthasya daśamo yo ‘mśas tāvad dravyaṁ daṇḍatayā gṛhṇīyāt, uttamarṇāt tu sādhitārthasya vimśatitamam aṁśam bhrītitayā gṛhṇīyād ity arthaḥ | yat tu,
yo yāvan nihnuvītārthaṁ mithyā yāvati vā vadet |
tau ṇṛpeṇa hy adharmajñau dāpyau tadviguṇaṁ damam ||

iti **manu**vacanaṁ (8.59) tad bahudhanātidurvṛttādhamarṇottamarṇaviṣayam | **yāvan niḥnuvīta** yāvantaṁ apalapet | **yāvati mithyā vadet** mayaitāvad datam ity asatyam vadet tāv ubhāv api tāvato dhanasya dviguṇam dhanam daṇḍyāv ity arthaḥ | yat tu,

nihnave bhāvito dadyād dhanam rājñe ca tatsamam |
mithyābhiyogī dviguṇam abhiyogād dhanam vahet ||

iti **yājñavalkya**vacane (2.11) apalapituḥ samadaṇḍādbhidhānam tad dviguṇadaṇḍādānāparyāptadhanadurvṛttādhamarṇaviṣayam, pūrvodāhṛtavacanavirodhāpatteḥ | **abhiyogāt** abhiyuktadhanāt |

mithyābhiyogī dviguṇam abhiyogād dhanam vahet |
kāraṇe vidhir eṣa syāj jitasyaikatarasya tu ||
prāñnyāyavāde ca tathā yac cāsatyena yujyate |

iti **vyāsa**vacanavirodhāpatteḥ ca | **kāraṇe** kāraṇottare | **asatyena** mithyottareṇa | pratyavaskandane prāñnyāye mithyottare ca vādiप्रतिवृत्तिनो मध्ये यस्यािकतरस्या पराजयास्यābhiyuktadhanād dviguṇo daṇḍa ity arthaḥ | yat tu **vijñāneśvarācāyair** mithyottare 'pahnotuḥ parājaye samo daṇḍo midhyābhiyoktar dviguṇo daṇḍaḥ, evaṁ prāñnyāye pratyavaskandane cārthino 'pahnvavāditvāt [166] pratyarthinā prāñnyāyakāraṇasādhane prakṛtadhanasama eva daṇḍaḥ, yadi pratyarthī prāñnyāyakāraṇe na sādhayati tadā sa midhyābhiyogy eveti tasya dviguṇo daṇḍa ity uktam tad etad **vyāsa**vacanaviruddhatvān nādaraṇīyam | yat punar **manu**oktam (8.51),

arthe 'pavyayamānam tu kāraṇena (karaṇena ?) vibhāvitam |
dāpayed dhanikasyārtham daṇḍaleśam ca śaktitaḥ ||

iti, tad daśamāṁśadānāsamarthasadvṛttādhamarṇaviṣayam | **apavyayamānam** apalapantaṁ | yas tu prabhutvādyavalepād uttamarṇena yācitas tadāsaṁpratipadya rājasabhāyām ānītaḥ svayam eva saṁpratipadyate so 'bhiyuktārthasya viṁśatitamam aṁśam daṇḍanīyaḥ | tathā ca **nāradaḥ** (ṛnādāna. 132) |

ṛṇikaḥ sadhano yas tu daurātmyān na prayacchati |
rājñā dāpayitavyaḥ syād gṛhītvāṁśam tu viṁśakam ||

manur api (8. 139) |

ṛṇe deye pratijñāte pañcakam śatam arhati |
apahnave taddviguṇam tan manor anuśāsanam ||

asyārthaḥ | yaḥ pūrvam apratipadya rājasabhāyāmānīto 'dhamarṇa ṇam deyataiyā pratijñānte satyam asmai dhārayāmīti sa **pañcakam śatam arhati** dātum iti śeṣaḥ | yas tu sabhāyām apy apahnute nāham asmai dhārayāmīti paścāc ca saṁpratipadyate sa **taddviguṇam**

pratipāditapañcakād dviguṇam daśakam śatam daṇḍam arhatīti | bahūnām uttamarṇānām yugapat prāptau yena krameṇa rājñādhamarṇo dāpayitavyas tam āha **yājñavalkyaḥ** (2.41) |

gṛhītānukramād dāpyo dhaninām adhamarṇikaḥ |
dattvā tu brāhmaṇāyaiva ṇpates tadanantaram ||

ṇrpateḥ kṣatriyasya | samānajātīyeṣūttamarṇeṣu yena krameṇa dhanagrahaṇam tenaiva dāpanam vijātīyeṣu brāhmaṇādivarṇakrameṇety arthaḥ | **kātyāyano** 'pi |

[167] nānarṇasamavāye tu yad yat pūrvakṛtam bhavet |
tat tad evāgrato deyam rājñāḥ syāc chrotriyaṇu ca ||

śrotriyaṇu brāhmaṇānantaram | ekasmin dine yair ṇam dattam teṣām uttamarṇānām yugapat prāptau yugapat dāpanīyam dhanālpatvabhūyastvayos tu tadanusāreṇa bhāgam parikalpya dāpanīyam | tathā ca **sa eva** (Kāt. 513) |

ekāhe likhitam yatra tatra kuryād ṇam samam |
grahaṇam rakṣaṇam lābham anyathā tu yathākramam ||

grahaṇam bandhakadānaṁ **rakṣaṇam** bandhakaparipālanaṁ **lābham** bandhakabhogaṁ ca **samaṁ** yugapad eva kuryāt | **anyathā** aharbhede tūktakrameṇa kuryād ity arthaḥ | nānarṇasamavāye ‘py adhamarṇo yasyottamarṇasya dhanena yad vastu sampādayati tadvikrayādiprāptam dhanam tasmā evaṇāpākaraṇārthaṁ dadyān na sarvebhyo ‘pi vibhajya | tathā coktaṁ **tenaiva** (Kāt. 515) |

yasya dravyeṇa yat paṇyam sādhitam yo vibhāvayet |
tad dravyam ṛṇikenaiva dātavyam tasya nānyathā ||

paṇyagrahaṇam upalakṣaṇam | **evakāro** bhinnakramaḥ | ṛṇikasyāvaśyakam
pratidānakālakartavyam āha **br̥haspatiḥ** |

yācamānāya dātavyam aprakālam ṛṇam kṛtam |
pūrṇāvadhaḥ śāntalābham abhāve tu pituḥ sutaiḥ ||

aprakālam adīrghakālam niravadhikam iti yāvat | niravadhikam yācñānantaram
paramavṛddhau jātāyām ca sāvadhikam avadhipūrtau dātavyam eva na sthāpanīyam ity arthaḥ |
yācanādeḥ prāg api sati sambhave pratidānam kāryam ṛṇasyāvaśyāpākaraṇīyatvāt |
nirdhanasyarṇapratidānaprakāram āha **manuḥ** (8.154) |

ṛṇam dātum aśako yaḥ kartum icchet punaḥ kriyām |
sa dattvā nirjitām vṛddhim karaṇam parivartayet ||

yo dhanābhāvavaśāt savṛddhikam **ṛṇam dātum aśakto** dīrghakālatvaparihāreṇa
dhanikamanahsamādhānam kartum lekhyādirūpām **kriyām punaś** cikīrṣet sa **[168]** niṣpannām
vṛddhim dattvā punaḥ tatkalādicihnītam kriyām kuryād ity arthaḥ | yas tu samagrām vṛddhim
api dātum asamarthas tam praty āha **sa eva** (8. 155) |

adarśayitvā tatraiva hiranyam parivartayet |
yāvatī sambhaved vṛddhis tāvatīm dātum arhati ||

hiranyam adarśayitvā niṣpannām vṛddhim adattvā | **tatraiva** pūrvakṛtalekhyā eva |
parivartayet tam vṛddhim mūlatvena likhet | tasyās tu **yāvatī vṛddhir** dātum aśakyā **tāvaty**
eva lekhyā na mūladhanavṛddhitulyety arthaḥ | yas tu vṛddhau kimcid dātum śaktaḥ sa tāvad
dattvāvaśiṣṭavṛddhim mūlatvena likhet samānanyāyatvāt | yas tu ṇapratidānakāle samagram
savṛddhikam mūlam dātum asamarthas tam praty āha **yājñavalkyaḥ** (2.93) |

lekhyasya pṛṣṭhe 'bhilikhet dattvā dattvarṇiko dhanam |
dhanī copagataṁ dadyāt svahastaparicihnitam ||

adhamarṇo yathāśaktyālpam (śakktya ?) dattvā dattvā etāvat savṛddhikam mayā dattam iti
mūlapatrasya pṛṣṭhe likhet | atha vottamarṇa etāvan mayā labdham iti svahastākṣaracihnitam
yathā bhavati tathā mūlapatre likhet svahastalikhitam upagatākhyam praveśapatram
vādhamarṇāya dadyād ity arthaḥ | etac ca praveśapatradānam mūlapatrāsamnidhāne veditavyam
| tathā ca **viṣṇuḥ** (6.26): “**asamapradāne lekhyāsamnidhāne vottamarṇaḥ svahastalikhitam**
dadyāt” iti | praveśapatradāne doṣam āha **nāradaḥ** (ṛṇādāna. 114) |

gr̥hītvogataṁ dadyād ṛṇikāyodayam dhanī |
adadad yācyamānas tu śeṣahānim avāpnuyāt ||

udayam ṛṇikadattam dhanam | udayam gr̥hītvety anvayeh | etac ca hānyabhidhānam śeṣasya
svalpatve jñātavyam bāhulye tūttamarṇasya gr̥hītāmśavṛddhidānam eva | ata eva **br̥haspatiḥ** |
[169] dharmādinodgrāhya ṛṇam yas tūpari na lehayet |

na caivopagataṁ dadyāt tasya tadvṛddhim āpnuyāt ||

udgrāhya gr̥hītvā | **ṛṇam** asamagram iti śeṣaḥ | samagrarṇapratidānānantaram kartavyam āha
yājñavalkyaḥ (2.94) |

dattvarṇam pāṭayel lekhyam śuddhyai cānyat tu kārayet |

lekhyam mūlapatram | śuddhyai ṇāpākaraṇakhyāpanārtham anyad viśuddhipatram
cottamarṇād gr̥hṇīyād ity arthaḥ | mūlapatrasya deśāntarāvasthānādaḥ viśuddhipatrasyāpi
kathamcid asambhave pakṣāntaram āha **nāradaḥ** (ṇādāna. 116) |

lekhyam dadyād viśuddherṇe (ddharṇe ?) tadabhāve pratiśravaḥ |
dhanikarṇikayor evaṁ viśuddhiḥ syāt parasparam ||

pratiśravaḥ pratidānam kṛtam ity asyārthasya sākṣibhiḥ śrāvaṇam | sasākṣikarṇapratidānam tu
pūrvasākṣisamakṣam eva kartavyam teṣāṁ kathamcid asambhave sākṣyantarasamakṣam vā
kartavyam | tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2.94) |

sākṣimac ca bhaved yad vā tad dātavyam sasākṣikam |

ṇāpratidāne 'niṣṭam āha **kātyāyanaḥ** (591) |

uddhārādikam ādāya svāmine na dadāti yaḥ |
sa tasya dāso bhr̥tyaḥ strī paśur vā jāyate gr̥he ||

uddhārādikam ityādiśabdena nikṣepādikam gr̥hyate | **dāsaḥ** kr̥taḥ, **bhr̥tyo** vaitanika iti tayor
bhedaḥ | **nārada** 'pi (ṇādāna. 7-8) |

yācyamānam na dadyād yad ṇam vāpi pratigraham |
tad dravyam vardhate tāvad yāvat koṭīsatam bhavet ||
tataḥ koṭīstate pūrṇe veṣṭitas tena karmaṇā |
asvaḥ kharo vṛṣo dāso bhaved janmani janmani ||

pratigrahaḥ pratiśrutam dhanam | **vyāso** 'pi |

tapasvī cāgnihotrī ca ṇavān mriyate yadi |
tapaś caivāgnihotraṁ ca sarva tad dhanino bhavet ||

[170] adhamarṇasyābhāve tatputreṇa savṛddhikam ṇam deyam | tathā ca **br̥haspatiḥ** |

yācamānāya dātavyam aprakālam ṇam kṛtam |
pūrṇāvadhaḥ śāntalābham abhāve ca pituḥ sutaiḥ ||

asyārthaḥ prān nirūpitaḥ | **sa eva** |

ṇam ātmīyavat pitryam putrair deyam vibhāvitam |
paitāmahaṁ samam deyam na deyam tatsutasya ca ||

ātmīyavat savṛddhikam ity arthaḥ | pitṛkṛtarnapradānasyāvaśyakatām āha **nāradaḥ** (ṇādāna 5)

icchanti pitarāḥ putrān svārthahetor yatas tataḥ |
uttamarṇādhamarṇābhyām mām ayaṁ mocayiṣyati ||
ataḥ putreṇa jātena svārtham utsṛjya yatnataḥ |
ṇāt pitā mocanīyo yathā na narakaṁ vrajet ||

yatas tataḥ yena kenāpy upāyena | **uttamam ṇam** “**jāyamāno vai brāhmaṇas tribhir ṇavā jāyate**” ityādi **taittirīyaśrutyuktaṁ** (TS. 6.3.10.5) pitṛṇam | **adhamam ṇam** vṛddhyā gr̥hītam
dhanam | **jātena** vyavahārābhijñatayā niṣpannena | **kātyāyano** 'pi (551-52) |

pitṛṇām sūnubhir jātair dānenaivādhamād ṇāt |
vimokṣas tu yatas tasmād icchanti pitarāḥ sutān ||
nāprāptavyavahārais tu pitary uparate kvacit |
kāle tu vidhinā deyam vaseyur narake 'nyathā ||

prāptavyavahāraiḥ heyopādeyaparijñānaviśeṣasahitaiḥ ṣoḍaśavarṣair ity arthaḥ |

ṣoḍaśavarṣasya vyavahārābhijñatām āha **nāradaḥ** (ṇādāna. 35-36) |

garbhasthaiḥ sadṛṣo jñeya āṣṭamād vatsarāc chiśuḥ |
bāla ā ṣoḍaśād varṣāt pogaṇḍaś ceti śabdyate ||
parato vyavahārajñāḥ svatantraḥ pitur ā mṛteḥ |

[171] mṛtapitṛkasya bālye svātantrye saty api narṇadāne 'dhikāraḥ kiṃ tu
prāptavyavahārasyaivety uktam **tenaiva** |
aprāptavyavahāraḥ san svatanthro 'pi hi narṇabhāk |
svātantryam hi smṛtam jyeṣṭhe jyaiṣṭhayaṃ guṇavayaḥ kṛtam ||
pituh pravāse acikitsyarogādyabhibhave ca pitṛkṛtarnapratiḍānam āha **yājñavalkyaḥ** (2.50) |
pitari proṣite prete vyaśanābhiplute 'pi vā |
putrapautrair ṇam deyaṃ nihnave sāṁsibhāvitam ||
proṣite yat pratiḍānam tat pravāsād ārabhya viśāteḥ saṁvatsarāṇām ūrdhvaṃ veditavyam |
tathā ca **nāradaḥ** (ṇādāna. 14) |
nārvāk saṁvatsarād viśāt pitari proṣite sutaḥ |
ṇam dadyāt pitṛvyē vā jyeṣṭhe bhrātary athāpi vā ||
kātyāyano 'pi (548) |
vidyamāne 'pi rogārte svadeśāt proṣite tathā |
viśāt saṁvatsarād deyaṃ ṇam pitṛkṛtam tathā ||
vidyamāne 'pi jīvaty api | **viśāt saṁvatsarāt** ūrdhvaṃ iti śeṣaḥ | ata eva **viṣṇuḥ** (6. 27) |
dhanagrāhiṇi prete pravrajite dviḍāśāḥ samāḥ proṣite vā tatputrapautrair dhanam
deyaṃ cātaḥ param anīsubhiḥ | iti |
pravrajite saṁnyaste **dviḍāśāḥ samāḥ** viśatim varṣāni | asya **proṣite** ity anena sambandhaḥ |
ataḥ param viśativarṣād ūrdhvaṃ | **anīsubhiḥ** ca deyaṃ ity anvayaḥ | yasya tu bahavaḥ
putrās te yadi vibhaktās tadā svāmśānurūpam ṇam dadyuḥ | yady avibhaktās tadā teṣāṃ
samapradhānatayāvasthāne sambhūyasamutthānena dānam guṇapradhānabhāvenāvasthāne yo
mukhyaḥ sa dadyāt | tathā ca **nāradaḥ** (ṇādāna. 2) |
pitary uparate putrā ṇam dadyur yathāśataḥ |
vibhaktā avibhaktā vā yo vā tām uddhared dhuram ||
[172] putrābhāve pautreṇa rikthagrāhiṇā vṛddhirahitam dhanam dātavyam rikthagrahaṇe tu
savṛddhikam eva dātavyam | putreṇa rikthagrahaṇe tadabhāve vā savṛddhikam eva deyaṃ |
prapautreṇa tu rikthagrahaṇābhāve mūlam api na deyaṃ “**ṇam ātmīyavat pitryam**” iti
pūrvodāhṛta**br̥haspati**vacanāt | rikthagrahaṇābhāve 'pi putrasyarnapratiḍānam āha **kātyāyanaḥ**
(559) |
pitranṇe vidyamāne tu na ca putro dhanam haret |
deyaṃ tad dhanike dravyam mṛte putras tu dāpyate ||
dhanam pitṛdhanam | vibhaktāḥ putro vibhāgānantaram pitrā kṛte ṇe tiṣṭhati tasmin mṛte ca tad
dhanam na gṛhṇīyāt | kiṃ tūttamarnāya dadyāt | yadi kiṁcīt tato ‘vaśiṣṭam bhavati tarhi
gṛhṇīyāt | pitṛdhanābhāve rikthagrahaṇarahito 'pi svadhanam dadyād ity arthaḥ | atra
putragrahaṇam pautrasyāpy upalakṣaṇam | “**putrapautrair ṇam deyaṃ**” iti (YDh.2.50)
yājñavalkyenobhayoḥ sāmyena grahaṇāt | pautrasyāvṛddhikadānam tu vācanikam itarasyānena
sāmyapāṭhena nivṛttiḥ | putreṇa pitṛkṛtasvakīyarnasamavāye pitṛkṛtam prāg deyaṃ pautreṇa tu
pitṛkṛtapitāmahakṛtasvakṛtarnasamavāye pitāmahakṛtam ṇam prāg deyaṃ | tathā ca **br̥haspatiḥ**
|
pitryam evāgrato deyaṃ paścād ātmīyam eva ca |
tayoh paitāmaham pūrvam deyaṃ eva ṇam sadā ||
putrapautrair adeyaṃ ṇam darśayati **yājñavalkyaḥ** (2.47) |
surākāmadyūtakṛtam daṇḍasulkāvaśiṣṭakam |
vṛthādānam tathaiveha putro dadyān na paitṛkam ||
surākāmadyūtakṛtam surāpānastrīvyasanadyūtaparājayakṛtam | **daṇḍasulkāvaśiṣṭakam**
daṇḍasulkayor avaśiṣṭam | **vṛthādānam** dhūrtavandyādibhyo yat pratiśrutam,

dhūrte vandini malle ca kuvaidye kitave śaṭhe |
cāṭacāraṇacoreṣu dattaṁ bhavati niṣphalam ||
[173] iti **vacanāt** | **br̥haspatir** api |
saurākṣikaṁ vṛthādānaṁ kāmakrodhapraṭiśrutam |
prātibhāvyam daṇḍasulkaśeṣam putraṁ na dāpayet ||
saṭraṁ surāpānārtham | kāmakrodhapraṭiśrutayoḥ svarūpaṁ darśitaṁ **kātyāyanena** (564-565)
|
likhitaṁ muktakaṁ vāpi deyaṁ yat tu praṭiśrutam |
parapūrvastriyai tat tu vidyāt kāmakṛtaṁ nṛṇām ||
yatra hiṁsāṁ samutpādya krodhād dravyaṁ vināśya vā |
uktaṁ tuṣṭikaraṁ yat tu vidyāt krodhakṛtaṁ tu tat || iti |
muktakaṁ lekhanarahitam | **prātibhāvyam** darśanapraṭibhāvyāgatam | kṛtsnayoḥ api
daṇḍasulkayoḥ adeyatvam āh**ośanā** |
daṇḍam vā daṇḍaśeṣam vā śulkaṁ taccheṣam eva vā |
na dātavyaṁ tu putreṇa yac ca na vyāvahārikam ||
vyāvahārikam (na vyāvahārikam ?) surāpānādinimittakam ity arthaḥ |
bahūnām ṇapratidānādhikāriṇām samavāye kramam āha **yājñavalkyaḥ** (2.51) |
rikthagrāha ṇam dāpyo yoṣidgrāhas tathaiva ca |
putro 'nanyāśritadravyaḥ putrahīnasya rikthinaḥ ||
dāyavibhāgakrameṇa prāptaṁ yad dravyaṁ tad rikthaṁ tad yo gṛhṇāti sa **rikthagrāhaḥ** |
yoṣitaṁ parastriyaṁ yo rāgādivaśād bhāryātvenāṅgīkaroti sa **yoṣidgrāhaḥ** | **putro**
'**nanyāśritadravyaḥ** anyam āśritam anyāśritam, etādṛśam yad dravyaṁ parakīyaṁ dravyaṁ
mātāpitṛsambandhidravyam iti yāvat, pitror atrānyaśabdena vivakṣaṇāt | tanmātāpitṛdravyaṁ
yasya nāsti dāyagrahaṇāyogyatvāt sa klībādīḥ putro 'nanyāśritadravya ity arthaḥ | **putrahīnasya**
[174] dāyagrahaṇārhaputrahīnasya **rikthinaḥ** | ṇam rikthagrāho dāpyas tadabhāve yoṣidgrāhas
tadabhāve dāyānarhaḥ putra ity arthaḥ, pāṭhakramasyātrāśritatvāt | klībāder
dāyagrahaṇānarhatvam uktaṁ **manunā** (9.201) |
anamśau klībapatitau jātyandhabadhirau tathā |
unmattajaḍamūkāś ca ye ca kecin nirindriyāḥ ||
yat tu **viṣṇu**vacanaṁ (6.29) “saputrasya vāpy aputrasya rikthagrāhī ṇam dadyāt” iti, tad
dāyānarhaputrasya sadbhāve 'py asadbhāve 'pi vā tadanādareṇa “**rikthagrāha ṇam dadyād**” ity
evamparam | rikthagrāhābhāve yoṣidgrāho dāpanīya ity atrārthe **viṣṇur** api (6.30) “**vidhanasya**
strīgrāhī” iti | **vidhanasya** rikthahārirahitasya | **br̥haspatir** api |
strīhārī ca tathaiva syād abhāve dhanahāriṇaḥ |
yoṣidgrāhābhāve dāyabhāgānarhaḥ putro dāpya ity atra **nārado** 'pi (ṇadāna. 23) |
dhanastrīhāriputrāṇām ṇabhāg yo dhanam haret |
putro 'satoḥ strīdhaninoḥ strīhārī dhaniputrayoḥ ||
strīdhaninoḥ strī ca dhanam ca strīdhanē tadvatoḥ strīhāridhanahāriṇoḥ ity arthaḥ | atra **strīhārī**
dhaniputrayoḥ iti putrābhāve yoṣidgrāhasya ṇadāyitvābhidhānam dāyārhaputrābhāve
veditavyam | saputrasya cety anuvṛttau – “**vidhanasya strīhārī**” - iti **viṣṇunā**bhidhānāt (6.30) |
“**putro 'satoḥ strīdhaninoḥ**” iti svoktivistirodhāpatteś ca | dāyārhe putre saty api tasya yadā
duścikitsyarogādyupadraveṇa bālyena vā ṇadānāsāmarthyam tasyām avasthāyām
tatpitṛdhanam svasamīpe sthāpayati yaḥ pitṛvyādīḥ sa ṇam dadyāt tasyābhāve yoṣidgrāho
dadyād ity āha **kātyāyanah** (557, 576) |
ṇam tu dāpayet putraṁ yadi syān nirupadravaḥ |
draviṇārhaś ca dhuryaś ca nānyathā dāpayet sutam ||

vyasanābhiplute putre bāle vā yat pradṛśyate |
dravyahṛd dāpayet taṁ tu dāpyate tatra ?) tasyābhāve purandhihṛt ||
[175] dāyabhāgānarhasyāpi bhūyiṣṭhadhanavattve yoṣidgrāho na dadyād ity āha **sa eva** (Kāt. 577) |

pūrvam dadyād dhanagrāhaḥ putras tasmād anantaram |
yoṣidgrāhaḥ sutābhāve putre cātyantanirdhane ||
pūrvam rikthagrāho dadyāt tadabhāve bahutaradhanayukto dāyānarhaḥ putro dadyāt |
tasyābhāve yoṣidgrāho dadyād ity arthaḥ | kīdṛśasya yoṣidgrāhasyaṇadāne ‘dhikāra ity
apekṣāyām āha **nāradaḥ** (ṇadāna.21) |
yā tu sapradhanaiva strī sāpatyā vānyam āśrayet |
so 'syā dadyād ṇaṁ bhartur utsṛjed vā tathaiva tām |
sapradhanā prakṣṭadhanasahitā | asyā bhartur ṇaṁ dadyād ity anvayaḥ | **sa eva** (NSm, 1.22) |
antimā svairiṇīnām yā prathamā ca punarbhuvām |
ṇaṁ tayoh patikṛtaṁ dadyād yas te samaśnute ||
adhanasyāpy aputrasya mṛtasyopaiti yaḥ striyam |
ṇaṁ voḍhuḥ sa bhajate tad evāsyā dhanam smṛtam ||
catasṛṇām svairiṇīnām yāntimā tisṛṇām punarbhuvām yā prathamā tayoh patyā kṛtam ṇaṁ te
yaḥ samaśnute patitvenopabhuṅkte sa dadyād ity arthaḥ | **upaiti** patitvenopabhuṅkte |
punarbhvaḥ svairiṇyaś ca pradarśitās **tenaiva** (nārada, strīpūṁsa.45-52) |
parapūrvāḥ striyas tv anyāḥ sapta proktā yathākramam |
punarbhūs trividhā tāsām svairiṇī tu caturvidhā ||
kanyaivākṣatayonir yā pāṇigrahaṇadūṣitā |
punarbhūḥ prathamā proktā punaḥ saṁskāra karmaṇā ||
deśadharmānavekṣya strī gurubhir yā pradīyate |
utpannasāhasānyasmai sā dvitīyā prakīrtitā ||
asatsu devareṣu strī bāndhavair yā pradīyate |
savarṇāya sapinḍāya sā tṛtīyā prakīrtitā ||
[176] strī prasūtāprasūtāḥ vā patyāv eva tu jīvati |
kāmat samāśrayed anyam svairiṇī prathamā tu sā ||
kaumāraṁ patim utsṛjya yā tv anyam patim āśritā |
punaḥ patyur grhaṁ yāyāt sā dvitīyā prakīrtitā ||
mṛte bhartari tu prāptā devarādīn apāsyā yā |
upagacchet param kāmat sā tṛtīyā prakīrtitā ||
prāptā deśād dhanakṛtā kṣutpipāsāturā ca yā |
tavāham ity upagatā sā caturthī prakīrtitā || iti |
utpannasāhasā kṣatayoniḥ prauḍheti yāvat | **anyasmai** devarāya asatsu devareṣv ity
uttaratrābhidhānāt | etac ca yoṣidgrāhasya ṇadānādhikārābhidhānam vihitaniṣiddhajñānavatām
śāstrokta pathānatiyāyinām brāhmaṇādīnām parayoṣidgrāhitvasyāsambhave 'pi pāmarāṇām
rāgāndhānām ca tatsambhavaty eveti na nirviṣayam | ata eva yoṣidgrāhasya
ṇadānādhikāra kathanaprastāve śauṇḍikādigrahaṇam karoti **kātyāyanaḥ** (567) |
nirdhanair anapatyais tu yat kṛtam śauṇḍikādibhiḥ |
tatstrīṇām api bhoktā tu dadyāt tadṇam eva hi ||
śauṇḍikaḥ surākāraḥ | **ādiśabdāc** carmakārādigrahaṇam | **vijñāneśvarācāryais** tu “rikthagrāha
ṇaṁ dāpya” ityasya prakārāntareṇa vyākhyānam kṛtvā vyavasthāntaram kṛtam | tad yathā |
rikthagrāhī ṇaṁ dāpyo yoṣidgrāhas tathaiva ca |
putro 'nanyāśritadravyaḥ putrahīnasya rikthinaḥ ||

ananyāśritadravyaḥ anyam āśritam anyāśritam | dravyaśabdenātra
mātāpitr̥sambandhidravyasya vivakṣā | anyāśritam mātāpitr̥sambandhidravyam yasya so
'nyāśritadravyo dāyānarha iti yāvat | taditaro 'nanyāśritadravyaḥ dāyabhāgārha ity arthaḥ |
putrahīnasya rikthina ṛṇam rikthagrāho dāpyas tadabhāve yoṣidgrāhas tadabhāve dāyārhaḥ
putraḥ |

nanv etesām melane hy ayaṁ kramaḥ | tad eva nopapadyate,
[177] na bhrātaro na pitarāḥ putrā rikthaharāḥ pituḥ | iti (MDh 9. 185) |
putre saty anyasya rikthagrāhitvāsambhavāt | yoṣidgrāho 'pi nopapadyate,
na dvitīyaś ca sādhvīnām kvacid bhartopadiśyate |
iti smaraṇāt (MDh 5. 162) | kim ca, ṛṇam putro dāpya ity apy ayuktaṁ “**putrapautrair ṛṇam
deyam**” iti **yājñavalkyena** (2.50) prāgevoktatvāt | ananyāśritadravya iti viśeṣaṇam api
vyartham putre sati mātāpitr̥dravyasyānyagāmitvāsambhavāt | sambhave 'pi rikthagrāhīty
anenaiva prāpte putro 'nanyāśritadravya ity anarthakam | putrahīnasya rikthina ity etad api
vyartham saty api putre rikthagrāhiṇa eva ṛṇāpakaraṇādadhikāritvasya “**rikthagrāhī ṛṇam dāpyaḥ**”
(YDh 2.51) ity anenābhīdhāne kaimutikanyāyenāsati putre tatsiddheḥ |

atrābhīdhīyate | saty api putre 'nyasya rikthagrāhitvam sambhavati klībādīnām
dāyānarhatvāt | yoṣidgrāhitvam api rāgakaluṣīkṛtaccittasyātikrāntaniṣedhasyopapadyate | ṛṇam
putro dāpya iti punarabhīdhānam yoṣidgrāhābhāve 'sya ṛṇādāne 'dhikāro na tasmin satīty
evamrūpakramārtham | ananyāśritadravya iti na vyartham pitryarikthābhāve 'pi bahuṣu putreṣu
dāyagrahaṇayogyo yas tasyaivādhikāro na dāyānarhasya klībāder iti pratipādanārthatvāt |
putrahīnasya rikthina ity etad api na vyartham | atra putragrahaṇam pautrasyaṇy upalakṣaṇam |
putrapautrarahitasya ye samanantaram rikthagrāhatvena dāyabhāgaśāstre nirūpitāḥ
prapautrādayas te sarve dāyabhāgoktakrameṇa ṛṇam dāpyā yadi riktham gṛhṇanti na gṛhṇanti
cen na dāpyāḥ | putrapautrau tu rikthagrahaṇābhāve 'pi dāpyāv iti putrapautrāpekṣayā
prapautrādīnām vaiṣamyapratipādanārthatvāt | putrapautrāpekṣayā prapautrādīnām vaiṣamyaṁ
darśitam **nārada**nāpi (ṛṇādāna 4) |

kramād avyāhataṁ prāptaṁ putrair yan naṇam uddhṛtam |
dadyuḥ paitāmahaṁ pautrās tac caturthān nivartate || iti |
atha vā yoṣidgrāhābhāve putro dāpya ity uktaṁ putrābhāve yoṣidgrāho dāpya ity etadartham
putrahīnasya rikthina iti | asmin pakṣe rikthāśabdena yoṣid ucyate “**saiva cāsyā dhanam
smṛtam**” iti **smaraṇāt** | putrahīnasya sayoṣitkasya [178] ṛṇam yoṣidgrāho dadyād ity arthaḥ |

nanu yoṣidgrāhābhāve putro dāpyaḥ putrābhāve yoṣidgrāho dāpya ity ubhayasadbhāve na
kaścid dāpyaḥ syāt |

naiṣa doṣaḥ | sapradhanastrīhāriṇo 'ntimasvairiṇīgrāhiṇaḥ prathamapunarbhūgrāhiṇaś
cābhāve putro dāpyaḥ putrābhāve tu nirdhananirapatyayoṣidgrāhī dāpya iti vyavasthiteḥ | etad
evoktaṁ **nārada**na (ṛṇādāna. 23) |

dhanastīhāriputrāṇām ṛṇabhāgyo dhanam haret |
putro 'satoḥ strīdhaninoḥ strīhārī dhaniputrayoḥ || iti |
kasmimścit strīhāriṇy asati putro dāpyaḥ putre sati (putre 'sati ?) kaścit strīhārī dāpya ity arthaḥ
| atha vā putrahīnasya rikthina ity anyathā vyākhyātavyam | rikthagrāhyādayaḥ krameṇa ṛṇam
dāpyā ity uktaṁ tatrottamarnasya tatputrasya cābhāve kasya dāpyā ity apekṣāyām idam

upatiṣṭhate putrahīnasya rikthina iti | putrahīnasyottamarṇasya yo rikthī rikthagrahaṇārhas tasya
dāpyā ityārtha iti sarvaṃ samañjasam |

pitṛvyādibhiḥ kuṭumbapoṣaṇārthaṃ kṛtaṃ yad ṛṇaṃ tat kuṭumbinā dātavyam | tathā ca
br̥haspatiḥ |

pitṛvyabhrātṛputrastrīdāsaśiṣyānujīvbhiḥ |
yad gr̥hītaṃ kuṭumbārthe gr̥hī dātum arhati ||

gr̥hī atra kuṭumbī | ata eva **nāradaḥ** (ṛṇadāna. 12) |

śiṣyāntevāsīdāsastrīpreṣyakṛtyakaraś ca yat |
kuṭumbahetor utkṣiptaṃ dātavyaṃ tat kuṭumbinā ||

śiṣyo 'tra vedavidyārthī | **antevāsī** śilpavidyārthī | **utkṣiptaṃ** utthāpitaṃ kṛtaṃ iti yāvat |
kuṭumbino 'sannidhānādīnā tadanujñānābhāve 'pi kuṭumbārthaṃ kṛtaṃ ṛṇaṃ kuṭumbinā
dātavyam ity āha **kātyāyanaḥ** (545) |

proṣitasyāmatenāpi kuṭumbārthaṃ ṛṇaṃ kṛtaṃ |
dāsastrīmātrīśiṣyair vā dadyāt putreṇa vā bhṛguḥ ||

manuḥ (8. 167) |

[179] kuṭumbārthe 'dhyadhīno 'pi vyavahāraṃ samācāret |
svadeśe vā videśe vā taṃ vidvān na vicālayet ||

adhyadhīno dāsādīḥ | anyad api kuṭumbakṛtaṃ kuṭumbinā dātavyam ṛṇaṃ darśayati

kātyāyanaḥ (542-543) |

kuṭumbārthaṃ aśakte tu gr̥hītaṃ vyādhite tathā |
upaplavanimittaṃ ca vidyād āpatkṛtaṃ tu tat ||
kanyāvaivāhikaṃ caiva pretakāryeṣu yat kṛtaṃ |
etat sarvaṃ pradātavyaṃ kuṭumbena kṛtaṃ prabhoḥ ||

aśakte kuṭumbapoṣaṇāsamārthe kuṭumbinīti śeṣaḥ | **prabhoḥ** kuṭumbinaḥ | etadvyatiriktaṃ
putrādīkṛtaṃ ṛṇaṃ adeyam ity āha **yājñavalkyaḥ** (2.46) |

na yoṣitpatiputrābhyāṃ na putreṇa kṛtaṃ pitā |
dadyād ṛte kuṭumbārthān na patiḥ strīkṛtaṃ tathā ||

putrakṛtaṃ api kimcid deyam ity āha **kātyāyanaḥ** (544) |

ṛṇaṃ putrakṛtaṃ yat tan na deyam iti dharmataḥ |
deyaṃ pratiśrutaṃ yat syād yac ca syād anumoditam ||

pratiśrutam anujñātam | **anumoditam** ṛṇakaraṇānantaram aṅgīkṛtaṃ | putreṇa
svāpaduddharaṇārthaṃ yat kṛtaṃ tad api deyam ity āha **nāradaḥ** (ṛṇadāna. 11) |

pitur eva niyogād vā kuṭumbabharanāya vā |
kṛtaṃ vā yad ṛṇaṃ kṛcchre dadyāt putrasya tat pitā ||

anyasyāpi putrakṛtaṇasya snehadeyatvam āha **br̥haspatiḥ** |

ṛṇaṃ putrakṛtaṃ pitrā saṃśodhyam anumoditam |
sutasnehena vā dadyān nānyathā dātum arhati ||

snehena na dharmata ity arthaḥ | bhāryayāpy āpaduddharaṇārthaṃ yat kṛtaṃ tad ṛṇaṃ deyam |
[180] na ca bhāryākṛtaṃ ṛṇaṃ kathaṃcit patyur ābhavet |

āpatkṛtād ṛte puṃsāṃ kuṭumbārtho hi vistaraḥ || (Kāt. 569)

ābhaved deyaṃ bhaved ity arthaḥ | patyur bhāryākṛtaṇadānaniṣedha ābhīrādivyatiriktaviśayaḥ
| tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2.48) |

gopaśauṇḍikaśailūśarajakavyādhayoṣitāṃ |
ṛṇaṃ dadyāt patis tāsāṃ yasmād vṛttis tadāśrayā ||

śailūṣo naṭaḥ | vṛttir jīvanam | gopādigrahaṇaṃ bhāryāyattajīvanānāṃ tailikādīnāṃ apy
upalakṣaṇam | “na yoṣit patiputrābhyāṃ” ity asyāpavādam āha **kātyāyanaḥ** (546) |

bhartrā putreṇa vā sārdham kevalam vātmanā kṛtam |
ṇam evamvidham deyam nānyathā tatkr̥tam striyā ||
bhartrā putreṇa sārdham gr̥hītam ṇam taylor abhāve deyam svayam gr̥hītam tu taylor bhāve
'pi deyam ity arthaḥ | **yājñavalkyo** 'pi (2. 49) |
pratipannam striyā deyam patyā vā saha yat kṛtam |
svayam kṛtam vā yad ṇam nānyat strī dātum arhati ||
pratipannam aham dāsyāmīty aṅgikṛtam | apratipannam api tad rikthagrahaṇe dātavyam | tathā
ca **kātyāyanah** (547) |
martukāmena yā bhartrā uktā deyam ṇam tvayā |
aprapannāpi sā dāpyā dhanam dadyāt sthitam striyā (-yām ?) ||
mātṛkr̥tamṇam putreṇa dātavyam | tathā ca **viṣṇuḥ** (6.35-36) “**paitṛkam avibhaktamātṛkam ca
vibhaktāś ca dāyānurūpam amśam**” iti | dadyur ity anuṣaṅgaḥ | mātur dauṣṭye 'pi nirdhanāyās
tasyā ṇam putreṇa dātavyam ity āha **nāradaḥ** (ṇadāna. 20) |
putriṇī tu samutsṛjya putram strī yānyam āśrayet |
tasyā ṇam haret sarvam niḥsvāyāḥ putra eva tu ||
[181] anyam bhartāram iti śeṣaḥ | tasyā eva sadhanatve viśeṣam āha **kātyāyanah** (574) |
bālaputrādhikārthā vā bhartāram yānyam āśritā |
āśritas tadṇam dadyād bālaputrāvidhiḥ smṛtaḥ ||
avibhaktadhanaiḥ kuṭumbapoṣaṇārtham yad ṇam kṛtam tat tad dānādhikāriṇi kuṭumbiny
asamnihite tadrikthaharaiḥ sarvair dātavyam | tathā ca **yājñavalkyah** (2.45) |
avibhaktaiḥ kuṭumbārthe yad ṇam tu kṛtam bhavet |
dadyus tad rikthinaḥ prete proṣite vā kuṭumbini ||
nārado 'pi (ṇadāna. 3) |
pitṛvyenāvibhaktena bhrātrā vā yad ṇam kṛtam |
mātrā vā kuṭumbārthe dadyus tat sarvarikthinaḥ ||
avibhaktadhanānām sarveṣām abhāve yas tiṣṭhati tenaiva sarvam ṇam dātavyam | tathā ca
viṣṇuḥ (6.34) “**avibhaktaiḥ kuṭumbārtham kṛtam ṇam yas tiṣṭhet sa dadyāt**” iti | etac ca
ṇapratidānam uttamaṇṣyābhāve tadrikthagrahaṇādhikāriṣu putrādiṣu kartavyam teṣām
abhāve tatsagotreṣu teṣām abhāve tadbandhuṣu mātulādiṣu kartavyam | tathā ca **nāradaḥ**
(ṇadāna. 112) |
brāhmaṇasya tu yad deyam sāvayasya na cāsti saḥ |
nivartayet sakulyeṣu tadabhāve 'sya bandhuṣu ||
brāhmaṇagrahaṇam uttamaṇṣopalakṣaṇam | **anvayah** putrasantatir duhitṛsantatiś ca | teṣām apy
abhāve yat kartavyam tad āha **sa eva** (NSm, ṇadāna. 113) |
yadā tu na sakulyāḥ syur na ca sambandhibāndhavāḥ |
tadā dadyād dvijebhyas tu teṣv asatsv apsu nikṣipet ||
prajāpatir api |
bandhvabhāve tu viprebhyo deyam kṣepyam jale 'pi vā |
jale kṣiptam tathāgnau ca dhanam syāt pāralaukikam ||
[182] agnau hutamiti śeṣaḥ | na tu kṣiptam ity asyānuṣaṅgaḥ | ata evokam **smṛtisaṅgrāhe** |
dravyam yat tv adhamāṇastham kvacid brāhmaṇagam bhavet |
sutādibrāhmaṇāntānām rikthabhājām asambhave ||
palāśasya palāśena juhuyān madhyamena tu |
yat kusīdam iti "prāsyed atha vāry eva tad dhanam || iti |

mantrasya homenaiva sambandho na jalaparakṣeṇa **gobhilakāt**: “**madhyamaparṇena juhuyād yat kusīdam**” iti **gobhilenā** (Gobhilaḥ 4.4.26) homasambandhenaiva smṛtatvāt | ayam vidhir nikṣepādīdravye ‘pi svāmyabhāve jñātavyaḥ samānanyāyatvāt |

iti śrīkodaṇḍaparaśurāmeti vyavahāravivekodūddyote
ṛṇādānākhyavyavahārapadanirūpaṇam || 16 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātma mahārājādhirājaśrī **madanasiṃhadevaviracite madanaratnapradīpe**
vyavahāravivekodūdyote ṛṇādānākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||16||

atha nikṣepākhyavyavahārapadanirūpaṇam |

tasya svarūpaṃ darśayati **nāradaḥ** (nikṣepa 1) |
svadravyaṃ yatra visrambhān nikṣipaty aviśaṅkitaḥ |
nikṣepo nāma tat proktaṃ vyavahārapadaṃ budhaiḥ ||
svadravyaṃ viśvāsāt puruṣāntare sthāpitaṃ nikṣepaḥ | ayam evāgaṇitadravyasthāpane upanidhir
ity ucyate | tathā coktaṃ **tenaiva** |
asaṃkhyātaṃ avijñātaṃ samudraṃ yaṃ nidhīyate |
taṃ jānīyād upanidhiṃ nikṣepaṃ gaṇitaṃ viduḥ ||
avijñātaśabdārtho vivṛto **br̥haspatinā** |
anākhyātaṃ vyavahitaṃ asaṃkhyātaṃ adarśitaṃ |
mudrāṅkitaṃ ca yad dattaṃ tad aupanidhikaṃ smṛtaṃ ||
vyavahitaṃ karaṇḍakādīsthitam ity arthaḥ | ata eva **yājñavalkyaḥ** (2.65) |
vāsanasthaṃ avijñātaṃ haste 'nyasya yad arpyate |
dravyaṃ tad aupanidhikaṃ pratideyaṃ tathaiva tat ||
[183] vāsanāṃ dravyādhārabhūtaṃ karaṇḍakādi | **hastagrahaṇam** upalakṣaṇam | ata evoktaṃ
nāradena (nikṣepa 5 .) |
nikṣipyate paragrhe tad aupanidhikaṃ smṛtaṃ |
ayam eva grāhakasyāsamakṣaṃ samarpito nyāsa ity ucyate | ata eva **br̥haspatiḥ** |
rājacaurārātibhayād dāyādānāṃ ca vañcanāt |
sthāpyate 'nyagrhe dravyaṃ nyāsaḥ sa parikīrtitaḥ ||
evaṃ ca gaṇitaṃ grāhakasya samakṣaṃ sthāpitaṃ nikṣepaḥ | agaṇitaṃ mudrāṅkitaṃ
samakṣasthāpitaṃ upanidhiḥ | gr̥hasvāmino 'samakṣaṃ gaṇitaṃ agaṇitaṃ vā tasminn āgata
evaitad dātavyam ity uktvānyasya tatputrāder haste dattaṃ nyāsa ity eteṣāṃ bhedaḥ |
nikṣepādeḥ punar dvaividhyam āha **nāradaḥ** (nikṣepa 6) |
sa punar dvividhaḥ proktaḥ sāksimān itaras tathā |
pratidānaṃ tathaivāsyā pratyayaḥ syād viparyaye ||
viparyaye viśaṃvāde | **pratyayo** divyam | nikṣepādīsthāpanaparakāram āha **manuḥ** (8. 179) |
kulaje vṛttasampanne dharmajñe satyavādini |
mahāpakṣe dhaniny ārye nikṣepaṃ nikṣiped budhaḥ ||
mahāpakṣe bahutarabandhuyukte | nikṣepagrahaṇam upalakṣaṇam | **br̥haspatiḥ** |
sthānaṃ gr̥haṃ gr̥hasthaṃ ca tadvarṇaṃ vividhān guṇān |

satyaṁ śaucaṁ bandhujanāṁ parīkṣya sthāpayen nidhim ||
nidhir upanidhiḥ | etad apy upalakṣaṇam | grāhakeṇa nikṣepādikaṁ samyag rakṣaṇīyam ity āha
brhaspatiḥ |
 sasākṣikaṁ rahodattaṁ dvividhaṁ samudāhṛtam |
 putravat paripālyam tad vinaśyaty anavekṣayā ||
 rakṣaṇārakṣaṇayoḥ phaladoṣau darśitau **tenaiva** |
 dadato yad bhavet puṇyaṁ hemakupyāmbarādikaṁ |
 tat syāt pālayato nyāsaṁ yathaiva śaraṇāgatam ||
[184] bhartṛdrohe yathā nāryāḥ puṁsaḥ putrasuhṛdvadhe |
 doṣo bhavet tathā nyāse bhakṣitopekṣite nṛṇām ||
 nyāsadravyaṁ na gr̥hṇīyāt tannāśas tv ayaśaskaraḥ |
 gr̥hītaṁ pālayet yatnāt sakṛd yācitam arpayet ||
 nyāsagrahaṇam upalakṣaṇam | grāhakeṇa yathā gr̥hītaṁ tathaiva pratyarpaṇīyam ity āha **sa eva** |
 sthāpitaṁ yena vidhinā yena yac ca yathāvidham |
 tathaiva tasya dātavyaṁ na deyaṁ pratyantare ||
pratyanantaraḥ sthāpakavyatiriktaḥ sthāpitadravyasvāmī tatputrādir iti | sthāpakenāpi yathā
 sthāpitaṁ tathaiva grāhyam ity āha **manuḥ** (8.180) |
 yo yathā nikṣiped dhaste yam arthaṁ yasya mānavaḥ |
 sa tathaiva grahītavyo yathā dāyas tathā grahaḥ ||
dāyo dānaṁ sthāpanam iti yāvat | kasmāccid bhayān nikṣepādithāpane tadbhayāvasthithikāle na
 grāhakeṇa pratidātavyam ity āha **kātyāyanaḥ** (601) |
 grāhyas tūpanidhiḥ kāle kālahīnaṁ tu varjayet |
 kālahīnaṁ dadad daṇḍaṁ dviguṇam ca pradāpyate ||
 bhayāpāye 'pi yācitam dātavyaṁ “**sakṛd yācitam arpayet**” iti **brhaspatinā** bhidhānāt |
 yācitasyādāne yat kartavyaṁ tad āha **nāradaḥ** |
 yācyamānas tu yo dātur nikṣepaṁ na prayacchati |
 daṇḍyaḥ sa rājño bhavati naṣṭe dāpyaś ca tatsamam ||
 naṣṭe daivato rājato veti śeṣaḥ | **yājñavalkyo** 'pi (20.66) |
 bhreṣaś cen mārgite 'datte dāpyo daṇḍaṁ ca tatsamam | iti |
mārgite yācite **adatte** sati yadi **bhreṣo** daivarājādikṛto nāśo bhavati tathāpi
 tadravyamūlyaparikalpanena dhanine grāhako **dāpyo** rājñe ca **tatsamaṁ daṇḍam** ity arthaḥ |
manur api (8.191) |
[185] yo nikṣepaṁ nārpayati yaś cānikṣipya yācate |
 tāv ubhau cauravac chāsyau dāpyau vā tatsamaṁ damam || iti |
cauravac chāsyau coravad daṇḍyau | upekṣātidoṣeṇa nikṣepādināśe yat kartavyaṁ tad āha
kātyāyanaḥ (594) |
 yasya doṣeṇa yat kiṁcid vinaśyeta mriyeta vā |
 tad dravyaṁ sodayaṁ dāpyo daivarājakṛtād vinā ||
sa eva (Kāt. 596) |
 nyāsādikaṁ paradavyaṁ prabhakṣitam upekṣitam |
 ajñānanāśitaṁ caiva yena dāpyaḥ sa eva tat ||
brhaspatiḥ |
 bhedenopekṣayā nyāsaṁ grahītā yadi nāśayet |
 yācyamāno na dadyād vā dāpyaṁ tat sodayaṁ bhavet ||
 atra **bhedenopekṣayeti** kathanam svīyadravyeṇa sahopekṣayā nāśe na savṛddhikadānam iti
 bodhanārtham | ata eva **vyāsaḥ** |

bhakṣite sodayaṃ dāpyaḥ samaṃ dāpya upekṣite |
 kiṃcid ūnaṃ pradāpyaḥ syād dravyaṃ ajñānanāśitam ||
kiṃcid ūnaṃ caturthāṃśanyūnaṃ iti **vijñāneśvarācāryaḥ** | yaḥ sthāpitaghanena bhogādikaṃ
 karoti taṃ pratyāha **yājñavalkyaḥ** (2.67) |
 ājīvan svecchayā daṇḍyo dāpyas taṃ cāpi sodayaṃ |
ājīvan bhogavṛddhyartham prayogādinopajīvan | **svecchayā** svāmyananujñayā | **nārado** 'pi
 (nikṣepa 8) |
 yatrārtham sādhayet tena nikṣeptur ananujñayā |
 tatrāpi daṇḍyaḥ sa bhavet taṃ ca sodayaṃ āvahet ||
 daṇḍaḥ sādhitadravyānusāreṇa | nikṣepavṛddhiś ca **kātyāyanena** (506) darśitā |
 nikṣepam vṛddhiśeṣam ca krayavikrayam eva ca |
 yācyamānaṃ na ced dadyād vardhate pañcakaṃ śatam || iti |
[186] nikṣepāpahartāraṃ praty āha **viṣṇuḥ** (5. 164): “**nikṣepāpahārī vṛddhisahitaṃ dhanam**
dhanikasya dāpyaḥ” | asya daṇḍam apy āha **manuḥ** (8.192) |
 nikṣepasyāpahartāraṃ tatsamaṃ dāpayed damam |
 tathopanidhihartāraṃ viśeṣeṇaiva pāṛthivaḥ ||
 nikṣepāpahnavat yat kartavyaṃ tad āha **vyāsaḥ** |
 nikṣepam nihnute yas tu naro bandhubalānvitaḥ |
 sākṣibhir vārthadivyena vibhāvyaṃ pratidāpyate ||
 asya daṇḍam āha **br̥haspatiḥ** |
 gr̥hītvāpahnute yatra sākṣibhiḥ śapathena vā |
 vibhāvya dāpayen nyāsaṃ tatsamaṃ vinayaṃ tathā ||
 sasākṣike nikṣepādaḥ sthāpakasya dauṣṭye sākṣibhyo yathāsthitaṃ artham avagatya rājñā sa
 daṇḍanīya ity āha **manuḥ** (8.194) |
 nikṣepo yaḥ kṛto yena yāvāṃś ca kulasamnidhau
 tāvān eva sa vijñeyo vibruvan daṇḍam arhati ||
kulaṃ sākṣivṛndam | asākṣike tu **br̥haspatir** āha |
 rahodatte nidhau yatra viśamvādaḥ prajāyate |
 vibhāvakaṃ tatra divyaṃ ubhayaḥ api ca smṛtam ||
ubhayaḥ madhye ekasyety arthaḥ | daivarājopaghāte gr̥hakasya na doṣa ity āha **br̥haspatiḥ** |
 daivarājopaghātena yadi tannāśam āpnuyāt |
 grahīṭṛdravyasahitaṃ tatra doṣo na vidyate ||
grahīṭṛdravyasahitaṃ ity upekṣādyabhāvaniścayārtham uktam | tena katham'cin
 nikṣepamātrasya nāśe pramāṇāntareṇopekṣādyabhāvaniścaye na gr̥hakasya doṣa ity avaseyam |
yājñavalkyo 'pi (2.66) |
[187] na dāpyo 'pahṛtaṃ tat tu rājadaivikataskaraiḥ |
daivikaṃ ca kiṃcid darśitaṃ **manunā** (8.189) |
 caurair hr̥taṃ jalenodham agninā dagdham eva ca |
 na dadyād yadi tasmāt svaṃ na saṃharati kiṃcana ||
 187
tasmāt nikṣepād yady alpam api dhanam **na saṃharati** na gr̥hṇāti tarhi na dadyād ity arthaḥ |
 yad yatra sthāpitasya rājacaupaplavādinā nāśaḥ sambhāvyaḥ iti jñātvā kaścit sthāpayati tadā
 tatra sthāpitasya yena kenāpi hetunā nāśe grahītā na dāpya ity āha **kātyāyanaḥ** (599) |
 jñātvā dravyaviyogaṃ tu dātā yatra vinikṣipet |
 sarvopāyavināśe 'pi grahītā naiva dāpyate ||
 sthāpayitur maraṇe pratyantare putrādaḥ tad deyam | ata eva **manuḥ** (8.186) |

svayam eva tu yo dadyān mṛtasya pratyantare |
 na sa rājñābhiyoktavyo na nikṣeptus tu bandhubhiḥ ||
svayam eva yācanam antareṇety arthaḥ | yācanam antareṇa dānam bhayādikālāpāye jñātavyam
 itarathā doṣāpatteḥ | pratyantārāṇām putrādīnām bahutve teṣāṃ sarveṣāṃ saṃnidhau
 dātavyam iti sūcanārtham na **nikṣepatṛbandhubhir abhiyoktavya** it yuktam | yadi grāhakaḥ
 svayam eva na dadāti tadā pratyantareṇa yatḥ āryam tad āha **sa eva** (MDh 8.187) |
 acchalenaiva cānviṣyet tam artham prītipūrvakam |
 vicārya tasya vā vṛttam sāmnaiva parisādhayet ||
anviṣyet avadhārayet | tatra **tasya vṛttam vicārya sāmnaiva vā parisādhayed** ity anena tasya
 durvṛttatve ṇādānaprakaraṇoktena bhayadarśanādyupāyāntareṇa sādhyed iti sūcitam | uktam
 vidhim yācitādiṣv atidiśati **yājñavalkyaḥ** (2. 67) |
 yācitānvāhitanyāsanikṣepādiṣv ayam vidhiḥ |
[188] yācitam vivāhātau śobhārtham anyasmād yācitvā samānītaṃ vastrālaṅkāradī |
anvāhitam idam amukena mayi sthāpitaṃ tvayā tasmai dātavyam ity uktvā grāhakeṇa
 puruṣāntarahaste sthāpitaṃ | yady api nyāsanikṣepayor vidhir upadiṣṭas tathāpi
yājñavalkyenopanidhāv evopadiṣṭo nānyatrety ucito 'tidesaḥ | **br̥haspatir** api |
 anvāhite yācitake śilpinyāse sabandhake |
 eṣa evodito dharmas tathā ca śaraṇāgate ||
śilpinyāse kuṇḍalādikaraṇāya svarṇakārādīhastanyastasuvārṇātau | **nārado** 'pi (nikṣepa 14) |
 eṣa eva vidhir dṛṣṭo yācitānvāhitādiṣu |
 śilpiśūpanidhau nyāse pratinyāse tathāiva ca ||
śilpiṣu śilpinyāse | **pratinyāse** mithaḥ kāryāpekṣayā tvadīyam etan mayā sthāpyate madīyam
 etat tvayā sthāpanīyam iti sthāpitaḥ | **nāradena** nikṣepa eva vidhyupadeśād upanidhinyāsayos
 tadatidesaḥ | atidesād ayācitasya śilpinyāsasya daivarājakṛte nāse svarṇakārādayas tam na dāpyā
 iti prāptau kvacid apavādam āha **kātyāyanaḥ** (603) |
 yaś ca saṃskriyate nyāso divasaiḥ pariniṣṭhitaiḥ |
 tad ūrdhvaṃ sthāpayaṃ chilpī dāpyo devād gate 'pi tam ||
 jīṃsasya vastrāder nairmalyādyartham rajakādīhaste samarpitasya avaghātādīnā nāse
 avaghātāder nairmalyādyarthatvena śilpidoṣābhāvān na tatra śilpī dāpyaḥ | nūtanātau tu
 śilpinyāse paṭutarāvaghātādīnā nāśasya śilpidoṣakṛtatvāt tanmūlyam dāpyaḥ | tad etad
 abhipretyoktam **tenaiva** (Kāt. 604) |
 nyāsadoṣād vināśaḥ syāc chilpinam tam na dāpayet |
 dāpayec chilpidoṣāt tat saṃskārārtham yad arpitam ||
 nejakahaste prakṣālanārtham datte vastre tena nāśite tanmūlyam kiyad grāhyam ity apekṣāyām
 āha **nāradaḥ** (krītā 8-9) |
[189] mūlyāṣṭabhāgo hīyeta sakṛd dhautasya vāsasaḥ |
 dviḥ pādas tris tṛtīyāṃśaś caturdhaute 'rdham eva ca ||
 ardhakṣayāt tu parataḥ pādāṃśāpacayaḥ kramāt |
 sakṛddhautasya nāse 'ṣṭamāṃśanyūnam tanmūlyam grāhyam dvirdhaute caturthāṃśanyūnam |
 evam uttaratrāpi yoḥyam | śilpinaḥ śilpinyāsoḥpabhogātau danḍyatām āha **yājñavalkyaḥ** (2.238)
 vasānas trīn pañān danḍyo nejakas tu parāṃśukam |
 vikrayāvakrayādhānayācīteṣu pañān daśa ||
nejako vastraprakṣālakāḥ | **avakrayaḥ** kasmāccid bhāṭakam gr̥hītvā tasyopabhogārtham
 kālakṛptim vidhāya samarpaṇam | **ādhānam** bandhakīkaraṇam | **yācitam** svasuhṛdbhyo
 yācitatvena dānam | rajakena vastrāṇām prakṣālanam pāṣāṇe na kāryam kim tu ślakṣaṇe śālmale

phalake na ca teṣāṃ vyatyāsaḥ kāryo na ca rātrau tāni gr̥he sthāpanīyāni | tathā ca **manuḥ** (8.396) |

śālmale phalake ślakṣaṇe nijyād vāsāṃsi nejakah |

na ca vāsāṃsi vāsobhir nirharen na ca vāsayet |

vastrādyartham kuvindādihaste samarpitam yat tantvādikam khaṇḍapaṭādyavasthāyām naṣṭam paripūrṇadaśāyām vā kuvindādīnā samarpyamāṇam svāminā na gr̥hītam paścān naṣṭam tatra viṣaye viśeṣam āha **sa eva** (Kāt. 605) |

svalpenāpi ca yat karma naṣṭam ced bhṛtakasya tat |

paryāptam ditsatas tasya vīnaśyeta tad agr̥hṇataḥ ||

yat karma vastranirmāṇādī **svalpenāpi** prāntavānādīnāpi vikalaṃ **naṣṭam ced bhṛtakasya** śilpina eva ca tan naṣṭam punar vetanagrahaṇam antareṇaiva vānādikriyām kuryād ity arthaḥ | yadi svāmī tantvādikam nārpayati tadā punar vānādyabhāve 'pi śilpine dattam bhṛtim sa na labhate | **paryāptam** paripūrṇam vastrādikam **ditsatas tasya** bhṛtakasya hastād dīyamānam **agr̥hṇataḥ** svāminas tat paryāptam naśyatīty arthaḥ | evam cātra bhṛtako naṣṭam na dāpya iti paryavasito **[190]** 'rthaḥ | kalkādinirmāṇārtham suvarṇakārādihaste dattāni yāni suvarṇādīni teṣu suvarṇam yatparimāṇakam dattam tatparimāṇaka eva suvarṇavikārah śilpino grāhyaḥ | rajatādivikārās tu kiṃcinnyūnā grāhyāḥ | kambalādayas tu ūrṇādyapekṣayā kiṃcidadhikā grāhyāḥ | yady evam śilpī na dadāti tadā rājñaiva dāpyo daṇḍanīyaś ca | tad etat sarvam abhipretya suvarṇe sāmyam itaratra vṛddhikṣayayor iyattam ca darśayati **yājñavalkyaḥ** (2.178 - 180) |

agnau suvarṇam akṣīṇam rajate dvipalaṃ śate |

aṣṭau trapuṇi sīse ca tāmre pañca daśāyasi ||

śate daśapalā vṛddhir aurnākārpāsasautrike |

madhye pañcapalā vṛddhiḥ sūkṣme tu tripalā matā ||

kārmike romabandhe ca trimśadbhāgaḥ kṣayo mataḥ |

na kṣayo na ca vṛddhiś ca kauśeye valkaḥ ca ||

agnau pratāpyamānam iti śeṣaḥ | śatapale rajate pratāpyamāne paladvayam | trapuṇi sīse ca palāṣṭakam | tāmre palapañcakam lohe paladaśakam kṣīyata ity arthaḥ | kāmśyasya traputāmraprabhavatvāt tadanusāreṇa kṣayaḥ kalpanīya iti pṛthak noktaḥ | sthūleṣūrnākārpāsasūtṛeṣu śatapaleṣu daśapalakam | anatisūkṣmeṣu pañcakam sūkṣmeṣu palatrayam vardhata ity arthaḥ | etad aprakṣālitavastraviṣayam iti **vijñāneśvarācāryaḥ** | **kārmikam** citreṇa karmaṇā nirmitam yatra nirmite paṭe svastikādikam citrasūtraiḥ kriyate tad ity arthaḥ | yatra prāvārāḍau romāṇi badhyante sa **romabandhaḥ** | anayoḥ sūtrāpekṣayā trimśamsasya kṣaya ity arthaḥ | yācitakaviṣaye viśeṣam āha **sa eva** (Kāt. 606) |

yadi tat kāryam uddīśya kalam pariniyamya vā |

yācito 'rdhakṛte tasminn aprāpte na tu dāpyate ||

yad dīrghakālaniṣpādyam **kāryam tad uddīśya** samvatsaraparyantam dīyatam ity evam **kalam pariniyamya** yācite kāryam adhye pariniyamitakālam adhye vā **[191]** pratiyācyamāno yācitakam na dadāti yadi tadā sodayam na dāpyaḥ kiṃ tu kārye kṛte pariniyamitakālātyaye yācitakamātram dadyād ity arthaḥ | yadi kāryānantam uktakālātyaye vā na dadāti tadā daivādīnā nāśe tanmūlyam dātavyam ity āha **sa eva** (Kāt. 607) |

prāptakāle kṛte kārye na dadyād yācito 'pi tat |

tasmin naṣṭe hṛte vāpi grahītā mūlyam āvahet ||

kvacit pariniyatakālam adhye kāryam adhye 'pi yācitakadānam āha **sa eva** (Kāt. 609) |

atha kāryavipattis tu tasyaiva svāmīno bhavet |

aprāpte 'pi sa kāle tu dāpyas tv ardhakṛte 'pi tat ||

yadi yācitakāpratidāne tatsvāmikāryanaśas tadā dadyād ity arthaḥ | yācitakādāne yat kartavyam tad āha **sa eva** (Kāt. 610) |

yo yācitakam ādāya na dadyāt pratiyācitah |

sa nigrhya balād dāpyo daṇḍyaś ca na dadāti yah ||

sa **balān nigrhya dāpyo** dānonmukhīkartavyah | evam api **yo na dadāti sa daṇḍyaś cety** arthaḥ |

**iti śrīkodaṇḍaparaśurāmeti vyavahāravivekodyote
nikṣepākhyavyavahārapadanirūpaṇam || 17 ||**

***Possible reading of the defective text:*

**śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātma mahārājādhirājaśrīmadanasimhadevaviracite madanaratnapradīpe
vyavahāravivekodyote nikṣepākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||17||**

athāsvāmivikrayākhyavyavahārapadanirūpaṇam |

tasya svarūpaṁ darśayati **nāradaḥ** (asvāmi. 1) |

nikṣiptam vā paradravyam naṣṭam labdhvāpahṛtya vā |

vikrīyate 'samakṣam yat sa jñeyo 'svāmivikrayah ||

nikṣiptagrahaṇam yācitādīnām apy upalakṣaṇam | **asamakṣam** svāmīna iti śeṣah | ata eva **vyāsaḥ** |

yācitānvāhitanyāsam hṛtvā vānyasya yad dhanam |

vikrīyate svāmyabhāve sa jñeyo s'vāmivikrayah ||

[192] svāmyabhāve svāmyasamnidhāne | atra vikrayagrahaṇam dānabandhakayor apy upalakṣaṇam | ata eva tayoṛ api nivartyatvam āha **kātyāyanaḥ** (612) |

asvāmi vikrayam dānam ādhiṁ vā vinivartayet |

asvāmi iti pṛthakpadam | **asvāmi** svāmīsamnidhānarahitam | liṅgavyatyayaś chāndasaḥ | atha vā

asvāmivikrayam asvāmīnā kṛtam vikrayam | asminpakṣe dānādhyor api tatsāhacaryād

asvāmīkṛtatvam draṣṭavyam | ata eva **yamaḥ** |

asvāmīnā kṛto yas tu dāyo vikraya eva vā |

akṛtaḥ sa tu vijñeyo vyavahāreṣu nityaśah ||

dāyo dānam | asvāmīnaṁ darśayati **bṛhaspatiḥ** |

nikṣepānvāhitanyāsaḥṛtayācitakabandhakam |

upāṁśu yena vikrītam asvāmī so 'bhīdhīyate ||

nikṣepādigrahaṇam pranaṣṭādhigatādirūpasyāpi paradravyasyopalakṣaṇam | ata eva **manuḥ** (8.197) |

vikrīṇīte parasya svaṁ yo 'svāmī svāmyasamnidhānataḥ | iti |

upāṁśu aprakāśam | etac copalakṣaṇam | yataḥ prakāṣatayā nikṣepādikaṁ paradravyam yena

vikrītam so 'py asvāmī | asvāmīnā vikrītam yatsamīpe dṛṣṭam tatsakāśāt svāmīnā grāhyam |

tathā ca **nāradaḥ** (asvāmi. 2) |

dravyam asvāmīvikrītam prāpya svāmī tad āpnuyāt |

yājñavalkyo 'pi (2.168) |

svaṁ labhetānyavikṛtaṁ kretur doṣo 'prakāśite |
 hīnād raho hīnamūlye velāhīne ca taskaraḥ ||
aparakāśite gopite kraye **kretur doṣo** bhavati | **hīnāt** taddhanāgamopāyarahitāt kraye **rahasi**
 ekānte vā kraye **hīnamūlye** alpamūlyena vā kraye **velāhīne** rātryādikṛte vā kraye kretā
 taskaravad daṇḍya ity arthaḥ | [193] svāminā taddhanasya grahaṇaṁ rājānaṁ jñāpayitvaiva
 kartavyam itarathā taskarapracchādakatvena sa daṇḍya ity āha **sa eva** (YDh. 2.172) |
 hṛtaṁ pranaṣtaṁ yo dravyaṁ parahastād avāpnuyāt |
 anivedya nṛpe daṇḍyaḥ sa tu ṣaṇṇavatiṁ paṇān |
 svāminā kretuḥ samīpe svadravyasattvam avadhārya rājānaṁ jñāpayitvā rājapuruṣaiḥ sa
 grāhayitavyaḥ | rājño rājapuruṣāṇāṁ ca dūrād avasthitau tu vijñāpanakālāt prāk
 palāyanādīśāṅkāyāṁ svayam eva grhītvā sa samarpaṇīya ity āha **sa eva** (YDh. 2.169) |
 naṣṭāpahṛtaṁ āsādyā hartāraṁ grāhayen naram |
 deśakālātīpattau ca grhītvā svayam arpayet ||
 hartṛśabdenātra kretā vivakṣita iti **vijñāneśvarācāryaḥ** | “**kretur doṣo 'prakāśita**” ityādinā
yājñavalkyenoktam arthaṁ **viṣṇur** apy āha (5.159 - 161) |
 ajñānataḥ prakāśaṁ yaḥ paradravyaṁ krīṇīyāt tatrāsyādoṣaḥ svāmī dravyam
 avāpnuyād yady aprakāśaṁ hīnamūlyam vā krīṇīyāt tadā kretā vikretā vā
 coravac chāsyāḥ | iti |
ajñānataḥ vikretur aprakāśavikrayādyabhāvād asvāmitvam ajñātvā | aprakāśakrayātau tu
 tathāvidhavikrayasya vikretrasvāmibodhakatvāt tajjñānam astīti duṣṭatvāt kretāpi daṇḍya ity
 arthaḥ | **nārado** ‘pi (asvāmi0 2) |
 prakāśataḥ krayaḥ śuddhaḥ kretuḥ steyaṁ rahaḥ krayāt |
br̥haspatir api |
 yena krītaṁ tu mūlyena prāg rājñe viniveditam |
 na tatra vidyate doṣaḥ stenaḥ syād upavikrayāt ||
 alpamūlyenāpi krīyamānaṁ krayāt prāk prakatīkṛtaṁ na doṣāpādakam ity arthaḥ |
upavikrayaśabdārthaṁ svayam evāha |
 antargrhe bahirgrāmān niśāyām asato janāt |
 hīnamūlyam ca yat krītaṁ jñeyo 'sāv upavikrayaḥ ||
[194] asato janāt caṇḍālādijanāt | asadgrahaṇaṁ dāsādīnām upalakṣaṇam | ata eva **nāradaḥ**
 (asvāmi . 3) |
 asvāmyanumatād dāsādasataś ca janād rahaḥ |
 hīnamūlyam avelāyām krīṇaṁs taddoṣabhāg bhavet ||
asvāmyanumatāt svāmyanumatirahitāt | **dāsagrahaṇam** asvatantrāṇāṁ bālādīnām upalakṣaṇam
 | naṣṭadhanasvāminā kretāraṁ rājasabhāṁ prāpaya taddhane svasvatvaprapākam
 dāyapratigrahādikaṁ sākṣibhāṣaṇena sādhanīyam | itarathā sa daṇḍyaḥ | tathā ca **kātyāyanaḥ**
 (613) |
 abhiyoktā dhanam kuryāt prathamam jñātibhiḥ svakam |
jñātibhiḥ sākṣibhūtair iti śeṣaḥ | **sa eva** (Kāt. 620) |
 yadi svaṁ naiva kurute jñātibhir nāṣṭiko dhanam |
 prasaṅgavinivṛtyartham cauravad daṇḍam arhati ||
nāṣṭiko naṣṭadhanasvāmī | prasaṅgo svatvasaṁdehaḥ | **yājñavalkyo** 'pi (2.171) |
 āgamenopabhogena naṣṭaṁ bhāvyam ato 'nyathā |
 pañcabandho damas tasya rājñe tenāvibhāvite ||
pañcabandhaḥ naṣṭadravyasya pañcamāṁśasamāno daṇḍaḥ | **vyāso** 'pi |
 vādī cen mārgitam dravyam sākṣibhir na vibhāvayet |

dāpyaḥ syād dviguṇaṁ daṇḍaṁ kretā tad dravyam arhati || iti |
sākṣibhir ity upādānam asvāmivikrayavivāde | svatvasādhane pramāṇāntaranivṛttiyartham | atra
daṇḍabhedo 'parādhālpātvanamahattvānusāreṇa vyavasthāpanīyaḥ | svatvahetavas tv
anumānanirūpaṇe darśitāḥ | nāṣṭikena svatvasāadhanānantaraṁ
svatvanivṛttihetubhūtaḍānavikrayādyabhāvo 'pi sādhanīyaḥ | tathā ca **kātyāyanah** (614) |
nāṣṭikas tu prakurvīta tad dhanam jñātibhiḥ svakam |
adattatyaktavikrītaṁ kṛtvā svam labhate dhanam ||
[195] dattaṁ kasmaicit sampradānabhūtāya vidhyuktaprakāreṇa dattam | tyaktaṁ
pāriṭoṣikādirūpeṇa dattam | rājapuruṣair ānītena kretrā yataḥ krītaṁ sa darśanīya ity āha
brhaspatiḥ |
pūrvasvāmī tu tad dravyam yad āgatya vicārayet |
tatra mūlaṁ darśanīyaṁ kretuḥ śuddhis tato bhavet ||
mūlaṁ vikretā | **śuddhir** abhiyojyatvanivṛttiḥ | ata eva **vyāsaḥ** |
mūle samāhṛte kretā nābhīyojyaḥ kathamcana |
mūlena saha vādas tu nāṣṭikasya vidhīyate ||
samāhṛte asmān mayā krītam iti nirdiṣṭe | **yājñavalkyo** 'pi (2.170) |
vikretur darśanāc chuddhiḥ svāmī dravyam nṛpo damam |
kretā mūlyam avāpnoti tasmād yas tasya vikrayī ||
atra **svāmī dravyam** ity abhidhānam vikretā nāṣṭikena saha yadi vivādaṁ na kuryād yadi vā
kṛte vivāde parājayī syāt tadā nāṣṭikasya svāmitvam avadhāritam iti nāṣṭikādibhyo
vikrītadravyādīni dātavyāni nānyatheti sūcanārtham | ata eva **brhaspatiḥ** |
vikretā darśito yatra hīyate vyavahārataḥ |
kretre rājñe mūlyadaṇḍau pradadyāt svāmine dhanam ||
yadi vikretā deśāntare tiṣṭhati tadā tadānayanārtham mārgānurūpaḥ kālo deya ity āha
kātyāyanah (615) |
mūlānayanakālaś ca tatra deyo 'dhvasamkhyayā |
yadā tu kālavilambenāpi na mūlaṁ darśayitum śaktas tadā krayam sākṣibhiḥ sādhayet | tathā
coktaṁ **tenaiva** (Kāt. 618) |
asamāhāryamūlas tu krayam eva viśodhayet |
viśodhite kraye rājñā vaktavyaḥ sa na kiṁcana ||
kraye viśodhite sākṣibhāṣaṇena prakāśite sati **rājñā na kiṁcana vaktavyo** na daṇḍya ity
arthah | yat tu tenaiva (Kāt. 613) |
[196] abhiyoktā dhanam kuryāt prathamam jñātibhiḥ svakam |
paścād ātmaviśuddhyartham krayam kretā svabandhubhiḥ || iti
abhiyoktrā svatve sādHITE pañcāt kretrā krayasāadhanam kartavyam ity uktaṁ
tadasamāhāryamūlas tv ity asmād eva vacanān mūladarśanābhāve veditavyam | kretrā kraye
sādHITE 'pi krītam dravyam nāṣṭiko gṛhṇīyāt | tathā ca **manuḥ** (8. 202) |
atha mūlam anāhārya prakāśakrayasodhitam |
adaṇḍyo mucyate rājñā nāṣṭiko labhate dhanam ||
anāhārya anānīya | **prakāśakrayasodhitam** dhanam nāṣṭiko labhate kretā tv adaṇḍyo bhūtvā
rājñāvarodhān mucyata ity arthaḥ | yat tu,
vaṇigvīthīparigataṁ vijñātaṁ rājapūruṣaiḥ |
divā gṛhītaṁ yat kretrā sa śuddho labhate dhanam || iti
marīcivacanam, yac ca,
vikrayād yo dhanam kiṁcid gṛhṇīyāt kulasamnidhau |
krayeṇa sa viśuddham hi nyāyato labhate dhanam ||

iti **manu**vacanaṃ (8. 201), tan nāṣṭikasvatvasādhanaḥbhāvaviṣayaṃ | krayasādhanam sākṣiṇaiva kartavyam ity āha **kātyāyanaḥ** (616) |

prakāśam ca svayaṃ kuryāt sādhubhir jñātibhiḥ svakaiḥ |
na tatrānyā kriyā proktā daivikī na ca mānuṣī ||

kretrā mūlopasthāpanakrayasādhanayor akarane rājñā yat kartavyam tad āha **sa eva** (Kāt. 619) |

anupasthāpayan mūlam krayam vāpy avīśodhayan |
yathābhiyogam dhanine dhanam dāpyo damam ca saḥ ||

kretā mūlopasthāpanam pratijñāya tad akṛtvā krayam sādhaiṣyāmīty abhidhānena krayasādhanama ṅgīkuryād ity āha **sa eva** (Kāt. 617) |

[197] yadā mūlam upanyasya punar vādī krayam vadet |
āharen mūlam evāsau na krayeṇa prayojanam ||

yadā tu nāṣṭikasya tu sphuṭasvatvasādhakam pramāṇam nāsti kretuś ca krayasādhakam pramāṇam nāsti tadā tayoh sādhutvādyapekṣayā vipratipativīṣayam dhanam sāmyena nyūnādhikabhāvena vā vibhajya etāvat tavaitāvat taveti nirṇayam kuryād ity āha **bṛhaspatiḥ** |

pramāṇahīnavāde tu puruṣāpekṣayā nṛpaḥ |
samanyūnādhikatvena svayaṃ kuryād vinirṇayam ||

pramāṇahīnavāde tv ity etad apy asvāmivikrayākhye vivāde sākṣivyatiriktapramāṇābhāvasya jñāpakam divyāṅgīkaraṇe pramāṇahīnatāyā asambhavāt | kvacit sapramāṇake 'pi vivāde kretrnāṣṭikayoh sāmyena vibhajya taddhanasya grahaṇam āha **sa eva** (Kāt. 621-622) |

vaṇigvīthīparigatam vijñātam rājapūruṣaiḥ |
avijñātāśrayāt kṛtam vikretā yatra vā mṛtaḥ ||
svāmī dattvārdhamūlyam tu pragṛhṇīta svakam dhanam |

vaṇigvīthīparigatam vaṇigvīthyām prāptam | anena rahaḥkrayābhāvo darśitaḥ | **vijñātam rājapūruṣair** ity aprakāśakriyābhāvo darśitaḥ | **avijñātāśrayāt** avijñātasthānakāt | yad rahaḥkrayādirahitam sadavijñātāśrayāt kṛtam mṛtavikretṛkam vā tadardhamūlyam dattvā grāhyam ity arthaḥ | ubhayor ardhahānau kāraṇam āha **sa eva** (Kāt. 622-23) |

ardham dvayor api hṛtam tatra syād vyavahārataḥ |
avijñātakrayo doṣas tathā cāparipālanam |
etad dvayam samākhyātam dravyahānikaram budhaiḥ ||

hṛtam nāṣitam **vyavahārataḥ** svāparādhāt | **avijñātakrayaḥ** avijñātasthānakāt krayaḥ | **aparipālanam** arakṣaṇam upekṣeti yāvat | **marīcīr** api |

avijñātaniveśatvād yatra mūlyam na labhyate |
hānis tatra samā kalpyā kretrnāṣṭikayor dvayoh ||

yathā asvāmīno vikretur daṇḍyatvam tathāsvāmīnaḥ svāmyanumatim antareṇopabhoktur api daṇḍyatvam āha **nāradaḥ** |

uddiṣṭam eva bhoktavyam strī paśur vasudhāpi vā |
anarpitam tu yo bhuṅkte bhuktabhogam pradāpayet ||
anuddiṣṭam tu yad dravyam vāsaḥkṣetragrāhikam |
svabalenaiva bhuñjānaś cauravad daṇḍam arhati ||
anaḍvāham tathā dhenum nāvam vāhyam tathaiva ca |
anirdiṣṭam tu bhuñjāno dadyāt paṇacatuṣṭayam ||
dāsī naukā tathā dhuryo bandhakam nopabhujyate |
upabhoktā tu yad dravyam paṇyenaiva viśodhayet ||
divase dvipaṇam dāsīm dhenum aṣṭapaṇam tathā |
trayodaśa tv anaḍvāham aśvam bhūmim ca ṣoḍaśa ||
naukām aśvāmś ca dhenum ca lāṅgalam kārmikasya ca |

balātkāreṇa yo bhuṅkte dāpyaś cāṣṭaguṇaṁ dine ||
 ulūkhale paṇārdhaṁ tu musalasya paṇadvayam |
 śūrpasya ca paṇārdhaṁ tu jāiminir munir abravīt ||
paṇyena paṇasamūhena | atraiko dhenusābdo gām ācaṣṭe 'paro dogdhrīm mahiṣyādikām |
kārmikasya karmopajīvinah ||
 yad avijñātasvāmikam apahr̥taṁ naṣṭaṁ vā kathamcid rājapuruṣaiḥ prāptaṁ rājñe
 samapartyate tatsvāmī varṣamadhye samāgataḥ svatvasādhanaṁ kṛtvā rājñah sakāśād gr̥hīyād
 ity āha **yājñavalkyaḥ** (2.173) |
 śaulkikaiḥ sthānapālair vā naṣṭāpahṛtaṁ āhṛtaṁ |
 arvāk saṁvatsarāt svāmī hareta parato nṛpaḥ || iti |
[199] yat tu abdatrayamadhye samāgataḥ svāmī gr̥hṇīyād ityarthapratipādakaṁ
 praṇaṣṭasvāmikaṁ dravyaṁ rājā tryabdam nidhāpayet |
 arvāk tryabdād dharet svāmī parato nṛpatir haret |
 iti **manu**vacanaṁ (8.30) tac chrutavṛttasampannabrāhmaṇaviṣayam | rājapuruṣāpahṛtaṁ
 dravyaṁ rājñā yo 'sya svāmī sa samāgatya gr̥hṇātv iti bahujanasaṁmakṣam udghoṣya,
 sthāpanīyam ity āha **gautamaḥ** (10.36-37): “**praṇaṣṭasvāmikam adhigamya rājñe prabrūyur**
vikhyāpya saṁvatsaraṁ rājñā rakṣyam” iti | dhanasvāmī tad dhanam gr̥hṇan rājñe
 rakṣaṇanimittaṁ bhṛtītena tṛtīyadvitīyaprathamavarṣeṣu krameṇa taddhanād
 dvādaśāmsādaśāmsāṣaḍaṁśān dadyād ity āha **manuḥ** (8.33) |
 ādadītātha ṣaḍbhāgaṁ praṇaṣṭādhigatān nṛpaḥ |
 daśamaṁ dvādaśaṁ vāpi satāṁ dharmam anusmaran || iti |
ṣaḍbhāgaḥ ṣaṣṭho bhāgaḥ | vṛttau saṁkhyāśabdānām pūraṇārthatvam iṣyate iti vacanāt |
 dravyaviśeṣasyāpavādam āha **yājñavalkyaḥ** (2.174) |
 paṇān ekaśaphe dadyāc caturaḥ pañca mānuṣe |
 mahiṣoṣṭragavām dvau dvau pādam pādam ajāvike ||
ekaśaphe aśvādu | **pādaḥ** pañacaturthāmsaḥ | **aje** chāge pādam dadyād avau meṣe ca pādam
 dadyād ity arthaḥ |

iti śrīkodaṇḍaparaśurāmeti ... vyavahāravivekoddyote
 'svāmivikrayākhyavyavahārapadanirūpaṇam || 18 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
 śaktisimhātma mahārājādhirājaśrī **madanasimhadevaviracite madanaratnapradīpe**
 vyavahāravivekoddyote 'svāmivikrayākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||18||

atha sambhūyasamutthānākhyavyavahārapadanirūpaṇam |

tatra tatsvarūpam āha **nāradaḥ** (sambhūya. 1) |
 vaṇikprabhṛtayo yatra karma sambhūya kurvate |
 tat sambhūyasamutthānaṁ vyavahārapadaṁ smṛtaṁ ||
prabhṛtiśābdād ṛtvikkarṣakaśilpinartakacaurāṇām grahaṇam | saha vaṇijyādikarmakaraṇe
 yādṛśā adhikāriṇas tān darśayati **brhaspatiḥ** |

kulīnadakṣāṇalasaiḥ prājñair nāṇakavedibhiḥ |
 āyavyayajñaiḥ śucibhiḥ sūraiḥ kuryāt saha kriyām ||
[200] kriyām vāṇijyakraṭukṣīśilpasanḡtasteyarūpām | nāṇakajñānavatām vāṇijyāyām
 adhikārah kratau prājñānām kulīnānām śucinām cādhikārah kṣṣau cāyavyayajñānām
 śilpakriyāyām sanḡtakriyāyām ca prājñānām steyakriyāyām sūrānām adhikārah |
 dakṣatvāṇalasatve sarvādhikārivišeṣaṇe | dakṣāṇalasagrahaṇām sabhāgyavyādhyapīḍitānām apy
 upalakṣaṇam | nāṇakavedigrahaṇām mūladhanavatām apy upalakṣaṇam | ata eva (vā ?)
 dakṣālasān pratiṣedhatā **tena** mandabhāgyādayo 'pi pratiṣiddhāḥ |
 aśaktālasarogārtamandabhāgyanirāśrayāḥ |
 vāṇijyādyāḥ sahaitais tu na kartavyā budhaiḥ kriyāḥ ||
nirāśrayāḥ mūladhanarahitāḥ | mūladhanānāśānusāreṇa lābhādayaḥ parikalpanīyā ity āha
nāradaḥ |
 samo 'tirikto hīno vā tatrāmśo yasya yādṛśaḥ |
 kṣayavyayau tathā vṛddhis tatra tasya tathāvidhāḥ ||
br̥haspatir api |
 prayogaṁ kurvate ye tu hemadhānyarasādinā |
 samanyūnādhikair amśair lābhas teṣāṁ tathāvidhāḥ ||
 samo nyūno 'dhiko vāmśo yena kṣiptas tathaiva saḥ |
 vyayam dadyāt karma kuryāl lābham gṛhṇīta caiva hi ||
 guṇapradhānabhāvaparyālocanayā asyaiko bhāgo 'sya bhāgadvyayam iti yadi sarvaiḥ samayaḥ
 kṛtas tadā tadanusāreṇa kṣatilābhau kalpanīyāv ity āha **yājñavalkyaḥ** (2. 259) |
 samavāyena vāṇijām lābhārtham karma kurvatām |
 lābhālābhau yathādravyam yathā vā samvidā kṛtau ||
 sambhūyakāribhir yat kartavyam tad āha **nāradaḥ** (sambhūya. 4) |
 bhāṇḍapiṇḍavyayoddhārabhārasārānvavekṣaṇam |
 kuryus te 'vyabhicāreṇa samaye sve vyavasthitāḥ ||
vyāso 'pi |
 samakṣam asamakṣam vāvañcayantaḥ parasparam |
 nānāpaṇyānusārās te prakuryuḥ krayavikrayau |
 agopayanto bhāṇḍāni dadyuḥ śulkaṁ ca te 'dhvani |
 anyathā dviguṇam dāpyāḥ śulkasthānād bahiḥ sthitāḥ ||
 ekasyāpi sarvasyānumatau kāryatvam āha **br̥haspatiḥ** |
 bahūnām sammato yas tu dadyād eko dhanam narah |
 karaṇam kārayed vāpi sarvair eva kṛtam bhavet ||
 karaṇam lekhyādikam | eteṣāṁ mitho vivāde nirṇayopāyam āha **sa eva** |
 parīkṣakāḥ sāksīṇas ca ta evoktāḥ parasparam |
 samdigdhe 'rthe vañcanāyām na ced vidveṣasaṁyutāḥ ||
 vidveṣasaṁyutatve śapathair nirṇayaḥ kartavya ity āha **sa eva** |
 yaḥ kaścīd vañcakas teṣāṁ vijñātaḥ krayavikraye |
 śapathaiḥ so 'pi śodhyaḥ syāt sarvavāde 'py ayam vidhiḥ ||
sarvavāde 'pi vañcanavyatiriktavāde 'pi | vañcakatvaniścaye vañcako lābham adattvā
 dūrīkartavya ity āha **yājñavalkyaḥ** (2. 265) |
 jihmam tyajeyur nirlābham aśakto 'nyena kārayet |
jihmam vañcakam | yas tu sambhūyakāriṣu bhāṇḍāvekṣaṇādi svīyam kārya kartum asamarthaḥ
 sa svakāryam anyena kenacin niyuktena puruṣeṇa kārayed ity **aśato** 'nyena **kārayed** ity
 asyārthaḥ | yadi tv eteṣu kaścīd itarapratīṣiddhakaraṇena tadananuññātakaraṇena vā

avadhānarāhityena vā kimcin nāśayati tadā sa tat paṇyam dadyāt | yas tu teṣāṁ madhye
corarājādikṛtād bhayāt paṇyam rakṣati rakṣitasya paṇasya daśamāṁśam tasmai dattvāvaśiṣṭam
sarvair grāhyam | tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2.260) |

pratiśiddham anādiṣṭam pramādād yac ca nāśitam |
sa tad dadyād viplavāc ca rakṣitā daśamāṁśabhāk ||

[202] anādiṣṭam ananujñātam | **br̥haspatir** api |

anirdiṣṭo vāryamāṇaḥ pramādād yaś ca nāśayet |
tenaiva tad bhaved deyaṁ sarveṣāṁ samavāyinām ||
rājadaivabhayād yas tu svaśaktyā paripālayet |
tasyāṁśam daśamaṁ dattvā gr̥hṇīyus te 'mśato 'param ||

yaḥ sambhūyakāriṣv adhamarṇādibhyaḥ pratiyācanādinā sādharmaṇaṁ dravyaṁ sādhayatsu taiḥ
saha na sādhayati tasmai lābho na deya ity āha **br̥haspatiḥ** |

samavetais tu yad dattaṁ prārthanīyaṁ tathaiva tat |
na yācate ca yaḥ kaścil lābhāt sa parihīyate ||

yācanagrahaṇaṁ yena yat karma svāṁśānurūpaṁ kartavyaṁ tasyāpy upalakṣaṇam | tataś ca
tatkarmākaraṇe 'pi lābhahānir bhavatīti jñātavyam ity uktam **smṛticandrikāyām** |

daivarājakṛtāyām hānau sarveṣāṁ apy aṁśānusāreṇa sā parikalpanīyā | tathā coktaṁ **tenaiva** |
kṣayahānir yadā tatra daivarājakṛtā bhavet |

sarveṣāṁ eva sā proktā kalpanīyā yathāṁśataḥ ||

kṣayahāniḥ kṣayarūpā hāniḥ tadrūpacayārtho (tadupacayārtho ?) yo vyayas tadrūpā |

sambhūyakāribhir ṛtvigbhir yat kartavyaṁ tad āha **manuḥ** |

ṛtvijaḥ samavetās tu yathā satre nimantritāḥ |
kuryur yathārhaṁ tat karma gr̥hṇīyur dakṣiṇās tathā ||

satraśabdenātra yajñamātraṁ gr̥hyate na tu bahuyajamānakaḥ satrākhyo yāgaviśeṣaḥ | tatra
yajamānānām eva hotrādikarmakāritvena dakṣiṇārhanām ṛtvijām abhāvāt | ṛtvigbhir dakṣiṇā
vibhajya grāhyety āha **sa eva** (manu 8.211) |

sambhūya svāni karmāṇi kurvadbhir iha mānavaiḥ |
anena kramayogena kartavyāṁśaprakalpanā ||

svāni karmāṇi yajamānavyatiriktāni hautrādīni karmāṇi | etat tattadāṁśaparikalpanavidhānaṁ
tasya dvādaśaśataṁ dakṣiṇeti kratusambandhamātreṇa vihitāyām dakṣiṇāyām na tu

ṛtvigviśeṣasambandhitvena vihitāyām | **[203]** aśvaṁ dadyān nividāṁ śastre

ityāditatpratipādakaśrutivirodhāpatteḥ | tena yad ṛtvigullekhena ca dakṣiṇā vihitā sa eva tām
gr̥hṇīyāt | ata evoktaṁ **manu-br̥haspatibhyām** (manu 8. 209) |

rathaṁ hared athādhvaryur brahmādhāne ca vājinam |

hotā nividvaraṁ cāśvam udgātā cāpy anāḥ kraye ||

nividvaraṁ nivicchamsanalabdhaṁ varam | **udgātṛ**śabdenātrodgātṛgaṇam adhyasthaḥ

subrahmaṇyo gr̥hyate | **anāḥ** śakaṭam | **kraye** somakraye | aṁśaprakalpanāprakāram āhatur

manu-br̥haspatī (manu 8. 210) |

sarveṣāṁ ardhino mukhyās tadardhenārdhino 'pare |

ṛtīyinas ṛtīyāṁśās caturthāṁśās tu pādinaḥ ||

sarveṣāṁ ṣoḍaśānām ṛtvijām madhye **mukhyaḥ** gaṇasyāgryā hotṛbrahmādhvaryūgātāro

'rdhina uktadakṣiṇāyāḥ kimcin nyūnam ardhaṁ gr̥hṇīyuh samagrārdhagrahaṇe tu

vakṣyamāṇabhāgakalpanāvirodhāpatteḥ | **apare** dvitīyā

maitrāvaruṇabrāhmaṇacchaṁsi-pratiprasthātṛprastotāras tadardhe

mukhyabhāgasyārdhenārdhino 'rdhagrāhiṇaḥ | **ṛtīyino** 'cchāvākāgnīdhraneṣṭrapratihartāro

mukhyabhāgatṛtīyāṁśabhājāḥ | **pādino** 'ntyā grāvastotṛpotrunetṛsubrahmaṇyākhyā

mukhyabhāgasya caturthāmsāgrāhiṇa ity arthaḥ | mukhyānām caturṇām parasparam
vibhāgasāmyena | evaṁ dvitīyānām tṛtīyānām caturthānām ca | tad etat sarvam abhipretyoktam
bodhāyanakārikāyām api |

pañcaviṁśatidhā kṛtvā varṅyā dakṣiṇāḥ kramāt |

dvādaśaivātha śaṭkam ca catasras tisra eva ca ||

dvādaśādhikagoṣatarūpāyā dakṣiṇāyāḥ prathamataś catvāro bhāgāḥ kartavyāḥ | tatraiko bhāgo
hotṛvargasyāparo brahmavargasyāparo 'dhvaryuvargasyāpara udgātṛvargasya | punar ekaikasya
bhāgasya pañcaviṁśatir bhāgāḥ kartavyāḥ | teṣv ādyānām hotṛādīnām dvādaśabhāgā
dvitīyānām śaṭ tṛtīyānām catvāraś caturthānām traya ity arthaḥ | **kātyāyanasūtre** 'pi (10.2.24 -
25) goṣataṁ dakṣiṇeti **[204]** pakṣam āsṛityāyam eva vikalpanāprakāra uktaḥ — dvādaśa
dvādaśādyebhyaḥ śaṭ śaṭ dvitīyebhyaś catasraś catasraś ca tṛtīyebhyas tisas tisra itarebhyaḥ - iti
| paśubandhādau viśamavibhāgo nokta iti tatra sāmyena dakṣiṇāvibhāgaḥ samam syād āsṛutivāt
- iti nyāyāt (jai. 10.3.53) | yady ṛtvijā kamaikadeśa eva kṛtas tadā sambhūyakāribhir avaśiṣṭam
karmānyena kārayitvobhābhyām kṛtakarmāsānusāreṇa dakṣiṇā deyety āha **manuḥ** (8.206) |

ṛtvig yadi vṛto yajñe svakarma parihāpayet |

tasya karmānurūpyeṇa deyo 'mśaḥ saha kartṛbhiḥ ||

yat tu dakṣiṇādānānantaram ṛtvikkarmaikadeśam tyajati tadāvaśiṣṭam tadguṇaniviṣṭānām
madhye samnihitenānyena kārayed ity āha **sa eva** (manu 8. 207) |

dakṣiṇāsu ca dattāsu svakarma parihāpayet |

kṛtsnam eva labhetāmśam anyenaiva ca kārayet ||

karmamadhye ṛtvīnmaraṇe yat kartavyam tad āha **nāradaḥ** (sambhūya, 8) |

ṛtvijām vyaśane 'py evam anyas tat karma nistaret |

labheta dakṣiṇābhāgam sa tasmāt samprakalpitaṁ |

anyena tadguṇaniviṣṭeṣu pratyāsannena | yat tu **br̥haspati**vacanam,

evaṁ kriyāpravṛttānām yadā kaścid vipadyate |

tabandhunā kriyā kāryā sarvair vā saha kāribhiḥ ||

iti, yac ca **śaṅkhalikhita**vacanam

atha ced anuprāpte savane ṛtvīn mriyeta tatra kiṁ kāryam iti jijñāsā tasya sagotro

'tha śiṣyo vā tat kāryam anupūrayet atha ced abāndhavas tato 'nyam ṛtvijām

vṛṇuyāt |

iti, tad avāntaragaṇarahitvikkartṛkadarśapūrṇamāsādiyāgaviśayam iti **smṛticandrikākāraḥ** | na

ca darśapūrṇamāsādiṣu yājñikaprayuktasavanasābdārthābhāvād anuprāpte savane

ityādivacanasya darśapūrṇamāsādiviśayatvam nopapadyata iti **śaṅkha**yaṁ, dāntas

triśavaṇasnāyīti (YDh. 3. 48 vākyavad atrāpi kālavācinaḥ savanasābdasya prayuktatvāt |

sambhūyakāribhiḥ karṣakaiḥ kṛṣiḥ kīdrśaiḥ sambhūya kartavyety apekṣāyām āha **br̥haspatiḥ** |

vāhyakarṣakabījādyaiḥ kṣetropakaraṇena ca |

ye samānās tu taiḥ sārddham kṛṣiḥ kāryā vijānatā ||

vāhyā lāṅgalādivāhakā balīvardāḥ | **ādiśabdena** kṛṣisādhanaṁ anyeṣāṁ grahaṇam |

balīvardeṣu varjanīyān darśayati **sa eva** |

kṛṣātivr̥ddham kṣudram ca rogiṇam prapalāyinaṁ |

kāṇam khañjam nādadyād vāhyam prājñāḥ kṛṣṭivalaḥ ||

kṣetreṣv api varjyam darśitaṁ **tenaiva** |

parvate nagarābhyāse tathā rājapathasya ca |

ūṣaram mūṣakavyāptam kṣetram yatnena varjayet ||

parvate parvatasamīpe | **kalpatarau** tu vivīte iti paṭhitvā vivītasābdena yavasādyarthena rakṣito

bhūpradeśa iti vyākhyātam | **rājapathasya** samīpe iti śeṣaḥ | lābhādyamśaparikalpanam tu

sambhūyavāṇijyakāriṇām sambhūyakaṣaṇakāriṇām ca samānam | kvacid atraikasya hānim āha
sa eva |

vāhyabījātyayād yasya kṣetrahāniḥ prajāyate |
tenaiva sā pradātavyā sarveṣāṃ kṛṣijīvinām ||

sambhūyakāriṇām iti śeṣaḥ | śilpisvarūpaṃ darśayaṃs teṣāṃ sambhūyakāriṇām lābhavibhāge
‘mśaparikalpanāprakāram āha **sa eva** |

hiraṇyakupyasūtrāṇāṃ kāṣṭhapāṣāṇacarmanām |
saṃskartā tatkalābhijñāḥ śilpī prokto maṇiśibhiḥ ||
hemakārādayo yatra śilpaṃ sambhūya kurvate |
karmānurūpaṃ nirveṣaṃ labheraṃs te yathāmśataḥ ||

nirveśo bhṛtiḥ | **yathāmśataḥ** ity asyārthaḥ spaṣṭīkṛtaḥ **kātyāyanena** (632) |

śiṣyakābhijñakuśalā ācāryāṃś ceti śilpinaḥ |
ekadvitricaturbhāgān hareyus te yathottaram ||

kvacin mukhye bhāgadvayam āha **bṛhaspatiḥ** |

[206] harmyaṃ devagrhaṃ vāpi cārmikoparakarāṇi ca |
sambhūya kurvatāṃ teṣāṃ pramukho dvyamśam arhati ||

nartakeṣv api mukhyasyāmśadvayabhāgitvam atidiśan viśeṣāntaram apy āha **sa eva** |
nartakānām eṣa eva dharmāḥ sadbhir udāhṛtaḥ |
tālajño labhate ‘dhyardhaṃ gāyanās tu samāmśinaḥ ||

adhyardham ardhādhikam ekam amśam | corāṇāṃ sambhūyakāriṇām

lābhavibhāgaparikalpanāprakāram āha **kātyāyanah** (633-34) |
pararāṣṭrād dhanam yat syāc cauraiḥ svāmyājñayā hṛtam |
rājñe daśāmśam uddhṛtya vibhajeran yathāvidhi ||
caurāṇāṃ mukhyabhūtas tu caturo 'śāṃs tato haret |
śūro ‘mśās trīn samartho dvau śeṣās tv ekaikam eva ca ||

yat tu rājñe ṣaṣṭho bhāgo dātavya ity etadarthapratipādam
svāmyājñayā tu yac cauraiḥ paradeśāt samāhṛtam |
rājñe dattvā tu ṣaḍbhāgaṃ bhajeyus te yathāmśataḥ ||
caturo ‘mśān bhajen mukhyaḥ sūras tryamśam avāpnuyāt |
samarthas tu hared dvyamśam śeṣās tv anye samāmśinaḥ ||

iti **bṛhaspati**vacanam, tat prabalatarapratyarthirājaparipālitaḥ durgamadeśa coritadhanaviṣayam |
eteṣu caureṣu kasyacid cauryanimitte bandhane yat kartavyam tad āha **kātyāyanah** (635) |

teṣāṃ cet praṣṭānāṃ yo grahaṇam samavāpnuyāt |
tanmokṣaṇārtham yad dattam vaheyus te yathāmśataḥ ||

ṛtvigvyatiriktānāṃ sambhūyakāriṇām ipatāmśa (? iyamāmśa) parikalpanā samayābhāve
veditavyā | samayakaraṇe tu samayānusāreṇaivāmśaparikalpanā | tathā ca **sa eva** (Kāt. 637) |

[207] vaṇijāṃ karṣakāṇāṃ ca caurāṇāṃ śilpināṃ tathā |
aniyamyāmśakartṛṇāṃ sarveṣāṃ eṣa nirṇayaḥ ||

aniyamyā asyaiko bhāgo 'sya bhāgadvayam ity evamādirūpaṃ samayam akṛtvety arthaḥ |

iti śrīkodaṇḍaparaśurāme vyavahāravivekoddhyote
sambhūyasamutthānākhyavyavahārapadanirūpaṇam || 19 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrīmadanasimhadevaviracite madanaratnapradīpe
vyavahāravivekodyote sambhūyasamutthānākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||19||

atha dattāpradānākhyavyavahārapadanirūpaṇam |

tatra tasya svarūpaṁ darśayati **nāradaḥ** (dattāpradānika 1) |
dattvā dravyam asamyag yaḥ punar ādātum icchati |
dattāpradānikaṁ nāma vyavahārapadaṁ hi tat ||
asamyag aśāstrīyamārgāśrayaṇena | adeyādibhedena dānaprakāśasya cāturvidhyam āha **sa eva**
(nārada, dattā. 2) |
adeyam atha deyaṁ ca dattaṁ cādattam eva ca |
vyavahāre sa vijñeyo dānamārgaś caturvidhaḥ ||
adeyāni darśayati **nāradaḥ** (dattā 4 - 5) |
anvāhitaṁ yācitakam ādhiḥ sādharmaṇaṁ ca yat |
nikṣepaḥ putradāraṁ ca sarvasvaṁ cānvaye sati ||
āpatsv api hi kaṣṭāsu vartamānena dehinā |
adeyāny āhur ācāryā yac cānyasmai pratiśrutam ||
sādharmaṇaṁ bahusvāmikaṁ rathyādikaṁ na tv avibhaktasvāmikaṁ suvarṇādikaṁ
tasyāvibhaktasarvānumatau dātum śakyatvāt | **br̥haspatir** api |
sāmānyaṁ putradārādi sarvasvaṁ nyāsayācitam |
pratiśrutam athānyasya na deyaṁ tv aṣṭadhā smṛtam ||
sāmānyaṁ sādharmaṇam | **pratiśrutam** vācā dattam | atra yat putrasyādeyatvam uktaṁ tad
ekaputraviṣayaṁ taddāne santativicchedāpatteḥ | ata evāha **vasiṣṭhaḥ** (15 1 - 4) |
śukraśaṇṭitasambhavaḥ puruṣo mātāpitṛnimittakas tasya
pradānavikrayaparityāgeṣu mātāpitarau prabhavato na tv ekaṁ putraṁ dadyāt
pratigrhṇīyād vā sa hi santānāya pūrveṣāṁ | iti |
[208] patyanujñātayā deya ity āha **sa eva** (15. 5) “**na tu strī putraṁ dadyāt pratigrhṇīyād**
vānyatrānujñānād bhartuḥ” iti | strīdhanam apy adeyam ity āha **lakṣaḥ** (3.19-20) |
sāmānyaṁ yācitaṁ nyāsa ādhir dārāś ca taddhanam |
anvāhitaṁ ca nikṣepaḥ sarvasvaṁ vānvaye sati ||
āpatsv api na deyaṁ nava vastūni paṇḍitaiḥ |
yo dadāti sa mūḍhātmā prāyaścittīyate naraḥ ||
adeyadātṛpratigrāhiṇor daṇḍam āha **manuḥ** |
adeyaṁ yas tu grhṇāti yaś cādeyaṁ prayacchati |
tāv ubhau coravac chāsyau dāpyau cottamasāhasam || iti |
adeyagrahaṇam adattasyāpy upalakṣaṇam | ata eva **nāradaḥ** (dattā. 12) |
grhṇāti adattaṁ yo mohād yaś cādattaṁ prayacchati |
daṇḍanīyāv ubhāv etau dharmajñena mahīkṣitā || iti |
deyam āha **yājñavalkyaḥ** (2. 175) |
svakuṭumbāvirodhena deyaṁ dārasutād ṛte |
kuṭumbāvirodhena kuṭumbānuparodhena | kuṭumbabharaṇāvaśiṣṭaṁ svaṁ deyam ity arthaḥ |
nārado 'pi (dattā. 6) |
kuṭumbabharaṇād dravyaṁ yat kimcid atiricyate |
tad deyam upahetyānyad dadad doṣam avāpnuyāt ||

anyad upahatya bharaṇīyaṁ kuṭumbam uparudhya | kuṭumbasyopahatir
bhojanācchādanārāhityanimittā na tu tāmbūlādibhogābhāvanimittā | ata eva **br̥haspatiḥ** |
kuṭumbabhaktavasanād deyaṁ yad atiricyate |

bhaktam bhojanaṁ **vasanam** ācchādanam | **bhaktavasanād yad atiricyate** tad **deyam** ity
anvayaḥ | kuṭumbaparyāpte gṛhakṣetrādyantare sati gṛhakṣetrādikam api deyam ity āha **sa eva** |
[209] saptāgamād gṛhakṣetrād yad yat kṣetraṁ pradīyate |
pitryaṁ vātha svayaṁprāptaṁ tad dātavyaṁ vivakṣitam ||

saptāgamāt pūrvoktasaptavidhāgamayuktāt | **kṣetragrahaṇam** upalakṣaṇam | **pitryaṁ**
vaṁśaparamparāprāptam | **svayaṁprāptaṁ** svayam arjitam | pitryasvayaṁprāptayor upādānaṁ
krītādīnām apy upalakṣaṇam | pitryaṁ vā svayaṁprāptaṁ vā yad gṛhakṣetrādikam pradīyate tat
saptāgamānvitād gṛhakṣetrād uddhṛtya dātavyam iti śāstre nirūpitam ity arthaḥ | atra
saptāgamād gṛhakṣetrād ity abhidhānaṁ kuṭumbaparyāpte sāgamake gṛhakṣetrādyantare saty
eva gṛhakṣetrādidānaṁ nānyathety evamarthaṁ |
yat tu

sarvasvaṁ gṛhavarjaṁ tu kuṭumbabharaṇādikam |
yad dravyaṁ tat svakaṁ deyam adeyaṁ syād ato 'nyathā ||

iti **kātyāyana** vacanaṁ (640) tadgṛhādyantarābhāvaviṣayam | svayaṁprāptādiṣu viśeṣāntaram
āha **sa eva** |

svecchādeyaṁ svayaṁprāptaṁ bandhācāreṇa bandhakam |
vaivāhike kramāyāte sarvadānaṁ na vidyate ||
saudāyikaṁ kramāyātaṁ śauryaprāptaṁ ca yad bhavet |
strījñātisvāmyanuñjātaṁ dattaṁ siddhim avāpnuyāt || iti |

svayaṁprāptaṁ svecchādeyaṁ bhrātrādyanuñjānaṁ antareṇāpi deyam | **bandhakaṁ**
bandhācāreṇādhirūpeṇa deyam | vivāhaprāptaṁ vaṁśaparamparāprāptaṁ na samagram
dātavyaṁ kim tv ekadeśasyaiva tatra dānam | **saudāyikaṁ** vaivāhikaṁ yasyāḥ pariṇayane
labdhaṁ tayā striyānuñjātaṁ eva dātavyam | vaṁśaparamparāprāptaṁ avibhaktadhanair
bhrātṛbhir anuñjātaṁ eva dātavyam | sevakena yuddhaprāptaṁ svāminānuñjātaṁ eva deyam ity
asya vākyakadambakasyārthaḥ | yat tv ādher adeyatvaṁ prāg uktaṁ tad ādhirūpetararūpeṇeti na
virodhaḥ | kramāgatasthāvaradāne vibhaktadhanabhrātrādyanumatir apekṣitety uktaṁ arthaṁ
hetvabhidhānena draḍhayati **sa eva** |

[210] vibhaktā avibhaktā vā sapiṇḍāḥ sthāvare samāḥ |
eko hy anīśaḥ sarvatra dānādhamanavikraye ||

ādhamanam ādhīkaraṇam | **vibhaktā** api **sthāvare samāḥ** kim utāvibhaktā iti
kaimutikanyāyapradarśanārthaṁ vibhaktagrahaṇaṁ na tu vibhaktānām tatra svāmitvam astīti
pratipādanārthaṁ, vibhāgasya vaiyarthyāpatteḥ | svārjitam api sthāvaram dāsādikam ca putreṣu
prāptavyavahāreṣu tadanumatyaiva dātavyam | tathā ca **vyāsaḥ** |

sthāvaram dvipadam caiva yady api svayam arjitam |
asambhūya sutān sarvān na dānaṁ na ca vikrayaḥ ||
ye jātā ye 'py ajātāś ca ye ca garbhe vyavasthitāḥ |
vṛttiṁ ca te 'bhikāṅkṣanti na dānaṁ na ca vikrayam ||

ye jātā ye 'py ajātā iti ślokaḥ pūrvaslokoktasyārthasya kaimutikanyāyapradarśanena
draḍhīkaraṇārthaḥ | āpatkāle kuṭumbapoṣaṇārthaṁ
āvaśyakapitṛśraddhādharma-kanyāvivāhādiharmakāryārthaṁ putrabhrātrādyanumatirahito 'pi
kramāgatasthāvaradānādikam kuryāt | tathā ca **nāradaḥ** |

eko 'pi sthāvare kuryād dānādhamanavikrayam |
āpatkāle kuṭumbārthe dharmārthe ca viśeṣataḥ || iti |

tubhyam idam dāsyāmīti yady asmai pratiśrutam tat tasmā avaśyam dātavyam ity āha
yājñavalkyaḥ (2. 176) |

deyam pratiśrutam caiva dattvā nāpaharet punaḥ | iti |
yaḥ pratiśrutam na prayacchati dattam cāpaharati tasya doṣam āha **hārītaḥ** |

pratiśrutārthādānena dattasyācchedanena ca |
vividhān narakān yāti tiryagyonau ca jāyate ||
[211] vācaiva yat pratijñātam karmaṇā nopapāditam |
ṛṇam tad dharmasamyuktam iha loke paratra ca ||

pratiśrutam adadad rājñā tad dāpyo daṇḍyaś cety āha **kātyāyanaḥ** (642) |
svecchayā yaḥ pratiśrutya brāhmaṇāya pratigraham |
na dadyād ṛṇavad dāpyaḥ prāpnuyāt pūrvasāhasam ||

matsyapurāṇe (227.8) tu suvarṇam daṇḍya ity uktam |

pratiśrutyaṣṭadātāraṁ suvarṇam daṇḍayen nṛpaḥ | iti |
anayor daṇḍayor aparādhatāratamyena vyavasthā | pratiśrutam api svadharmaparitāgine na
deyam ity āha **gautamaḥ** (5. 21): “**pratiśrutyaṣṭyadharmasamyuktāya na dadyāt**” iti | dattam
saptavidham adattam ṣoḍaśavidham ity āha **nāradaḥ** (dattā. 3) |

dattam saptavidham proktam adattam ṣoḍaśātmakam |
tatra dattabhedān darśayati **sa eva** (nārada, dattā. 8) |

paṇyamūlyam bhṛtis tuṣṭyā snehāt pratyupakārataḥ |
strīśulkānugrahārtham ca dattam dānavido viduḥ ||

paṇyamūlyam krītadravyasya mūlyam | **bhṛtir** vetanam | **tuṣṭyā** saparitoṣeṇa
bandiprabhṛtibhyo dattam iti śeṣaḥ | **snehāt** prītyā duhitṛādibhyo dattam | **pratyupakārataḥ**
kṛtopakārāya pratyupakāreṇa dattam | **strīśulkaṁ** vivāhārtham kanyābandhubhyo yad dattam |
anugrahārtham paropakārārtham dharmārtham dattam iti yāvat | etat saptavidham dattam |
dānānantaram anapahartavyam ity arthaḥ | adattāni darśitāni **tenaiva** (nārada, dattā 9 - 11) |

adattam tu bhayakrodhaśokavegaruganvitaiḥ |
tathotkocaparīhāsavyatyāsacchalayogataḥ ||
bālamūḍhāsvantrārtamatonmattāpavarjitam |
kartā mamāyam karmeti pratilābhecchayā ca yat ||
[212] apātre pātram ityukte kārye vādharmasamjñite |
yad dattam syād avijñānād adattam iti tat smṛtam ||

ruk upatāpaḥ | bhayādikṛto ya upatāpas tadanvitair ity anvayaḥ | **apavarjitam** dattam |
bālādibhir apavarjitam ity anvayaḥ | bhayopatapta bandigrāhibhyo dattam krodhopatapta
krodhaviṣayabhūtānām avibhaktadhanānām putrabhṛtrādīnām vyayārtham itarebhyo dattam
putrādiviyogajanitaśokavegopatapta dattam | **utkocena** rājapurusebhyo dattam |
parīhāsenopahāsenā dattam | **vyatyāsenā** ekaḥ svadravyam anyasmai dadāti anyo 'pi tasmai
dadātīti dānavatyāsenā dattam | **chalayogataḥ** śatadānam abhisamdhāya sahasram iti
paribhāṣya dattam | pracchannatayā gūhitum parapratāraṇārtham dattam vākchaleyogadattam |
bālena aprāptavyavahāreṇa dattam **mūḍhena** kartavyākartavyavivekaśūnyena dattam |
asvatanetreṇa putradāsādinā dattam | **ārtena** rogābhībhūtena dattam | **mattena**
dhattūrādibhakṣaṇādinā mattena dattam | **unmattena** vātapittādyatirekakṛtonmādagrastena
dattam | **ayam mama karma kariṣyātīti pratilābhecchyā** pratilābham akurvāṇāya dattam |
apātrāya ayogyāya yogyo 'ham ity uktimātreṇa dattam | yajñādi satkarma kariṣyāmīti
abhidhāya dhanam grhītvā dyūtādi ke 'satkarmani viniyuñjānāya dattam | ity evam
ṣoḍaśavidham api pratyāhartavyatvād adattam smṛtam ity arthaḥ | evamvidhānām
pratyāhartavyam uktam **kātyāyanena** (647 – 649) |

kāmakrodhās VATANtrārtaklībonmattapramohitaiḥ |
 vyatyāsaparihārāya yad dattaṁ tat punar haret ||
 yā tu kāryasya sidhyartham utkocā syāt pratiśrutā |
 tasmīn api prasiddhe 'rthe na deyaḥ syāt kathamāna ||
 atha prāg eva dattā syāt pratidāpyas tato balāt |
 daṇḍam caikādaśaguṇam āhur gārgīyamānavāḥ ||
[213] utkocāyāḥ svarūpaṁ darśitaṁ **tenaiva** (Kāt. 650-651) |
 steyasāhasikodvṛttapāradārikaśamsanāt |
 darśanād vṛttanaṣṭasya tathāsatyapravartanāt ||
 prāptam etais tu yat kiṁcid utkocākhyam tad ucyate |
 tvayā mahyam iyato dravyasyādāne 'ham tvatkr̥taṁ steyādikaṁ prakāśayiṣyāmīti **vṛttanaṣṭāya**
 krūrāya kāragāradhikāriṇe nivedya nirodhayiṣyāmīti vā kathanena bhayam utpādy**āsatyam** api
 tvatkāryārtham vakṣyāmīty abhidhānena lobham utpādy vā yat prāptam tad **utkocākhyam** ity
 arthaḥ | atrotkocadātur daṇḍābhāvakathanapūrvakam utkocadāpakagrahītor daṇḍam āha **sa eva**
 (Kāt. 651) |
 na dātā tatra daṇḍyaḥ syān madhyasthaś caiva doṣabhāk | iti |
madhyasthaḥ utkocadāpakāḥ | **cakārād** utkocagrāhakaś ca | **br̥haspatir** api kiṁcit
 pratyāhartavyam darśayati |
 pratilābhecchā dattam apātre pātraśaṅkayā |
 kārye cādharmaśanyukte svāmī tat punar āpnuyāt ||
 sopādhikam yad dattaṁ tad api pratyāhartavyam ity āha **manuḥ** (8. 165) |
 yogādhamanavikṛtaṁ yogadānapratigraham |
 yasya vāpy upadhiṁ paśyet tat sarvaṁ vinivartayet ||
yogaḥ upādhiḥ | yenāgaminopādhiviśeṣeṇādhivikrayadānapratigrahaḥ kṛtās tadupādhivigame te
 sarve 'pi nivartanīyā ity arthaḥ | ārtadattasyādattatvam yad uktaṁ tad
 dharmakāryavyatiriktaviṣayaṁ jñātavyam | ata eva **kātyāyanah** (654) |
 svasthenārtena vā dattaṁ śrāvitaṁ dharmakāraṇāt |
 adattvā tu mṛte dāpyas tatsuto nātra saṁśayaḥ ||

iti kodaṇḍaparaśurāmevyavahāravivekodyote
dattāpradānākhyavyavahārapadanirūpaṇam || 20 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātma mahārājādhirājaśrīmadanasimhadevaviracite madanaratnapradīpe
vyavahāravivekodyote dattāpradānākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||20||

atha nāradoktasyābhyupetyāśuśrūṣākhyavyavahārapadasya nirūpaṇam |

tatra tatsvarūpaṁ darśayati **nāradaḥ** (abhyu. 1) |
 abhyupetya tu śuśrūṣāṁ yas tām na pratipadyate |
 āśuśrūṣābhyupetyaitad vivādapadam ucyate ||

śuśrūṣāṁ ājñākāritvam | śuśrūṣakaḥ pañcavidhaḥ śiṣyo 'ntevāsī bhṛtako 'dhikarmakṛd dāsa iti |
teṣu dāsavyatiriktāś catvāraḥ karmakarā ity ucyante | te śubhakarmakṛtaḥ | dāsā
grhajātādibhedena pañcadaśabhedāś te tv aśubhakarmakāriṇaḥ | tad etat sarvam āha **sa eva**
(nārada, abhyu. 2-7) |

śuśrūṣakaḥ pañcavidhaḥ śāstre dṛṣṭo manīṣibhiḥ |
caturvidhaḥ karmakaras teṣāṁ dāsās tripañcakāḥ ||
śiṣyāntevāsibhṛtakāś caturthas tv adhikarmakṛt |
ete karmakarā jñeyā dāsās tu grhajādayaḥ ||
sāmānyam asvatantratvaṁ teṣāṁ āhur manīṣiṇaḥ |
jātikarmakṛtas tūkto viśeṣo vṛttitas tathā ||
karmāpi dvividhaṁ jñeyam aśubhaṁ śubham eva ca |
aśubhaṁ dāsakarmoktaṁ śubhaṁ karmakṛtāṁ smṛtam ||
grhadvārāśucisthānarathyāvaskaraśodhanam |
guhyāṅgasparśanocchiṣṭaviṇmūtragrahaṇojjhanam ||
iṣṭataḥ svāmīnaś cāṅgair upasthānam athāntataḥ |
aśubhaṁ karma vijñeyam śubham anyad ataḥ param ||

teṣāṁ iti nirdhāraṇe ṣaṣṭhī | **tripañcakāḥ** pañcadaśa | **śiṣyo** vedavidyārthī | **antevāsī**
śilpavidyārthī | vetanaṁ grhītvā yaḥ karma karoti sa **bhṛtakaḥ** | **adhikarmakṛt** karma
kurvatām adhiṣṭhātā | **vṛttitaḥ** jīvanopāyataḥ | **avaskaraḥ** saṁmārajitadhūlirāśisthānam |
śodhanaśabdasya grhadvārādibhiś caturbhiḥ sambandhaḥ | **ujjhanam** tyāgaḥ | **antataḥ**
svāmīnaḥ iṣṭataḥ svāmyājñayā mūtrapurīṣādisthale nirmājanārtham **aṅgair upasthānam**
[215] hastādyarpaṇam | śiṣyāntevāsīdāsānāṁ jātyādikṛto viśeṣo bhavati | tatra śiṣyānāṁ
brāhmaṇakṣatriyavaiśyānyatamatvam eva teṣāṁ eva vedagrahaṇe 'dhikārād iti jātikṛto viśeṣaḥ
spaṣṭaḥ | karmakṛtāṁ tu viśeṣaṁ darśayati **br̥haspatiḥ** |

vidyā trayī samākhyatā ṛgyajuḥsāmālakṣaṇā |
tadārthaṁ guruśuśrūṣāṁ prakuryāc chāstracoditām ||

nārado 'pi (abhyu. 8. 15) |

ā.vidyāgrahaṇāc chiṣyaḥ śuśrūṣet prayato gurum |
tadvṛttir gurudāreṣu guruput্রে tathaiva ca || iti |
samāvṛttaś ca gurave pradāya gurudakṣiṇām |
pratīyāt svagṛhān eṣa śiṣyavṛttir udāhṛtā ||

vṛttir atra dharmāḥ | śiṣyānāṁ karmāntaram **ācāravivekodyote** nirūpitam iti neha
prapañcyate | vṛttikṛtāṁ viśeṣaṁ darśayati **manuḥ** (2.48-49) |

pratigrhyepsitaṁ daṇḍam upasthāya ca bhāskaram |
pradakṣiṇam parītyāgnim cared bhaikṣam yathāvidhi ||
bhavatpūrvam cared vaikṣam upanīto dvijottamaḥ |
bhavanmadhyam tu rājanyo vaiśyas tu bhavaduttaram || iti |

antevāsināṁ jātikarmakṛtāṁ viśeṣaṁ darśayati **br̥haspatiḥ** |

vijñānam ucyate śilpaṁ hemakupyādisamskṛtiḥ |
nṛtyādikam ca tat prāptum kuryāt karma guror gr̥he ||

ādiśabdena kumbhanirmāṇādīni kulālādikarmāṇi gr̥hyante | kaṭakamukuṭanirmāṇādiviṣayaṁ
vijñānam śilpam ucyate tatprātyarthaṁ guror gr̥he kaṭakanirmāṇādikam karma kuryād ity arthaḥ
| etenāntevāsināṁ svarṇakārādijātikṛtaḥ kaṭakanirmāṇādikarmakṛtaś ca viśeṣa ity uktam |
karmakṛtāṁ vṛttikṛtāṁ ca viśeṣaṁ teṣāṁ darśayati **nāradaḥ** (abhyu. 16-17) |

[216] svaśilpam icchann āhartum bāndhavānāṁ anujñayā |
ācāryasya vased ante kālaṁ kṛtvā suniścitam ||

ācāryaḥ śikṣayed enaṁ svagr̥he dattabhojanam |
 na cānyat kārayet karma putravac cainam ācaret ||
ante samīpe | **anyat** śilpavyatiriktaṁ karma | etena kaṭakādinimaṇakṛtaphalasamarpaṇam eva
 tasya śuśrūṣeti darśitam | **svagr̥he dattabhojanam** iti vṛttir darśitā | ācāryeṇa
 śilpaśikṣavyatiriktaṁ karma yady antevāsī kārயate tadā daṇḍam āha **kātyāyanah** (713) |
 yas tu na grāhayec chilpaṁ karmāṇy anyāni kārayet |
 prāpnuyāt sāhasaṁ pūrvam tasmāc chiṣyo nivartate ||
śiṣyo 'trāntevāsī | antevāsinaitāvantam kālāṁ tvadgr̥he śilpaśikṣārthaṁ sthāsyāmīti yāvān kālāḥ
 paribhāṣitas tāvantam kālāṁ labdhavidyenāpi guror gr̥he sthātavyam | tathā ca **nāradaḥ** (abhyu.
 19) |
 śikṣito 'pi kṛtaṁ kālāṁ antevāsī samāpayet |
 tatra karma ca yat kuryād ācāryasyaiva tatphalam ||
yājñavalkyo 'pi (2.184) |
 kṛtaśilpo 'pi nivaset kṛtakālāṁ guror gr̥he |
 antevāsī guruprāptabhojanas tatphalapradah ||
 antevāsino dauḥsthye daṇḍam āha **nāradaḥ** (abhyu. 18) |
 śikṣayantam aduṣṭam ca yas tv ācāryaṁ parityajet |
 balād vāsaitavyaḥ syād vadhabandhau ca so 'rhati ||
vāsaitavyaḥ sthāpanīya ācāryasamīpa iti śeṣaḥ | **vadho** 'tra tāḍanaṁ na mārāṇaṁ
 tasyālpāparādhavāt | śilpaprāptyanantarakartavyam āha **sa eva** (nārada, abhyu. 20) |
 gr̥hītaśilpaḥ samaye kṛtvācāryaṁ pradakṣiṇam |
 śaktitaś cānumānyainam antevāsī nivartate ||
[217] bhṛtakādhikarmakṛto tu na jātyādikṛto viśeṣaḥ | bhṛtibhedād bhṛtakabhedān āha
br̥haspatiḥ |
 yo bhuṅkte paradāsīm tu sa jñeyo vanitābhṛtaḥ |
 karma tatsvāminaḥ kuryād yathānyo 'rthabhṛto naraḥ ||
 bahudhārthabhṛtaḥ proktas tathā bhāgabṛto 'paraḥ |
 yaḥ paradāsyupabhogena tatsvāminaḥ karma karoti sa **vanitābhṛtaḥ** | yo dhanagrahaṇena
 karma karoti so **'rthabhṛtaḥ** | yaḥ parikalpitāmśagrahaṇena karma karoti sa **bhāgabṛtaḥ** |
 bhāgabṛtasya dvaividhyam āha **sa eva** |
 dviprakāro bhāgabṛtaḥ kṛsigojīvinām smṛtaḥ |
 jātasasyāt tathā kṣīrāt sa labheta na saṁśayaḥ ||
kṛsigojīvinām iti nirdhāraṇe ṣaṣṭhī | karṣako jātasasyād gopālāḥ kṣīrād bhāgaṁ labhetety arthaḥ
 | bhṛtakānām uttamamadhyamādhamaḥbhāvena punar dvyavidhyam āha **sa eva** |
 hīnamadhyottamatvaṁ ca sarveṣāṁ eva coditam |
 āyudhī tūttamaḥ prokto madhyamas tu kṛṣīvalaḥ ||
 bhāravāho 'dhamāḥ proktas tathā ca gr̥hakarmakṛt |
kṛṣīvalaḥ karṣakaḥ | eteṣāṁ śaktibhaktyanusāreṇa bhṛtiḥ parikalpanīyety āha **nāradaḥ** (abhyu.
 22) |
 bhṛtakas trividho jñeya uttamo madhyamo 'dhamāḥ |
 śaktibhaktyanurūpā syād eṣāṁ karmāśrayā bhṛtiḥ ||
 bhṛtakakartavyam āha **br̥haspatiḥ** |
 dinamāsārdhaṣaṇmāsātrimāsaś ca bhṛtas tathā |
 karma kuryāt pratijñātaṁ labhate pāribhāṣitam ||

etāvantam kālam aham etat karma kariṣyāmīti pratijñātam karma tāvantam kālam [218] kuryāt |
evam ca parikalpīte (tām ?) bhṛtīm labhata ity arthaḥ | adhikarmakṛtaḥ svarūpaṁ darśayati
nāradaḥ (abhyu. 24) |

sarveṣv adhikṛto yaḥ syāt kuṭumbasya tathopari |

so 'dhikarmakṛto jñeyah sa ca kuṭumbikah smṛtaḥ ||

sarveṣu bhṛtakeṣv **adhikṛto** 'dhiṣṭhātṛtvena kṛtas **tathā kuṭumbasyopari** adhikṛta ity
anuṣaṅgaḥ | sarvabhṛtakeṣu adhiṣṭhātṛtvena niyukto yaḥ so 'dhikarmakṛto jñeyah |
kuṭumbarakṣaṇāya vyayakāritvena sthāpito yaḥ sa tu kuṭumbika ity arthaḥ |
dāsaśabdavyutpattipradarśanavyājena dāsaśvarūpaṁ darśayati **kātyāyanah** (715) |

svatantrasyātmano dānād dāsatvaṁ dāravat **bhṛguḥ** |

yathā patyuh sambhogārthaṁ svaśarīrasamarpaṇād bhāryāyām dāratvaṁ tathā
svatantrasyātmano 'tyantaparādhīnīkaraṇarūpād dānād dāsatvaṁ iti **bhṛgur** āhety arthaḥ |
etenātyantaparādhīnāḥ śuśrūṣakā dāsā iti teṣāṁ svarūpaṁ darśitam | dāsānām jātikṛtaviśeṣaṁ
darśayati **sa eva** (Kāt. 715) |

triṣu varṇeṣu vijñeyam dāsyam viprasya na kvacit |

teṣv api dāsatvaṁ ānulomyenaiva kartavyam ity āha **sa eva** (Kāt. 716) |

varṇānām ānulomyena dāsyam na pratilomataḥ |

rājanyavaiśyaśūdrāṇām tyajātām hi svatantratām ||

etac ca svadharmatyāgivyatiriktaviśayam | tathā ca **nāradaḥ** (abhyu. 39) |

varṇānām prātilomyena dāsatvaṁ na vidhīyate |

svadharmatyāgino 'nyatra dāravat dāsatā matā ||

etac ca pravrajyāvasito hīnavarṇasyāpi dāso bhavatīty abhidhānam
kṣatriyavaiśyapratrajyāvasitaviśayam na tu brāhmaṇappravrajyāvasitaviśayam tasya
nirvāsyatvābhidhānena dāsatvābhāvāt | nirvāsyatvaṁ ca tasyoktam **kātyāyanena** (721) |

[219] pravrajyāvasitā yatra trayo varṇā dvijātayaḥ |

nirvāsaṁ kārayed vipraṁ dāsatvaṁ kṣatraviḍ **bhṛguḥ** ||

kārayed rājeti śeṣaḥ | kṣatraṁ ca viṭ ca **kṣatraviṭ** | sarvo dvandvo vibhāṣaikaavadbhavatīti
vacanād ekavadbhāvaḥ | nirvāsanam ca śvapadenāṅkayitvā kartavyam ity āhatur

dakṣa-nāradau |

pārivrājyaṁ gṛhītvā tu yaḥ svadharme na tiṣṭhati |

śvapadenāṅkayitvā tu rājā śīghraṁ pravāsayet ||

na caivaṁ sati,

rājña eva tu dāsaḥ syāt pravrajyāvasito narah |

na tasya pratimokṣo 'sti na viśuddhiḥ kathamcana ||

iti **nāradena** (abhyu. 35) pravrajyāvasito rājña eva dāso nānyasyety abhidhānāt

svadharmatyāgino 'nyatreṭi yat tenaivoktam tannirviśayam syād iti vācyaṁ, rājaśabdenātra
prajāpālakasya grahaṇāt prajāpālakatvaṁ ca rājādhikṛte vaiśyādāv api sambhavād yaḥ kṣatriyaḥ
pravrajyāvasitaḥ sa hīnavarṇasyāpi prajāpālasya vaiśyasya dāso bhavatīti pratipādanārthatvāt |

dāravat dāsateti nārada vacanena yathā sarvarṇā hīnavarṇā vā bhāryā tathā savarṇo hīnavarṇo
vā dāso bhavatīti pratipādanāt | brāhmaṇasya brāhmaṇo dāso bhavatīti prāptau tad apavadati
kātyāyanah (717) |

savarṇo 'pi tu vipraṁ tu dāsatvaṁ naiva kārayet |

brāhmaṇaḥ svecchayāviṣṭo brāhmaṇasevām kurvann api aśubhaṁ karma na kuryād ity āha **sa eva** (Kāt. 719) |

śīlādhyayanasampanne tadūnam karma kāmataḥ |

tatrāpi nāśubhaṁ kiñcit prakurvīta dvijottamaḥ ||

yasmāt paropakāraḥ kartavya iti vidhis tasmāt kāraṇād **ūnam** hīnam api [220]
 bhāravahanādikaṁ **karma kāmato** vetanādānam antareṇa svecchayā paropakārārtham kuryād
 iti pūrvārdhasyārthaḥ | **tatrāpi** teṣv api hīnakarmasu y **adaśubhaṁ** karma
 grhadvāraśodhanādikaṁ tan na kuryād ity arthaḥ | atha vā **tadūnam** ity ekaṁ padaṁ **tadūnam**
 śrutādhyayanahīnam | asmin pakṣe kārayed iti pūrvavākyasthitasyānuṣaṅgaḥ | kṣatriyavaiśyayor
 dāsabhāvena prāptayor brāhmaṇasya svāmīno yat kartavyaṁ tad āha **manuḥ** (8.411) |

kṣatriyaṁ caiva vaiśyaṁ ca brāhmaṇo vṛttikarśitau |
 bibhṛyād ānṛśamsyena svāni karmāṇi kārayet ||

ānṛśamsyena akrauryeṇa | **vṛttikarśitāv** ity anena kṣatriyavaiśyayor vṛtyantarāsambhava eva
 dāsātvaṅgīkāraḥ kāryo na tu gatisambhava iti sūcitam | balād dāsīkaraṇe daṇḍam āha **sa eva**
 (manu. 8.412) |

dāsyam tu kārayel lobhād brāhmaṇaḥ saṁskṛtān dvijān |
 anicchataḥ prābhavatvād (tyād ?) rājñā daṇḍyaḥ śatāni ṣaṭ ||

prābhavatvāt prabhutvāt | sādharmaṇādibhyaḥ svārthe añ vaktavya iti vacanād añ |

dvijātigrahaṇena sūdrasya balād dāsīkaraṇe na daṇḍa iti darśitam | ata evoktaṁ **tenaiva** (manu
 8. 413) |

sūdraṁ tu kārayed dāsyam kṛitam akrītam eva vā |
 dāsyāyaiva hi sṛṣṭo 'yam svayam eva svayambhuvā ||

brāhmaṇyādiṣu dāsīkaraṇe daṇḍam āha **kātyāyanaḥ** (726 - 728) |

ādadyād brāhmaṇīm yas tu vikrīṇīyāt tathaiva ca |
 rājñā tad akrītaṁ kāryam daṇḍyāḥ syuḥ sarva eva te ||
 kāmāt tu saṁśritām yas tu kuryād dāsīm kulastriyam |
 saṁkrāmayet tathānyatra daṇḍyas tac cākṛtaṁ bhavet ||
 bāladhātṛm adhātṛm ca dāsīm iva bhunakti yaḥ |
 paricārakapatnīm vā prāpnuyāt pūrvasāhasam ||

[221] **tat kāryam akrītaṁ** nivartaniyam ity arthaḥ | **te rājñā daṇḍyāḥ syur** ity anvayaḥ |
viṣṇuḥ (5. 151): “**yas tūttamaṁ varṇam dāsyē niyojayati tasyottamasāhaso daṇḍaḥ**” | kvacid
 dāsīvikrayaṇe daṇḍam āha **kātyāyanaḥ** (729) |

vikrośamānām yo bhaktām dāsīm vikretum icchati |
 anāpadisthaḥ śaktaḥ san prāpnuyād dviśataṁ damam ||

dviśataṁ pañānām iti śeṣaḥ | **bhaktām** ity anena duṣṭāyā vikrayaṇe na daṇḍa iti darśitam |
 dāsabhedān darśayati **nāradaḥ** (abhyu. 26-28) |

grhajātas tathā krīto labdho dāyād upāgataḥ |
 anākālabhṛtas tadvad āhitaḥ svāminā ca yaḥ ||
 mokṣito mahatañ carṇād yuddhe prāptaḥ paṇe jitaḥ |
 tavāham ity upagataḥ pravrajyāvasitaḥ kṛtaḥ ||
 bhaktadāsaś ca vijñeya stathaiva vaḍavāhṛtaḥ |
 vikretā vātmanaḥ śāstre dāsāḥ pañcadaśa smṛtāḥ ||

grhajāto grhadāsyām jātaḥ | **krīto** mūlyena pūrvasvāmīno grhītaḥ |

labdhaḥ pratigrahādinaḥ prāptaḥ | **dāyād upāgataḥ** pitṛādibhyaḥ putrādīmī (?)rikthatvena
 prāptaḥ | **anākālabhṛto** durbhikṣe dāsīkaraṇāya poṣitaḥ | **āhitaḥ svāminā** 'dhamarṇena
 bandhakīkṛtaḥ | **ṛṇān mokṣitas** tv asmād ṛṇād yady ahaṁ muktaḥ kriyeya tadāham tvaddāso
 bhavāmīty abhihitena yenottamarṇāya dhanam dattvā svakīyam ṛṇam apākṛtaṁ tasya
 tadṛṇamocanapratyupakāratayā svata evāṅgīkṛtadāsabhāvaḥ | **yuddhe prāpto** raṇe vijitya
 grhītaḥ | **paṇe jito** yady asmin vivāde 'haṁ tvayā parājīyeya tadāham tvaddāso bhavāmīti
 paribhāṣya yo jitaḥ | **tavāham ity upagataḥ** tavāham dāsa iti svayam saṁpratipadyāgataḥ |

pravrajyāvasitaḥ pravrajyātaś cyutaḥ | **kṛtaḥ** etāvantam [222] kālam aham tava dāsa ity aṅgīkāritaḥ | **bhaktadāso** yo bhakṣitabhaktamūlyadvāreṇa yāvat te dhanam dadāmi tāvad aham tvaddāsa ity aṅgīkṛtya prāptaḥ | **vaḍavābhṛtaḥ** vaḍavā gṛhadāsī tayā hṛtas tallobhena tām pariṇīya tatsvāmyanumatyartham taddāsabhāvaṁ prāptaḥ | **ātmano vikretā** yaḥ svayam eva dhanārtham ātmānam vikrīṇīte | evaṁ **dāsāḥ pañcadaśa**prakārā dharmasāstre **smṛtā** ity arthaḥ | teṣu ādyānām gṛhajātādīnām caturṇām dāsatvavimokaḥ svāmyanugrahād eva bhavati na prakārāntareṇety āha **sa eva** (nārada, abhyu. 29, 3) |

tatra pūrvaś caturvargo dāsatvān na vimucyate |
prasādāt svāmino 'nyatra dāsyam eṣāṁ kramāgatam ||
vikrīṇīte svatantraḥ san ya ātmānam nārādhamah |
sa jaghanyatamas teṣāṁ so 'pi dāsyān na mucyate ||

svāmiprasādād anyatreṭi kathanād gṛhajātādīnām sarveṣāṁ pravrajyāvasitetareṣāṁ dāsānām svāmiprasādād dāsatvavimoko bhavatīti darśitam | gṛhajātādīnām akālabhṛtādīnām ca sarveṣāṁ svāmiprāṇarakṣaṇād dāsatvavimoko bhavatītyāha **sa eva** (nārada, abhyu. 30) |

yo vaiṣāṁ svāminam kaścin mocayet prāṇasamśayāt |
dāsatvāt sa vimucyeta putrabhāgaṁ labheta ca ||

eṣāṁ iti nirdhāraṇe ṣaṣṭhī | eṣāṁ pañcadaśānām dāsānām madhya ity arthaḥ | etat pravrajyāvasitavyatiriktaṁ viṣayam | tasya tu na kadācid dāsatvavimokaḥ | tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2. 183) |

prajyāvasito rājño dāsa āmarāṇāntikam |

rājñah prajāpālasya | anākālabhṛtādīnām pravrajyāvasitātmatvikreṭṛvyatiriktānām navānām pratiniyataṁ dāsatvavimokopāyam āha nāradaḥ (abhyu. 31-36) |

anākālabhṛto dāsyān mucyate goyugaṁ dadat |
āhito 'pi dhanam dattvā svāmī yady enam uddharet ||

[223]

ṛṇam tu sodayam dattvā ṛṇī dāsyāt pramucyate |
tavāham ity upagato yuddhe prāptaḥ paṇe jitaḥ ||
pratiśīrṣapradānena mucyerann alpakarmanā |
kṛtakālavypagamāt kṛto dāso vimucyate ||
bhaktasyotkṣepaṇāt sadyo bhaktadāsaḥ pramucyate |
nigrahād vaḍavāyās tu mucyate vaḍavābhṛtaḥ || iti |

goyugaṁ godvayam | **dhanam** pūrvagrāhitaṁ ṛṇam | **sodayam ṛṇam dattvā** svakīyam ṛṇam yenottamarāyā yāvaddhanam dattvāpākṛtaṁ tasmai tāvaddhanam vṛddhisahitaṁ dattvā ṛṇī ṛṇadāsaḥ | tavāham ity upagatasya **pratiśīrṣakadānena** svasamānadāsāntaradānena dāsatvavimokaḥ | evaṁ **yuddhe prāptasya paṇe jitasyāpi kṛtakālavypagamāt** paribhāṣitakālātikramaṇāt | **bhaktasyotkṣepaṇāt** bhakṣitamūlyasya samarpaṇāt | **vaḍavāyā nigrahāt** gṛhadāsyās tena saha sambhogasya nirodhāt | keṣāṁcid adāsatvād anigrahayatvam āha **yājñavalkyaḥ** (2. 182) |

balād dāsīkṛtaś caurair vikrītaś cāpi mucyate |

apiśabdād dattādihīkṛtayor grahaṇam | **balād** ye **dāsīkṛtāś caurair** apahrītya ye vikrītā dattā ādhīkṛtā vā te moktavā na tu dāsatvena sthāpanīyā ity arthaḥ | lobhād dāsatayā sthāpane rājñā te mocayitavyās tathā ca **nāradaḥ** (abhyu. 38) |

caurāpahṛtavikrītā ye ca dāsīkṛtā balāt |
rājñā mocayitavyās te dāsatvaṁ teṣu neṣyate ||

caurāpahṛtāś ca te vikrītāś ceti karmadhārayaḥ | yaḥ kasyacid dāsaḥ sann anyasya dāsībhavitum icchati sa na grāhya ity abhipretyoktaṁ **tenaiva** (nārada, abhyu. 40) |

[224]

tavāham iti cātmānam yo 'svatantraḥ prayacchati |

na sa taṁ prāpnuyāt kāmāṁ pūrvasvāmī labheta tam ||
taṁ kāmāṁ kāmyamānam itaradāsībhavanam | **taṁ** dāsaṁ **pūrvasvāmī** gr̥hīyād ity arthaḥ |
 atra prakaraṇe dāsaśabdasya liṅgasyāvivakṣitatvād etat sarvaṁ dāsyām api yojanīyam |
 dāsītvavimoke prakārāntaram apy āha **kātyāyanah** (723) |
 svām dāsīm yas tu saṁgacchet prasūtā ca bhavet tataḥ |
 avekṣya bījaṁ kār्या syād adāsī sāvayā tu sā ||
bījaṁ svakṛtagarbhādhānam | **avekṣya** niścītya | sasantānā sā dāsyadāsītvena kār्या syād ity
 arthaḥ | dāsītvavimocanaprakāram āha **nāradaḥ** (abhyu. 42-43) |
 svaṁ dāsaṁ icched yaḥ kartum adāsaṁ prītamānasah |
 skandhād ādāya tasyāsau bhindyāt kumbhaṁ sahāmbhasā ||
 sākṣatābhiḥ sapuṣpābhir mūrdhany adbhīr avākīret |
 adāsa iti coktvā triḥ prāṇmukhaṁ tam athotsṛjet ||
 tatrāpi dāsaśabdena dāsyā api grahaṇaṁ liṅgasyāvivakṣitatvāt | anena prakāreṇa dāsītvavimoke
 kṛte yat sidhyati tad āha **sa eva** |
 tataḥ prabhṛti vaktavyaḥ svāmyanugrahapālitaḥ |
 bhojyāno 'py apratigrāhyo bhavaty abhimataḥ satām ||
vaktavyaḥ sambhāṣaṇārhaḥ | adāsyā api dāsena pariṇītāyā dāsītvam āha **kātyāyanah** (725) |
 dāsenoḍhā tv adāsī yā sāpi dāsītvam āpnuyāt |
 yasmād bhartā prabhuḥ tasyāḥ svāmyadhīnaḥ prabhur yataḥ ||
 dāsadhanasyāpi tatsvāmīdhanam uktaṁ **tenaiva** (Kāt. 724) |
 dāsasya tu dhanam yat syāt svāmī tasya prabhuḥ smṛtaḥ | iti |

**iti śrīkodaṇḍaparaśurāme vyavahāravivekodyote
 abhyupetyāśuśrūṣāvyavahārapadanirūpaṇam || 21 ||**

***Possible reading of the defective text:*

**śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalīvirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
 śaktisīmātmajamahārājādhirājaśrīmadanasīmāhadevaviracite madanaratnapradīpe
 vyavahāravivekodyote abhyupetyāśuśrūṣāvyavahārapadanirūpaṇam ||21||**

[225]

atha vetanānapākarmākhyavyavahārapadanirūpaṇam |

tatra tasya svarūpaṁ darśayati **nāradaḥ** (veta. 1) |
 bhṛtānāṁ vetanasyokto dānādānavidhikramah |
 vetanasyānapākarma tad vivādapadaṁ smṛtam ||
dānādānavidhikramo yatrokta iti sambandhaḥ | vetanadāne prakāram āha **sa eva** (nārada,
 veta. 2) |
 bhṛtāya vetanaṁ dadyāt karmasvāmī yathākṛtam |
 ādau madhye 'vasāne vā karmaṇo yad viniścitam ||
 ayam arthaḥ | **karmasvāmī karmaṇo** yogyatvena loke **yan niścitam vetanaṁ** tad **yathākṛtam**
 paribhāṣitam anatikramya ādimadhyādikālatrayānyatamakāle dadyād iti | etāvad vetanaṁ
 dāsyāmīti paribhāṣāyā abhāve yat kartavyaṁ tad āha **sa eva** (nārada, veta. 3) |

bhṛtāv anīścitāyām tu daśabhāgam avāpnuyuh |
 lābhagovīryasasyānām vaṇiggopakṛṣṭivalāḥ ||
daśabhāgam daśamaṁ bhāgam | **govīryam** pālyamānagavādibhavaṁ payodadhyādi |
 karmasvāminā daśamabhāgasyādāne rājñā sa dāpanīya ity āha **yājñavalkyaḥ** (2. 194) |
 dāpyas tu daśamaṁ bhāgam vāṇijyapaśusasyataḥ |
 anīścitya bhṛtiṁ yas tu kārayet sa mahīkṣitā ||
 etac ca sasyadaśamabhāgadāpanam alpāyāsasādhyaprakṛṣṭakṣetrakarṣakaviṣayam |
 taditaraviṣaye tv āha **brhaspatiḥ** |
 tribhāgam pañcabhāgam vā grhīyāt sīravāhakaḥ |
 anayoḥ pakṣayor vyavasthoktā **tenaiva** |
 bhaktācchādabhṛtaḥ sīrād bhāgam grhṇīta pañcamam |
 jātasasyāt tribhāgam tu pragrṇhīyād athābhṛtaḥ ||
[226] bhaktācchādabhṛtaḥ annavastradānena poṣitaḥ | **abhṛta** etaditarah | atha vā yatraitāvad
 dāsyāmīti paribhāṣāyā abhāvas tatra madhyasthā yābatīm bhṛtiṁ nirūpayanti tāvatī dātavyā |
 tathā ca **vrddhamanuḥ** |
 samudrayānakuśalā deśakālārthadarśinaḥ |
 niyaccheyur bhṛtiṁ yām tu sā syāt prāg akṛtā yadi ||
 kvacit paribhāṣāyām satyām api vetanasya nyūnādhikyabhāvena dānam āha **yājñavalkyaḥ** (2.
 195) |
 deśam kālam ca yo 'tīyāl lābham kuryāc ca yo 'nyathā |
 tatra syāt svāmināś chando 'dhikam deyam kṛte 'dhike ||
 yaḥ svāmyanujñām antareṇa vikrayādiyogyadeśam kālam ca darpālasyādinā vikrayādikam
 akurvann atikrāmati lābham vā bahutaravyayayuktatayālpam karoti tasmin bhṛtidānam
 svāmīcchānusāreṇa na tu samagrāyāḥ paribhāṣitāyā bhṛter danam | yas tu
 deśakālāvasthityabhijñatayādhikam lābham karoti tasmai paribhāṣitāyā api bhṛter adhikam
 dātavyam ity arthaḥ | anekaniṣpādye karmaṇi bhṛtidānaprakāra uktas **tenaiva** (YDh. 2. 196) |
 yo yāvat kurute karma tāvat tasya tu vetanam |
 ubhayor apy asādhyaṁ cet sādhye kuryād yathāśrutam ||
ubhayor apīty apīśabdād bahūnām grahaṇam | yasmin kūpādaḥ kṛte tatkartṛnām etāvad
 dāsyāmīti vetane paribhāṣite dvibahubhir ārabdham tat karma yadi vyādhyādivaśāt tair na
 parisamāpitaṁ tadā teṣu yo yāvat karma karoti tasmai tat karmānusāreṇa madhyasthanirūpitaṁ
 vetanam deyam na tu sām्यena dānam na ca parisamāptyabhāvād adānam | yadi taiḥ
 parisamāpitaṁ tadā yathāparibhāṣitaṁ deyam | na tu pratyekaṁ kṛtsnam vetanam dātavyam na
 ca karmānusāreṇa parikalpya dātavyam ity arthaḥ | yas tu bhṛtiṁ grhītvā śakto 'pi
 darpādinaṅgīkṛtaṁ karma na karoti sa grhītaṁ bhṛtiṁ dviguṇīkṛtya svāmine dadyād rājñe
 daṇḍam cety āha **brhaspatiḥ** |
[227] grhītavetanah karma na karoti yadā bhṛtaḥ |
 samarthaś ca damaṁ dāpyo dviguṇam tac ca vetanam ||
yājñavalkyo 'pi (2. 193) |
 grhītavetanah karma tyajan dviguṇam āvahet |
 agrhītavetanenāṅgīkṛtasya karmaṇo 'karaṇe yad vetanam paribhāṣitaṁ tatsamaṁ dhanam
 svāmine dātavyam na tu rājñe daṇḍo deya ity arthaḥ | evaṁ ca vetanagrahaṇe **brhaspatinā**
 “grhītaṁ tac ca vetanam” iti grhītasya vetanasya dviguṇīkṛtya samarpaṇābhidhānād bhṛtakasya
 svāparādhakṛtaṁ vetanasamadhanadānam vetanāgrahaṇe 'pi **yājñavalkyenā**grhīte samam ity
 abhidhānāt paribhāṣitavetasamadhanadānam | viśeṣas tv ekatra rājadaṇḍo 'paratra tadabhāva
 iti | ayam **smṛticandrikākārādīnām** abhimataḥ pakṣaḥ | **vijñāneśvarācāryas** tu vetanasya

grahane taddviguṇadhanadānam tadagrahane tu tatsamadhanadānam na tu dviguṇadhanadānam
ity āhuḥ | agrhītavetanasya pratiśrutya karmākaraṇe bhṛtiṁ dattvā balāt sa karma kārayitavya iti
paksāntaram āha **nāradaḥ** (veta. 5) |

karmākurvan pratiśrutya kāryo dattvā bhṛtiṁ balāt |

bhṛtiṁ grhītvākurvāṇo dviguṇaṁ bhṛtiṁ āpnuyāt ||

atraiva viṣaye prārambhānantaram balātkāryamāṇasyāpy akaraṇe daṇḍyatvam apy āha
kātyāyanaḥ (657) |

karmārambham tu yaḥ kṛtvā siddham naiva tu kārayet |

balātkārayitavyo 'sāv akurvan daṇḍam arhati ||

kiyad dravyaṁ daṇḍya ity apekṣāyām āha **vrddhamanuḥ** |

pratiśrutya na kuryād yaḥ sa kāryaḥ syād balād api |

sa cen na kuryāt tat karma prāpnuyād dviguṇaṁ damam ||

pratiśrutya prārabhyety arthaḥ, **kātyāyana** prārambha eva daṇḍābhidhānāt | yas tu **manunā**
[228] bhṛto nārto na yaḥ kuryād darpāt karma yathoditam |

sa daṇḍyaḥ kṛṣṇalān aṣṭau na deyaṁ cāsyā vetanam ||

ity alpo daṇḍo 'bhihitah, so 'rdhanyūnakarmakaraṇe jñātavyaḥ | kiṁcinnyūnakarmakaraṇe tu na
daṇḍo nāpi bhṛtilābhaḥ | tathā coktaṁ **manuna**iva (8.217) |

yathoktam ārtah svastho vā yas tat karma na kārayet |

na tasya vetanaṁ deyam alponasyāpi karmaṇaḥ ||

atra **kārayed** ity anena svasthenāpi puruṣāntarāṅgīkṛtakarmakāraṇe (karaṇe ?) na doṣa iti
darśitam | ārtas tu yadi rogāpagamānantaram svāṅgīkṛtaṁ karma karoti tadā saty api vilambe
taddoṣābhāvāt sa bhṛtiṁ labhata ity uktam **tenaiva** (manu 8. 216) |

ārtas tu kuryāt svasthaḥ san yathā bhāṣitam āditaḥ |

sudīrghasyāpi kālasya sa labhetaiva vetanam ||

āditaḥ ādau yathā bhāṣitam yathā pratiñātām tathā kuryād ity arthaḥ | **sudīrghasya kālasya**

atyaye 'pīti śeṣaḥ | yas tv etāvantam kalam karma kariṣyāmīti paribhāṣya tatkalāpūrtāv eva
karma tyajati tasya na bhṛtilābhaḥ svāmidoṣāt tyāge tu yāvati kāle karma kṛtam tatkalānusāreṇa
parikalpitabhṛtiṁ labhata ity āha **nāradaḥ** |

kāle 'pūrṇe tyajan karma bhṛter nāsam avāpnuyāt |

svāmidoṣād apakrāman yāvatkṛtam avāpnuyāt ||

svāmidoṣo niṣṭhurabhāṣaṇādih | svāmidoṣam antareṇa parityāge daṇḍam apy āha **viṣṇuḥ** (5.152

- 153): “bhṛtakaś cāpūrṇe kāle tyajan sakalam eva mūlyaṁ jahyād rājñe ca paṇāsatam dadyāt”

iti | **mūlyaṁ** vetanam | **apūrṇe kāle** svāminā bhṛtakasya tadaparādham antareṇa tyājane

parikalpitaṁ samagram vetanaṁ daṇḍaś ca deya ity āha **viṣṇuḥ [229]** (5. 155–56) “**svāmī ced**

bhṛtakam apūrṇe kāle jahyāt tasya sarvam eva mūlyaṁ dadyāt paṇāsatam ca rājany anyatra

bhṛtakadoṣāt” iti | bhṛtakadoṣāt svāmīdravyanāśe mūlyadvāreṇa tad dravyaṁ svāmine deyam

ity āha **sa eva** (5. 154): “**taddoṣeṇa yad vinaśyet tat svāmine deyam anyatra daivopaghātāt**” |

daivagrahaṇam rājakṛtasyāpy upalakṣaṇam | ata eva **nāradaḥ** (veta. 9) |

bhāṇḍam vyasanam āgacched yadi vāhakadoṣataḥ |

dāpyo yat tatra naṣṭam syād daivarājakṛtād ṛte ||

bhāṇḍam vahanīyaṁ dravyam | **vyasanam** nāsam | bhāṇḍagrahaṇam atra balīvardāder

upalakṣaṇam | **vāhakagrahaṇam** kṛṣṇīvalāder apy upalakṣaṇam | etac ca pramādanāśitaviṣayam |

dauṣṭyena svāmīdravyanāśane tu dviguṇaṁ dātavyam ity āha **vrddhamanuḥ** |

pramādan nāśitam dāpyaḥ samaṁ dvir drohanāśitam |

na tu dāpyo 'pahṛtam caurair dagdham ūḍham jalena vā ||

dvir dāpyaḥ dviguṇaṁ dāpyaḥ | **ūḍhaṁ** nītaṁ | yas tu bhṛtako vivāhādyarthasumuhūrte
pratiṣṭhamānasya bhṛtyāntarasampādanakālābhāve svāṅgīkṛtakarmākaraṇarūpaṁ
prasthānavighnaṁ karoti sa svāmine dviguṇāṁ bhṛtiṁ dāpyaḥ | tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2. 197 -
198) |

prasthānavighnakṛc caiva pradāpyo dviguṇāṁ bhṛtim |
prakrānte saptamaṁ bhāgaṁ caturthaṁ pathi saṁtyajan ||
bhṛtim ardhapathe sarvāṁ pradāpyas tyājako 'pi ca |

prakrānte prasthānakarmaṇīti śeṣaḥ | svāmī gamanārambhānantaraṁ yadi tyājayati tadā
pūrvoktakrameṇa saptamabhāgādikaṁ bhṛtyāya dāpanīya iti tyājako 'pi cety asyārthaḥ |
svāminā tyājane yac caturthabhāgadāpanam uktaṁ tad **[230]** avikrītabhāṇḍasvāmiviśayaṁ
vikrītabhāṇḍasvāminā tu bhṛter ardhaṁ dātavyam | ata evāha **vrddhamanuḥ** |

pathi vikrīya tad bhāṇḍaṁ vaṇigbhṛtyaṁ tyajed yadi |
atha tasyāpi deyaṁ syād bhuter ardhaṁ labheta saḥ ||

pathi bhāṇḍasya śaulkikādibhiḥ pratirodhe rājādibhir apahāre vā kṛte svāminā yad dātavyaṁ tad
āha **kātyāyanaḥ** (661) |

yadā ca pathi tad bhāṇḍam āsidhyeta hriyeta vā |
yāvān adhvā gatas tena prāpnuyāt tāvatīm bhṛtim ||

svāminā pathi vyādhitasya bhṛtyasya parityāge daṇḍam āha **sa eva** (Kāt. 660) |

tyajet pathi sahāyaṁ yaḥ śrāntaṁ rogārtam eva ca |
prāpnuyāt sāhasaṁ pūrvaṁ grāme tryaham apālayan ||

svāmyanujñātena bhṛtyenāparādhe kṛte svāmina eva so 'parādho bhavatīty āha **brhaspatiḥ** |

prabhuṇā viniyuktaḥ san bhṛtako vidadhāti yaḥ |
tadārtham aśubhaṁ karma svāmī tatrāparādhnuyāt ||

kṛtakarmaṇe bhṛtakāya svāminā vetanasyādāne rājñā sa tad dāpya ity āha **sa eva** |

kṛte karmaṇi yaḥ svāmī na dadyād vetanaṁ bhṛte |
rājñā dāpayitvā syād vetanaṁ cānurūpataḥ || iti |

yo yānādinā bhāṇḍanayanaṁ kartuṁ mūlyena parakīyaṁ yānādikam

bhāṇḍaprāpaṇādyamukakāryasiddhiparyantam etan madīyam iti parikrīya tatra na yāti sa

yānasvāmine parikalpitasya bhāṭakasya caturthāṁśam dāpyaḥ | yas tu tan nītvārdhapathe tyajati
tadā sarvāṁ bhṛtiṁ dāpyaḥ | tathā ca **nāradaḥ** (veta. 7) |

[231] anayan bhāṭayitvā tu bhāṇḍavān yānavāhane |

dāpyo bhṛtiṁ caturbhāgaṁ sarvāṁ ardhapathe tyajan ||

yānaṁ śakaṭādi **vāhanam** aśvādi | yas tu yānādikam bhāṭakena gṛhītvā bhāṇḍam

vāhanarahitam eva deśāntaraṁ nayati bhāṭakaṁ ca na dadāti sa bhāṭakam avaśyaṁ dāpya ity

āha **vrddhamanuḥ** |

yo bhāṭayitvā śakaṭaṁ nītvā cānyatra gacchati |
bhāṭaṁ na dadyād dāpyaḥ syād anūḍhasyāpi bhāṭakam ||

anūḍhasyāpi akṛtopakārasyāpi | yadarthaṁ bhāṭakena yānādikam parikrītaṁ tatkāryasiddhau
yadi tadyānādikam na pratyarpayati tadā tatsamarpaṇaparyantaṁ bhāṭakaṁ dāpya ity āha

kātyāyanaḥ (662 - 663) |

hastyaśvagokharoṣṭrādīn gṛhītvā bhāṭakena yaḥ |
nārpayet kṛtakṛtyaḥ saṁś tāvad dāpyaḥ sabhāṭakam ||
gṛhavāryāpaṇādīni gṛhītvā bhāṭakena yaḥ |
svāmine nārpayed yāvat tāvad dāpyaḥ sabhāṭakam ||

vāriśabdenātra jalapātraṁ gṛhyate | **svāmine nārpayet kṛtakṛtyaḥ sann** ity anuśaṅgaḥ |
bhāṭakena gṛhītānāṁ jalapātrādīnāṁ bhaṅge nāśe ca viśeṣam āha **nāradaḥ** (veta. 22) |

stomavāhīni bhāṇḍāni pūrṇakālāny upānayet |
grahītur ābhaved bhagnam naṣṭam cānyatra saṁplavāt ||
stomavāhīni bhāṭakagrhitāni | tāni pūrṇaparibhāṣitabhāṭakakālāni tatsvāminam prāpayed iti
pūrvārdhasyārthaḥ | **bhagnam** ekadeśena vikṛtam **naṣṭam** kārtsnyena vikṛtam | **saṁplavaḥ**
parasparasāṅgharṣaḥ | tadvyatiriktaprakāreṇa yad bhagnam naṣṭam ca tad bhāṭakagrahītur
bhavati saṁplavena tu yan naṣṭam bhagnam vā tad bhāṭakadātrā pūrvavat kṛtvā mūlyadvāreṇa
vā tatsvāmine deyam ity arthaḥ | parabhūmau svayam grham nirmāya bhūmisvāmine bhāṭakam
dattvā yas tatra vasati tam praty āha **sa eva** (nārada, veta. 20)
[232] parabhūmau grham kṛtvā stomaṁ dattvā vaset tu yaḥ |
sa tad grhitvā nirgacchet tṛṇakāṣṭhēṣṭakādikam ||
stomo bhāṭakam | yo bhāṭakam adattvā vasati tam praty āha **sa eva** (nārada, veta. 21) |
stomād vinā vasitvā tu parabhūmāv aniścitaḥ |
nirgacchaṁs tṛṇakāṣṭhāni na grhṇīyāt kathamcana ||
yāny eva tṛṇakāṣṭhāni tv iṣṭakā viniveśitāḥ |
vinirgacchaṁ stu tat sarvaṁ bhūmisvāmini vedayet ||
aniścitaḥ nirgamanasamaye tṛṇakāṣṭhādikam grhitvā gantavyam ity evamrūpā vā tathā na
gantavyam ity evamrūpā vā yā paribhāṣā tadrhitaḥ | **vedayet** nivedayet | paribhāṣākarāṇe tu
yathāparibhāṣitam kartavyam | veśyādupabhoktṛviśaye **sa eva** (nārada, veta. 18) |
paṇyam grhitvā paṇyatrī necchantī dviguṇam vahet |
anicchan śulkaḍātāpi śulkahānim avāpnuyāt ||
vyādhyabhibhavādīnā tu śulkaḍātuḥ saṁīpam agacchantyā na doṣa ity āha **brhaspatiḥ** |
vyādhitā saśramā vyagrā rājakāryaparāyaṇā |
āmantritā ca nāgacched avācyā vaḍavā smṛtā ||
āmantritā āhūtā | **vaḍavā** dāsī | etac ca veśyāyā apy upalakṣaṇam | upabhoktṛviśaye viśeṣam
āha **nāradaḥ** (veta. 18 - 19) |
aprayacchaṁs tathā śulkam anubhūya pumān striyam |
akrameṇa tu saṁgacched ghātadantanakhādibhiḥ ||
ayonau yaḥ samākrāmed bahubhir vāpi vāsayet |
śulkam so 'ṣṭaguṇam dāpyo vinayam tāvad eva tu ||
[233] veśyāyā dattaśulkam parityajya puruṣāntaragamane daṇḍādikam uktaṁ **matsyapurāṇe**
(227. 145) |
grhitvā vetanam veśyā lobhād anyatra gacchati |
tām damaṁ dāpayed dadyād itarasyāpi bhāṭakam ||
itarasya dattaśulkasya | viśeṣāntaram apy uktaṁ **tatraiva** (matsyapurāṇa
227. 146-148) |
anyam uddiśya yo veśyāṁ nayed anyasya kāraṇāt |
tasya daṇḍo bhaved rājñaḥ suvarṇasya ca māṣakam ||
nītvā bhogaṁ na yo dadyād dāpyo dviguṇavetanam |
rājñaś ca dviguṇam daṇḍam tathā dharmo na hīyate ||
bahūnām vrajatām ekām sarve taddviguṇam dhanam |
tasyai dadyuḥ pṛthag rājñe daṇḍam ca dviguṇam param ||
veśyāvivāde nirṇāyakān āha **nāradaḥ** |
veśyāḥ pradhānā yās tatra kāmukās tadgrhoṣitāḥ |
tatsamuttheṣu kāryeṣu nirṇayam saṁśaye viduḥ ||

iti śrīkodaṇḍaparaśurāme . . . vyavahāravivekodyote
vetanānapākarmākhyavyavahārapadanirūpaṇam || 22 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrīmadanasimhadevaviracite madanaratnapradīpe
vyavahāravivekodyote vetanānapākarmākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||22||

atha saṁvidvyatikramākhyavyavahārapadanirūpaṇam |

tatra tasya svarūpamāha **nāradah** (sama. 1) |

pāṣaṇḍanaigamādīnām sthitiḥ samaya ucyate |

samayasyānapākarma tad vivādapadaṁ smṛtam ||

pāṣaṇḍāḥ vaidikamārgavirodhinaḥ kṣapaṇakādayaḥ | **naigamāḥ** sārthikā vaṇijaḥ | **naigamā**
vedaprāmāṇyābhyupagantāraḥ pāsupatādaya ity **vijñāneśvarācāryāḥ** | ādiśabdena
traividyaabrāhmaṇavṛndādayaḥ | teṣāṁ **sthitiḥ** pāribhāṣikadharmavattayā vyavasthāpanaṁ
samaya ity ucyate | tasya **samayasya** [234] yad **anapākarma** avyatikramaḥ paripālanarūpaḥ **tat**
samayasyānapākarma vivādapadaṁ smṛtam akriyamāṇam iti śeṣaḥ | atha vā
avyatikramābhīdhāyinā anapākarmaśabdenātra viśaṁ bhuṁkṣvetivad viparītalakṣaṇayā
vyatikramaḥ pratipādyate | tasya samayasya yo vyatikramaḥ sa vivādapadam ity arthaḥ |
etadupayoginaṁ kaṁcid arthaṁ darśayati **yājñavalkyaḥ** (2. 185) |

rājā kṛtvā pure sthānaṁ brāhmaṇyaṁ nyasya tatra tu |

traividyaṁ vṛttimad brūyāt svadharmāḥ pālyatām iti ||

brāhmaṇyaṁ brāhmaṇasamūham | brāhmaṇamānavavāḍavād yat (pā. 4. 2.42) iti

pāṇinīsmaraṇād yat | vidyā vedāḥ tiṣṭhāṁ vidyānām samāhāras trividyaṁ trividhaṁ vettīti
traividyaṁ | tad adhīte tad veda (pā. 4.2.59) ity aṇ | atrāṇo dvigunimittatvābhāvān na dvigor
lugaṇapatye (pā. 4. 1.88) iti luk | traividyaagrahaṇam ṛgyajuḥsāmākhyavedatrayasādhyasya
jyotiṣtomādiprayogasya vedatrayābhijñānām abhāve 'nirvāhān na kevalaṁ bahvṛcā yājuṣāḥ
sāmagā vā sthāpanīyāḥ kim tarhy avaśyam ete trayo 'pi

jyotiṣtomādīśrautakarmānuṣṭhāna-nirvāhāya sthāpanīyā ity evamarthaṁ | **br̥haspatir** api |

vedavidyāvīdo viprāṇ śrotriyaṇ agnihotriṇaḥ |

āhṛtya sthāpayett atra teṣāṁ vṛttim prakalpayet ||

vṛttiparikalpanaprakāram āha **sa eva** |

anācchedyakarāś tebhyaḥ pradadyād gr̥habhūmayāḥ |

muktabhāvyāś ca nṛpatir lekhatvā svaśāsane ||

anācchedyakarāḥ svenāgrāhyakarāḥ | **muktabhāvyāḥ** bhāvyo bhāvinṛpatibhir grāhyaḥ karas
tadrahitaḥ | sthāpitair brāhmaṇair yat kartavyaṁ tad āha **sa eva** |

nityaṁ naimittikaṁ kāmyaṁ śāntikaṁ pauṣṭikaṁ tathā |

paurāṇām karma kuryus te saṁdigdhe nirṇayaṁ tathā ||

paurāṇām puravāsinām | **yājñavalkyo** 'pi (2. 186) |

[235] nijadharmāvirodhena yas tu sāmāyiko bhavet |

so 'pi yatnena saṁrakṣyo dharmo rājākṛtāś ca yaḥ ||

nijadharmāvirodhena śrautasamārtadharmānupamardena **sāmāyikaḥ** samayaprāpto dharmo
gopracārodakarakṣaṇād eva gr̥hapālanādirūpaḥ so 'pi yatnena paripālanīyaḥ | tathā

svadharmānupamardena yo rājñā kṛto dharmah yāvantaḥ pānthāḥ samāyānti tāvantaḥ sarve 'pi bhojanīyā ity evamādirūpaḥ so 'pi paripālānīyaḥ | yas tu nijadharmavirodhī samdhyāvandanādikarmakāle sarvair eva svavyāpāraparityāgena rājabhavanam pratyāgantavyam yo nāyāti sa daṇḍanīya ityevamādirūpaḥ sa na paripālānīya ity arthaḥ | sāmāyikasya rājakṛtasya ca paripālānam śreṇyādiśv atidiśati **yājñavalkyaḥ** (2.192) |

śreṇinaigamapāṣaṇḍigaṇānām apy ayaṁ vidhiḥ |

bhedam caisām nṛpo rakṣet pūrvām vṛttim ca pālayet ||

śreṇayaḥ ekaśilpopajīvināḥ kuvindādayaḥ | **gaṇa**grahaṇam pūgavrātayor apy upalakṣaṇam | ekakarmopajīvinām hastyaśvārohādīnām samūhaḥ pūgaḥ | gaṇavrātaśabdau vyākhyātau **kātyāyanena** (678) |

nānāyudhadharā vrātā samavetās tu kīrtitāḥ |

kulānām hi samūhas tu sa gaṇaḥ parikīrtitaḥ ||

eteṣām śreṇyādīnām **bhedam** dharmavyavasthām **nṛpo** rakṣet sa **pūrvām** pūrvāyātām **vṛttim** **ca pālayet** ity arthaḥ | samayakaraṇasya kimcin nimittam darśayati **brhaspatiḥ** |

grāme śreṇigaṇānām ca saṅketaḥ samayakriyā |

bādhākāle tu sā kāryā dharmakārye kathamcana || iti |

grāmādīnām samayakaraṇam antareṇa yady upadravo duṣpariharo dharmakāryam vā duḥsādhyam tadā saṅketaḥ rūpā samayakriyā kartavyety arthaḥ | etac copalakṣaṇam |

[236] tenaitadabhāve 'pi sarveṣām icchāto bhavati samayakriyā | upadravapariharaṇam samayibhiḥ sarvair militvā kāryam na tv ekena | tathā ca **sa eva** |

cāṭacaurabhaye bādhāḥ sarvasādhāraṇāḥ smṛtāḥ |

tatropaśamanam kāryam sarvair naikena kenacit ||

cāto vṛkaḥ | etac copalakṣaṇam | **cāṭacaurādibhyo bhaye** sati tatkr̥tā **bādhāḥ**

sarvasādhāraṇāḥ smṛtā ity ato yaḥ samayaḥ kṛto 'varṣaṇopadrave pratigrahaṁ pratikṣetraṁ cāvagrahanivṛttyartham grahayajñādisiddhaya etāvad deyam ityevamādirūpas tadanusāreṇa **ropaśamanam sarvaiḥ kāryam** ity arthaḥ | dharmakāryam api sarvaiḥ sambhūya kāryam ity āha **sa eva** |

sabhāprapādevagr̥hataṭākārāmasaṁskṛtiḥ |

tathānāthadaridrāṇām saṁskāro yajanakriyā ||

kulāyananirodham ca kāryam asmābhir amśataḥ |

yatraital likhitam patre dharmyā sā samayakriyā ||

pālānīyā samastais tair yaḥ samartho viśamvadet |

sarvasvahaṇam daṇḍas tasya nirvāsanam purāt ||

sabhā maṇḍapaḥ | **ārāmaḥ** upavanam | sabhādīnām **saṁskṛtis** teṣām jīrṇatāyām uddhāraḥ |

saṁskāra upanayanādikāḥ pretadahanādikaś ca | **yajanakriyā** somayāgādikartṛbhyo dānam |

kulāyananirodhaḥ kulāyane durbhikṣādipīḍitayūthāgamane nirodho

durbhikṣādyapagamaparyantaṁ tasya dhāraṇam | **kalpatarau** tu kulyānayanarodham veti

pāṭhaḥ | kulyānayanarodham kulyāyāḥ pravartanapratibandhau | samudāyibhir anyonyam

samayānatikramāya viśvāsam utpādyā sāmāyikakāryāṇi kartavyānīty āha **sa eva** |

kośena lekhyakriyayā madhyasthair vā parasparam |

viśvāsam prathamam kṛtvā kuryuḥ kāryāṇy anantaram || iti |

kośena devatāsnānodakapānena | **lekhyakriyayā** samayapatreṇa | **[237]** **madhyasthaiḥ**

pratibhūbhiḥ | rājñāpi samayaḥ paripālānīya ity āha **nāradaḥ** (sama. 2.) |

pāṣaṇḍanaigamaśreṇipūgavrātagaṇādiṣu |

saṁrakṣet samayam rājā durge janapade tathā ||

ādiśabdena brahmapurīniviṣṭamahājanaparigrahaḥ | pāṣaṇḍādisamayaḥ prasiddhaḥ | durge tu samayaḥ dhānyādikaṁ grhītvā deśāntaraṁ yāsyato haste na tad vikreyaṁ ityādikaḥ samayaḥ | janapade tu kvacid vikretuḥ sakāśāc chulkagrahaṇaṁ kvacit kretur ityādikaḥ samayaḥ | pāṣaṇḍādīnāṁ sāmāyiko dharmādir na nivartanīya iti pūrvoktaṁ arthaṁ vivṛṇvann āha **sa eva** (nārada, sama. 3) |

yo dharmah karma yac caiṣām upasthānavidhiś ca yaḥ |
yac caiṣām vṛttyupādānam anumanyeta tat tathā ||

dharmas caityavandanādih | **karma** prātaḥ paryuṣitabhikṣāṭanādi | **upasthānavidhiḥ** samūhakāryārthapaṭaḥādihvaniśravaṇe sati maṇḍapāḍau melanam | **vṛttyupādānam** jīvanārthaṁ tāpasaveṣagrahaṇam | rājñā nivartanīyaṁ kiṁcid darśayati **sa eva** (nār., sama. 4) |

pratikūlaṁ ca yad rājñah prakṛtyāvamataṁ ca yat |
bādhakaṁ ca yad arthānāṁ tat tebhyo vinivartayet ||

yad rājñah pratikūlaṁ sūdrakartṛkadharmavivecanādikaṁ **yac ca prakṛtyā** svabhāvata evāvamataṁ avajñātaṁ pāṣaṇḍādiṣu tāmbūlabhākṣaṇādikaṁ **yac cārthānāṁ bādhakaṁ** dhananāśakaraṁ rasavādādikaṁ **tat tebhyo nivartayet** yathā te na kurvanti tathā kuryād ity arthaḥ | sūdrakartṛkadharmavivecanasya pratikūlatvam uktaṁ **smṛtyantare** |

yasya rājñā stu kurute sūdro dharmavivecanam |
tasya prakṣubhyate rāṣṭraṁ balaṁ kośaś ca naśyati ||

yasya rājño rāṣṭre iti śeṣaḥ | nivartanīyāntaraṁ darśayati **sa eva** (nārada, sama. 7) |

[238] doṣavat karaṇaṁ yat syād anāmnāyaprakalpitaṁ |
pravṛttam api tad rājā śreyaskāmo nivartayet ||

lobhādidoṣavatkāraṇakaṁ śrutismṛtīviruddhaṁ vidhavāḍau veśyātvādikaṁ pāṣaṇḍādibhiḥ prakalpitaṁ tad bahukālapravṛttam api rājñā nivartanīyaṁ ity arthaḥ | kalahādāv eteṣāṁ yuddhārthaṁ mithaḥ saṅghībhavanam āyudhadhāraṇam anyonyam arthaharaṇādikaṁ ca rājñā na soḍhavyam ity āha **sa eva** (nārada, sama. 5) |

mithaḥ saṅghātakaraṇam ahite śāstradhāraṇam |
parasparopatāpaṁ ca teṣāṁ rājā na marṣayet ||

samudāyibhir vicitrabuddhibhir anekair aikamatyena kāryanirvāhasya kartum aśakyatvāt tair dvitrāḥ samudāyakāryacintakāḥ kartavyāś tair yad uktaṁ tac ca sarvaiḥ samudāyibhir aṅgīkāryam ity āha **brhaspatiḥ** |

dvau trayah pañca vā kāryāḥ samūhahitavādinah |
kartavyaṁ vacanaṁ teṣāṁ grāmaśreṇigaṇādibhiḥ ||

kīḍṛśāḥ kāryacintakāḥ kāryāḥ kīḍṛśā nety apekṣāyām āha **sa eva** |

vidveṣiṇo vyasaninaḥ śālīnālasabhīravaḥ |
lubdhātivṛddhabālāś ca na kāryāḥ kāryacintakāḥ ||
śucayo vedadharmajñā dakṣā dāntāḥ kulodbhavāḥ |
sarvakāryapraṇīnāś ca kartavyāś ca mahattamāḥ ||

śālīnāḥ adhrṣṭāḥ | **kāryacintakāḥ** samudāyakāryasādhakabādhakavicāraḥ | yaḥ

kāryacintakair uktaṁ na karoti taddaṇḍam āha **yājñavalkyaḥ** (2. 188) |

kartavyaṁ vacanaṁ sarvaiḥ samūhahitavādinah |
yas tatra viparītaḥ syāt sa dāpyah prathamam damam ||

prathamam pūrvasāhasam | kāryacintakoktaṁ yadi yuktibādhitaṁ tadā na tadatikrame daṇḍa ity abhipretyāha **kātyāyanaḥ** (671) |

[239] yuktivyuktaṁ ca yo hanyād vaktur yo 'navakāśadaḥ |
ayuktaṁ caiva yo brūyāt sa dāpyah pūrvasāhasam ||

anyam api daṇḍyaṁ darśayati **brhaspatiḥ** |

yas tu sādharmaṇaṁ himsyāt kṣipet traividyam eva vā |
 sandhikriyāṁ vihanyāc ca sa nirvāsyas tataḥ purāt ||
sādharmaṇaṁ samudāyagrāhyaṁ daṇḍādīdravyaṁ **himsyāt** daṇḍyādeḥ sāhāyakaṇān nāśayet
 | **kṣipet** tiraskuryāt | **sa eva** |
 aruntudaḥ sūcakaś ca bhedakṛt sāhasī tathā |
 śreṇipūgaṇṛpadviṣṭaḥ kṣipraṁ nirvāsyate tataḥ ||
aruntudo marmodghāṭakaḥ **sūcakaḥ** piṣunaḥ | **bhedakṛt** samudāyīṣu vaimatyakṛt | **nāradaḥ**
 (sama . 6) |
 pṛthaggaṇāṁs tu ye bhinyus te vineyā viśeṣataḥ |
 āvaheyur bhayaṁ ghorāṁ vyādhivat te hy upekṣitāḥ ||
gaṇān śreṇyādirūpān samudāyān | **brhaspatiḥ** |
 tatra bhedaṁ upekṣāṁ vā yaḥ kaścit kurute naraḥ |
 catuḥsuvarṇaṁ ṣaṇṣkās tasya daṇḍo vidhīyate ||
 suvarṇacatuṣṭayaṇiṣkaṣaṭkayoḥ śaktyāditāratamyena vyavasthā | samudāyidaṇḍe
 samudāyasyaivādhikāraḥ | ata evoktaṁ **tenaiva** |
 kulaśreṇigaṇādhyaḥkṣāḥ puradurganivāsinaḥ |
 vāgdhigdaṇḍaṁ parityāgaṁ prakuryuḥ pāpakāriṇām ||
 taiḥ kṛtaṁ yat svadharmaṇa nigrāhānugrahaṁ nṛṇām |
 tad rājñāpy anumantavyaṁ niṣṛṣṭārthā hi te smṛtāḥ ||
vāgdaṇḍaḥ pāpiṣṭho 'sīti bhāṣaṇaṁ | **dhigdaṇḍo** dhik tvām iti bhāṣaṇaṁ | **parityāgo**
 'saṁvyavahāryatvakaraṇaṁ nirvāsaṇaṁ vā | etac cārthadaṇḍāder apy upalakṣaṇaṁ |
nigrāhānugrahaṁ ityante punaḥ sāmānyenābhidhānaṁ | **niṣṛṣṭārthā** anujñātakāryāḥ |
 dveṣādīvaśāt samudāyenaikasya nigrahe kṛte rājñā te sarve daṇḍanīyā ity āha **sa eva** |
[240] bādhāṁ kuryur yadaikasya sambhūtā dveṣasaṁyutāḥ |
 rājñā tu vinivāryās te śāsyās caivānubandhataḥ ||
anubandhataḥ nigrāhatāratamyānusāreṇa | yadi samūho 'parādhinaṁ daṇḍayitum aśaktas tadā
 rājñā sa daṇḍanīyaḥ | ata eva **manuḥ** (8.219-221) |
 yo grāmadeśasaṅghānāṁ kṛtvā satyena saṁvidam |
 viśaṁvaden naro lobhāt taṁ rājā vipravāsayet ||
 nigṛhya dāpayed enaṁ samayavyabhicāriṇam |
 catuḥsuvarṇaṁ ṣaṇṇiṣkaṁ śatamānaṁ ca rājatam ||
 evaṁ daṇḍavidhiṁ kuryād dhārmikaḥ pṛthivīpatiḥ |
 grāmajātisaṁyutāḥ samayavyabhicāriṇām ||
 eteṣāṁ pravāsanacatuḥsuvarṇaṣaṇṇiṣkaśatamānarūpāṇāṁ caturṇāṁ daṇḍānāṁ
 jātividyaḥ guṇādyapekṣayā vyavasthā kalpanīyā | kāryacintakānāṁ samūhavirodhe tannivartanaṁ
 rājñā kāryam ity āha **brhaspatiḥ** |
 mukhyaiḥ saha samūhānāṁ viśaṁvādo yadā bhavet |
 tadā vicārayed rājā svamārge sthāpayec ca tān ||
 mukhyānāṁ aparādhaviśeṣe daṇḍaviśeṣaṁ āha **yājñavalkyaḥ** (2. 187) |
 gaṇadravyaṁ hared yas tu saṁvidam laṅghayec ca yaḥ |
 sarvasvaharaṇaṁ kṛtvā taṁ rāṣṭrād vipravāsayet ||
 mukhyadaṇḍane 'pi samūhasyaivādhikāraḥ samūhasya tatrāsāmarthyē rājñāḥ | ata eva
kātyāyanaḥ (672) |
 sāhasī bhedakārī ca gaṇadravyavināśakaḥ |
 ucchedyāḥ sarva evaite vikhyāpyaiva nṛpe **bhṛguḥ** ||

nrpe vikhyāpya gaṇenocchedyā ity arthaḥ | samūhakāryārtham āgatāya mukhyāya rājñā samūhapūjārtham yad dattaṁ tasya tena samūhāyāsamarpaṇe daṇḍam āha **yājñavalkyaḥ** (2. 189 - 190) |

[241] samūhakārya āyātān kṛtakāryān visarjayet |
sadānamānasatkāraiḥ pūjayitvā mahīpatiḥ ||
samūhakāryaprahito yal labheta tad arpayet |
ekādaśaguṇaṁ dāpyo yady asau nārpayet svayam ||

yal labheta samūhasaṁmānanārtham iti śeṣaḥ | rājadattaṁ sarveṣāṁ samudāyināṁ sādharmaṇam ato yathāśato vibhajya grāhyaṁ niḥsvādibhyo vā deyam ity āha **br̥haspatiḥ** |

tato labhyeta yat kiṁcit sarveṣāṁ eva tatsamam |
śāṇmāsikaṁ māsikaṁ vā vibhaktavyaṁ yathāśataḥ ||
deyaṁ vā niḥsvavṛddhāndhastrībālāturarogiṣu |
sāntānikādiṣu tathā dharma eṣa sanātanaḥ ||

śāṇmāsikaṁ ekasya puruṣasyaikasya kuṭumbasya vā māsaṣaṭkanirvāhaparyāptam | evaṁ māsikaṁ | etac copalakṣaṇam | anyad api kiṁcit sarveṣāṁ sādharmaṇam darśayati **sa eva** |

yat taiḥ prāptaṁ rakṣitaṁ vā gaṇārthe vā ṇaṁ kṛtam |
rājaprasādalabdhaṁ vā sarveṣāṁ eva tat samam ||

yat taiḥ mukhyaiḥ sīmāvivādādāv adhikaṁ kṣetrārāmādikaṁ dharmādhikaraṇanyāyataḥ

prāptaṁ yac cānyair apahriyamānaṁ **rakṣitaṁ** gaṇakāryārthaṁ yac ca kṛtaṁ yac ca rājaprītilabdhaṁ tat sarvasamudāyināṁ samaṁ bhavatīty arthaḥ | gaṇakāryārthaṁ kṛtam api kiṁcid ṇaṁ na sarveṣāṁ sādharmaṇam ity āha **kātyāyanaḥ** (674) |

gaṇam uddiśya yat kiṁcit kṛtvarṇaṁ bhakṣitaṁ bhavet |
ātmārthaṁ viniyuktaṁ vā deyaṁ tair eva tad bhavet ||

tair mukhyaiḥ | ye samudāyānugrahāt tadantarbhāvaṁ prāptā ye ca samudāyakṣobhādinā tato bahirbhāvaṁ prāptāḥ teṣu kaścid viśeṣam āha **sa eva** (kātyā. 675-676) |

[242] gaṇināṁ śreṇivargāṇāṁ gatāḥ syur ye ‘pi madhyatām |
prāktanasya dhanarṇasya samāśāḥ sarva eva te ||
tathaiva bhojyavaibhājyadānadharmakriyāsu ca |
samūhastho ‘śābhāgī syāt pragatas tv aśābhān na tu ||

**iti śrīkodaṇḍaparaśurāmeti vyavahāravivekodyote
saṁvidvyatikramākhyavyavahārapadanirūpaṇam || 23 ||**

***Possible reading of the defective text:*

**śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisīmātmajamahārājādhirājaśrīmadanasīmhaddevaviracite madanaratnapradīpe
vyavahāravivekodyote saṁvidvyatikramākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||23||**

atha krītānuśayākhyavyavahārapadanirūpaṇam |

tatra tasya svarūpaṁ darśayati **nāradaḥ** (krītā. 1)

krītvā mūlyena yaḥ paṇyaṁ kretā na bahu manyate |
krītānuśaya ity etad vivādapadam ucyate ||

na bahu manyate parāmarśapūrvakam etan na gṛhītam iti manyata ity arthaḥ | kṛtasya parīkṣyatām āha **br̥haspatiḥ** |

parīkṣeta svayaṁ kīrtam anyeṣāṁ ca pradarśayet |
parīkṣitam bahumataṁ grahītā na punas tyajet ||

tatra carmadīnām sadyaḥ parīkṣyatvam āha **vyāsaḥ** |

carmakāṣṭheṣṭakāsūtradhānyāsavarasasya ca |
vasukupyahiranyānām sadya eva parīkṣaṇam || iti |

vasuśabdenātra rūpyaṁ gr̥hyate | dohyādīnām parīkṣākālabhedān āha **nāradaḥ** (krītā 5-6) |

tryahād dohyaṁ parīkṣeta pañcāhād vāhyam eva tu |
muktāvajrapravālānām saptāhaṁ syāt parīkṣaṇam ||
dvipadām ardhmāsaṁ tu puṁsām taddviguṇam striyāḥ |
daśāhaḥ sarvabījānām ekāhāl lohavāsasām ||

atra tryahādiganānam krayadinam ārabhyeti jñātavyam | **dohyaṁ** gavādikam | **vāhyam** aśvādikam | **mukteti** ratnasyāpy upalakṣaṇam | **dvipadām** [243] **puṁsām** dāsānām ity arthaḥ | **tadviguṇam** māsam ity arthaḥ | **striyāḥ** dāsya ity arthaḥ | **sarvabījāny** atra vāpanārthanam gr̥hītadhānyādīni vivakṣitāni | bhakṣaṇādyartham gr̥hītānām pūrvodāhṛta**vyāsa**vacanena sadyaḥparīkṣyatvābhidhānāt | **kātyāyanah** |

bhūmer daśāho 'nuśayaḥ kretur vikretur eva ca |

bhūmer gr̥hakṣetrādirūpāyāḥ | **anuśayaḥ** parāvartanakayogyāḥ kālaḥ parīkṣākāla ity yāvat |
asmim̐s tryahādirūpe parīkṣākāle kṛtasya doṣadarśane vikrete tat pratideyam | tathā coktam
tryahād dohyam ityādirparīkṣā kālam abhidhāya **br̥haspatinā** |

ato 'rvāk paṇyadoṣas tu yadi saṁjāyate kvacit |
vikretuḥ pratideyaṁ tat kretā mūlyam avāpnuyāt ||

saṁjāyate jñāyata ity arthaḥ | parīkṣākālātikrame tu doṣadarśane 'pi na tat pratideyam ity āha **kātyāyanah** (688) |

avijñātaṁ tu yat kṛtām duṣṭam paścād vibhāvitam |
kṛtām tat svāmine deyaṁ paṇyam kāle 'nyathā na tu ||

paścād duṣṭam vibhāvitam doṣavattayā nirṇītam ity arthaḥ | **kāle** parīkṣākāle | **atrāvijñātaṁ**
tu yat kṛtām ity anena krayāt prāg aparīkṣya yat kṛtām tad eva parīkṣākāle doṣadarśane
nivartanīyaṁ yat tu parīkṣya gr̥hītam tan na nivartanīyam iti darśitam | atrārthe **nārado** 'pi
(krītā. 16.4) |

krītvā nānuśayaṁ kuryād vaṇik paṇyavicakṣaṇaḥ |
kṣayaṁ vṛddhiṁ vijānīyāt paṇyānām āgamaṁ tathā |
kretā paṇyam parīkṣeta prāk svayaṁ guṇadoṣataḥ |
parīkṣyābhimataṁ kṛtām vikretur na bhavet punaḥ ||

anuśayaṁ paścāttāpam | **paṇyānām** aśvādīnām asmin deśe mūlyasya hānir asmin deśe
tadādhikyam iti **kṣayavṛddhiḥ** | etaddeśasambhavam ity **āgamaṁ** ca krayāt prāg eva **vijānīyād**
ity arthaḥ | parīkṣākāla eva doṣadarśanam antareṇa kṛtasya pratyarpaṇe viśeṣam āha

kātyāyanah (686-87) |

[244]

krītvā vānuśayāt paṇyam tyajed doṣād ṛte naraḥ |
ajuṣṭam eva kāle tu sa mūlyād daśamaṁ vadet ||
krītvā gacchann anuśayaṁ krayī hastam upāgate |
ṣaḍbhāgaṁ tasya mūlyasya dattvā kṛtām tyajen naraḥ ||

ajuṣṭam anupabhuktam | **kāle** parīkṣākāle | atra mūlyadaśamabhāgadānam
upabhogāvinaśvarabhūmyādiviṣayaṁ ṣaḍbhāgadānam upabhogavinaśvarabījādiviṣayaṁ iti
vyavasthā | bījādivyatiriktupabhogavinaśvaravastuviṣaye viśeṣam āha **nāradaḥ** (krītā. 2-3) |

krītvā mūlyena yaḥ paṇyaṁ duṣkrītaṁ manyate krayī |
vikretuḥ pratideyaṁ tat tasminn evāhny avikṣataṁ ||
dvitīye 'hni dadat kretā mūlyāt trimśāṁśam āvahet |
dviguṇaṁ tat tṛtīye 'hni parataḥ kretur eva tat ||
atra **manyate** iti kathanād vastuto doṣābhāva uktaḥ | krayakāle
mūlyavṛddhikṣayarūpadoṣa-darśanam antareṇa krītasya vikrītasya vā pratyarpaṇe punargrahaṇe
vā daṇḍam āha **yājñavalkyaḥ** (2.258) |
vṛddhiṁ kṣayaṁ vā vaṇijā paṇyānām avijānatā |
krītvā nānuśayaḥ kāryaḥ kurvan ṣaḍbhāgaḍaḍabhāk ||
vṛddhiṁ mūlyavṛddhiṁ **avijānatā** kretrā evaṁ mūlyakṣayam avijānatā vikretrety arthaḥ |
vaṇigrahaṇaṁ kretravikretrmātropalakṣaṇam | **ṣaḍbhāgo** mūlyasya ṣaṣṭho bhāgaḥ |
atrāvijānatetyabhidhānāt krayottarakālaṁ mūlyavṛddhijñāne mūlyakṣayajñāne vā yathāstam
(yathāśāstram ?) anuśayaḥ kārya ity avagamyate | parīkṣākālātikramaṇe pratyarpaṇe daṇḍam
āha **manuḥ** (8. 222-223) |
krītvā vikrīya vā kimcid yasyehānuśayo bhavet |
so 'ntardaśāhāt tad dravyaṁ dadyāc caivādadīta vā ||
[245] pareṇa tu daśāhasya na dadyānnāpi dāpayet |
ādadaṇo dadac caiva rājñā daṇḍyaḥ śatāni śat ||
anuśayo 'tra doṣadarśanapūrvakaḥ paścāttāpaḥ | **daśāhagrahaṇaṁ** pūrvoktasya
parīkṣākālasypalakṣaṇam | sadoṣam api yady upabhogena vikāraṁ prāpitaṁ tarhi
parīkṣākālamadhye 'pi na pratideyam | ata eva **nāradaḥ** (krītā. 7) |
paribhuktaṁ tu yad vāsaḥ kṣṇarūpaṁ malīmasam |
sadoṣam api tat krītaṁ vikretur na bhavet punaḥ ||
vāsograhaṇam upalakṣaṇam | etat sarvam aparibhāṣitaviśayam | yatra tu paribhāṣaṇam asti tatra
tadanusāreṇaiva pratidānatadabhāvādikam jñātavyam |

iti śrīkodaṇḍaparaśurāme.....vyavahāravivekoddyote
krītānuśayākhyavyavahārapadanirūpaṇam || 24||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrī**madanasiṁhadevaviracite madanaratnapradīpe**
vyavahāravivekoddyote
krītānuśayākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||24||

atha vikrīyāsampradānākhyam vyavahārapadanirūpaṇam |

tatra tasya svarūpaṁ darśayati **nāradaḥ** (vikrī . 1) |
vikrīya paṇyaṁ mūlyena kretur yan na pradīyate |
vikrīyāsampradānaṁ tad vivādapadam ucyate ||
vikretavyaprakārabhedena dvaividhyaṁ ṣaḍvidhatvaṁ cāha **sa eva** (nārada, vikrī. 2-3) |
loke 'smin dvividhaṁ paṇyaṁ jaṅgamaṁ sthāvaram tathā |
ṣaḍvidhas tasya tu budhair dānādānavidhikramaḥ ||

gaṇimaṁ tulimaṁ meyaṁ kriyayā rūpataḥ śriyā |
dānaṁ vikrayaḥ | **ādānaṁ** krayaḥ | gaṇayitvā yasya krayavikrayau tad **gaṇimam** | evaṁ
tulimādikam | **gaṇimam** āmrāphalādikam **tulimaṁ** kuṅkumasuvārṇacandanādikam **meyaṁ**
vrīhyādikam | **kriyayā** vāhanadohanādirūpayā yuktam iti śeṣaḥ | **rūpataḥ** rūpeṇa yuktam vastu |
śriyā dīptiyā samanvitam puṣparāgādikam | [246] gr̥hītamūlyena vikretrā yācamānāya kretre
vikrītasyāpradāne yat kartavyam tad āha **sa eva** (nārada, vikrī. 4) |
vikrīya paṇyam mūlyena kretur yo na prayacchati |
sthāvarasya kṣayam dāpyo jaṅgamasya kriyāphalam ||
sthāvaram vikrītam kṣayasahitam dāpanīyaḥ | jaṅgamam tu kriyāphalena sahitam ity arthaḥ |
kṣayo 'tra vikrayānantaram jāta upabhogaḥ | **kriyāphalam** dohanādikriyāphalam kṣīrādikam |
etac ca vikrayakālāpekṣayārpaṇakāle mūlyādhikyē jñātavyam | mūlyahānau tv āha **sa eva**
(nārada, vikrī. 5) |
ardhaś ced avahīyeta sodayam paṇyam āvahet |
kalpatarau tu “arvāk ced apacīyeta” iti pāṭhaḥ | **arvāk** vikrītasya kretṣamarpaṇāt pūrvam
apacīyeta hīnamūlyam bhavet **sodayam paṇyam āvahet** | vikrayanakāle yāvan mūlyam
gr̥hītam tāvatā mūlyenārpaṇakāle mūlyahrāsavaśād yāvad upacayasahitam labhyate tāvad
dadyād ity arthaḥ | yadā tu mūlyasāmyam tadā paṇyopacayarūpasyodayasyāsambhavāt
nikṣepam vṛddhiśeṣam ca kraya vikrayam eva ca |
yācyamānam adattam ced vardhate pañcakaṁ śatam ||
iti vacanoktavṛddhisahitam paṇyam dāpyaḥ (kātyā. 506) | tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2. 254) |
gr̥hītamūlyam yaḥ paṇyam kretur naiva prayacchati |
sodayam tasya dāpyo 'sau diglābham vā digāgate. ||
yas tu deśāntarāt krayaṇārtham āgatya krīṇāti tasmai deśāntare tatpaṇyaviṛye yo lābhas tena
sahitam tat paṇyam dāpanīya iti **diglābham vā digrāgate** ity asyārthaḥ | na kevalam
arghasāmya evaitad deśāntaralābhasahitapaṇyadāpanam kim tarhi mūlyasya vṛddhau kṣaye 'pi |
ata eva **nāradaḥ** (vikrī. 5) |
sthāyinām eṣa niyamo diglābham digvicāriṇām |
sthāyinām vikretrdeśasthāyinām | **eṣa niyamaḥ** sthāvarasya kṣayam dāpya ityādivacanokto
niyama ity arthaḥ | vikretur daṇḍam āha **viṣṇuḥ** (5. 126-7): “**gr̥hītamūlyam yaḥ paṇyam kretur**
na dadyāt tat tasyāsau sodayam dāpyo rājñā ca paṇasatam daṇḍyaḥ” | etac
cānuśayarahita-dṛptavikretrviṣayam | yas tu vikrīyānuśayavaśān nārpayati yaś ca
krītvānuśayavaśād dattamūlyam paṇyam na gr̥hṇāti tau praty āha **kātyāyanah** (683) |
krītvā prāptam na gr̥hṇīyād yo na dadyād adūṣitam |
sa mūlyād daśabhāgam tu dattvā svaṁ dravyam āpnuyāt ||
aprāpte 'rthakriyākāle kṛte naiva pradāpayet |
evaṁ dharmo daśāhāt tu parato 'nuśayo na tu ||
adūṣitam jalādineti śeṣaḥ | **arthakriyākālo** dohyavāhyādirūpasya paṇyasya
dohanavāhanādikālaḥ | vikretrā kretṛyācitenāsamarpaṇe tasya dravyasya rājadaivādyupaghāte
vikretur eva hānir na tu kretur ity āha **nāradaḥ** (vikrī. 6) |
upahanyeta vā paṇyam dahyetāpahriyeta vā |
vikretur eva so 'nartho vikrīyāsamprayacchataḥ ||
yājñavalkyo ‘pi (2. 256) |
rājadaivopaghātena paṇye doṣam upāgate |
hānir vikretur evāsau yācitasyāprayacchataḥ ||
atra **yācitasyeti** viśeṣaṇād yācanābhāve na vikretur hāniḥ | vikretrā dīyamānasya paṇyasya
kretrānuśayavaśād anupādāne kretur eva hānir ity āha **nāradaḥ** (vikrī. 9) |

dīyamānaṁ na gṛhṇāti krītaṁ paṇyaṁ ca yaḥ krayī |
sa evāśya bhaved doṣo vikretur yo 'prayacchataḥ ||

yājñavalkyo 'pi (2. 255) |

hāniś cet kretṛdoṣeṇa kretur eva hi sā bhavet |

[248] kretṛdoṣo dīyamānasyāgrahaṇam | kretur hānir dantasya mūlyasyābhāva ity arthaḥ |
krayānantaraṁ yatra kretrā na yācitaṁ vikretrā ca na samarpitaṁ jātaś ca rājādikṛta upaghātas
tatrobhayor api yācanānarpaṇaśaithilyena sāparādhatvasāmyāt samā hāniḥ kalpanīyety uktam
smṛticandrikāyām devaṇabhaṭṭaiḥ | anuśayavaśād dīyamānasyāgrahaṇe vikrītasyāpy anyatra
vikraye vikretur nāparādha ity āha **nāradaḥ** (vikrī. 9) |

dīyamānaṁ na gṛhṇāti krītvā paṇyaṁ ca yaḥ krayī |
vikrīṇānas tad anyatra vikretā nāparādhnyāt ||

yājñavalkyo 'pi (2. 255) |

vikrītaṁ api vikreyaṁ pūrvakretary aṅgṛhṇati |

yo duṣṭavastv aduṣṭam ity uktvā vikrīṇīte yo vā kvacid vikrītaṁ tat kretranuśayam antareṇāpy
anyatra vikrīṇīte taṁ praty āha **nāradaḥ** (vikrī. 7-8) |

nirdoṣaṁ darśayitvā tu sadoṣaṁ yaḥ prayacchati |
mūlyaṁ taddviguṇaṁ dāpyo vinayaṁ tāvad eva tu ||
tathānyahaste vikrīya yo 'nyasmai tat prayacchati |
so 'pi taddviguṇaṁ dāpyo vinayaṁ tāvad eva tu ||

yājñavalkyo 'pi (2. 257) |

anyahaste ca vikrītaṁ duṣṭaṁ vāduṣṭavad yadi |
vikrīṇīte damas tatra mūlyāt tu dviguṇo bhavet ||

etad duṣṭasyāduṣṭatvena vikraye dviguṇadāpanaṁ tāvaddaṇḍābhidhānaṁ ca
buddhipūrvakavikrayaviśayam | ata eva **brhaspatiḥ** |

jñātvā sadoṣaṁ yaḥ paṇyaṁ vikrīṇītāvicakṣaṇaḥ |
tad eva dviguṇaṁ dāpyas tatsamaṁ vinayaṁ tathā ||

abuddhipūrvakavikraye tu parivartanamātram | kvacid anyatrāpi krayaparāvṛttim āha **sa eva**
(kātyā. 692)

[249] mattonmattena vikrītaṁ hīnamūlyaṁ bhayena vā |
asvatantreṇa mūḍhena tyājyaṁ tasya punar bhavet ||

ayaṁ sarvo 'pi vidhir dattamūlye paṇye draṣṭavyaḥ | yatra punaḥ kretrā mūlyam adattvā
vānmātreṇa krayaḥ kṛtaḥ krayaparāvṛttir na kartavyety evamādirūpā paribhāṣā vā na kṛtā tatra
pravṛttau nirvṛttau vā na kaścid doṣaḥ | tathā ca **nāradaḥ** (vikrī. 10) |

dattamūlyasya paṇyasya vidhir eṣa prakīrtitaḥ |
adatte 'nyatra samayān na vikretur atikramaḥ ||

yatra tu vānmātrakrayo 'yaṁ mā bhūd ity etadārthaṁ kretrā vikretur haste kiṁcid dīyate tatra
vikretṛdoṣāt krayāsiddhau vikretrā kretre tad dravyaṁ dviguṇaṁ dātavyam | tathā ca

yājñavalkyaḥ (2.61) |

satyaṅkāraḥ kṛtaṁ dravyaṁ dviguṇaṁ pratipādayet |

satyaṅkāraḥ satyāpanaṁ kṛtasya krayasya satyatākaraṇam iti yāvat | “**klībe satyāpanaṁ**
satyaṅkāraḥ satyākṛtiḥ striyām” ity **amarasimhen**ābhidhānāt | satyaṅkāraya **kṛtaṁ** samarpitaṁ
satyaṅkāraḥ kṛtaṁ ity arthaḥ | kretṛdoṣāt krayāsiddhau tv āha **vyāsaḥ** |

satyaṅkāraṁ ca yo dattvā yathākālaṁ na dṛśyate |
paṇyaṁ bhaven nisṛṣṭaṁ tad dīyamānam aṅgṛhṇataḥ ||

nisṛṣṭaṁ bhavet utsṛṣṭaṁ bhaved ity arthaḥ | na kevalam atra paṇyamātrotsargaḥ kim tu
dattasatyaṅkāradravysahitasyotsargo jñātavyaḥ | itarathā dattasatyaṅkāradravysyāpi

vānmātrakrayakartṛtulyatvena tasmai vikretuḥ satyaṅkāradravyagrāhakatvakṛtam anyatra
vikrayaṇādyaparādhānimittakaṁ satyaṅkāradravyasya dvaiguṇyena pratidānaṁ na syāt ||

iti śrīkodaṇḍaparaśurāme . . . vyavahāravivekoddyote
vikrīyāsaṁpradānākhyavyavahārapadanirūpaṇam || 25 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrīmadanasimhadevaviracite madanaratnapradīpe
vyavahāravivekoddyote
vikrīyāsaṁpradānākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||25||

[250]

atha svāmipālavivādākhyavyavahārapadanirūpaṇam |

tasya pratipādanam pratijānīte **manuḥ** (8. 229) |

paśuṣu svāmināṁ caiva pālānāṁ ca vyatikrame |
vivādaṁ saṁpravakṣyāmi yathāvad dharmatattvataḥ ||

gavādīpaśupālasya bhṛtiparimāṇam darśayati **nāradaḥ** (veta. 10) |

gavāṁ śatād vatsatārī dhenuḥ syād dviśate bhṛtiḥ |
pratisaṁvatsaram gope saṁdohaś caṣṭame 'hani ||

vatsatārī atītavatsatāvasthā dvivarṣā gaur iti yāvat | **dhenur** dogdhrī savatseti yāvat |

saṁdohaḥ sarvāsāṁ gavāṁ dohaḥ | gavāṁ śate pālyamāne vatsatārī śatadvaye pālyamāne
dhenuḥ gopālāya bhṛtitvena pratisaṁvatsaram deyā | aṣṭame 'hani saṁdohaś ca deya ity arthaḥ |
saṁdoho dhenvā saha samuccīyate na vatsataryā | ata eva **br̥haspatiḥ** |

tathā dhenubhṛtaḥ kṣīram labhetāhny aṣṭame 'khilam |

dhenubhṛtaḥ dhenvā bhṛtaḥ dviśatapālaka ity arthaḥ | **kalpatarukāreṇa** dhenubhṛto gopa iti
vyākhyātaṁ tena tanmate vatsataryāpi saṁdohasya samuccaya ity gamyate | gograhaṇam
mahīṣyādīnāṁ apy upalakṣaṇam | etadanusāreṇa nyūnādhikasaṁkhyākagavādīpālāne bhṛtīyattā
parikalpanīyā | etac ca bhṛtīyattābhīdhanam paribhāṣitabhṛtīviśeṣābhāvaviśayam | sati tu
paribhāṣaṇe tadanatikrameṇa deyam | prakārāntareṇa bhṛtiparimāṇam āha **manuḥ** (8. 231) |

gavāṁ kṣīrabhṛto yas tu sa duhyād daśato varām |

gosvāmyanumate bhṛtyaḥ sā syāt pāle 'bhṛte bhṛtiḥ ||

daśataḥ daśānāṁ dogdhrīnāṁ madhye **varām** utkṛṣṭāṁ tatksīrabhṛto **bhṛtyaḥ** gopo
daśadrogdhrīpālanaḥ bhṛtyartham **duhyāt** | saīśa **bhṛtiḥ** prāgdravyāntareṇābhṛte sati bhavati |
yas tu dravyāntareṇa bhṛtas tatra tad eva bhṛtir ity arthaḥ | etadanusāreṇa
nyūnādhikasaṁkhyākagavādīparipālāne bhṛtiḥ parikalpanīyā | svāmināḥ paśupālasya
pratidinam yat kṛtyam tad āha **nāradaḥ** (veta. 11) |

[251]

upānayed gā gopālāḥ pratyaham rajanīkṣaye |

cīrṇāḥ pītās ca tā gāvaḥ sāyāhne pratyupānayet ||

cīrṇās tṛṇādikam bhakṣitavatīḥ | **pītā** pītavatī ity arthaḥ | gograhaṇam
paśumātrasyopalakṣaṇam | ata eva **yājñavalkyaḥ** (2. 164) |

yathārpitān paśūn gopaḥ sāyaṁ pratyarpayet tathā |
yāvantaḥ prātaḥ svāminā samarpitās tāvantaḥ paśupālena tasmai pratyarpaṇīyā ity arthaḥ |
paśupāladoṣeṇa gavāder maraṇādaḥ tena sa dātavya ity āha **sa eva** (YDh 2.164) |
pramādamṛtanāṣtānś ca pradāpyaḥ kṛtavetaṇaḥ |
naṣṭāḥ hṛtāḥ | pramādanāśaś ca spaṣṭīkṛto **manunā** (8. 232) |
daṣṭān naṣṭān ca kṛmibhiḥ śvahataṁ viṣame mṛtam |
hīnaṁ puruṣakāreṇa pradadyāt pāla eva tu ||
śvahataṁ śunā hatam | **viṣame** durgamapradeśe | **puruṣakāraḥ** puruṣaprayatnaḥ | yat
puruṣakāreṇa hīnaṁ san nāśādikam prāptaṁ tad dātavyam ity arthaḥ | puruṣakāraś ca darśito
bṛhaspatinā |
kṛmicoravyāghrabhayād darīśvabhṛāc ca pālayet |
vyāyacchech chaktitaḥ kroṣet svāmine vā nivedayet ||
vyāyacchet vyasananirāsāya prayatetety arthaḥ | puruṣakārākaraṇe daṇḍyatvam apy āha
nāradaḥ (veta. 12 - 13) |
syāc ced govyasanaṁ gopo vyāyacchet tatra śaktitaḥ |
aśaktas tūrṇam āgamyā svāmine tan nivedayet ||
avyāyacchann avikrośan svāmine cānivedayan |
vodhum arhati gopas taṁ vinayaṁ caiva rājani ||
taṁ gavādikam | naṣṭagavādidānaṁ ca mūlyadvāreṇa jñātavyam | ata **[252]** eva **viṣṇuḥ**
(5.137-138): “**divā paśūnām vṛkādypaghāte pāle tv anāyati pālakadoṣo vinaṣṭapaśumūlyam**
svāmine dadyāt” iti | **anāyati** anāgacchati | daṇḍe dravyapramāṇam āha **yājñavalkyaḥ** (2. 165)
|
pāladoṣavināśe tu pāle daṇḍo vidhīyate |
ardhatrayodaśapaṇaḥ svāmine dravyam eva ca ||
ardhatrayodaśapaṇaḥ ardharahitatrāyodaśapaṇaḥ sārddhadvādaśapaṇa ity arthaḥ | ktās
tṛtīyāpūrvapadāḥ samānādhikaraṇena samasyanta uttarapadalopaś ceti **vārtikakāra**vacanād
uttarapadalopī karmadhārayaḥ | yat tu kaiścid arghādhikatrāyodaśapaṇo daṇḍa ity uktaṁ tad
anādrīyaṁ sārddhadvimātrādiṣu **mahābhāṣyakārādīnām** ardhatrimātrādiśabdaprayogasya
darśanāt | kvacit paśupālasya doṣābhāvam āha **manuḥ** (8. 233) |
vighuṣya tu hṛtaṁ caurair na pālo dātum arhati |
yadi deśe ca kāle ca svāminaḥ svasya śamsati ||
vighuṣya śṛṅgakāhalavenvādibhir ghoṣaṁ kṛtvā | **deśe** svāmyavasthānadeśe **kāle**
apaharaṇakālāvyavahitakāle | **sa eva** (manu 8. 235-36) |
ajāvike tu samruddhe vṛkaiḥ pāle tv anāyati |
yām prasahya vṛko hanyāt pāle tat kilbiṣaṁ bhavet ||
tāsām ced avaruddhānām carantīnām mitho vane |
yām utplutya vṛko hanyān na pālas tatra kilbiṣī |
sugasthalasthitānām paśuvyaktīnām vṛkādypaghāte puruṣaprayatnākarāṇe paśupālo doṣavān
ity ādyaślokaśyārthaḥ | durgamasthalasthitānām tūpaghāte puruṣaprayatnasya kartum
aśakyatvān na doṣavān iti dvitīyaślokaśyārthaḥ | **vyāso** 'pi |
pālagrāhe grāmaghāte tathā rāṣṭrasya vibhrame |
yat pranaṣṭān hṛtaṁ vā syān na pālas tatra kilbiṣī ||
[253] grhītavetasya paśupālasya durgame vane paśūms tyaktvopekṣayā grhe 'vasthāne tu
daṇḍa ukto **brahmapurāṇe** |
grhītamūlyo gopālas tāms tyaktvā nirjane vane |
grāmacārī nṛpair vadhyaḥ śalākī ca vanecaraḥ ||

śalākī nāpita iti vyākhyātāṃ **kalpatarau** | kvacit svāmīno 'pi daṇḍyatvam uktāṃ **tatraiva** |
 gopālahastasaktā gaus taddoṣān mriyate yadi |
 tadā sa eva daṇḍyas tu śulkaṃ dāpyas tu gopateḥ ||
 yadā rogādidoṣeṇa mriyate gaur grhe kvacit |
 tadā sa gopatir daṇḍyo dattvā gopālavetanam ||
rogādidoṣeṇa svāmīnopekṣayā cikitsāyā akarāṇe iti śeṣaḥ | gograhaṇam atra sarvatra
 paśumātrasyopalakṣaṇaṃ jñātavyam | ata eva gopāle 'bhihitāṃ vidhiṃ sarveṣu paśupāleṣv
 atidiśati **nāradaḥ** (veta. 17) |
 anena sarvapālānāṃ vivādaḥ samudāhṛtaḥ | iti |
 daivāt paśūnāṃ maraṇe tatpālasya nirdoṣatvopāyam āha **sa eva** (veta. 17) |
 mṛteṣu ca viśuddhiḥ syād vālaśṛṅgādidaśanāt |
 mṛteṣu ca hiriti (bahiriti ?) śeṣaḥ | **ādiśabdena** kaṇḍādinām upasaṃgrahaḥ | ata eva **manuḥ** (8.
 234) |
 kaṇḍau carma ca vālāśṛṅgaś ca basti snāyurṇ ca rocanām |
 paśusvāmiṣu dadyāt tu mṛteṣv ankaḥbhidarśane ||
 kvacid “anḁkādi darśayed” iti pāṭhaḥ | **anḁkaḥ** śṛṅgakarṇādirūpaṃ cihnam | **ādiśabdena** sāksīṇām
 upādānam | mṛteṣu paśuṣu anḁkādikāṃ svāmīne darśayed rocanādikāṃ saprayojanaṃ tat tasmai
 dadyāc cety arthaḥ | grāmādiṣu gavādipracaraṇārtham akṛṣṭaḥ kaścid bhāgaḥ parikalpanīya ity
 āha **yājñavalkyaḥ** (2. 166) |
 grāmeccayā gopracāro bhūmirājavaśena vā |
[254] grāmeccayā grāmīṇajaneccayā **bhūmivaśena** bhūmyalpatvamahattvāpekṣayā |
rājavaśena rājecchayā vā gopracāro gavādīnām gamanāgamanasaukaryārtha parikalpanīya ity
 arthaḥ | gavām sthānāsanāsaukaryārthaṃ grāmam abhito 'paraṃ sthānam akṛṣṭam
 kṣetragrāmāntarārūpaṃ kalpanīyam ity āha **sa eva** (YDh. 2.167) |
 dhanuḥśataṃ parīṇāho grāmakṣetrāntaraṃ bhavet |
 dvīśataṃ kharvaṭasya syān nagarasya catuḥśataṃ ||
parīṇāhaśabdenātra sarvāsu dikṣv anuṇṭasasyaṃ sthalaṃ grhyate | etādṛśaṃ
 dhanuḥśataparimitaṃ grāmakṣetrayor antaraṃ kāryam | kharvaṭasya śatadvayaparimitaṃ
 nagarasya śatacatuṣṭayaparimitaṃ ity arthaḥ | kharvaṭo 'nekakārukṣīvalayukto grāmaḥ |
 pracurakaṇṭakasantāno grāmaḥ kharvaṭa iti **kecit** | parihāradeśasaṃnihitaḥkṣetrānāvaraṇe
 gavādibhiḥ kṣetropaghāte paśurakṣiṇām adaṇḍyatvābhidhānāt kṣetraṃ kaṇṭakādibhir āvṛtaṃ
 kartavyam | ata eva **manuḥ** (8.237, 238) |
 dhanuḥśataṃ parīḥāro grāmasya syāt samantataḥ |
 tatrāparivṛtaṃ dhānyaṃ vihiṃsyuḥ paśavo yadi |
 na tatra praṇayed daṇḍam nṛpatiḥ paśurakṣiṇām ||
parihāraḥ anuṇṭapradeśaḥ | etenāṇṭakṣetropaghāte paśurakṣiṇām daṇḍa ity uktam bhavati |
 āvaraṇam ca nibiḍaṃ sasyotpatteḥ prāg eva kartavyam | tathā ca **kātyāyanaḥ** (666) |
 ajāteṣv eva sasyeṣu kuryād āvaraṇam mahat |
 duḥkhena vinivāryante labdhasvādurasā mṛgāḥ ||
 mṛgagrahaṇam upalakṣaṇam | **nāradaḥ** (sīmā. 41) |
 pathi kṣetre vṛtiḥ kāryā yām uṣṭro nāvalokayet |
 na laṅghayet paśur na śvā na bhindyād yām ca śūkaraḥ ||
vṛtir āvaraṇam | **pathi kṣetre** mārgasaṃnihite kṣetre | etad **[255]**
 grāmādisamīpavartikṣetrasyāpy upalakṣaṇam | āvaraṇe kathaṃcit sthitaṃ chidraṃ punaḥ
 kaṇṭakādīnā pūraṇīyam | tathā ca **manuḥ** (8. 239) |
 vṛtiṃ ca tatra kurvīta yām uṣṭro nāvalokayet |

chidraṁ vā pūrayet sarvaṁ śvasūkaramukhānugam || iti |
kṛtam āvaraṇam apy atikramya paśubhiḥ sasyanāśe kṛte yat kartavyaṁ tad āha **sa eva** (manu 8. 240) |

pathi kṣetre parivṛte grāmāntīye 'tha vā punaḥ |
sapālaḥ śatadaṇḍārho vipālaṁ vārayet paśum ||
grāmāntīye grāmasamīpavartini | sapālaḥ paśuḥ paṇaśatadaṇḍārhas tatpaśupālaḥ śataṁ
daṇḍanīya ity arthaḥ | vipālaḥ paśur lakuṭādinā tādayitvā karṇādiṣu grhītvā vā nivāraṇīya ity
arthaḥ | ata eva **kātyāyanah** (664) |

kṣetrārāmavivṛteṣu grheṣu paśuvāṇiṣu |
grahaṇaṁ tatpraviṣṭānāṁ tāḍanaṁ ca bṛhaspatiḥ ||
vivṛtaśabdenānyaparighṛītas tṛṇakāṣṭhapradeśo grhyate | **paśuvāṇiṣu** goṣṭhādiṣu | **grahaṇaṁ**
vatsādiviṣayam | **tāḍanaṁ** sthūlavṛṣabhādiviṣayam | tāḍanaṁ ca nivāraṇārthād adhikaṁ na
kartavyam | ata evoktaṁ **tenaiva** (kātyā. 665) |

adhamottamamadhyānāṁ paśūnāṁ caiva tāḍane |
svāmī tu vivaded yatra daṇḍaṁ tatra prakalpayet ||
yatrānyāyye tāḍane svāmī vivadeta tatra rājā tādayitāraṁ daṇḍayed ity arthaḥ | sapālena
vipālena ca paśunā sasyādyupaghāte kṛte paśusvāminā kṣetrasvāmine
paśubhakṣitasasyādimūlyaṁ dātavyam | tathā cāgre vakṣyate | āvaraṇātikrameṇa paśunā
sasyanāśe kṛte paśupālasya yo daṇḍa uktaḥ sa tena paśāvanivāryamāṇe veditavyaḥ | tathā ca
nāradaḥ (sīmā. 28) |

[256] utkramya tu vṛtim yaḥ syāt sasyaghāto gavādibhiḥ |
pālaḥ śāsyo bhavet tatra na cec chakto nivārayet ||
āvaraṇābhāvenāparihārye sasyopaghāte 'pi na pālakasya daṇḍas tatrāparivṛtaṁ dhānyam iti
pūrvodāhṛta **manu**vacanāt (manu 8. 238) | amum arthaṁ **nārado** 'py āha (sīmā. 40) |

grāmopānte ca yat kṣetraṁ vivṛtānte mahāpathe |
anāvṛtaṁ cet tannāśe na pālasya vyatikramaḥ ||
pālasya taṁ nāśam ajānāsyeti viśeṣaḥ | ata eva **yājñavalkyaḥ** (2.162) |
pathi grāmavivṛtānte kṣetre doṣo na vidyate |
akāmataḥ kāmācāre coravad daṇḍam arhati || iti |

pathi grāmavivṛtānte mārgādipratyāsanne | etac cādīrghakālapracāraṇiṣayam |
dīrghakālapracāre 'jānānasyāpi paśurakṣaṇe sāvadhānatvābhāvenāparādhivād bhavaty eva
daṇḍaḥ | ata eva **viṣṇuḥ** (5.146,148): “**pathi grāmavivṛtānte na doṣo 'lpakālam**” iti |
amatipūrvake 'lpakālapracāre yathā na paśupālasya daṇḍas tathā sapālasya vipālasya ca paśoḥ
svāminā na sasyādimūlyaṁ dātavyam | tasyāpi pracārasyāparihāryatayā doṣābhāvāt | yat tu,
sarvatra tu sado deyaḥ kṣetrikasyeti dhāraṇā |
iti **manu**vacanaṁ (8.241), tad etadvyatiriktaviṣayam | **sarvatra** sapāle ca vipāle ca paśau |
sadaḥ kṣetraphalam | anāvṛtakṣetreṣu yatra doṣābhāva uktas tadvayatiriktaviṣaye daṇḍam āha
manuḥ (8.241) |

kṣetreṣv anyeṣu tu paśuḥ sapādaṁ paṇam arhati |
anyeṣu “pathi kṣetre parivṛte” iti pūrvoktāvṛtamārgādipratyāsannakṣetravyatirikteṣu |
pālakasvāminor daṇḍyatve vaktavye paśor daṇḍyatvābhidhānaṁ paśubahutve
pratipaśūktadaṇḍaprāptyarthaṁ | paśuśabdenātra pālakaḥ svāmī vā **[257]** grhyate | tatra sapāle
paśau pālako daṇḍyaḥ, apāle tu svāmīti vyavasthā | ata eva **gautamaḥ** (12.16 - 17):
“**paśupīḍane svāmidoṣaḥ pālāsanyukte tu tasmin**” iti | **nārado** 'pi (sīmā. 35) |
naṣṭā yā pāladoṣeṇa gauḥ kṣetraṁ tu vināśayet |
na tatra svāmīno daṇḍaḥ pālas taddaṇḍam arhati ||

pālakasyābhāve bhāve vā kṣetraphaladānaṃ tu svāmīna eva | tathā ca **sa eva** (nārada, sīmā.38) |
gobhis tu bhakṣitaṃ sasyaṃ yo naraḥ pratiyācate |
sāmantānumataṃ deyaṃ dhānyaṃ yat tatra vāpitaṃ ||
yat tu sapāle 'pi paśau svāmīno daṇḍyatvapratipādakaṃ,
sasyān nivārayed gās tu cīrṇe doṣo dvayor bhavet |
svāmī sadadamaṃ dāpyaḥ pālas tāḍanam arhati ||
iti **brhaspati**vacanaṃ, sadaś ca damaś ca sadadamaṃ, yac ca
yāvat sasyaṃ vinaśyet tu tāvat syāt kṣetriṇaḥ phalam |
gopas tāḍyaś ca gomī tu pūrvoktaṃ daṇḍam arhati ||
iti **yājñavalkya**vacanaṃ (2. 161), **tāvat kṣetriṇaḥ phalaṃ** gominā dātavyaṃ syād iti śeṣaḥ |
gomī paśusvāmī | tad etad vacanadvayam api samūlasasyanāśaviśayam | tathā ca **nāradaḥ** (veta. 29)
samūlasasyanāśe tu tatsvāmī prāpnuyāt sadam |
vadhena gopo mucyeta daṇḍam svāmīni pātayet ||
tatsvāmī sasyasvāmī | **sadam prāpnuyāt** paśusvāmīna iti śeṣaḥ | **vadho** 'tra kaśādinā tāḍanam |
pūrvoktaṃ iti parāmṛṣṭapaśuviśeṣaviśayo daṇḍo darśito **yājñavalkyena**iva (2. 159 - 160) |
māśān aṣṭau tu mahiṣī sasyaghātasya kāriṇī |
daṇḍanīyā tadardham tu gaus tadardham ajāvike ||
[258] bhakṣayitvopaviṣṭānāṃ yathoktād dviguṇo damaḥ |
samam eṣāṃ vivīte 'pi kharoṣṭraṃ mahiṣīsamam ||
mahiṣyāḥ svāmī aṣṭau māśān daṇḍyo gosvāmī tu caturaś chāgasvāmī tu dvau meṣasvāmī tu
dvau | **eṣāṃ** paśūnāṃ anivāritānāṃ **bhakṣayitvā** tatraiva śayitānāṃ svāmī yathoktād daṇḍād
dviguṇaṃ daṇḍam grāhyaḥ | vivītasthatṛṇādyupaghāte 'pi sasyodaghātavad daṇḍanīyāḥ |
kharasvāmy uṣṭrasvāmī ca mahiṣīsvāmīvad daṇḍanīyāḥ | paśusvāmīno daṇḍe vaktavye
mahiṣītyādipadopādānaṃ mānavapaśuśabdopādānavat pratipaśu daṇḍo grāhya ity evamartham |
savatsānāṃ mahiṣyādīnāṃ bhakṣayitvopaviṣṭānāṃ svāmī caturguṇaṃ daṇḍam dadyāt,
vasatāṃ dviguṇaḥ proktaḥ savatsānāṃ caturguṇaḥ |
iti **vacanāt** | atrāparādhānusāreṇa daṇḍasyocitatvāt tāmrika eva māśo grāhyo na tu sauvarṇo
rājato vety uktaṃ **smṛticandrikāyām** | māśaḥ karṣaparimitasya karṣāpaṇasya ṣoḍaśo bhāgaḥ |
ayam eva palasya pañcasuvarṇaparimitatvapakṣe palacaturthānśasya vimśatimāśātmakasya
karṣāpaṇasya,
māśo vimśatimo bhāgaḥ paṇasya parikīrtitaḥ |
iti **nāraden**okto (pariśiṣṭa 58) vimśo bhāgo 'pi bhavati | etenobhayathāpy arthabhedābhāvād yat
kaiścid uktaṃ
sāmkhyā raśmirajomūlā **manunā** samudāhṛtā |
karṣāpaṇāntā sā divye niyojyā vinaye tathā ||
iti **brhaspati**vacanavirodhān **nārado**okto vimśo bhāgo nāśrayaṇīyaḥ kim tu **manū**ktaḥ ṣoḍaśo
bhāga evāśrayaṇīya iti tad apāstam | yas tu “sapādaṃ paṇam arhati” iti **manū**okto (8. 241)
daṇḍaḥ sa buddhipūrvakaviśayaḥ, **yājñavalky**okto daṇḍas tv abuddhipūrvakaviśaya iti na
virodhaḥ | yat tu pālasya daṇḍyatvapratipādakaṃ **viṣṇu**vacanaṃ (5. 140 - 141) “mahiṣī cet
sasyāvaghātaṃ kuryāt pālas tv aṣṭau māśān daṇḍyo 'pālāyāṃ svāmī” **[259]** iti tad api
samūlasasyopaghātaviśayam anyataradaṇḍasyālpāparādhā evocitatvāt | yat tu **smṛtyantaram**
paṇasya pāda dvau gām tu dviguṇaṃ mahiṣīm tathā |
tathājāvīkavatsānāṃ pādo daṇḍaḥ prakīrtitaḥ ||
iti tad bhakṣayitvopaviṣṭā ye gavādayas tadviśayam | yat tu
māśaṃ gām dāpayed daṇḍam dvau māśau mahiṣīm tathā |

tathājāvīkavatsānām daṇḍaḥ syād ardhamaśakaḥ ||
iti **nārada**vacanam (sīmā. 31) tan muhūrtamātrabhakṣaṇaviśayam | ata evoktaṁ
śāṅkhalikhitaḥ “rātrau carantī gauḥ pañca māśān divā trīn muhūrte māśam grāse tv
adaṇḍaḥ” iti | grāse kavalamātrabhakṣaṇe | atra **yājñavalky**oktadaṇḍāpekṣayā pañca trīn iti
nyūnādhikadaṇḍābhidhānam aparādhātārātamyānusāreṇa vyavasthāpanīyam | etad
apurasthitapālakaviśayam, pratyakṣacārakāṇām tu “cauradaṇḍaḥ smṛto budhaiḥ” iti
nāradavacanāt | paśuviśaye kvacid daṇḍyatvam āha **nāradaḥ** (sīmā. 36-37) |
rājagrahagr̥hīto vā vajrāsanīhato 'pi vā |
atha sarpeṇa vā daṣṭo vṛkṣād vā patito bhavet ||
vyāghradibhir hato vāpi vyādhibhir vāpy upadrutaḥ |
na tatra doṣaḥ pālasya na ca doṣo 'sti gominām ||
yājñavalkyaḥ (2. 163) |
mahokṣotsṛṣṭapaśavaḥ sūtikāgantukādayaḥ |
pālo yeśām na te mocya daivarājapariplutāḥ ||
mahokṣo dr̥pto vṛṣabhah | **utsṛṣṭapaśavaḥ** vṛṣotsargādividhānena devatotsargena tyaktāḥ |
sūtikā prasūtā anirdaśāhā | **āgantukaḥ** [260] svayūthāt paribhraṣṭaḥ sandeśāntarāt samāgataḥ |
ādisābdād hastyādīnām grahaṇam | yeśām pālako nāsti te 'pi daivarājopahatāḥ
sasyādināśakāriṇo na daṇḍyā ity arthaḥ | **manuḥ** (8.242) |
anirdaśāhām gām sūtām vṛṣam devapaśūms tathā |
sapālān vā vipālān vā adaṇḍyān **manur** abravīt ||
devapaśavaḥ devālayeṣu devopabhogārthaṁ sthāpitāḥ paśavaḥ | **nāradaḥ** (sīmā. 30) |
gauḥ prasūtā daśāham tu mahokṣā vājikuñjarāḥ |
nivāryāḥ syuḥ prayatnena teṣām svāmī na daṇḍabhāk ||
svāmigrahaṇam atra pālasyāpy upalakṣaṇam | **vājīśabdenā**tra prajārakṣaṇārthaṁ sthāpitā
rājakīyā aśvā gr̥hyante | ata ev**ośanā** |
adaṇḍyā hastino 'śvās ca prajāpālā hi te smṛtāḥ |
adaṇḍyāḥ kṇakūṭās ca vṛṣās ca kṛtalakṣaṇāḥ ||
adaṇḍyāgantukā gauś ca sūtikā cābhisāriṇī || iti |
kūṭāḥ ekaśṛṅgāḥ | **kṛtalakṣaṇāḥ** prataptāyasena kṛtaciḥnāḥ | abhisāriṇī svayūthāt pracyutā
punaḥ svayūthābhigāminī | yat tu,
mahīṣ cet sasyanāśam kuryāt pālakas tv aṣṭau māśān daṇḍyo 'pālakāyāḥ svāmī
aśvas tūṣṭro gardabho vā gauś cet tadardham tadardham ajāvīkam ced
bhakṣayitvopaviṣṭeṣu dviguṇam |
ity aśvānām daṇḍyatvapratiṇidhānam **viṣṇu**vacanam (5 . 140-145), tad vaṇigādibhir
vikrayādyartham sthāpitā ye aśvās tadviśayam | **śāṅkhalikhita**u: “aśvataragajavājīnaś cādaṇḍyā
avaśyam ca śanair apavāryāḥ” | utsave śrāddhadine ca sarvāsām api gavām adaṇḍyatvam
ā**hośanā** |
adaṇḍyās cotsave gāvaḥ śrāddhakāle tathaiva ca |
śrāddhakālātau gobhir upabhuktaṁ atīśayena śreyaskaram bhavatīty abhipretyāha **vyāsaḥ** |
[261] ākrāmya ca dvijair bhuktaṁ parikṣīṇaiś ca bāndhavaiḥ |
gobhiś ca naraśārdūla vājapeyād viśīṣyate ||
śrāddhakālātau gobhir bhakṣitaṁ yadi tatsvāmī yācate tadā doṣam ā**hośanā** |
gobhir vināśitaṁ dhānyam yo naraḥ pratiyācate |
pitaras tasya nāśnanti nāśnanti tridivaukasaḥ ||
etad vyavahārapadam upasamharati **manuḥ** (8. 244) |
etad vidhānam atīṣṭhed dhārmikaḥ pṛthivīpatiḥ |

svāminām ca paśūnām ca pālānām ca vyatikrame |

iti śrīkodaṇḍaparaśurāme... vyavahāravivekodyote
svāmipālavivādākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||26||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisīmātmajamahārājādhirājaśrīmadanasīmāhadevaviracite madanaratnapradīpe
vyavahāravivekodyote
svāmipālavivādākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||26||

atha sīmāvivādākhyavyavahārapadanirūpaṇam |

tatra **manvā**dyuktasīmāśabdasyopalakṣaṇatvam abhipretya kṣetrajo vivāda ity uddiśya
tatsvarūpaṁ darśitaṁ **nāradena** (sīmā. 1) |

setukedāramaryādā vikṛṣṭākṛṣṭanīścayaḥ |
kṣetrādhikāro yatra syād vivādaḥ kṣetrajā tu saḥ ||

setur jalapavāhabandhaḥ | **kedāraṁ** kṣetraṁ tanmaryādā sīmā **vikṛṣṭo** lāṅgalapararhato deśaḥ
| **akṛṣṭas** tadrāhitaḥ khila iti yāvat | eteśāṁ nīścayo yatra vivāde syāt sa **kṣetrādhikāraḥ**
kṣetraviśayaako **vivādaḥ kṣetrajā** ity ucyata ity arthaḥ | ayaṁ ca vivādaḥ śatprakāro bhavātīty
āha **kātyāyanaḥ** (732) |

ādhikyaṁ nyūnatā vāmśe astināstitvam eva ca |
abhogabhuktiḥ sīmā ca ṣaḍ vivādasya hetavaḥ ||

mameto'dhikā bhūr astītyukte neti vivāda **ādhikyavivādaḥ** | etāvatī bhūs tava nety ukte
mamaitāvatīti yo vivādaḥ sa **nyūnatā**vivādaḥ | atra [262] mamāṁśo 'stīty ukte neti yo vivādaḥ
so **'stitvavivādaḥ** | atra tavāṁśo nāstīty ukte vidyata ity evaṁvidho vivādo **nāstitvavivādaḥ** |
māmikā bhūs tvayā prāg abhuktevedānīm bhujiyata ity ukte prāg api mayeyaṁ bhūr bhuktety
evaṁvidho vivādo **bhogabhuktivivādaḥ** | iyaṁ maryādā māmikāyā bhuva ity ukte neti vivādaḥ
sīmāvivādaḥ | iti ṣaḍvidho vivāda ity arthaḥ | sīmā caturvidhā deśasīmā grāmasīmā kṣetrasīmā
gr̥hasīmā ceti | tasyāś caturvidhāyā api yathāsambhavaṁ pañcavidhatvam āha **nāradaḥ** |

dhvajinī matsyinī caiva naidhānī bhayavarjitā |
rājaśāsanānītā ca sīmā pañcavidhā smṛtā ||

dhvajinī vṛkṣādicihnayutā | **matsyinī** jalacihnayuktā | **naidhānī** nikhātatuṣāṅgārādi lakṣitā |
bhayavarjitā vādiprativādinor mithaḥ sampratipattyā kṛtā | **rājaśāsanānītā** sīmāliṅgānām
sīmāparijñātīṇām abhāve rājñā kṛtā | dhvajinyādīnām svarūpaṁ sīmāyā bhedāntaraṁ ca
darśitaṁ **vyāseṇa** |

nimnonnatā ca dhvajinī naidhānī rājakāritā |
sthīrā pañcavidhā sīmā matsyinī tu calā smṛtā ||
grāmayor ubhayor yatra gartaḥ sīmāpravartakaḥ |
nimnopalakṣitā sā tu śāstravidbhir udāhṛtā ||
śarakubjakavalmīkā yatra devagr̥hāṇi ca |
aśmakūṭāś ca dṛśyante jñeyā sā tu samunnatā ||
grāmayor ubhayor sīmni vṛkṣā yatra samunnatāḥ |

samucchritā dhvajākārā dhvajinī sā prakīrtitā ||
 iṣṭakāṅgārasikatā śarkarāsthikapālikāḥ |
 nihitā yatra dṛśyante naidhānī sā prakīrtitā ||
[263] sāksyabhāve dvayor yatra prabhuṇā parikalpitā |
 sāmāntānumatā sīmā jñeyā sā rājakāritā ||
 svacchandagā bahujalā jhaṣakūrmāsamanvitā |
 nityapravāhiṇī yā syāt sīmā sā matsyinī matā ||
 sīmāliṅgāni grāmādipraveśakāle kartavyānīty āha **bṛhaspatiḥ** |
 niveśakāle kartavyaḥ sīmābandhaviniścayaḥ |
 prakāśopāṃśucihnaiś ca lakṣitaḥ saṃśayāpahāḥ ||
 badhyate 'yam iti bandhaḥ sīmāyām bandhaḥ **sīmābandhaḥ** | viniścīyate 'neneti **viniścayaḥ**
 sīmābandhaś cāsau viniścayaś ca **sīmābandhaviniścayaḥ** prakāṣaguptacihnasaḥ hitaḥ
 sīmānirṇayaḥ tuḥ sthalaḥ guḍakaḥ sīmāyām kartavya ity arthaḥ | prakāṣaguptacihnāni darśayati
sa eva |

vāpīkūpataḍāgāni caityārāmasurālayāḥ |
 sthalaṇimnanadīśrotaḥśaragulmanagādayaḥ ||
 prakāśacihnāny etāni sīmāyām kārayet sadā |
 āsmāno 'sthīni govālās tathā bhasmakapālikāḥ ||
 karīṣam iṣṭakāṅgārāḥ śarkarā vālukās tathā |
 yāni caivaṃ prakārāṇi kālād bhūmir na bhakṣayet ||
 tāni sandhiṣu sīmāyā aprakāśāni kārayet |
caityam iṣṭakādibhir viracitaṃ catvarādīkam | **sthalam** unnato bhūpradeśaḥ | **nimnam** parikhā |
nagā āsvatthādayo vṛkṣāḥ |
 sīmāvṛkṣāṃs tu kurvīta nyagrodhāśvatthakimśukān |
 śālmaliśālātālāṃś ca kṣīriṇāś caiva pādapān ||
 gulmān veṇūṃś ca vividhāṇi śamīvallīsthalāni ca |
 iti **manu**smaraṇāt (8. 246 - 247) | **ādīśabdena** mārgādīnām grahaṇam | **asthīni** paśvādyasthīni |
 guptacihnānām sthāpanaparakāram āha **sa eva** |

[264] karīṣāsthītuṣāṅgāśarkarāśmakapālikāḥ |
 sikateṣṭakagovālākārpāsāsthīni bhasma ca ||
 prakṣīpya kumbheṣv etāni sīmānteṣu nidhāpayet |
kārpāsāsthīni kārpāsabījāni | etāni liṅgāni vivekodgamayuktā bālā vṛddhair jñāpanīyā ityāha
sa eva |

tataḥ pogaṇḍabālānām prayatnena pradarśayet |
 vārddhake ca śiśūnām te darśayeyus tathaiva ca ||
 evaṃ paramparājñāne sīmābhrāntir na jāyate |
pradarśayet iti chāndasaṃ bahutve ekavacanam | eteṣāṃ sīmāliṅgānām kathamcid abhāve
 nirṇayopāyam āha **nāradaḥ** (sīmā. 6) |

nimnagāpahr̥totsṛṣṭanaṣṭacihnāsu bhūmiṣu |
 tatpradeśānumānaiś ca pramāṇair bhogadarśanaiḥ ||
nimnagāyā nadyā **apahr̥tena** apaharaṇena **utsṛṣṭāni** svasthānāt pracyutāni **naṣṭāni** vā **cihnāni**
 yāsāṃ tās tathoktāḥ | **pramāṇaiḥ** sāksisāmāntādibhiḥ | satsv api liṅgeṣu tatrāviśvāse sīmāvivāda
 uktair liṅgaṃ tannirṇayo rājñā kārya ity āha **manuḥ** (8. 252) |
 etair liṅgair nāyet sīmāṃ rājā vivadamānayoḥ |
 satsv api liṅgeṣu tatra vipratipattau teṣāṃ abhāve ca sāksivaśān nirṇayaḥ | tathā ca **sa eva** (manu
 8. 253) |

yadi saṁśaya eva syāl liṅgānām api darśane |
 sāksipratyaya eva syāt sīmāvadavinirṇayah ||
sāksipratyayah sāksihetukah | **apiśabdaḥ** liṅgābhāvapakṣaparigrahārthaḥ | te **sāksinaḥ**
 sīmāliṅgaviṣayāḥ sīmāviṣayā vā | sīmāsāksīṣu viśeṣam āha **br̥haspatiḥ** |
[265] āgamaṁ ca pramāṇam ca bhogaṁ kālām ca nāma ca |
 bhūbhāgalakṣaṇam caiva ye vidus te 'tra sāksinaḥ ||
pramāṇam iyattā | ubhayeṣām api sāksinaṁ abhāve sāmantavaśān nirṇayah | tathā ca **manuḥ**
 (8. 258) |

sāksyabhāve tu catvāro grāmasīmāntavāsinaḥ |
 sīmāvinirṇayam kuryuḥ prayatā rājasamnidhau ||
yājñavalkyo 'pi (2.152) |
 sāmanta vā samagrāmās catvāro 'ṣṭau daśāpi vā |
samagrāmās catvāro 'ṣṭāv ityādiprakāreṇa samasaṁkhyākāḥ **sāmantaḥ**
 pratyāsannagrāmakṣetrādyupabhoktāraḥ | tathā ca **kātyāyanah** (736) |
 grāmo grāmasya sāmantaḥ kṣetraṁ kṣetrasya kīrtitam |
 gr̥ham gr̥hasya nirdiṣṭam samantāt parirabhya hi ||
grāmasya samantāc catasṛṣu dikṣu **parirabhya** sambadhya sthito **grāmaḥ sāmantaḥ** | evaṁ
 kṣetrādāv api | sāmantaṇām prakāṭadoṣayuktatve sāmantasāmantavaśān nirṇayah kārya ity āha
sa eva (Kāt. 739)

svārthasiddhau praduṣṭeṣu sāmanteṣv arthagauravāt |
 tatsaṁsaktais tu kartavya uddhāro nātra saṁśayah ||
 eteṣām api prakāṭadoṣayuktatve tatsāmantavaśān nirṇaya ity āha **sa eva** (Kāt. 740) |
 saṁsaktasaktadoṣeṣu tatsaṁsaktāḥ prakīrtitāḥ |
 yadā tv eteṣām api prakāṭa duṣṭatā tadā maulādivaśān nirṇaya ity āha **sa eva** (Kāt. 740, 742) |
 kartavyā na praduṣṭās tu rājñā dharmam vijānatā |
 tyaktvā duṣṭāns tu sāmantaṁ anyān maulādibhiḥ saha ||
 saṁmiśraya kārayet sīmām evaṁ dharmavido viduḥ |

[266] anyān sāmanta-tatsāmanta-tatsāmantavyatiriktān sīmāliṅgābhijñān nāgarādīn ity arthaḥ
 | **maulādibhiḥ** maulavṛddhoddhṛtaiḥ | **saṁmiśraya** melayitvā | nāgarādayas ca darśitā
nāradena (sīmā. 2) |

nāgarā grāmagaṇino ye ca vṛddhatamā narāḥ |
 maulādīnām svarūpaṁ darśitam **kātyāyanena** (743-745) |
 ye tatra pūrve sāmantaḥ paścād deśāntaram gatāḥ |
 tanmūlatvāt tu te maulā ṛṣibhiḥ parikīrtitāḥ ||
 niṣpādyamānaṁ yair dṛṣṭam tat kāryam nṛguṇānvitaiḥ |
 vṛddhā vā yadi vāvṛddhās te vṛddhāḥ parikīrtitāḥ ||
 upaśravaṇasaṁbhogakāryākhyānopacintakāḥ |
 uddharanti tato yasmād uddhṛtās te tataḥ smṛtāḥ ||
nṛguṇānvitaiḥ puruṣaguṇānvitaiḥ | ye paramparayā kāryajñātāras te uddhṛtā iti bhāvaḥ | yadā
 tu sāmanta na prakāṭadoṣayuktāḥ prativādinā tu kaścid doṣa ucyate tadā viśeṣa uktas **tenaiva**
 (Kāt. 746) |

sāmantaḥ sādhanam pūrvam aniṣṭoktau guṇānvitāḥ |
 dviguṇās tūttarā jñeyās tato 'nye triguṇā matāḥ ||
aniṣṭoktau prativādinā doṣābhidhāne tatsāmantaḥ tato dviguṇā grāhyāḥ | teṣv api doṣābhidhāne
 tatsāmantaḥ taddviguṇā grāhyāḥ | tatrāpi tathātve maulavṛddhādayaḥ sāmantaṭriguṇā grāhyā ity
 arthaḥ | yadā sāksyādīnām eteṣām abhāvas tadā tv āha **manuḥ** (8. 259-260) |

sāmantānām abhāve tu maulānām sīmasākṣiṇām |
imān apy anuyuñjīta puruṣān vanagocarān ||
vyādhāñ śākunikān gopān kaivartān mūlakhānakān |
vyālagrāhān uñchavṛttīn anyāms ca vanagocarān ||

[267] etac ca vanagocarānām grahaṇām sīmāsamnihitapradeśakarṣakāṇām abhāve jñeyam | ata
eva **nāradaḥ** (sīmā. 3) |
grāmasīmāsu ca bahir ye syus tatḥṣijīvinah |
gopāñ śākunikā vyādhā ye cānye vanagocarāñ || iti |

pāṭhakramo 'tra vivakṣita ity āha **smṛticandrikākāraḥ** | ete sāmāntādayaḥ sarvatra
sthāvaravivāde setvādivivāde ca nirṇayakāñ | tathā ca **kātyāyanaḥ** (737, 734, 735) |
teṣām abhāve sāmāntā maulavṛddhoddhṛtādayaḥ |
sthāvare ṣaṭprakāre 'pi nātra kāryā vicāraṇā ||
kṣetravāstutaḍāgeṣu kūpopavanasetuṣu |
samantabhāvāt sāmāntaiḥ kuryād atra vinirṇayam ||
grāmasīmāsu ca tathā tadvan nagaradeśayoḥ |

teṣām sākṣiṇām | **brhaspatiḥ** api |
sarvatra sthāvare vāde vidhir eṣa prakīrtitaḥ |

yājñavalkyo 'pi (2. 154) |
ārāmāyatanagrāmanipānodyānaveśmasu |
eṣa eva vidhir jñeyo varṣāmbupravāhādiṣu ||

āyatanam niveśanam palālādīsthāpanārtham kṛtaḥ pradeśaḥ | **nipānam** pānīyasthānam
kūpādikam | **varṣāmbupravahaḥ** vṛṣṭyudbhūtajalapravāhaḥ | punar āha **kātyāyanaḥ** (749) |
kṣetrakūpataṭākānām kedārārāmāyoraḥ api |
grhaprasādāvasatheṣv evaṁ devagrheṣu ca ||

kedāraḥ kṣudrasetyuktaḥ kṣetraviśeṣaḥ gobalīvardanyāyāt pṛthānnirdeśaḥ | **prasādo** 'tra
prāsādaḥ | rājñā sākṣisāmāntādayo grāmīṇānām [268] vā diprativādinōs ca samakṣam praṣṭavyās
tair uktaṁ ca patre lekhanīyam ity āha **manuḥ** (8.254-55) |
grāmeyakakulānām tu samakṣam sīmasākṣiṇaḥ |
praṣṭavyāñ sīmalingāni tayoś caiva vivādinoh ||
te pṛṣṭās tu yathā brūyuh samastāñ sīmni nirṇayam |
tathā taṁ ca nibadhnīyāt samastāms tāmśca nāmataḥ ||

sīmalingānti sīmalingasākṣyabhiprāyeṇa | sīmāsākṣiṇas tu sīmāñ brūyuh | “**satyena śāpayed
vipram**” (manu 8. 113) ityādi sākṣiprakaraṇoktaśapathaiḥ śāpitās te sākṣyādayo brūyur ity āha
brhaspatiḥ |
śapathaiḥ śāpitāñ svaiḥ svaiḥ brūyuh sīmāvinirṇayam |
darśayeyuś ca lingāni tat pramāṇam iti sthitiḥ ||

ye sākṣisāmāntādayaḥ sīmālingāni darśayitum na śaknuvanti sīmāmātram jānanti te katharīm
brūyur ity apekṣāyām āha **manuḥ** (8. 256) |
śīrobhis te grhītvorvīm sragviṇo raktavāsasaḥ |
sukṛtaiḥ śāpitāñ svaiḥ svair nayeyus tām samañjasam ||

urvīm mṛdam | sīmāñ kramamāñā iti śeṣaḥ | **nayeyuḥ** nirṇayam kuryuh | **samañjasaṁ** samyag
yathā bhavati tathā | srag api raktaiva dhāraṇīyā yathāha **yājñavalkyaḥ** (2. 152) |
sāmāntā vā samagrāmās catvāro 'ṣṭau daśāpi vā |
raktasragvasanāñ sīmāñ nayeyuḥ kṣitidhāriṇaḥ ||

samagrāmā ityabhidhānād ekasya nivṛttīḥ sūcitā tām spaṣṭayati **nāradaḥ** (sīmā. 9) |
naikaḥ samunnayet sīmāñ naraḥ pratyayavān api |

gurutvād asya kāryasya kriyaiśā bahuṣu sthitā ||
 ubhayasaṁmatenaikenāpi sīmānirṇayaḥ kāryaḥ | tathā ca **br̥haspatiḥ** |
[269] jñātṛcihnair vinā sādḥur eko 'py ubhayasaṁmataḥ |
 raktamālyāmbaradharo mṛdam ādāya mūrdhani ||
 satyavrataḥ sopavāsaḥ sīmāntaṁ darśayen naraḥ ||
jñātṛcihair vinā sīmāyā jñātṛñām līṅgānām vābhāve | **nārado** 'pi (sīmā. 10) |
 ekaś ced unnayet sīmāṁ sopavāsaḥ samunnayet |
 raktamālyāmbaradharāḥ kṣitim āropya mūrdhani ||
 sāksisāmāntādīnām sīmākramaṇadinād ārabhya pakṣatrayaparyantaṁ
 rogādirūpadaivikarājikopaghātābhāve nirṇayo na tu sīmākramaṇānantaram eva ca | ata eva
kātyāyanah (751) |
 sīmācāṅkramaṇe kośe pādasparśe tathaiva ca |
 tripakṣapakṣasaptāhaṁ daivarājikam iṣyate ||
 yathākramam iti śeṣaḥ | yadā pakṣatrayābhyantare sāksīñām
 rogādidaivikarājikopadravadarśanena prakārāntareṇa vāsatyavāditvaniścayas tadā daṇḍam āha
manuḥ (8.257) |
 yathoktena nayantas te pūyante satyasāksīṇaḥ |
 viparītaṁ nayantas tu dāpyāḥ syur dviśataṁ damam ||
yathoktena “**śīrobhis te gr̥hītvorvīm**” ityādinoktaprakāreṇa | **nayanto** nirṇayaṁ kurvantaḥ
 yāthātathyeneti śeṣaḥ | **dviśataṁ** paṇāsatadvayam | paṇāsatadvayaṁ daṇḍam pratyekaṁ dāpyā
 ity arthaḥ | sāmāntānām anṛtavāditve daṇḍam āha **nāradaḥ** (sīmā. 7) |
 atha ced anṛtaṁ brūyuh sāmāntāḥ sīmanirṇaye |
 sarve pṛthak pṛthak daṇḍyā rājñā madhyamasāhasam ||
 sāmāntavyatiriktānām tatsaṁsaktādīnām anṛtavāditve daṇḍam āha **sa eva** |
 śeṣāś ced anṛtaṁ brūyur niyuktā bhūmīkarmaṇi |
[270] pratyekaṁ tu jaghanyās te vineyāḥ pūrvasāhasam ||
 maulavṛddhādayaś cānye daṇḍanīyāḥ pṛthak pṛthak |
 vineyāḥ prathamenaiva sāhasenānṛte sthitāḥ ||
 (nārada, sīmā 8)
ādīśabdenoddhṛtagaṇādīnām grahaṇam | **daṇḍanīyāḥ** anṛtavāditvena daṇḍayitum arhāḥ
maulavṛddhādayaḥ pṛthaka pṛthak prathamena sāhasena vineyā daṇḍyā ity arthaḥ | atra
 sāksyapekṣayā sāmāntādīnām daṇḍādhikeyaṁ vācanikam iti na ko 'pi doṣaḥ śaṅkanīyaḥ | atha vā
manūktasāksīśabdasya satyārthābhijñātvaparātvam āśritya **manu**vacanaṁ
 gopālādivanecaraviśayatvena yojanīyam | kūṭasāksīñām sarvasvāpahāraḥ kārya iti
viṣṇuvacanaṁ (5.175) sāmānyaviśayatayā śrūyamāṇam api daṇḍagauravād atra
 bhūmivādaviśaye yojanīyaḥ (yojanīyam ?) | sāksyādīnām nirṇayārtham ānītānām anuktau
 bhedenoktau ca daṇḍam āha **kātyāyanah** (750, 741) |
 bahūnām tu gr̥hītānām na sarve nirṇayaṁ yadi |
 kuryur bhayād vā lobhād vā dāpyās tūttamasāhasam ||
 sīmājñāna (ajñānena ?) hi mucyante sāmāntā nirṇayaṁ prati |
 ajñānottau daṇḍayitvā punaḥ sīmāṁ vicārayet ||
 kīrtite yadi bhedaḥ syād daṇḍyās tūttamasāhasam |
sāmāntagrahaṇam upalakṣaṇam | sāksyādīnām sarveṣāṁ ajñānoktau bhedoktau ca punar
 vicāraṇaṁ lekhyapramāṇena kartavyam | ata eva **śaṅkhalikhitau**: “sāmāntavīrodhe
 lekhyapratyayaḥ” iti | sīmācihnānām tatparijñātṛñām cābhāve rājā svecchayā nirṇayaṁ kuryād
 ity āha **nāradaḥ** (sīmā. 11) |

yadā tu na syur jñātāraḥ sīmāyā na ca lakṣaṇam |
tadā rājā dvayoḥ sīmām unnayed iṣṭataḥ svayam ||

[271] yājñavalkyo 'pi (2.153) |

abhāve jñātṛcihnānām rājā sīmnaḥ pravartitā |

pravartitā pravartayitā | prayojakavyāpāravṛttir atra vṛttidhātuḥ (vṛtu-
dhātuḥ 1) | yadi vipratipattiviśayābhūtā bhūmir ekasya grāmakṣetrāder atyantopakārī tadā sā
sakalā bhūmir yatropakārātiśayas tatraiva rājñā yojanīyā na tūbhayatra | tathā ca **manuḥ** (8.265)
sīmāyām aviśahyāyām svayam rājā ca dharmavit |
pradiśed bhūmim ekeṣām upakārād iti sthitiḥ ||

aviśahyāyām jñātṛcihnarahitāyām | sīmānirṇayo nirṇayāntaravad āvedanānantaram eva na rājñā
kartavyaḥ kim tu yadā setuprabhṛtīni sīmāliṅgāni vyavadhāyakābhāvāt sphuṭam dṛśyante tadā
kartavya ity āha **sa eva** (manu 8. 245)

sīmām prati samutpanne vivāde grāmayor dvayoḥ |
jyeṣṭhe māsi nayet sīmām suprakāṣeṣu setuṣu ||

jyeṣṭhe māsity upalakṣaṇam | yatrāsyā nadyā dakṣiṇapārśvavartinī bhūmir amukasya grāmasya
vāmapārśvavartinī amukasyety evam grāmādīnām sīmātvena parikalpitā nadī kadācid
grāmāntarasambandhinīm bhūmim bhittvā pravahantī pūrvaṁ dakṣiṇapārśvasthitām kāncid
bhūmim vāmapārśvaniviṣṭām karoti tathā yatra rājñāikagrāmasambandhinī bhūmir aparatra
yojyate tatra katham nirṇaya iti saṁśaye tathā yadgrāmapārśve bhūmiḥ sthāpitā rājñā ca yatra
grāme yojitā tasyaiva sā bhūmir iti nirṇayam sopapattikam āha **brhaspatiḥ** |

anyagrāmāt samāhṛtya dattānyasya yadā mahī |
mahānadyāthavā rājñā katham tatra vicāraṇā ||
naddyotsṛṣṭā rājadattā yasya tasyaiva sā mahī |
anyathā na bhavel lābho narāṇām rājadaivikaḥ ||
kṣayodayau jīvanam ca daivarājayaśān nṛṇām |
tasmāt sarveṣu kāryeṣu tatkr̥tam na vicālayet ||

daivaśabdasya bhāgyavācivān nadīkr̥tam api daivakr̥tam bhavatīty āha **sa eva** |

grāmayor ubhayor yatra maryādā kalpitā nadī |
kurute dānaharaṇam bhāgyābhāgyavaśān nṛṇām ||
ekatra kūlapātaṁ tu bhūmer anyatra saṁsthitim |
nadīṭire prakurute tasya tām na vicālayet ||

tasya nadīvaśāt prāptabhūmikasya | **tām** prāptām bhūmim | **na vicālayet** nānyathā kuryāt
pūrvasvāmī nāvachchindyād ity arthaḥ | pūrvasvāminā kṛtasasyāvāpāyā bhūmer naddyotsarge tu
teṣām uptasasyānām phalaṁ pūrvasvāminā grāhyam | tathā ca **sa eva** |

kṣetram sasasyam ullaṅghya bhūmiś channā yadā bhavet |
nadīśrotaḥpravāheṇa pūrvasvāmī labheta tām ||

tām sasasyām bhūmim | uptasasyaphalalābhaparyantam etat | tatphalalābhānantaram tu na
pūrvasvāmī tām bhūmim labhetety avagantavyam | pūrvodāhṛtavacanabalena tathā
tātparyasyāvagamāt | rājadattām pūrvasvāmī na vicālayet – iti sāmānyenoktam tatra kācid
rājadattā vicālanīyā kācin neti viśeṣaśodhanam karoti **sa eva** |

yā rājñā krodhalobhena chalanyāyena vā hṛtā |
pradattāny asya duṣṭena na sā siddhim avāpnuyāt ||
pramāṇarahitām bhūmim bhuñjato yasya yā hṛtā |
guṇādhikāya vai dattā tasya tām na vicālayet ||

pramāṇarahitām svatva hetu pratigrahādipramāṇarahitām | gr̥hādiṣu praveśakālād ārabhya vartamānā yā prācīnā vyavasthā sā prativeśikādibhis tathaiva paripālanīyā nānyathā kartavyety āha **sa eva** |

niveśakālād ārabhya gr̥havāryāpaṇādikam |
[273] yena yāvad yathā bhuktaṁ tasya tan na vicālayet ||
yena svāminā **yāvat** pracārabhūmyādiyuktaṁ **yathā** yena pūrvādidigabhimukhadvārādi-yuktatvādirūpeṇopabhuktaṁ **tat tasya** svāminah sakāśān **na vicālayet** ity arthaḥ | atra niveśakālād ārabhyetyabhidhānān madhye kṛtāyā vyavasthāyā nivartyatvaṁ darśitam | niveśakālād ārabhya sthitāni gavākṣādikāni prātiveśikādyaniṣṭakārīṇy api na nivartanīyānīty uktam **tenaiva** |

vātāyanam praṇālīm ca tathā niryūhavedikāḥ |
catuḥśālasyandanikām prānniviṣṭām na cālayet ||
vātāyanam gavākṣaḥ | **praṇālī** pāpānādinirmitajalanirgamopāyāḥ | **niryūho** gr̥hakoṇeti **smṛticandrikāyām** niryūho dvāranirgataḥ kāṣṭhavaśeṣa iti **kṛtyakalpatarau** | **vedikā** rathyādipradeśe saṁskṛtonnatā bhūmiḥ | caturṇām śālānām samāhāraḥ **catuḥśālam** tasmāt **syandanikā** vṛṣṭijalanipātaḥ | catuḥśālapadaṁ tṛṇagr̥hasyopalakṣaṇam | **kātyāyano** 'pi (752) | mekhalābhramaniṣkāsagavākṣān noparodhayet | praṇālī gr̥havāsturn ca pīḍayan daṇḍabhāg bhavet ||

mekhalā bhittimūlabandhaḥ | **bhramo** jalaanirgamāḥ | **niṣkāso** harmyādivinirgatakāṣṭhādinirmitam aspr̥ṣṭabhūmikam upaveśanasthānam | **gr̥havāstur** nivāsabhūmiḥ | prāg avidyamānāḥ parāniṣṭakārīṇa ete na kartavyā ity āha **sa eva** (Kāt. 753) | niveśasamayād ūrdhvaṁ naite yojyāḥ kadācana | dṛṣṭipātaṁ praṇālīm ca na kuryāt paraveśmasu ||

dṛṣṭipāto gavākṣaḥ | **paraveśmasu** paraveśmābhimukhyena | parakuḍyasamīpe purīṣotsargādikam na kartavyam ity āha **br̥haspatih** |

varcaḥsthānam vahnicayaṁ gartocchiṣṭāmbusecanam |
atyārāt parakuḍyasya na kartavyaṁ kathamcana |
varcaḥsthānam malotsargasthānam | **atyārād** atisamīpe | aratnidvayaparimite pradeśe ity arthaḥ | ata eva **kātyāyanah** (754) |

viṇmūtrodakasekaṁ ca vahniśvabhraṇniveśanam |
aratnidvayam utsṛjya parakuḍyān niveśayet ||
samyak anivāritaṁ saranty asminn iti saṁsaraṇaśabdārthakathanapūrvakam tasyāniroddhavyatvam āha **br̥haspatih** |

yānty āyānti janā yena paśavaś cānivāritāḥ |
tad ucyate saṁsaraṇam na roddhavyaṁ tu kenacit ||
catuṣpathādīnām apy anavaroddhavyatām āha **nāradaḥ** (kṣetrajavi. 15) |
avaskarasthalaśvabhraṇbhamasyandanikādibhiḥ |
catuṣpathasurasthānārājamārgān na rodhayet ||

catuṣpatharājamārgayoḥ svarūpaṁ darśitaṁ **kātyāyanena** (755) |
sarve janāḥ sadā yena prayānti sa catuṣpathaḥ |
aniṣiddhā yathākālān rājamārgaḥ sa ucyate ||

aniṣiddhā ity asya pūrveṇānvayaḥ | yatrākāle rājakīyair gamanaṁ pratiṣidhyate sa rājamārga ity arthaḥ | yasya kṣetrasya madhye samīpe vā sarvadā mārgo 'sti tatra tannirodho na kartavyaḥ | tathā ca **śaṅkhalikhitau**: “**mārgakṣetre pathi visargam rājamārge rathasya parivartanam**” iti | patho visargaḥ **pathi visargaḥ** | rājamārge yāvata pradeśena rathaḥ parivartate tāvatpradeśas tyaktavya ity arthaḥ | saṁsaraṇādyavarodhakārīṇo daṇḍam āha **br̥haspatih** |

yas tatra saṅkaraṁ śvabhraṁ vṛkṣāropanam eva vā |
 kāmāt purīṣaṁ kuryāc ca tasya daṇḍas tu māṣakaḥ ||
saṅkaraḥ śakāṭādisaṁkīrṇatā | **vṛkṣa**grahaṇaṁ latādīnām apy upalakṣaṇam | **māṣo** 'tra tāmriko
 grāhyo 'parādhānusāreṇa daṇḍasya parikalpayitum ucitatvāt | rājamārge purīṣotsarge 'dhikaṁ
 daṇḍam āha **manuḥ** (9.282) |
[275] samutsrjed rājamārge yas tv amedhyam anāpadi |
 sa dvau kārṣāpanau dadyād amedhyaṁ cāśu śodhayet ||
 āpannādiṣu vāgdaṇḍa evety uktam **tenaiva** (manu 9. 283) |
 āpadgatas tathā vṛddho garbhīṇī bāla eva ca |
 paribhāṣaṇam arhanti tac ca śodhyam iti sthitiḥ ||
paribhāṣaṇam niṣthurabhāṣaṇam | taḍāgādāv atyadhikaṁ daṇḍam āha **kātyāyanaḥ** (758) |
 taḍāgodyānatīrthāni yo 'medhyena vināśayet |
 amedhyaṁ śodhayitvā tu daṇḍayet pūrvasāhasam ||
 malinavastrakṣālanādinā yas tīrthāni dūṣayati so 'py evam eva daṇḍya ity āha **sa eva** (Kāt. 759)|
 dūṣayet siddhatīrthāni sthāpitāni mahātmabhiḥ |
 puṇyāni pāvanīyāni prāpnuyāt pūrvasāhasam ||
 maryādābhedaṇādiṣu daṇḍam āha **yājñavalkyaḥ** (2. 155) |
 maryādāyāḥ prabhede tu sīmātikramaṇe tathā |
 kṣetrasya haraṇe daṇḍā adhamottamamadhyamāḥ ||
maryādāyāḥ bhedane sīmāliṅgavināśane pūrvasāhaso daṇḍaḥ | **sīmātikrame** sīmām atikramya
 karṣaṇe uttamasāhasaḥ kṣetrasyāpaharaṇe madhyamasāhasa ity arthaḥ | yat tu “**sīmābhettāram**
uttamasāhasam daṇḍayitvā punaḥ sīmām kārayet” iti **viṣṇu**vacanaṁ (5. 172) tatra **sīmābhettā**
 sīmām atilaṅghaya karṣakaḥ punaḥ sīmākaraṇaṁ punas tatra karṣaṇasyākaraṇam ity evam
 vyākhyeyam | tataś ca na pūrvavākyena virodhaḥ | etac cottamasāhasābhidhānam
 ardhasīmātikrame veditavyam | kṛtsnasīmātikrame tu daṇḍaviśeṣa uktaḥ **śaṅkhalikhitaḥ**
 “**sīmāvyatikrame tv aṣṭasahasram**” iti | alpasīmātikrame 'lpaṁ daṇḍam āha **vṛddhamanuḥ** |
[276] sthāpitās caiva maryādā ubhayor grāmayoḥ sadā |
 atikrāmanti ye pāpās te daṇḍyā dviśataṁ damam ||
yājñavalkyena sīmāliṅganāśe yo daṇḍa uktaḥ so 'lpadaṇḍatvād gṛhasīmāliṅgavināśe jñātavyaḥ |
 kṣetrāsīmāliṅganāśe tv adhiko daṇḍa uktaḥ **śaṅkhalikhitaḥ** “**kṣetramaryādābhede**
'ṣṭaśatam” iti | grāmādisīmāliṅganāśane tv ito 'py adhiko daṇḍa ūhyaḥ | **yājñavalkyena** yaḥ
 kṣetrāpaharaṇe madhyamasāhaso 'bhihitāḥ sa balātkāreṇāpaharaṇe veditavyaḥ | prakārāntareṇa
 tv apaharaṇe daṇḍa ukto **manunā** (8. 264) |
 gṛhaṁ taṭākam ārāmaṁ kṣetraṁ vā bhīṣayā haran |
 śatāni pañca daṇḍyaḥ syād ajñānād dviśato damaḥ ||
 yat tu “kṣetrodakāpaharaṇe 'ṣṭaśatam” iti **śaṅkhalikhita**vacanaṁ tad balātkāreṇa
 sodakaśāleyādikṣetraharaṇe veditavyam | apahriyamāṇakṣetrādibāhulye tu tadanusāreṇādhiko
 daṇḍa ūhanīyaḥ | sīmāvṛkṣāṇām ubhayasādhāraṇatvān naikenaiva tatphalādikaṁ grāhyam ity
 āha **kātyāyanaḥ** (760) |
 sīmāmadhye tu jātānām vṛkṣāṇām kṣetrayor dvayoḥ |
 phalaṁ puṣpaṁ ca sāmānyam kṣetrasvāmiṣu nirdiśet ||
 kṣetrayoḥ svāmiṣu **kṣetrasvāmiṣu** | etenaikasyaitadvṛkṣasambandhisakalaphalādigrahaṇe
 tadanusāreṇa daṇḍo grāhya iti sūcitam | yady ekasvāmikāyām bhūmau vṛkṣādir utpannaḥ,
 aparasvāmikāyā bhūmer upari śākhāḥ prasṛtās tatra kas tadvṛkṣādisvāmīty apekṣāyām āha **sa**
eva (kāvyā. 761) |
 anyakṣetre tu jātānām śākhā yatrānyasaṁsthitāḥ |

svāmināṃ taṃ vijānīyād yasya kṣetre tu saṃśritāḥ ||
saṃśritāḥ āśritāḥ prarūḍhā iti yāvat | parakṣetre setukūpādipravartanaṃ
tatsvāmyādyanuññālābhapūrvakaṃ kartavyam ity āha **yājñavalkyaḥ** (2.157)
[277] svāmine yo nivedyaiva kṣetre setuṃ pravartayet |
utpanne svāmīno bhogas tadabhāve mahīpateḥ ||
tadabhāve svāminas tadvaṃśyasya vābhāve | yaḥ svāmināṃ tadvaṃśyaṃ tadabhāve rājānaṃ
vā anaṅgikārya parakṣetre setuṃ karoti na sa setvādyutpannaphalabhāgī kiṃ tu svāmyādayaḥ
phalabhājāḥ | atas tadanumatim ḡhītvā setvādi kartavyam ity arthaḥ | svakṣetre pareṇa
kriyamānaṃ setukūpādikāṃ na pratiśeddhavyam ity **āha sa eva** (yā. 2. 156)
na niśedhyo 'lpabādhas tu setuḥ kalyāṇakārakaḥ |
parabhūmim haran kūpaḥ svalpakṣetro bahūdakaḥ ||
alpabādhaḥ alpapīḍākarah | **kalyāṇakārakaḥ** bahūpakārakarah | **svalpakṣetraḥ**
svalpakṣetravartī | ābhyāṃ viśeṣaṇābhyāṃ yaḥ setuḥ kṣetramadhyavartitayā bahupīḍākaro
nadyādisaṃnihitakṣetravartitayālpopakārako vā tadā niśeddhavya iti darśitam | **nārada** 'pi
(kṣetrajavi. 17) |
parakṣetrasya madhye tu setuḥ na pratiśidhyate |
mahāguṇo 'lpadoṣaś ced vṛddhir iṣṭā kṣaye sati ||
kṣaye alpapakṣetrakṣaye saty api **vṛddhir** yatadvaṣṭā (? yata iṣṭā) ato **mahāguṇaḥ** svakṣetre 'py
upakārakarah alpadoṣaś cet tadā na niśeddhavya ity arthaḥ | jīrṇānāṃ parakīyānāṃ setvādīnāṃ
uddhāro 'pi tatsvāmyādyanuññāṃ ḡhītvā kāryaḥ | tathā ca **nāradaḥ** (sīmā. 20-22) |
pūrvapravṛttam utsṛṣṭam adṛṣṭvā svāmināṃ tu yaḥ |
setuṃ pravartayed yas tu na sa tatphalabhāg bhavet ||
mr̥te tatsvāmini punas tadvaṃśye cāpi mānave |
rājānaṃ āmantrya tataḥ kuryāt setupravartanaṃ ||
ato 'nyathā kleśabhāk syād mṛgavyāadhanidarśanāt ||
mṛgavyādhadr̥ṣṭāntaḥ spaṣṭīkṛtas **tenaiva** (nārada, kṣetrajavi. 22) |
[278] iṣavas tasya naśyanti yo viddham anuvidhyati |
tasya mṛgavyādhasya | **kātyāyano** 'pi (762-763) |
asvāmyanumatenaiva saṃskāraṃ kurute tu yaḥ |
ḡhodyānataṭākānāṃ saṃskartā labhate na tu ||
deyaṃ svāmini cāyāte na nivedya nṛpe yadi |
athāvedya prayuktas tu tadgataṃ labhate vyayam ||
nṛpe anāvedya kṛtaṃ taṭākādisaṃskārārthaṃ vyayaṃ tatsvāmini grāmāntarād āgate tena deyaṃ
api na labhate nṛpe nivedya saṃskaraṇe tadarthaṃ vyayaṃ labhate phalaṃ tu
svāmyanumatyalābhe na labhata ity arthaḥ | setor dvaividhyam āha **nāradaḥ** (kṣetrajavi. 18) |
setus tu dvividho jñeyaḥ kheyo bandhyas tathaiva ca |
toyapravartanāt kheyo bandhyaḥ syād vinivartanāt ||
pravartanaṃ nirgamaṇaṃ **nivartanaṃ** nirodhaḥ | kṣetrasthitādhikodakanirgamanārthaṃ
khātvā yaḥ kriyate sa **kheyaḥ** | āgatodakadhāraṇārthaṃ mṛdādibhir niroddhavyo jalapravāho
bandhya ity arthaḥ | tayoḥ prayojanaṃ āha **sa eva** (nārada, kṣetrajavi. 19) |
nāntareṇodakaṃ sasyaṃ nāśaś cātyudake sati |
ya evānudake doṣaḥ sa evātyudake bhavet ||
yaḥ kṣetre 'smin karṣaṇādikāṃ kṣetraphalotpannānukūlaṃ sarvaṃ vyāpāraṃ kariṣyāmīti
tatsvāminaḥ purato 'bhyupagamyā karṣaṇamātraṃ karoti na bījāvāpādikāṃ sa tatkṣetraphalaṃ
rājñā kṣetrasvāmine dāpanīyas tatṣetraṃ cānyasmai karṣakāya deyaṃ | tathā ca **yājñavalkyaḥ**
(2.158) |

phālāhatam api kṣetram yo na kuryān na kārayet |
tam pradāpyākṣṣasadam kṣetram anyena kārayet ||
phālāhatam phālena vidāritam kṣṣam iti yāvat | **akṣṣasadam** karṣaṇam [279] abhyupagamya
akṣṣasya tatsvāmine deyaṁ yatphalam tad ity arthaḥ | **pradāpya** dāpayitvā | yas tu
karṣaṇādikam pratijñāya karṣaṇam apy akurvan samagram phalotpattikālam ativāhayati sa
kṣetraphalasamam daṇḍam api rājñe dadyāt | tathā ca **vyāsa-brhaspatī** |
kṣetram grhītvā yaḥ kaścin na kuryān na ca kārayet |
svāmine sa sardam dāpyo rājñe daṇḍam ca tatsamam ||
svāminā grāhyam kṣetraphalam kiyad ity apekṣāyām āha **brhaspatiḥ** |
cirāvasanne daśamam kṣṣyamāṇe tathāṣṭamam |
susamskrte tu ṣaṣṭham syāt parikalpya yathāsthiti ||
cirāvasanne cirakālam akṣṣte kṣetre karṣaṇam kariṣyāmīti pratijñāyopekṣite **yathāsthiti**
kṣetrasthityanusāreṇa sāmantair etāvad atropattum arham iti parikalpya kṣetrasvāmine tasya
daśamam bhāgam **kṣṣyamāṇe** alpakālam akṣṣte '**ṣṭham** **susamskrte** **ṣaṣṭham** dādhyā ity
arthaḥ | yas tu kṣetrasvāmināḥ sāmartyābhāvādīnārdhakhilādyavasthām prāpte kṣetre svayam
eva svāmyanivāritaḥ karṣaṇādikam karoti sa na kṣetrasvāmine phalam dāpanīyaḥ kim tu
svayam eva tatphalam grhṇīyād ity āha **nāradaḥ** (kṣetrajavi0 23) |
āsaktapretanaṣṭeṣu kṣetrikeṣv anivāritaḥ |
kṣetram ced vikṣet kaścid aśnūvīta sa tatphalam ||
pretāḥ mṛtāḥ | **naṣṭāḥ** kva gatā iti ciram ajñātāḥ | **kṣetrikāḥ** kṣetrasvāmināḥ | kṣetrasvāminā
tena tatputrādīnā vā samāgatenaivamvidhāya karṣakāya khilabhañjanārtham vyayam dattvaiva
svakṣetram grāhyam ity āha **sa eva** (nārada, kṣetrajavi. 24) |
vikṣyamāṇe kṣetre tu kṣetrikāḥ punar āvrajet |
khilopacāram tat sarvam dattvā kṣetram avāpnuyāt ||
[280] kṣetrasyārdhakhilādyavasthā kadā bhavātīty āha **sa eva** (nārada, kṣetrajavi. 26) |
samvatsareṇārdhakhilam khilam syād vatsarais tribhiḥ |
pañcavarṣāvasannam tu kṣetram syād aṭavīsamam ||
samvatsareṇa karṣaṇarahitam **ardhakhilam** varṣatraye karṣaṇarahitam **khilam** varṣapañcake
karṣaṇarahitam **aṭavīsamam** ity arthaḥ | kṣetrasvāmināḥ kṣetrabhejanārtham (bhamjanārtham ?)
vyayadānāsamarthyē karṣakeṇa varṣāṣṭakam kṣetraphalasyāṣṭamo bhāgaḥ svāmine deyaḥ |
avaśiṣṭam sarvam phalam svayam eva grāhyam | varṣāṣṭakānantaram ca kṣetram tatsvāmine
deyam | tathā ca **kātyāyanah** (764) |
āsaktito na dadyāc cet khilārthe yaḥ kṛto vyayaḥ |
tadaṣṭabhāgahīnam tu karṣakaḥ phalam āpnuyāt ||
varṣāṇy aṣṭau sa bhoktā syāt parataḥ svāmine tu tat ||

iti śrīkodaṇḍaparaśurāmeti'vyavahāravivekodyote
sīmāvivādākhyavyavahārapadanirūpaṇam || 27 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisīmāhātmajamahārājādhirājaśrī**madanasiṁhadevaviracite** **madanaratnapradīpe**
vyavahāravivekodyote
sīmāvivādākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||27||

atha vākpāruṣākhyavyavahārapadanirūpaṇam |

tatra tatsvarūpaṁ darśayati **nāradaḥ** (pāruṣya 1) |
deśajātikulādīnām ākrośanyaṅgasamnyutam |
yad vacaḥ pratikūlārthaṁ vākpāruṣyaṁ tad ucyate ||
ākrośaḥ ākṣepo bhartsanam iti yāvat | **nyaṅgam** avadyam | tasya traividhyam āha **sa eva**
(nārada, pāruṣya 2) |
niṣṭhurāślīlatīvrāt tad api trividhaṁ smṛtam |
gauravānukramāt tasya daṇḍo 'pi syāt kramād guruḥ ||
niṣṭhurādīnām svarūpaṁ darśitam **tenaiva** (nārada, pāruṣya 0 3) |
sākṣepaṁ niṣṭhuraṁ jñeyam aślīlam nyaṅgasamnyutam |
patanīyair upākrośe tīvram āhur manīṣiṇaḥ ||
vinmūrkhāṁ jālmam ityādi **sākṣepaṁ** bhāṣaṇaṁ niṣṭhuraṁ, **nyaṅgasamnyutam** avayaṁ [281]
bhaginyādigamanasamnyutam **aślīlam** | **patanīyaiḥ** surāpānādibhiḥ **upākośas tīvram**
vākpāruṣyaṁ ity arthaḥ | **br̥haspatis** tv asya prathamādīṁś trīn bhedān āha |
deśagrāmakulādīnām kṣepaḥ pāpena yojanam |
dravyaṁ vinā tu prathamāṁ vākpāruṣyaṁ tad ucyate ||
bhaginīmāṭṛsambandha upapātakasāmsanam |
pāruṣyaṁ madhyamaṁ proktaṁ vācikaṁ śātravedibhiḥ ||
abhakṣyāpeyakathanāṁ mahāpātakadūṣaṇam |
pāruṣyaṁ uttamaṁ proktaṁ tīvram marmābhighaṭṭanam || iti |
dravyaṁ vinā dravyavaiśiṣṭyaṁ vinā | **abhighaṭṭanam** udghāṭanam | samajātīyānām
samānaguṇānām vākpāruṣye daṇḍam āha **sa eva** |
samajātiguṇānām tu vākpāruṣye parasparam |
vinayo 'bhihitāḥ śāstre pañā ardhatrayodaśa ||
ardhatrayodaśo yeṣāṁ te 'rdhatrayodaśāḥ sārddhadvādaśety arthaḥ | jātibhāvasāmye daṇḍam āha
viṣṇuḥ (5. 35) : “**samavarṇākrośane dvādaśapañān daṇḍyaḥ**” | parasparam iti śeṣaḥ | ubhayaḥ
paurvāparyādikṛtaviśeṣāparijñāne sama eva daṇḍaḥ | tathā coktaṁ **smṛtyantare** |
pāruṣyadoṣāvṛtaylor yugapatsampravṛttayoh |
viśeṣaś cen na dṛśyeta vinayaḥ syāt samastayoh ||
viśeṣadarśane tv aparādhānusāreṇa viśamo daṇḍa iti bhāvaḥ | paurvāparyakṛte viśeṣe
viśamadaṇḍam āha **nāradaḥ** (pāruṣya 9) |
pūrvam ākṣārayed yas tu niyataṁ syāt sa doṣabhāk |
paścād yaḥ so 'py asatkārī pūrve tu vinayo guruḥ ||
gurur adhikaḥ | jātiguṇakṛte viśeṣe daṇḍavaiśamyam āha **br̥haspatiḥ** |
samānayaḥ samo daṇḍo nyūnasya dviguṇas tu saḥ |
uttamasyādhikaḥ prokto vākpāruṣye parasparam ||
[282] hīnasyottamākṣepe dviguṇaḥ | uttamasya hīnākṣepe ardhaparimito daṇḍa ity arthaḥ |
yājñavalkyaḥ (2.206) |
ardho 'dhameṣu dviguṇaḥ parastrīṣūttameṣu ca |
daṇḍapraṇayanaṁ kāryaṁ varṇajātyuttarādharaḥ ||
varṇā brāhmaṇādayaḥ | **jātayo** mūrdhāvasiktādayaḥ | te ca te uttarādharaś ca
varṇajātyuttarādharaḥ | taiḥ parasparākṣepe kriyamāṇe **daṇḍapraṇayanaṁ** daṇḍasyohanaṁ

jñātavyam | uttarādhara bhāvam ālocya daṇḍaḥ parikalpanīya ity arthaḥ | tam ca darśayati
manuḥ (8. 267-268) |

śataṁ brāhmaṇam ākruśya kṣatriyo daṇḍam arhati |
vaiśyo 'dhyardhaśataṁ dve vā śūdras tu vadham arhati ||
vipraḥ pañcāśataṁ daṇḍyaḥ kṣatriyasyābhiśamsane |
vaiśye syād ardhapañcāśac chūdre dvādaśako damaḥ ||

brhaspatir api |

vipre śatārdham daṇḍas tu kṣatriyasyābhiśamsane |
viśas tathārdham pañcāśac chūdrasyārdhatrayodaśa ||

sacchūdrasyāyam udito vinayo 'naparādhinaḥ |

guṇāhīnasya pāruṣye brāhmaṇo nāparāpnuyāt ||
vaiśyas tu kṣatriyākrośe daṇḍanīyaḥ śataṁ bhavet |
tadardham kṣatriyo vaiśyaṁ kṣipan vinayam arhati || .
śūdrākrośe kṣatriyasya pañcaviṁśatiko damaḥ |
vaiśyasya caitad dviguṇam śāstravidbhir udāhṛtam ||
vaiśyam ākṣārayan śūdro dāpyaḥ syāt prathamam damam |
kṣatriyam madhyamam caiva vipram uttamasāhasam || iti |

uttamasāhaso 'tra jihvācchedanarūpo jñātavyaḥ | ata evoktaṁ **tenaiva** |

dharmopadeśakartā ca vedodāharaṇānvitaḥ |
ākrośakas tu viprāṇāṁ jihvācchedena daṇḍyate ||

[283] śūdra ity anuṣaṅgaḥ | mātṛādīnāṁ putrādibhir ākṣepe daṇḍam āha **manuḥ** (8.275)|

mātaram pitaram jāyām bhrātaram śvaśuram gurum |
ākṣārayan śataṁ dāpyo panthānam cādadaḥ guroḥ ||

bhrātaram jyeṣṭhabhrātaram | etac ca sāparādheṣu mātṛādiṣu niraparādhāyām jāyāyām
draṣṭavyam iti **vijñāneśvarācāryaḥ** | niṣṭhurākṣepe daṇḍam āha **yājñavalkyaḥ** (20 208) |

bāhugrīvānetrasakthivinaśe vācike damaḥ |
śatyas tadardhikaḥ pādanāsākarnakarādiṣu ||

bāhvādivinaśe **vācike** kariṣyāmīti vācā prativādite **śatyaḥ** śataparimito daṇḍaḥ pādādibhaṅgam
kariṣyāmīty ākṣepe pañcāśatparimito daṇḍa ity arthaḥ | aśaktasyaivamvādinō 'lpaṁ daṇḍam āha
sa eva (YDh. 2.209) |

aśaktas tu vadann evam daṇḍanīyaḥ pañān daśa |

yaḥ samartho 'samarthasya bāhvādibhaṅgākṣepaṁ karoti sa rājñā śatādidaṇḍottarakālam
aśaktasya kṣemārthaṁ pratibhuvaṁ dāpanīya ity āha **sa eva** (YDh. 2. 209) |

tathā śaktaḥ pratibhuvaṁ dāpyaḥ kṣemāya tasya tu ||

aślīlākṣepe daṇḍam āha **sa eva** (YDh. 2. 205) |

abhigantāsmi bhaginīm mātaram vā taveti ca |
śapantaṁ dāpayed rājā pañcaviṁśatikam damam ||

traividyādyākṣepe daṇḍam āha **sa eva** (YDh. 2.211) |

traividyānpadevānāṁ daṇḍa uttamasāhasaḥ |

tīvrākṣepe daṇḍam āha **sa eva** (YDh. 2. 210) |

patanīyaiḥ kṛte kṣepe daṇḍo madhyamasāhasaḥ |
upapātakayukte tu dāpyaḥ prathamasāhasam ||

patanīyaiḥ pātityahetubhir brahmahatyādibhiḥ | upapātakāni govadhādīni | **[284]**

satyadoṣābhidhāne 'pi vākpāruṣyadaṇḍo bhavaty eva | ata eva **nāradaḥ** (pāruṣya 21) |

patitaṁ patitety uktvā coram caureti vā punaḥ |
vacanāt tulyadoṣaḥ syān mithyā dviradoṣatām vrajet ||

manur api (8.274) |

kāṇaṃ vāpy atha vā khañjam anyāṃ vāpi tathāvidham |
tathyenāpi bruvan dāpyo daṇḍaṃ kārṣāpaṇāvaram ||

anyāpadeśena nindārthayā stutyā vā parākṣepakārī daṇḍanīyaḥ | ata eva **yājñavalkyaḥ** (2.204) |

satyāsatyānyathāstotrair nyūnāṅgendriyaroginām |
kṣepaṃ karoti ced daṇḍyaḥ paṇān ardhatrāyodaśān ||

nyūnāṅgāḥ karādirahitāḥ | **nyūnendriyā** netrādirahitāḥ | **rogiṇaḥ** kuṣṭyādayaḥ |

anyathāstotraṃ nindāstutiḥ | **nārado** 'pi |

duṣṭasyaiva tu yo doṣān kīrtayet krodhakāraṇāt |
anyāpadeśavādī ca vāgduṣṭaṃ taṃ naraṃ viduḥ ||

kodhakāraṇād ity anena duṣṭaparityāgārthadoṣakīrtane na doṣa iti sūcitam | uktaṃ caitat

kātyāyanena (776) |

yatra syāt parihārārthaṃ patitas tena (? patitatvena) kīrtanam |
vacanāt tatra na syāt tu doṣo yatra vibhāvayet ||

vacanāt doṣakīrtanāt | **yatra** abhiyogādaḥ pātityādikaṃ sādhayet tatrāpi vacanād doṣo na syād

iti yatra vibhāvayed ity asyārtha uktaḥ **smṛticandrikāyām** | kasyacid

vākpāruṣyakṛtordhadāṇḍam (?) āha **uśanā** |

mohāt pramādāt saṅgharṣāt prītyā coktaṃ mayeti yaḥ |

nāham evaṃ punar vakṣye daṇḍārdhaṃ tasya kalpayet ||

vakṣye ity atra vaktīti śeṣaḥ |

iti śrīkodaṇḍaparaśurāmeti . . . vyavahāravivekodyote

vākpāruṣyākhyavyavahārapadanirūpaṇam || 28 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī

śaktisimhātma mahārājādhirājaśrī **madanasiṃhadevaviracite madanaratnapradīpe**

vyavahāravivekodyote

vākpāruṣyākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||28||

atha daṇḍapāruṣyākhyavyavahārapadanirūpaṇam |

tatra tatsvarūpaṃ darśayati **nāradaḥ** (pāruṣya 4) |

paragātreṣv abhidroho hastapādāyudhādibhiḥ |

bhasmādibhiḥ copaghāto daṇḍapāruṣyam ucyate ||

paragātreṣu sthāvarajaṅgamātmakeṣu | **ādiśabdāt** pāṣāṇādikāṃ grhyate | **abhidroho** himsanam

| **bhasmādibhir** ity **ādiśabdena** dhūlyādīnāṃ grahaṇam | **upaghāto** duḥkhotpādanam | asya

traividhyam uktaṃ **tenaiva** (nārada, pāruṣya 5) |

tasyāpi drṣṭaṃ traividhyaṃ hīnamadhyottamakramāt |

hīnādirūpatvaṃ cāsya krameṇāvagoraṇādirūpatvād dhīnādiravyaviṣayakatvāc cety āha **sa eva**

(nārada, pāruṣya 5-6) |

avagoraṇaniḥśaṅkapātanakṣatadarśanaḥ |
 hīnamadhyottamānām tu dravyāṇām samatikramāt ||
avagoraṇam tādanādyudyogaḥ | asyānye 'pi kecid avāntarabhedā darśitā **vyāseṇa** |
 hastādinā prakṣiṇaṇam tādanam ca karādinā |
 āveṣṭanaṇam cāmśukādyair daṇḍapāruṣyam ucyate ||
pariśiṣṭakāreṇāpi |
 duḥkhaṇam raktaṇam vraṇaṇam bhaṅgaṇam chedanaṇam bhedanaṇam tathā |
 kuryād yaḥ prāṇinām tad dhi daṇḍapāruṣyam ucyate ||
 atrāpi vākpāruṣyavad yugapatpravṛttayoḥ samo daṇḍaḥ | ayugapatpravṛttayoḥ
 pūrvapravṛttasyādhiko daṇḍaḥ | yat tu
 ākruṣṭas tu samākrośaṇs tāḍitaḥ pratitāḍayan |
 hatvā parādhinaṇm caiva nāparādhī bhaven naraḥ ||
 iti **brhaspati** vacanaṇm tat pūrvapravṛttasamaḍaḍatvaṇm paścātpravṛttasya nety etadarthaṇm na tu
 daṇḍābhāvārthaṇm | pāruṣyadvaye 'pi yaḥ kṣamām karoti sa pūjya ity āha **nāradaḥ** |
[286] pāruṣye sati samrambhād utpanne kṣubdhayor dvayoḥ |
 sa mānyate yaḥ kṣamate daṇḍabhāgyo 'tivartate ||
 daṇḍapāruṣyasvarūpasamdehe nirṇāyakam āha **yājñavalkyaḥ** (2.212) |
 asākṣikahate cihnair yuktibhiḥ cāgamena ca |
 draṣṭavyo vyavahāras tu kūṭacihnakṛto bhayāt ||
 yadā kaścid rahasy aham anena tāḍita iti nivedayati tadā **cihnair** vraṇādisvarūpagatair liṅgaḥ
yuktibhiḥ kāraṇaparyālocanātmikayā **āgamena** ca janapravādena caśabdād divyena vā |
 kūṭacihnakaraṇasambhāvanābhayāt parīkṣā kartavyety arthaḥ | kvacid daṇḍam āha **manuḥ** (8.
 284) |
 tvagbhedaḥ śataṇm daṇḍyo lohitasya ca darśakaḥ |
 māṇsabhattā ca ṣaṇṇiṣkāṇ pravāsyas tv asthibhedakaḥ ||
māṇsabhattā vraṇakartā | **kātyāyanaḥ** (781) |
 karṇoṣṭhagrāṇapādākṣijihvāśiśnakarasya ca |
 chedane cottamo daṇḍo bhedane madhyamo **bhṛguḥ** ||
yājñavalkyaḥ (2. 213-14) |
 bhasmapaṇkaraḥ sparśe daṇḍo daśapaṇaḥ smṛtaḥ |
 amedhyapāṇiniṣṭhyūtasparśane dviguṇaḥ smṛtaḥ ||
 sameṣv eva parastrīṣu dviguṇas tūttameṣu ca |
 hīneṣv ardhadamo mohamadādhībhīr adaṇḍanam ||
amedhyāni aśruśleṣmādīni | **mohaś** cittavaikalyaṇm **mado** madyapāṇajanyo 'vasthāviṣeṣaḥ |
ādiśabdena grahāveśādikaṇm grhyate | purīṣādisparśane daṇḍaviṣeṣam āha **kātyāyanaḥ** (784) |
 chardimūtrapurīṣādyair āpādyah sa caturguṇaḥ |
 ṣaḍguṇaḥ kāyamadhye syān mūrdhni tv aṣṭaguṇaḥ smṛtaḥ ||
 tāḍanārthaṇm hastapādādyudyoge daṇḍam āha **yājñavalkyaḥ** (2. 216) |
[287] udgūrṇe hastapāde tu daśaviṃśatikau damau |
 parasparaṇm tu sarveṣāṇ śastre madhyamasāhasaḥ ||
parasparaṇm vadhārthe śastra udyate sarveṣāṇ varṇānām madhyamasāhaso daṇḍa ity arthaḥ |
 anyatrāpi kvacid daṇḍam āha **sa eva** (YDh. 2. 217 - 218) |
 pādakeśāṇśukakarolluṇcaneṣu paṇān daśa |
 pīḍākarṣāṇśukāveṣṭapādābhyāse śataṇm damaḥ ||
 śoṇitena vinā duḥkhaṇm kurvan kṣāṭhādibhir naraḥ |
 dvitrimśataṇm paṇān daṇḍyo dviguṇo darśane 'srjaḥ ||

yo vastreṇāveṣṭya dṛḍham sampilāyākṣya pādena ghaṭṭayati sa śataṁ daṇḍya iti
pīḍākarṣetyāder arthaḥ | **sa eva** (YDh. 2. 219-220) |

karapādadato bhaṅge bhedane karṇanāsayoḥ |
madhyo daṇḍo vranodbhede mṛtakalpahate tathā ||
ceṣṭābhōjanavāgrodhe netrādipratibhedane |
kandharābāhusakthnām ca bhaṅge madhyamasāhasaḥ ||

prātilomyāparādhe daṇḍa uktas **tenaiva** (yā. 2. 215) |

viprapīḍākaraṁ chedyam aṅgam abrahmaṇasya tu |
udgūrṇe prathamō daṇḍaḥ saṁsparṣe tu tadardhikaḥ ||

abrahmaṇasya kṣatriyādeḥ | **saṁsparṣe** śastrādisparṣe | **tadardhikaḥ**

prathamasāhasārdhadaṇḍa ity arthaḥ | brāhmaṇavadhārtham śastrodyame

prathamasāhasābhidhānam sūdravyatiriktaviśayam | tathā ca **manuḥ** (8.279-280) |

yena kenacid aṅgena himsyāc chreyāṁsam antyajaḥ |
chettavyaṁ tat tad evāsyā tan **manor** anuśāsanam ||
pāṇim udyamya daṇḍam vā pāṇicchedanam arhati |

atra **śreyāṁsam** iti sāmānyenopādānāt kṣatriyavaiśyāpakāriṇo 'pi sūdrasyāyam daṇḍaḥ
samānanyāyatvāt | kṣatriyāpakāriṇo 'pi vaiśyasya **[288]** yājñavalkyokto daṇḍaḥ | ye vākpāruṣye
prātilomyānulomyaviśaye daṇḍa uktās tān atrātidiśati **kātyāyanaḥ** (786) |

vākpāruṣye yathaivoktāḥ prātilomyānulomyataḥ |
tathaiva daṇḍapāruṣye pātyā daṇḍa yathākramam ||

bahubhiḥ sambhūyaikasya hanane dviguṇo daṇḍo grāhya ity āha **viṣṇuḥ** (5 73): “**ekam
bahūnām nighnatām pratyekaśa ukto daṇḍo dviguṇaḥ**” | sambhūya tādane uccaiḥ krośantam
tāḍyamānam upekṣamānānām tatsamīpavartinām dviguṇo daṇḍa ity apy āha **sa eva** (5.74):
“**dviguṇa utkrośantam anabhidhāvātām tatsamīpavartinām saṁtām (saṁsaratām ?) ca**” iti |
tāḍanena duḥsahavranādyutpattau tv āha **kātyāyanaḥ** (787) |

dehendriyavināśe tu yathādaṇḍam prakalpayet |
tathā tuṣṭikaram deyam samutthānam ca paṇḍitaiḥ ||

tuṣṭikaram duḥsahavranātuṣṭikaram dhanam dātavyam | **samutthānam** samutthānavyayam
bhiṣagbheṣajapathyādyartham kriyamānam vyayam iti yāvat | **paṇḍitair** vranagauravānusāreṇa
kalpitam iti śeṣaḥ | samutthānavyayadānasyāvadhim āha **sa eva** (Kāt. 787) |

samutthānavyayam cāsau dadyād āvranaviropaṇam |

kalahakāle yad apahrtaṁ tat svāmine deyam ity āha **br̥haspatiḥ** |

aṅgāvapīḍane caiva bhedane chedane tathā |
samutthānavyayam dāpyaḥ kalahāpahṛtaṁ ca yat ||

samutthānavyayo grāmyapaśupīḍane 'pi deya ity āha **viṣṇuḥ** (5. 75-76): “**sarve
puruṣapīḍākarāḥ samutthānavyayam dāpyā grāmyapaśupīḍākarāś ca**” iti | paśupīḍāyām daṇḍam
āha **yājñavalkyaḥ** (2.225-26) |

duḥkhe ca śoṇitotpāde śākhāṅgachedane tathā |
daṇḍaḥ kṣudrapaśūnām tu dvipaṇaprabhṛtiḥ kramāt ||
[289] līṅgasya chedane mṛtyau madhyamo mūlyam eva ca |
mahāpaśūnām eteṣu sthāneṣu dviguṇo damaḥ ||

kṣudrapaśūnām ajāvikanām hariṇādīnām | tāḍanena duḥkhotpādanam raktasrāvaṇam |
śākhāchedanam atra śṛṅgādīchedanam | **aṅgachedanam** karacaraṇādicchedanam | eteṣu
caturṣu yathākramam **dvipaṇaprabhṛtiḥ** dvipaṇaś catuspaṇaḥ ṣaṭpaṇo 'ṣṭapaṇo daṇḍam (?
daṇḍaḥ) | līṅgachedane mārāṇe ca madhyamasāhaseo daṇḍaḥ paśusvāmine tanmūlyam
dātavyam | **mahāpaśūnām** gogajavājyādīnām | **eteṣu sthāneṣu** duḥkhotpādanādiṣu caturṣu

nimitteṣu pūrvoktadaṇḍād dviguṇo daṇḍo grāhya ity arthaḥ | sthāvaraprāṇipīḍāyām daṇḍam āha **manuḥ** (8. 285) |

vanaspatīnām sarveṣām upabhogo yathā yathā |
tathā tathā damaḥ kāryo himsāyām iti dhāraṇā ||

vanaspatigrahaṇām sthāvaraprāṇimātropalakṣaṇam | **upabhogo yathā yathety** anena yeṣām āmrādīnām phalam upabhuḥyate teṣām himsāyām adhiko daṇḍo yeṣām campakādīnām puṣpam upabhuḥyate teṣām tato nyūno daṇḍo yeṣām patram upabhuḥyate teṣām tato 'pi nyūno daṇḍa iti darśitam | tad etad vivṛtaṁ **viṣṇunā** (5.55 - 59):

phalopabhogadrumacchedī tūttamasāhasam puṣpopabhogacchedī
madhyamasāhasam vallīgulmalatāchedī kārṣāpaṇasātaṁ tṛṇacchedy ekaṁ sarve
ca tatsvāminām tadutpattim | iti |

sarve phalopabhogadumacchedyādayas tatvāminām chinnadrumādīsvāminām **tadutpattim** phalabhogadrumādyutpattim punaḥ pratiropitadrumādibhogakālaparyāptā (? ptām) dadyur iti śeṣaḥ | yady api vākpāruṣyadaṇḍapāruṣyayor viśayabhedenānye 'pi daṇḍaviśeṣaḥ smartṛbhir upadiṣṭāḥ santi tathāpīḍānīmtanai rājabhiḥ prajākṣobhaprasaṅgena tādṛgdaṇḍasya kartum āśakyatvād atyupayogābhāvena nirarthakagranthavistarabhayān nātrāsmābhiḥ saṃgrhītāḥ |

iti śrīkodaṇḍaparaśurāmeti vyavahāravivekodyote
daṇḍapāruṣyākhyavyavahārapadanirūpaṇam || 29 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalīvirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātmaḥ mahārājādhirājaśrī **madanasimhadevaviracite madanaratnapradīpe**
vyavahāravivekodyote
daṇḍapāruṣyākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||29||

[290]

atha steyākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||

tatra tatsvarūpaṁ darśayati **nāradaḥ** (sāhasa 14-17

mṛḍbhāṇḍāsanakhaṭvāsthidārucarmatṛṇādi yat |
śamīdhānyam kṛtānnam ca kṣudradravyam udāhṛtam ||
vāsaḥ kauśeyavarjam ca govarjam paśavas tathā |
hiraṇyavarjam loham ca madhyam vrīhiyavādi ca ||
hiraṇyam ratnakauśeyam strīpuṁgogajavājinaḥ |
devabrāhmaṇarājñām ca vijñeyam dravyam uttamam ||
upāyair vividhair eṣām chalayitvāpakarṣaṇam |
suptamattapramattebhyah steyam āhur manīṣiṇaḥ ||

eṣām kṣudramadhyottamānām | **chalayitvāpakarṣaṇam** svāmyādyasamakṣam
vañcayitvāpaharaṇam balātkāravyatirekeṇa haraṇam iti yāvat | tat **steyam āhuḥ** sāhasād
bhinnam steyam āhur **manvādaya** ity arthaḥ | balātkārakṛtam apaharaṇam tu sāhasāntargataṁ
steyam | tathā coktaṁ **tenaiva** (nārada, sāhasa 12) |
tasyaiva bhedaḥ steyam syād viśeṣas tatra tūcyate |

ādhiḥ sāhasam ākramya steyam ādhiś chalena tu |
tasyaiva sāhasasyaiva **ādhiḥ** pīḍā | **ākramya** prasahya | dhanāpaharaṇadvārā kriyamāṇaḥ
parasya kleśaḥ sāhasarūpaṁ steyam chalena tu kriyamāṇa ādhiḥ kevalasteyam ity arthaḥ |
kṣudramadhyottamadravyabhedāt tadapaharaṇātmakasya steyasya traividhyam āha **sa eva**
(nārada, sāhasa 13) |

tad api trividham jñeyam dravyāpekṣam manīṣibhiḥ |
kṣudramadhyottamānām tu dravyāṇām apakarṣaṇāt ||
taskarāṇām dvaividhyam āha **manuḥ** (9.256) |

dvividhāms taskarān vidyāt paraḍravyāpahāriṇaḥ |
prakāśāms cāprakāśāms ca cāracakṣur mahīpatiḥ ||

[291] brhaspatir api |

prakāśās cāprakāśās ca taskarā dvividhāḥ smṛtāḥ |
prajñāsāmarthyamāyābhiḥ prabhinnās te sahasradhā ||
prakāśataskarān darśayati **sa eva** |

naigamā vaidyakitavāḥ sabhyotkocakavañcakāḥ |
devotpātavidya bhadraḥ śilpajñāḥ pratirūpakāḥ ||
akriyākāriṇaś caiva madhyasthāḥ kūṭasākṣiṇaḥ |
prakāśataskarā hy ete tathā kuhakajīvināḥ ||

nārado 'pi (pariśiṣṭa 2-3) |

prakāśavañcakās tatra kūṭamānatulāśritāḥ |
utkocakāḥ sopadhikā vacakāḥ paṇyayoṣitaḥ ||
pratirūpakarāś caiva maṅgalādeśavṛttayaḥ |
ityevamādayo jñeyāḥ prakāśās taskarā bhuvi ||

naigamādivyājena ye paraḍravyāpahartāras te naigamādyāḥ prakāśataskarā ity arthaḥ | eteṣāṁ
daṇḍyatvam āha **vyāsah** |

strīpuruṣau vañcayantīha maṅgalādeśavṛttayaḥ |
grhṇanti chadmanā cārtham anāryās tv āryaliṅginaḥ ||
naigamādyā bhūridhanā daṇḍyā doṣānurūpataḥ |
yathā te nātivartante tiṣṭhanti samaye tathā ||

doṣānurūpato daṇḍyā na tu dhanānurūpata iti bhāvaḥ | keṣāmcit prakāśataskarāṇām daṇḍam
āha **brhaspatiḥ** |

pracchādya doṣam vyāmiśrya punaḥ saṁskṛtya vikrayī |
paṇyam dviguṇam dāpyo vaṇig daṇḍam ca tatsamam ||
[292] ajñātauṣadhimantrastu yaśca vyāgheratattvavit |
rogibhyo 'rtham samādatte sa daṇḍyaś coravad bhiṣak ||
kūṭākṣadevinaḥ kṣudrā rājabhāvyaharāś ca ye |
gaṇakā vañcakāś caiva daṇḍayās te kitavāḥ smṛtāḥ ||
anyāyavādinaḥ sabhyās tathaiivotkocajīvināḥ |
viśvastavañcakāś caiva nirvāsyāḥ sarva eva te ||
jyotiṛjñānam tathotpātam aviditvā tu ye nṛṇām |
śrāvayanty arthalobhena vijñeyās te prayatnataḥ ||
daṇḍajinādibhīry uktam ātmānam darśayanti ye |
himsantaś chadmanā nrīṇām vadhyās te rājapūruṣaiḥ ||
svalpamūlyam tu saṁskṛtya nayanti bahumūlyatām |
strībālakān vañcayanti daṇḍyās te 'rthānusārataḥ ||
hemaratnapravālādyān kṛtrimān kurvate tu ye |

kretur mūlyam pradāpyās te rājñā tadviguṇam damam ||
 madhyasthā vañcayanty eke snehalobhādīnā yadā |
 sākṣiṇāś cānyathā brūyur dāpyās te dviguṇam damam ||
bhāvyam karaviśeṣaḥ | **manuḥ** (9.292) |
 sarvakaṇṭakapāpiṣṭham hemakāram tu pārthivaḥ |
 pravartamānam anyāye chedayel lavaśaḥ kṣurairḥ ||
viṣṇuḥ (5. 134): “**dyūte ca kūṭākṣadevinām karacchedaḥ**” iti | aprakāśataskarāṇām svarūpam
 āha **vyāsaḥ** |
 sādhanādyanvitā rātrau vicaranto 'vibhāvitāḥ |
 avijñātanivāsās ca jñeyāḥ pracchannataskarāḥ ||
rātrāv iti prāyikābhiprāyam | divāpy aṭavyāḍau pracchannatayā vicaratām pānthamuḍādīnām
 corāṇām sambhavāt | aprakāśataskarāṇām bhedān āha **sa eva** |
[293] utkṣepakaḥ sandhibhettā pānthamuḍ granthibhedakaḥ |
 strīpuṅgo'svapaśusteyī coro navavidhaḥ smṛtaḥ ||
 yo dhanasvāmīno 'navadhānam niścītya samīpaṁ nyastam dhanam uddhṛtya grhṇāti sa
utkṣepakaḥ | yo gr̥hayoḥ sandhāv avasthāya tatratyabhittim bhinatti sa **sandhibhettā** | yaḥ
 kāntārāḍau pānthānām dhanam apaharati sa **pānthamuḥ** | yaḥ paridhānādigrathitam dhanam
 grahituṁ tadgranthimocanam karoti sa **granthibhedakaḥ** | **strīpuṅgo'svapaśusteyīti**
 steyaśabdasya dvandvānte śrūyamāṇasya pratyekaṁ sambandhas tena navavidha ity uktam |
 utkṣepakādiṣu kasya ko daṇḍa ity apekṣāyām āha **br̥haspatiḥ** |
 utkṣepakasya saṁdamśaś chettavyo rājapūruṣairḥ |
saṁdamśo 'tra karaḥ | ata eva **yājñavalkyaḥ** (2, 274) |
 utkṣepakagrānthibhedau karasaṁdamśahīnakau |
 kāryau dvitīyāparādhe karapādaikahīnako ||
saṁdamśo 'tra tarjanyaṅguṣṭhau granthimocane tayoḥ sādhakatamatvāt | prathamāparādhe tau
 krameṇa karasaṁdamśarahitau kāryau dvitīyāparādhe ubhāv apy ekakarapādarahitau kāryāv ity
 arthaḥ | **manuḥ** (9 276) |
 sandhim bhittvā tu ye cauryam rātrau kurvanti taskarāḥ |
 teṣām chittvā nṛpo hastau tīkṣṇe śūle niveśayet ||
 tān iti śeṣaḥ | **br̥haspatiḥ** |
 tathā pānthamuṣo vṛkṣe gale baddhvāvalambayet |
pānthamuṣaḥ pathikalunṭakān | **manuḥ** (9. 277) |
 aṅgulī granthibhedasya chedayet prathame grahe |
 dvitīye hastacaraṇau tṛtīye vadham arhati ||
aṅgulī tarjanyaṅguṣṭhau | **nāradaḥ** (pariśiṣṭa 32) |
[294] prathame granthibhedānām aṅgulyaṅguṣṭhayor vadhaḥ |
vyāsaḥ |
 strīhartā lohaśayane dagdhavyo vai kaṭāgninā |
 narahartā hastapāḍau chittvā sthāpyaś catuṣpathe ||
br̥haspatiḥ |
 gohartur nāsikām chittvā baddhvāmbhasi nimajjayet |
nāradaḥ (pariśiṣṭa 28) |
 sarvasvam harato nārīm kanyām tu harato vadhaḥ |
 vājivāraṇalohānām cādadīta **br̥haspatiḥ** ||
sarvasvam ity anuṣaṅgaḥ | **vyāsaḥ** |
 paśuhartus tv ardhapādam tīkṣṇaśastreṇa kartayet |

paśvanusāreṇa paśuhartā daṇḍya ity āha **nāradaḥ** (pariśiṣṭa 29) |
 mahāpaśūn stenayato daṇḍam uttamasāhasam |
 madhyamaṁ madhyamapaśūn pūrvam kṣudrapaśūn hr̥taḥ ||
hr̥ta iti śaṣṭhī | dhānyādyapaharaṇe daṇḍam āha **manuḥ** (8. 320) |
 dhānyam daśabhyaḥ kumbhebhyo harato 'bhyadhikaṁ vadhaḥ |
 śeṣe 'py ekādaśaguṇam dāpyas tasya ca taddhanam ||
kumbho vimśatiprasthāḥ | **śeṣe** daśakumbhādhikanyūne | **tasya** dhānyasvāminah | **sa eva**
 (manu. 8. 323) |
 mukhyānām caiva ratnānām haraṇe vadham arhati |
nāradaḥ (pariśiṣṭa 27)
 suvarṇarajatādīnām uttamānām ca vāsasām |
 ratnānām caiva sarveṣām śatād abhyadhike vadhaḥ ||
manuḥ (8. 321-22)
 suvarṇarajatādīnām uttamānām ca vāsasām |
[295] pañcāśatas tv abhyadhike hastacchedanam iṣyate |
 śeṣe tv ekādaśaguṇam mūlyād daṇḍam prakalpayet ||
 atra suvarṇarajatādīnām saṁkhyā karṣakṛtety āhur vṛddhāḥ | evam anye 'pi daṇḍā
manvādiśāstreṣu draṣṭavyāḥ | granthavistarabhayaṁ nātra saṁgrhītāḥ | atrāṅgacchedādīr daṇḍo
 brāhmaṇavyatiriktaṁ viśayaḥ | ata eva **yājñavalkyaḥ** (2.270) |
 sacihnaṁ brāhmaṇam kṛtvā svarāṣṭrād vipravāsayet |
cihnaṁ lalāṭe śvapaḍākārāṅkanam | etac cāṅkanādhikam prāyaścittam acikīrṣato jñātavyam |
 tathā ca **manuḥ** (9. 240) |
 prāyaścittam tu kurvāṇā pūrve varṇā yathoditam |
 nāṅkyā rājñā lalāṭe tu dāpyās tūttamasāhasam ||
 brāhmaṇavyatirikteṣv apy aṅgacchedādāya uttamasāhasatvād uttamadravyāpahāraṁ viśayaḥ,
 sāhaseṣu ya evoktas triṣu daṇḍo maṇiṣibhiḥ |
 sa eva daṇḍaḥ steye 'pi dravyeṣu triṣv anukramāt ||
 iti **nāraden**ottamasāhasasyottamadravyaviśaye vyavasthāpanāt (nārada,
 sāhasa 21) | tena kṣudramadhyadravyotkṣepakādīnām tadanurūpo daṇḍo na karacchedādīḥ |
 coradaṇḍo 'pahr̥tadhanam tatsvāmine dāpayitvā kāryaḥ | tathā ca **br̥haspatiḥ** |
 pradāyāpahr̥tam śāsyo damaiḥ śāstrapracoditaiḥ |
yājñavalkyo 'pi (2. 270) |
 coram pradāpyāpahr̥tam ghātayed vividhair vadhaiḥ |
 coradaṇḍasya corajñānapūrvakatvāt te katham jñātavyā ity apekṣāyām āha **vyāsaḥ** |
 prakāśās cāprakāśās ca taskarā dvividhāḥ smṛtāḥ |
 svacihnair eva vijñeyās cārais taskaravedibhiḥ ||
[296] br̥haspatiḥ |
 saṁsargacihnaloptrair vā vijñāto rājapūruṣaiḥ | iti |
saṁsargaś corādisaṁsargaḥ | **lopatraṁ** steyaprāptam dhanam | **yājñavalkyo** 'pi (2. 266-68) |
 grāhakair gṛhyate coro loptreṇātha padena ca |
 pūrvakarmāparādhī ca tathā cāśuddhavāsakaḥ ||
 anye 'pi śāṅkayā grāhyā jātīnāmādinīhnavaḥ |
 dyūtastrīpānasaktāś ca śuṣkabhinnamukhasvarāḥ ||
 paradravyaḡṛhāṇām ca pṛcchakā gūḍhacāriṇaḥ |
 nirāyā vyayavantaś ca vīnaṣṭadravyavikrayāḥ ||

grāhakaiḥ rājakīyaiḥ | **pūrvakarmāparādhī** prākprasiddhacauryaḥ | **aśuddhavāsakaḥ**
 aprajñātanivāsasthānaḥ | **nihnavo** 'palāpaḥ | **śuṣkabhinna**mukhasvarāḥ kutastyas tvam asīti
 coragrāhakaiḥ praśne kṛte śuṣkamukhā bhinnasvarāḥ | **vinaṣṭadravyavikrayāḥ**
 avijñātasvāmikadravyavikretāraḥ | coraśaṅkayā gṛhītair divyādinātmāvaśyaṁ śodhanīya ity āha
sa eva (YDh. 2.269) |

gṛhītaḥ śaṅkayā caurye nātmānam ced viśodhayet |
 dāpayitvā hṛtaṁ dravyaṁ cauradaṇḍena daṇḍayet ||
 corasāhāyākāriṇaḥ praty āha **manuḥ** (9. 271) |

grāmeṣv api ca ye kecic corāṇām bhaktadāyakaḥ |
 bhāṇḍāvakāśadāś caiva sarvāms tām api ghātayet ||

bhāṇḍam cauryopakaraṇam | **nāradaḥ** (sāhasa 19) |

bhaktāvakāśadātāraḥ stenānām ye prasarpatām |
 śaktāś ca ye upekṣante te 'pi taddoṣabhāgiṇaḥ ||
[297] āhvāyakādeśakarās tathā cāntaradāpakāḥ |
 samadaṇḍāḥ smṛtā hy ete ye ca pracchādayanti tām ||

ādeśakarāḥ ājñākāriṇaḥ |

iti śrīkodaṇḍaparaśurāmeti vyavahāravivekodyote
 steyākhyavyavahārapadanirūpaṇam || 30 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
 śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrī**madanasimhadevaviracite madanaratnapradīpe**
 vyavahāravivekodyote
 steyākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||30||

atha sāhasākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||

tatra tatsvarūpaṁ darśayati **nāradaḥ** (sāhasa 1) |

sahasā kriyate karma yat kimcid baladarpitaiḥ |
 tat sāhasam iti proktaṁ saho balam ihocyate ||

yat kimcin manuṣyamāraṇaparadravyāpaharaṇādikam | ata eva **br̥haspatiḥ** |

manuṣyamāraṇaṁ cauryaṁ paradārābhimarśanam |
 pārūṣyam ubhayaṁ ceti sāhasaṁ syāc caturvidham ||

ubhayaṁ pārūṣyaṁ vākpārūṣyadaṇḍapārūṣye | tasya traividhyam āha **nāradaḥ** (sāhasa 3-6)

tat punas trividhaṁ jñeyaṁ prathamam madhyamam tathā |
 uttamaṁ ceti śāstreṣu tasyoktaṁ lakṣaṇaṁ pṛthak ||

phalamūlodakādīnām kṣetropakaraṇasya ca |
 bhaṅgākṣepāvamardādyaḥ prathamam sāhasam smṛtam ||

vāsaḥpaśvannapānānām gṛhopakaraṇasya ca |
 etenaiva prakāreṇa madhyamam sāhasam smṛtam ||

vyāpādo viśaśastrādyaiḥ paradārābhimarśanam |
 prāṇoparodhi yac cānyad uktam uttamasāhasam ||

bhaṅgaḥ phalādisvarūpanāśanam | **ākṣepa** ākrośo vācā tiraskaraṇam [298] iti yāvat |
avamardah svarūpāvaśeṣeṇa pīḍanam | **etenaiva prakāreṇa** bhaṅgākṣepādinoktaprakāreṇa |
manuṣyamāraṇākhyasāhasakārijñānopāyam āha **br̥haspatiḥ** |

hṛtaḥ saṁdṛśyate yatra ghātakas tu na dṛśyate |
pūrvavairānumānena jñātavyaḥ sa mahābhujaḥ ||
pratīśyānuveśyau ca tasya mitrāribāndhavāḥ |
praṣṭavyā rājapuruṣaiḥ sāmādhībhīr upakramaiḥ ||
vijñeyo sādhusaṁsargāc cihnair hoḍhena vā naraiḥ |
eṣoditā ghātakānāṁ taskarāṇāṁ ca bhāvanā ||
gr̥hītaḥ śaṅkayā yas tu na tat kāryaṁ prapadyate |
śapathenāvboddhavyaḥ sarvavādeṣv ayaṁ vidhiḥ ||

cihnaṁ raktalepādi | **hoḍho** mṛtahastasthadhanādikam | tajjñānānantaraṁ kartavyam āha
yājñavalkyaḥ (2.273) |

bandigrāhāṁs tathā vājikuñjarāṇāṁ vihāriṇaḥ |
prasahya ghātinaś caiva śūlān āropayen narān ||

yat tu **br̥haspatinā**,

prakāśaghātakā ye tu tathā copāṁśughātakāḥ |
jñātvā samyag dhanam hṛtvā hantavyā vividhair vadhaiḥ ||

iti dhanāpaharaṇam apy uktaṁ tad brāhmaṇavadhakartṛkṣatriyādiviśayam | ata eva

baudhāyanaḥ (1. 10. 20 - 21) “**kṣatriyādīnāṁ brāhmaṇasya vadhe vadhaḥ sarvasvaharaṇaṁ ca**
| teṣāṁ eva tulyāvākṛṣṭavadhe yathābalaṁ anurūpaṁ daṇḍam ca prakalpayet” iti | **teṣāṁ**

kṣatriyādīnāṁ **tulyāvākṛṣṭavadhe** sajātīyahīnajātīyavadhe **daṇḍam** śārīraṁ daṇḍam | bahavo
yady ekaṁ hanyus tadā te doṣānurūpaṁ daṇḍyāḥ | tathā ca **br̥haspatiḥ** |

[299]

ekasya bahavo yatra praharanti ruṣānvitāḥ |
marmaprahārako yas tu ghātakas sa udāhṛtaḥ ||
marmaghātī tu yas teṣāṁ yathoktaṁ prāpayet damam |
ārambhakṛt sahāyaś ca doṣabhāgi tadardhataḥ ||
kṣatasyālpamahattvaṁ ca marmasthānaṁ ca yatnataḥ |
sāmarthyam cānubandham ca jñātvā cihnaḥ prasādhayet ||

kātyāyano 'pi (832-834) |

ārambhakṛt sahāyaś ca tathā mārgānudeśakaḥ |
āśrayaḥ śāstradātā ca bhaktadātā vikarmināṁ ||
yuddhopadeśakaś caiva tadvināśapravartakaḥ |
upekṣākāryayuktaś ca doṣavaktānumodakaḥ ||
aniṣeddhā kṣamo yaḥ syāt sarve te kāryakāriṇaḥ |
yathāśaktyanurūpaṁ tu daṇḍam eṣāṁ prakalpayet ||

brāhmaṇasya manuṣyamāraṇakartṛtve ‘pi na śārīro daṇḍa ity āha **nāradaḥ** (sāhasa 9-10) |

aviśeṣeṇa sarveṣāṁ eṣa daṇḍavidhiḥ smṛtaḥ |
vadhād ṛte brāhmaṇasya na vadhāṁ brāhmaṇo 'rhati ||
śīraso muṇḍanaṁ daṇḍas tasya nirvāsaṇaṁ purāt |
lalāṭe cābhiśastāṅkaḥ prayāṇaṁ gardabhena ca ||

yamo ‘pi |

na śārīro brāhmaṇasya daṇḍo bhavati kasyacit |
gupte tu bandhane baddhvā rājā bhaktaṁ pradāpayet ||

kvacin manuṣyavadhakartur doṣābhāvakathanamukhena daṇḍābhāvam āha **manuḥ** (8.
348-49) |

[300] śastraṁ dvijātibhir grāhyam dharmo yatroparudhyate |
dvijātīnām ca varṇānām viplave kālakārite ||
ātmanaś ca paritrāṇe dakṣiṇānām ca saṅgare |
strīviprābhyupapattau ca gñan dharmeṇa na duṣyati ||

dharmas taṭākārāmādirūpo **yatra** deśe kāle vā bhedanachedanādinoparudhyate tatra | tathā
śūdre taravarṇasaṅkare paradārākramaṇādirūpe rājābhāvakālakārite | tathā **ātmanaḥ** parataḥ
prāṇasaṁśaye tathā **dakṣiṇānām saṅgare** gograhaṇanimittake yuddhe | tathā
strīviprābhyupapattau durbalahimsānivāraṇe dharmārdhato (dharmāddhetoh ?) **gñan na**
duṣyati yataḥ | atas tatra dvijātibhiḥ kṣatradharmāśrayaṇarahitair api samarthaiḥ śastraṁ
grāhyam ity anvayaḥ | kṣatriyasya prajāpālānārthe śastragrahaṇam vacanāntareṇa prāptam ity
atra dvijātigrahaṇam brāhmaṇavaiśyaviśayam | ata eva **baudhāyanaḥ** (2. 2. 80) |

brāhmaṇārthe gavārthe vā varṇānām vāpi saṅkare |
grhṇīyātām vipraviśau śastraṁ dharmavyatikrame ||

viṣṇur api: “svātmatrāṇe varṇasaṁsarge vā brāhmaṇavaiśyau śastraṁ ādadīyātām” | **gautamo**
'pi (7. 25, 21.19): “prāṇasaṁśaye 'pi brāhmaṇo 'pi śastraṁ ādadīta durbalahimsāyām ca
vimocane śaktaś cet” | yat tu “parīkṣārtham api brāhmaṇa āyudham nādadīta” ity
āpastamba vacanam (1. 10. 29. 6), yac ca “hāsyārtham api brāhmaṇa āyudham nādadīta” iti
baudhāyana vacanam tad dharmoparodhādivyatiriktaviśayam | ātatāyivadhe
doṣābhāvakathanamukhena daṇḍābhāvam āha **br̥haspatiḥ** |

nātatāyivadhe hantā kilbiṣam prāpnuyāt kvacit |

manur api (8. 351) |

nātatāyivadhe doṣo hantur bhavati kaścana |
prakāśam vāprakāśam vā manyus tam manyum icchati || iti |

[301] **prakāśam** janasaṁmakṣam ābhāṣya | **aprakāśam** viśadānādineti vyākhyātām
medhātithinā | etac ca gobrāhmaṇavyatiriktaviśayam | tathā ca **sumantuḥ**: “nātatāyivadhe
doṣo 'nyatra gobrāhmaṇavadhāt” | **kātyāyano** 'pi |

ātatāyini cotkrṣṭe tapaḥsvādhyājanmanaḥ |
vadhas tatra tu naiva syāt pāpe hīne vadho **bhṛguḥ** ||

yat tu,

guruṁ vā bālavṛddhau vā brāhmaṇam vā bahuśrutam |
ātatāyinaṁ āyāntam hanyād evāvicārayan ||

iti **manu** vacanam (8. 350), yac ca

ātatāyinaṁ āyāntam api vedāntapāragam |
jighāmsantaṁ jighāmsīyān na tena bhrūṇahā bhavet ||

iti **vasiṣṭha** vacanam (3. 17) tad atyantāvadhyānām gurvādīnām apy ātatāyinaṁ vadhe na
doṣaḥ kim utānyasyātatāyino vadhe ity evam kaimutikanyāyapratipādanaparam | atra

manu vacane āyāntam ity upalakṣaṇam tena kṛtāparādho ‘py ātatāyī hantavya evety uktam
medhātithinā “ātatāyivāc cāsau hanyate na hi kṛtavata ātatāyivam apaiti” iti granthena |

ātmarakṣaṇādyartham mārāṇecchārahitena nirvāryamāṇānām brāhmaṇādīnām kathamcit
pramādena maraṇe na nivārayatū rājadaṇḍa iti **vijñāneśvarācārya** kṛtā vyavasthā,

| **smṛticandrikākārās** tu,

ātmatyāgaḥ paratyāgāt pāpīyān pātakād api |
pātake niṣkṛtiḥ proktā katham ātmaghnaṇiṣkṛtiḥ ||
ātmānam buddhisampannam yo 'yam sarvārthasiddhiṣu |
śramaduḥkhamaye tyaktvā raurave paripacyate ||
udyamya śastraṁ āyāntam bhrūṇam apy ātatāyinaṁ |

nihatya bhrūṇahā na syād ahatvā bhrūṇahā bhavet ||

[302] iti **gālava**vacanāt,

svādhyāyinaṁ kule jātāṁ yo hanyād ātatāyinaṁ |

ahatvā bhrūṇahā sa syān na hatvā bhrūṇahā bhavet ||

iti **br̥haspati**vacanāc cātmaparitrāṇārtham ātatāyigobrāhmaṇahananam avaśyaṁ kartavyam |

“anyatra gobrāhmaṇāt”iti **sumantu**vacanaṁ “ātātāyini cotkṛṣṭe” iti **kātyāyana**vacanaṁ

cātmaparitrāṇavyatiriktadharmoparodhādivyatiriktaviśayam ity āhur yojayanti caitad

ātmaparitrāṇavyatiriktaviśayatvena **br̥haspati**vacanaṁ |

ātātāyinaṁ utkṛṣṭaṁ vṛttasvādhyāyasaṁyutam |

yo na hanyād vadhaprāptaṁ so ‘śvamedhaphalaṁ labhet || iti |

ātātāyinaḥ ke ity apekṣāyām āha **vasiṣṭhaḥ** (3.16) |

agnido garadaś caiva śastrapāṇir dhanāpahāḥ |

kṣetradāraharaś caiva śaḍ ete ātatāyinaḥ ||

kātyāyano 'pi (802-803) |

udyatāsiviṣāgniś ca śāpodyatakaras tathā |

ātharvaṇena hantā ca piśunaś caiva rājani ||

bhāryātikramakārī ca randhrānveṣaṇataparāḥ |

evamādyān vijānīyāt sarva evātātāyinaḥ ||

evamādyān evaṁprakārān | **sa eva** (K. 804) |

anākṣāritapūrvo yas tv aparādhe pravartate |

prāṇadravyāpahārī ca taṁ vidyād ātatāyinaṁ |

anākṣāritapūrvaḥ abādhitapūrvaḥ | etenārthād ākṣāritapūrvo yo viśadānādyaparādhe

pravartate sa nātātāyīti darśitam | paśvādīnām apy ātatāyinaṁ vadhe na doṣa ity uktam **tenaiva** (Kāt. 805) |

nakhinām daṁṣṭriṇām caiva śṛṅgiṇām cātātāyinaṁ |

hastyaśvānām tathānyeṣām vadhe hantā na doṣabhāk ||

[303] atra doṣābhāvakathanāt paśusvāmīne na dhanadānaṁ na ca rājñe daṇḍadānam ity

avagantavyam | sāhasasteyasvarūpam āha **yājñavalkyaḥ** (2.230) |

sāmānyadravyaprasabhaharaṇaṁ sāhasaṁ smṛtam |

bahubhir janaiḥ praharādikalakrameṇa rakṣyamānasya dravyasya balātkāreṇa haraṇaṁ

sāhasarūpaṁ steyam ity arthaḥ | tatra daṇḍam āha **yājñavalkya** eva (2. 230) |

tanmūlyād dviguṇaṁ daṇḍo nihnave tu caturguṇaḥ |

tanmūlyāt apahr̥tadravyamūlyāt | **nihnave** apalāpe | etad vastrādyuttamadravyaharaṇe

atidr̥ptasāhasikakṛte draṣṭavyam | ata eva **br̥haspatiḥ** |

dviguṇo vā kalpanīyaḥ puruṣāpekṣayā nṛpaiḥ | iti |

dviguṇaḥ anatidr̥ptasāhasikakṛte yo daṇḍaḥ svenoktas taddviguṇa ity arthaḥ | sa ca yathā |

kṣetropakaraṇaṁ caiva puṣpamūlaphalāni ca |

vināśayan haran daṇḍyaḥ śatādyam anurūpataḥ ||

paśuvastrāṇnapānāni gṛhopakaraṇaṁ tathā |

himśayaṁś corayan dāpyo dviśatādyam damaṁ tathā ||

strīpuṁgohemaratnāni devavipradhanaṁ tathā |

yauṣeyaṁ cottamaṁ dravyam eṣāṁ mūlyasamo damaḥ ||

dviguṇo vā kalpanīyaḥ puruṣāpekṣayā nṛpaiḥ |

hantā vā ghātanīyaḥ syāt prasaṅgavinivṛttaye ||

yauṣeyaṁ strīsambandhi | **hantā vā** iti vāśabda evārthe | tena daṇḍagrahaṇānantaraṁ

steyaprakaraṇoktas tattaccharīradaṇḍaḥ kartavya evety arthaḥ | atra vināśayan haran himśayaṁś

corayan hanteti padaiḥ stenasya krodhalobhakṛta[304]hananasahitasteyakāritvābhidhānenāsyā
daṇḍasya sāhasasteyaviṣayatā spaṣṭikriyate | sāhasasteyasya krodhalobhakṛtatvam uktam
tenaiva |

sāmpratam sāhasasteyam śrūyatām krodhalobhajam |
sāhasasteyaprayojakasyāpi daṇḍam āha **yājñavalkyaḥ** (2. 231) |
yaḥ sāhasam kārayati sa dāpyo dviguṇam damam |
yaś caivam uktvāham dātā kārayet sa caturguṇam ||
yas tu vānmātreṇa sāhasam kārayati sa sāhasakāriṇo dviguṇam daṇḍam dāpyaḥ | yas tu dhanam
aham dāsyāmīty uktvā sāhase prerayati sa caturguṇam dāpya ity arthaḥ |
strīsamgrahaṇarūpasāhasasvarūpam āha **br̥haspatiḥ** |

anicchantyā yat kriyate suptonmattapramattayā |
pralapantyā vā rahasi balātkārakṛtam tu tat ||
anicchantyā saha yat parapuruṣeṇeti śeṣaḥ | anicchantyāś cihnāni tasyāḥ kartavyam
rājakartavyam ca darśayati **saṁvartaḥ** |

necchantyā yāni cihnāni balātkārakṛtāni ca |
parapuṁsaḥ prasaṅgeṣu nārīṇām tāni śṛṇvata ||
nakhadantakṣatakṣāmā sakacagrahavikṣatā |
sadyo vidhvaṁsitā nārī balātkāreṇa dūṣitā ||
uccair vikrośyantī ca rudantī (tī ?) lokasamnidhau |
tasya nāmnā vadantī ca yathāham tena dūṣitā ||
śoced evamvidhair liṅgair vraṇīkṛtapayodharā |
cihnālaṅkāreṣaiś ca vyākulīkṛtalocanā |
rājñā sabhyaiḥ sabhām nītvā svayam anviṣya tatkṣaṇāt |
yad brūyāt sahaḥ vākyam tat kartavyam prayatnataḥ ||
vivāde sākṣiṇām atra prakurvīta parigraham |
prārthanād abhiśastasya na divyam dātum arhati ||

atra daṇḍam āha **manuḥ** (8. 378) |
sahasram brāhmaṇo daṇḍyo viprām guptām balād vrajan |
guptām svaniyamena rakṣitām | kṣatriyādisavarṇaviṣaye daṇḍam āha **br̥haspatiḥ** |
sahasā kāmaved yas tu dhanam tasyākhilam haret |
utkṛtya liṅgam vṛṣaṇau bhrāmaved gardabhena tu ||

kāmaved parastriyam gacchet | anulomajātiṣu pratilomajātiṣu ca sajātīyaparabhāryāgamane
'yam eva daṇḍaḥ | brāhmaṇādiṣu sarveṣv api hīnajātīyāgamane tv etadardhaparimito daṇḍaḥ |
utkṛṣṭajātīgāmane tv ayam daṇḍo māraṇasahitaḥ kartavya ity āha **sa eva** |

damo neyaḥ samāyām tu hīnāyām ardhas tataḥ |
puṁsaḥ kāryo 'dhikāyām tu gamane sapramāpaṇam ||
damaḥ sahasā kāmaved iti vākyoktaḥ | **neyaḥ** prāpaṇīyaḥ | yat tu **kātyāyanena** (830)
strīṣu kṛtopabhogāḥ syāt prasahya puruṣo yadā |
vadhe tatra pravarteta kāryātikramaṇam hi tat ||

iti vadhamātram abhilitam tan nirguṇasya bhāryāyām upabhuktāyām draṣṭavyam | atra ca striyā
aparādhābhāvād yady api daṇḍo noktas tathāpi parapuruṣopabhuktatvenāsyāḥ sapāpatvāt kvacit
kṛtaprāyaścittā samvyavahāryā kvacin nety āha **sa eva** |
anicchantī tu yā bhuktā guptām tām vāsayed gr̥he |
malinākṣīm adhaḥśayyām piṇḍamātropajīvinīm ||
kārayen niṣkṛtīm kṛccham parākam vā same gatām |
hīnavarṇopabhuktā yā tyājyā vadhyātha vā bhavet ||

guptām punaḥ sambhogarahitām | vāsayet viśuddhiparyantam iti śeṣaḥ | same savarṇe |
vāgdaṇḍapāruṣyādyātmake phalamūlodakādīnām iti vākyokte
prathamamadhyamottamādibhedena trividhe sāhase daṇḍam āha **nāradaḥ** (sāhasa, 7-9) |

[306] tasya daṇḍaḥ kriyāpekṣaḥ prathamasya śatāvaraḥ |
madhyamasya tu śāstrajñair dṛṣṭaḥ pañcaśatāvaraḥ ||
uttame sāhase daṇḍaḥ sahasrāvara iṣyate |
vadhāḥ sarvasvaharaṇaṁ purāṇaṁ nirvāsanāṅkane ||
tadaṅgaccheda ity ukto daṇḍa uttamasāhase ||

daṇḍaḥ kriyāpekṣaḥ aparādhakriyāpekṣaḥ kalpanīya iti śeṣaḥ |
vāgdaṇḍapāruṣyātmakaprathamāsāhasasya śatāvaro daṇḍaḥ kārṣāpaṇaśatān nyūno nāstīty arthaḥ
| evaṁ pañcaśatāvaraḥ sahasrāvara ity atrāpi draṣṭavyam | uttamasāhase ya ete daṇḍā uktāḥ te
'parādhānusāreṇa vyastāḥ samastā yojanīyāḥ | uttamasāhasikasya dattadaṇḍasyāpy
asamvyavahāryatām āha **sa eva** (nārada, sāhasa 11) |
syātām samvyavahāryau dvau dhṛtadaṇḍau tu pūrvayor |
dhṛtadaṇḍo 'py asambhāṣyo jñeya uttamasāhase ||

iti śrīkodaṇḍaparaśurāmeti.....vyavahāravivekodyote
sāhasākhyavyavahārapadanirūpaṇam || 31 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrī**madanasiṁhadevaviracite madanaratnapradīpe**
vyavahāravivekodyote
sāhasākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||31||

atha strīsaṁgrahaṇākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||

tat trividham ity āha **br̥haspatiḥ** |
pāpamūlaṁ saṁgrahaṇaṁ triprakāraṁ nibodhata |
balopādhikṛte dve tu tṛtīyam anurāgajam ||

trayāṇām api bhedānāṁ svarūpaṁ darśitaṁ **tenaiva** |
anicchantyā yat kriyate mattonmattapramattayā |
pralapantyā vā rahasi balātkāraḥ tu tat ||
chadmanā gṛham ānīya dattvāsyā madakāraṇam |
saṁyogaḥ kriyate yat tu tad upādhikṛtaṁ viduḥ ||
[307] anyonyacakṣūrāgeṇa dūtisaṁpreṣaṇena vā |
kṛtaṁ rūpārthalobhena jñeyaṁ tad anurāgajam ||

madakāraṇaṁ mādaḥ dhatturabījādikam | tatra balātkāraḥ strīsaṁgrahaṇaṁ
sāhasāntarbhūtatvāt tatprakaraṇe 'dhunaiva darśitaṁ | upādhikṛte daṇḍam āha **sa eva** |
chadmanā kāmaved yas tu tasya sarvaharo damaḥ |
aṅkayitvā bhagāṅkena purāṇaṁ nirvāsayet tataḥ ||

sarvaharah sarvasvaharah | etat sajātīyaparabhāryāgamanaviṣayaṁ hīnajātīyāgamane tadardhabhūtaḥ sarvasvaharaṇarūpo daṇḍaḥ | utkr̥ṣṭajātīyāgamane tu vadhasahito 'yaṁ daṇḍaḥ | tathā ca **sa eva** |

damo neyaḥ samāyām tu hīnāyām ardhikas tataḥ |
pumsaḥ kāryo 'dhikāyām tu gamane sapramāpaṇam || iti |
atra puruṣasyaivāparādho na striyā iti tasyaiva daṇḍa ukto na striyās tena
sāhasastrīsaṁgrahaṇavat chadmakṛte 'pi sajātīyopabhuktāyāḥ prāyaścittakaraṇānantaram
saṁvyavahāryatā hīnopabhuktāyās tu neti jñātavyam | anurāgajasamgrahaṇasya traividhyam
āha **vyāsaḥ** |

saṁgrahas trividho jñeyaḥ prathamo madhyamas tathā |
uttamaś ceti śāstreṣu tasyoktaṁ lakṣaṇaṁ pṛthak ||
eteṣāṁ svarūpaṁ darśayati **bṛhaspatiḥ** |
apāṅgaprekṣaṇaṁ hāsyam dūtisaṁpreṣaṇaṁ tathā |
sparśo bhūṣaṇavastrāṇāṁ prathamah saṁgrahaḥ smṛtaḥ ||
preṣaṇaṁ gandhamālyānāṁ phalamadyānnavāsasām |
sambhāṣaṇaṁ ca rahasi madhyamaṁ saṁgrahaṁ viduḥ ||
ekaśayyāsaṇaṁ krīḍā cumbanāliṅgaṇaṁ tathā |
etat saṁgrahaṇaṁ proktam uttamaṁ śāstravedibhiḥ ||

[308] eteṣu triṣu krameṇa daṇḍān āha **sa eva** |

trayāṇāṁ api caiteṣāṁ prathamo madhya uttamaḥ |
vinayaḥ kalpanīyaḥ syād adhiko draviṇādhike ||

adhikaḥ prathamasāhasādibhyo 'dhikaḥ | parastriyā sambhāṣaṇaṁ kurvāṇasya daṇḍam āha
manuḥ (8. 354) |

parasya patnyā puruṣaḥ sambhāṣaṁ yojayet saha |
pūrvam ākṣārīto doṣaiḥ prāpnuyāt pūrvasāhasam ||

ākṣārītaḥ abhiśastaḥ | **doṣaiḥ** nānopabhogavāñchādibhiḥ | yas tu pāpabuddhivirahitaḥ
kāraṇāntarāt sambhāṣate na tasya daṇḍa ity uktaṁ **tenaiva** (manu 8. 355)

yas tv anākṣārītaḥ pūrvam abhibhāṣeta kāraṇāt |
na doṣaṁ prāpnuyāt kimcin na hi tasya vyatikramaḥ ||

bṛhaspatinā tu sambhāṣaṇasya madhyamasamgrahatvam abhidhāya tatra madhyamasāhaso
daṇḍa ukto **manunā** tu pūrvasāhasa uktaḥ | anayor utkr̥ṣṭasajātīyasambhāṣaṇaviṣayatvena
vyavasthā parikalpanīyā | yā pitrādibhir niṣiddham parapuruṣeṇa sambhāṣaṇaṁ karoti sā
paṇaśataṁ daṇḍyā puruṣaḥ pitrādibhir niṣiddham sambhāṣaṇaṁ kurvāṇaḥ paṇaśatadvayaṁ
daṇḍanīyaḥ | ubhāv api pratiṣiddham parasparaṁ bhāṣaṇādikaṁ kurvāṇau sambhoge yo daṇḍas
taddaṇḍabhājāv ity āha **yājñavalkyaḥ** (2. 285) |

strī niṣedhe śataṁ daṇḍyā dviśataṁ tu damaṁ pumān |
pratiśedhe tayoṛ daṇḍo yathā saṁgrahaṇe tathā |
niṣidhyate iti **niṣedhaḥ** | karmaṇi 'halaś ca' (pā. 3.3.121) iti ghañ | etac
cāraṇādistrīvyatiriktaviṣayam | tathā ca **manuḥ** (8.362) |

naiṣa cāraṇadāreṣu vidhir nātmopajīviṣu |
sajjayanti hi te nārīr nigūḍhās cārayanti ca ||

[309] **cāraṇā** naṭāḥ | **ātmopajīvinah** veśopajīvinah | eteṣāṁ **dāreṣu eṣa vidhiḥ**
abhibhāṣaṇādinimittakadaṇḍavidhiḥ | yata te **nārīḥ** svabhāryāḥ **sajjayanti** puruṣāntare
saṁyojayanti pracchannīkṛtya cārayanti cety arthaḥ | sambhoge daṇḍam āha **yājñavalkyaḥ** (2.
286) |

sajātāv uttamo daṇḍa ānulomye tu madhyamaḥ |

prātilomye vadhaḥ puṁso nāryāḥ karṇādikartanam ||
 atra striyā api daṇḍābhīdhanād anurāgajasamgrahaṇaviśayam etad vākyam ity avagamyate,
 balātkārakṛtopādhikṛtayoh striyā anaparādhitvena daṇḍābhāvāt | sajātīyāgamane tūttamasāhaso
 daṇḍaḥ, hīnajātīyāgamane madhyamasāhasaḥ, utkr̥ṣṭajātīyāgamane gantur vadhas tasyāḥ
 karṇādikartanam ity arthaḥ | asmād eva prātilomyena gamane puruṣasya vadhaṁ vidhāya
 striyās tadardhatulyakarṇādikartanavidhānāt sajātīyāgamanādao puruṣasya yā
 utamamadhyamasāhasau daṇḍāv uktau tatra tadardhaṁ striyā daṇḍa iti sūcitam | ata eva
kātyāyanaḥ (487) |

sarveṣu cāparādheṣu puṁso yo 'rthadamaḥ smṛtaḥ |
 tadardhaṁ yoṣito dadyur vadhe puṁso 'ṅgakartanam ||

yoṣito 'parādhakartrya iti śeṣaḥ | yas tu

śatāni pañca daṇḍyaḥ syād icchantyā saha saṅgataḥ |

iti **manunā** (8. 378) brāhmaṇasyecchantyā brāhmaṇyā gamane daṇḍa uktaḥ sa yā arakṣitā
 akṣatacaritā tadgamanaviśayaḥ | yaś cānulomyena gamane 'py evam eva daṇḍa uktaḥ (**manu** 8.
 385)

agupte vaiśyarājanye sūdrām vā brāhmaṇo vrajan |
 śatāni pañca daṇḍyaḥ syāt sahasraṁ tv antyajastryam ||

iti, sa yā vaiśyādayo 'guptā mānasavyabhicārād arakṣitā gr̥he 'varuddhāḥ prasahya rakṣitā iti
 yāvat tāsām gamane veditavyaḥ | mānasavyabhicārādarakṣitānām **[310]** gr̥he 'varodhena balād
 rakṣaṇaṁ kāryam ity uktaṁ strīpuṁdharmaprakaraṇe **tenaiva** (manu 9. 12) |

arakṣitā gr̥he ruddhāḥ puruṣair āptakāribhiḥ | iti |

yaś ca **tenaiva** (manu 8. 383)

sahasraṁ brāhmaṇo daṇḍam dāpyo gupte tu te vrajan |

iti daṇḍa uktaḥ sa gr̥havyāpāraniyojanena mānasavyabhicārād api rakṣitāyāḥ kṣatriyāyā
 vaiśyāyāś ca gamane veditavyaḥ | yās tu na mānasavyabhicārād rakṣitā na ca gr̥he 'varuddhās
 tadgamane guptāgamane yo daṇḍas tadardhaṁ daṇḍa ity āha **vyāsaḥ** |

guptāyām samgrāhe daṇḍo yathoktaḥ samudāhṛtaḥ |
 anicchantyām āgatāyām (icchantyā māgatāyām tu ?) gacchato 'rdhadamaḥ
 smṛtaḥ ||

prātilomyena gamane sūdrasya daṇḍaviśeṣam āha **manuḥ** (8. 374) |

sūdro guptam aguptam vā dvaijātām varṇam āvasan |

aguptam aṅgasarvasvair guptam sarveṇa hīyate ||

sūdro 'guptām dvijātīnām striyam gacchan liṅgacchedanasarvasvāpahārabhāg bhavati guptām tu
 gacchan sarvasvāpahāravadbhāg bhavatīty arthaḥ | ata eva **gautamaḥ** (12. 2-3):

“**āryastryabhigamane liṅgoddhāraḥ sarvasvaharaṇam ca guptā ced vadho 'dhikah**” iti |

kṣatriyavaiśyayor aguptabrāhmaṇīgamane daṇḍa uktas **tenaiva** (manu 8. 376)

brāhmaṇīm tu yadā guptām gacchetām vaiśyapārthivau |

vaiśyam pañcaśataṁ kuryāt kṣatriyam tu sahasraṇam ||

pañcaśataṁ paṇaśatapañcakadaṇḍabhājam ity arthaḥ | evam **sahasraṇam** ity atrāpi |

guptāgamane daṇḍam āha **sa eva** (manu 8. 377) |

ubhāv api hi tāv eva brāhmaṇyā guptayā saha |

viplutau sūdravad daṇḍyau dagdhavyau vā kaṭāgninā ||

[311] sūdravad daṇḍyau vadhasarvasvāpahārabhājāv ity arthaḥ | kṣatriyavaiśyayoh
 parasparaguptastryabhigamane krameṇa paṇasahastrapaṇasatapañcake taylor daṇḍaḥ | tathā ca
sa eva (manu 8. 382)

vaiśyaś cet kṣatriyām guptām vaiśyām vā kṣatriyo vrajet |

yo brāhmaṇyām aguptāyām tāv ubhau daṇḍam arhataḥ ||
vaiśyasya prātilomye 'py ayam daṇḍo 'tyantanirguṇabhartṛkastrīviśayaḥ, prātilomyena gantus
tasya mahāparādhitvenālpadaṇḍānarhatvāt | ata eva **vasiṣṭhaḥ** (21.3 - 5):

rājanyaś ced brāhmaṇīm abhigacchech charapatir veṣṭayitvā rājanyam agnau
prāsyed evaṁ vaiśyo rājanyāyām maithunam ārabdhaḥ śūdras tu
rājanyavaiśyayoh | iti |

sajātīyāgamane 'pi kvacid aparādhādhiḥ chārīraṁ daṇḍam āha **nāradaḥ** (strīpuruṣa 73-75) |

mātā mātṛśvasā śvaśrūr mātulānī pitṛśvasā |
pitṛvyasakhiśiśyastrī bhaginī tatsakhī snuṣā ||
duhitācāryabhāryā ca sagotrā śaraṇāgatā |
rājñī pravrajitā dhātṛī sādhvī varṇottamā ca yā ||
āsām anyatamām gacchan gurutalpaga ucyate |
śiśnasyotkartanāt tatra nānyo daṇḍo vidhīyate ||

mātṛgrahaṇam mātṛsamānānām mātuh sapatnīnām jyeṣṭhabhrātuh patnīnām copalakṣaṇam |
snuṣāgrahaṇam tatsamānānām kaniṣṭhabhrātuh patnīnām apy upalakṣaṇam | **nānyo daṇḍo**
'smān nyūna iti śeṣaḥ, adhikadaṇḍasya vadhasahitasya liṅgacchedasya **yājñavalkyena** vidhānāt
| tad yathā (yā. 3. 232-233) |

pituh svasāraṁ mātus ca mātulānīm snuṣām api |
mātuh sapatnīm bhaginīm ācāryatanayām tathā ||
[312] ācāryapatnīm svasutīm gacchaṁs tu gurutalpagaḥ |
chivā liṅgaṁ vadhas tasya sakāmāyāḥ striyas tathā || iti |

ayam ca daṇḍo brāhmaṇavyatiriktaviśayaḥ, brāhmaṇavadhasya niṣiddhatvāt | ata eva
brāhmaṇam adhikṛtya **br̥haspatiḥ** |

paradārābhimarśe tu pravṛttaṁ tu mahīpatiḥ |
udvejanakarair daṇḍaiś cihnayitvā pravāsayet ||
abrāhmaṇaḥ saṁgrahaṇe prāñantaṁ daṇḍam arhati |

śaṅkhalikhitāv api |

sarveṣāṁ svadāranīyamaḥ svakarmapratipattiś ca yena yenāṅgenāparādhām
kuryāt tat tad asya cchettavyam anyatra brāhmaṇād adaṇḍyo hi brāhmaṇaḥ | iti |

pratipattiḥ pūjyātāsampādaka ityarthāḥ | kvacid brāhmaṇyā vadhadaṇḍam āha **yamaḥ** |

vṛṣalaṁ sevate yā tu brāhmaṇī madamohitā |
tām śvabhiḥ khādayed rājā saṁsthāne vadhyaghātīnām ||
vaiśyaṁ vā kṣatriyaṁ vāpi brāhmaṇī sevate tu yā |
śiraso muṇḍanaṁ tasyāḥ prayāṇaṁ gardabhena tu ||

vadhyaghātīnām cāṇḍālādīnām sambandhini sthāne vadhassthāna ity arthaḥ | **madamohiteti**
padopādānād atyantāsaktaviśayo daṇḍa iti gamyate | atyantāsaktirahitāyās tu na śārīro daṇḍaḥ,
yat puruṣaḥ paradāreṣu tac cainām cārayed vratam | (**manu.** 11.176)

iti tasyāḥ saṁvyavahārārthaṁ prāyaścittavidhānād iti **smṛticandrikākāraḥ** | strīkṛte
saṁgrahaṇe daṇḍam āha **br̥haspatiḥ** |

gṛham āgatya yā nārī pralobhya sparśanādinā |
kāmayet tatra sā daṇḍyā narasyārdhadamaḥ smṛtaḥ |

[313] vacasā striyaṁ pralobhya gacchataḥ puruṣasya yo daṇḍas taṁ grāhyā taddaṇḍārdham
puruṣo grāhya ity arthaḥ | kvacid dāsyādigamane 'pi daṇḍam āha **yājñavalkyaḥ** (2.290) |

avaruddhāsu dāsīṣu bhujiṣyāsu tathaiva ca |
gamyāsv api pumān dāpyaḥ pañcāsatpaṇikam damam ||

svāminā yāḥ śuśrūṣārthaṃ gr̥ha eva sthātavyam ity evaṃ puruṣāntaropabhogato niruddhā
avaruddhāḥ puruṣāntareṇāvarudhya bhujiyamānā **bhujiṣyāḥ** yā dāsyo bhujiṣyā avaruddhā vā
tāsu sarvapuruṣasādhāraṇatayā gamyāsv api gacchan pañcāśatpaṇaṃ daṇḍyaḥ, tāsāṃ
paragr̥hītatvena parastrītyatvāt | **caśab**dopādānāt paragr̥hītayor veśyāsvairiṇyor api gamane
'yam daṇḍa iti mantavyam | etac ca spaṣṭīkṛtaṃ **nāradena** (strīpumsa 0 78-79) |

svairiṇy abrahmaṇī veśyā dāsī niṣkāsinī ca yā |
gamyāḥ syur ānulomyena striyo na pratilomataḥ |
āsv eva tu bhujiṣyāsu doṣaḥ syāt paradāravat |
gamyāsv api hi nopeyād yatas tāḥ saparigrahāḥ ||

abrahmaṇīti svairiṇyā viśeṣaṇam | **svairiṇī** svatantrā pumścalī | **niṣkāsinī** kuṭumbān nirgatā
pumścalī | bhujiṣyāsv eveti sambandhaḥ | **vyāso** 'py āha |

paroparuddhāgamane pañcāśatpaṇiko damaḥ |
prasahya veśyāgamane daṇḍo daśapaṇaḥ smṛtaḥ ||

prasahya śulkaḍānam antareṇa | atra puruṣāntarānavaruddhāsu veśyādiṣu gamyatvoktis
tadgāmināṃ daṇḍo nāstīty etāvanmātreṇa na punaḥ pāparāhityena,

paśuveśyābhigamane prājāpatyaṃ vidhīyate |

ityādivākyais tadgamane prāyaścittopadeśāt | antyajastrīgamane

manūktapaṇasahasradāṇānantaraṃ prāyaścittānabhimukhāḥ trayo varṇā bhagāṅkanaṃ kṛtvā
rāṣṭrānnivasyāḥ [314] śūdras tatkarṃmakārī cāṇḍāla eva bhavatīty āha **yājñavalkyaḥ** (2. 294)

antyābhigamane tv āṅkya kubandhena pravāsayet |
śūdras tathāntya eva syād antyasyāryāgame vadhaḥ ||

āṅkya aṅkayitvā | **kubandhena** kutsitabandhena bhagākāreṇa | **āryāgame** utkr̥ṣṭajātīyāgamane
| strīsaṃgrahaṇasya jñātasya daṇḍanimittatvāt tanniścayopāyam āha **yājñavalkyaḥ** (2. 283) |

pumān saṃgrahaṇe grāhyaḥ keśākeśī parastriyāḥ |
sadyo vā kāmajaiś cihnaiḥ pratipattau dvayos tathā ||

keśākeśī tv avyayatvāl luptatṛtīyāvibhaktiko nirdeśaḥ parabhāryayā saha keśākeśikrīḍayā
abhinavair nakhakṣatādibhiś cihnair ubhayoḥ saṃpratipattyā vāyaṃ saṃgrahaṇavān iti jñātavya
ity arthaḥ | upāyāntaram āha **sa eva** (YDh. 2. 284) |

nīvīstanaprāvaraṇasakthikeśāvamārśanam |
adeśakālasambhāṣaṃ sahaikasthānam eva ca ||

kurvāṇa iti śeṣaḥ | **sakthi** ūruḥ | parastriyā spr̥ṣṭaḥ kṣamate so 'pi strīsaṃgrahaṇe grāhya ity āha
manuḥ (8. 358) |

striyaṃ spr̥ṣed adeśe yaḥ spr̥ṣṭo vā marṣayet tayā |
parasparasyānumate sarvaṃ saṃgrahaṇaṃ smṛtaṃ ||

yaḥ punar iyaṃ mayā bhukteti darpādinā vadati so 'pi tathāvidhatvena grāhya ity āha **nāradaḥ**
(strīpumsa 69) |

darpād vā yadi vā mohād yayā (? mohācchlāghayā) vā svayaṃ vadet |
pūrvam mayeyaṃ bhukteti tac ca saṃgrahaṇaṃ smṛtaṃ ||

iti śrīkodaṇḍaparaśurāmeti vyavahāravivekodyote
strīsaṃgrahaṇākhyavyavahārapadanirūpaṇam || 32 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātma mahārājādhirājaśrī **madanasiṃhadevaviracite madanaratnapradīpe**
vyavahāravivekodyote
strīsaṃgrahaṇākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||32||

[315]

atha strīpuṃyogākhyavyavahārapadanirūpaṇam |

tatra tatsvarūpaṃ darśayati **nāradaḥ** (strīpuṃsa. 1) |
vivāhādividhiḥ strīṇāṃ yatra puṃsāṃ ca kīrtyate |
strīpuṃsayogasamjñāṃ tad vivādapadam ucyate ||
vivāhādividhir asmābhir **ācāravivekodyote** prapaścitaḥ | **ādiśabdenātra** strīpuṃdharmā
grhyante | ata eva vyavahārapadoddeśakāle strīpuṃdharmo vibhāgaś cety uddīśya
pratijñāpūrvakam te nirūpitā **manunā** (9.1),
puruṣasya strīyāś caiva dharmye vartmani tiṣṭhatoḥ |
saṃyoge viprayoge ca dharmān vakṣyāmi śāśvatān ||
asvatantrāḥ strīyaḥ kāryāḥ puruṣaiḥ svair divānīsam |
viṣaye sajjamānāś ca saṃsthāpyās tv ātmano vaśe ||
ityādinā | **saṃyoge** parasparasamyojane **viprayoge** tadabhāve | **śāśvatān** avaśyakaraṇīyān |
viṣaye daṇḍahetubhūte cāñcalyādiviṣaye | strīṇāṃ svātatrāye doṣam āha **nāradaḥ** (dāyabhāga
30) |
svātatryād vipraṇāsyanti kule jātā api strīyaḥ |
asvātatryam atas tāsāṃ prajāpatir akalpayat ||
kule satkule | puruṣeṇa bhāryā vyabhicārād avaśyaṃ rakṣaṇīyety āha **hārītaḥ** |
ekavrataskannabhāvāt parendriyopahatatvāc ca duṣṭāḥ kulasamṅkarakāriṇyo
bhavanti | jīvati jārājaḥ kuṇḍo mṛte bhartari golakaḥ | tasmād retopaghātāj jāyāṃ
rakṣet | jāyānāśe kulanāśaḥ kulanāśe tantunāśas tantunāśe devapitṛyajñanāśo
devapitṛyajñanāśe dharmanāśo dharmanāśe ātmanāśaḥ ātmanāśe sarvanāśaḥ | iti |
ekavrataskannabhāvāt ekabhartṛtvarūpavrataskhalanāt | **parendriyeti** parasmin puṃsi
indriyasya manaso rāgādinā upahatatvāt | **kulasamṅkarakāriṇyaḥ**
tājātisvabhāvānugataprajotpādanena kulasamṅkaryam | ata eva **śaṅkhalikhitaḥ**: “yasmin bhāvo
'rpiṭaḥ strīṇāṃ [313] ārtave tādṛśaṃ putraṃ janayanti” iti | **tantuḥ** putrapautṛādīḥ |
parapuruṣavīkṣaṇādibhyo 'pi rakṣaṇīyā ity āha **manuḥ** (9. 5-6) |
sūkṣmebhyo 'pi prasaṅgebhyaḥ strīyo rakṣyā viśeṣataḥ |
dvayor hi kulayoḥ śokam āvaheyur arakṣitāḥ ||
imaṃ hi sarvavarṇānāṃ paśyanto dharmam uttamam |
yatante rakṣitum bhāryā bhartāro durbalā api ||
dvayor kulayoḥ bhartṛkulapitṛkulayoḥ | svabāndhavādibhir api rakṣaṇīyā ity āha **br̥haspatiḥ** |
sūkṣmebhyo 'pi prasaṅgebhyo nivāryā strī svabandhubhiḥ |
śvaśrvādibhiḥ pālānīyā gurustrībhir divānīsam ||
manur api (9.4) |
kāle dātā pitā vācyo vācyas cānupayan patiḥ |
mṛte bhartari putras tu vācyo mātur arakṣitā ||
kāle kanyādānayogye kāle | **vācyo** nindyaḥ | **anupayan** agacchan | **nāradaḥ** (dāyabhāga 28 -
29) |

mṛte bhartary aputrāyāḥ patipakṣaḥ prabhuḥ striyāḥ |
viniyogātmarakṣāsu bharaṇeṣu sa īśvaraḥ ||
parikṣiṇe patikule nirmanuṣye nirāśraye |
tatsapiṇdeṣu cāsatsu pitṛpakṣaḥ prabhuḥ striyāḥ ||
pakṣadvayāvasāne tu rājā bhartā smṛtaḥ striyāḥ |
sa tasyā bharaṇam kuryān nigrhṇīyāt pathaścyutām ||

viniyogaḥ karmaṇi niyojanam | **bhartā** poṣakaḥ | strīsvabhāvaṁ kaṁcid darśayan strī puruṣeṇa
lālanīyety āha **dakṣaḥ** (4.8–10, 2) |

jaulakāvat striyaḥ sarvā bhūṣaṇacchādanāśanaiḥ |
suhitāpi kṛtā nityam puruṣam hy apakarṣati ||
jaulakā raktam ādatte kevalam sā tapasvinī |
itarā tu dhanam vittam māmśam vīryam balam sukham ||
[317] sāśaṅkā bālabhāve tu yauvane 'bhimukhī bhavet |
tṛṇavan manyate nārī vṛddhabhāve svakam patim ||
svakāmye vartamānā sā snehān na ca nivāritā |
apathyā tu bhavet paścād yathā vyādhir upekṣitaḥ ||

suhitā tṛptā **kṛtā**pīty anvayaḥ | **apakarṣati** satatam avajñāviṣayam karoti | **svakāmye**
svecchāyām | **apathyā** atyantāhitahetubhūtā | strīṇām kāyikavācīkaduṣeṣṭāto rakṣaṇam
avarodhenāpi kartum śakyam mānasavyabhicārād rakṣaṇam tu yady api nāvarodhena kartum
śakyam tathāpi satatagrhavyāpāraniyojanādinā

puruṣāntaracetanāvasarārāhitya-sampādanopāyena kartavyam ity āha **manuḥ** (9.10 - 11) |

na kaścid yoṣitaḥ śaktaḥ prasahya parirakṣitum |
arthasya saṁgrahe cainām vyaye caiva niyojayet ||
śauce dharme 'nnapaktyām ca pāriṇāhyasya vekṣaṇe |

vyaye svenokte vyaye | **śauce** grhādisuddhyarthe saṁmārjanopalepanādaḥ | **dharme**
agnihotrādisatkarmaupayike vyāpāre | **paktyām** pākavyāpāre | **pāriṇāhyam**
pīṭhādigrhopakaraṇam | **īkṣaṇam** vicāraṇam | evamvidhavyāpārāsaktenāntaḥkaraṇena
surakṣitāḥ sādhyāḥ | yās tv āptaiḥ puruṣai rakṣitās tā na surakṣitā ity āha **sa eva** (manu 9.12) |

arakṣitā grhe ruddhāḥ puruṣair āptakāribhiḥ |

āptāś ca te kārīṇaś cety **āptakāriṇaḥ** | patyur dharmaniṣṭhatvam api strīrakṣaṇopāya iti
darśayitum āha **sa eva** (manu 9. 22-23) |

yādr̥gguṇena bhartrā strī saṁyujyeta yathāvidhi |
tādr̥gguṇā sā bhavati samudreṇeva nimnagā ||

[318] akṣamālā vasiṣṭhena saṁyuktādhamayonijā |
śārngīm ca mandapālena jagāmābhyarhaṇīyatām ||

bharaṇam api bhāryāyā avaśyakartavyam āha **sa eva** (manu 9.95) |
devadattām patir bhāryām vindate necchayātmanah |
tām sādhvīm bibhryān nityam devānām priyam ācaran ||

ātmana icchayā na vindate kim tarhi **devair dattām** ity anena vivāhalakṣaṇasya strīpumsayoh
sambandhasya na svādhīnatvaṁ kim tarhi devakṛtatvam iti darśitam | devadattatvaṁ ca strīṇām,
somo dadad gandharvāya gandharvo dadad agnaye |
rayīm ca putrāmś cādād agnir mahyam atho imām ||

(ṛgveda 10.85.41)

ityādibhyo vedavākyebhyo 'vagamyate | tena devair dattāyā abharaṇena dātṛṇām devānām
drohaś cāpadyata ity arthavādaḥ | duṣṭāyā api striyāḥ kadannādinā bharaṇam kāryam ity āha
nāradaḥ (strīpumsa 91) |

vyabhicāre striyā maunḍyam adhaśśayanam eva ca |
 kadannaṁ ca kuvāśaś ca karma cāvaskarojjhanam ||
avaskarojjhanam amedhyadūrīkaraṇam | garbhīṇyai striyai tadvāñchitaṁ vastv avaśyaṁ
 dātavyam | ata eva **yājñavalkyaḥ** (3. 79) |
 dohadasyāpradānena garbho doṣam avāpnuyāt |
 vairūpyaṁ maraṇaṁ vāpi tasmāt kāryaṁ priyaṁ striyāḥ ||
 grāmāntaraṁ jigamiṣuṇā bhāryāyā bharaṇārtham upāyaṁ vidhāya gantavyam ity āha **manuḥ**
 (9.74) |
 vidhāya vṛttiṁ bhāryāyā pravaset kāryavān naraḥ |
 avṛttikarśitā hi strī praduṣyet sthitimaty api ||
sthitimatī sanmārgasthitā | alaṅkāradikam api yathāśakti bhāryāyai deyam ity āha **brhaspatiḥ** |
[319] bhartrā patnī samabhyarcyā vastrālaṅkārabhojanaiḥ |
 utsave ca piṭṭbhrātrṣvaśurādyaiś ca bandhubhiḥ ||
 aduṣṭabhāryāyāḥ parityāgo na kartavya ity abhipretyāha **devalaḥ** |
 svadārāms tyajato mohān narasyānyāyaśālinaḥ |
 dharmavaṁśaparityaktur niṣkṛtir na vidhīyate ||
 tasya daṇḍam āha **viṣṇuḥ** (5. 162-163): “**nirdoṣāṁ parityajya patnīm ca**” iti | coravac chāsyā ity
 anuṣaṅgaḥ | **nirdoṣāṁ** tyāgahetubhūtadoṣarahitāṁ | yadi saguṇāṁ parityaktum icchati tadā tv
 āha **nāradaḥ** (strīpumsa. 95)
 anukūlām avāgduṣṭāṁ dakṣāṁ sādhvīm prajāvatīm |
 tyajan bhāryāṁ avasthāpyo rājñā daṇḍena dharmataḥ ||
sādhvīm tyajan rājñā daṇḍam grhītvā tasyāṁ avasthāpanīya ity arthaḥ | yadi sthāpito 'pi na
 tiṣṭhati tadā tv āha **yājñavalkyaḥ** (1.76) |
 ājñāsampādinīm dakṣāṁ vīrasūṁ priyavādinīm |
 tyajan dāpyas tṛtīyāṁśam adravyo bharaṇaṁ striyaḥ ||
tṛtīyāṁśam taddhanatṛtīyāṁśam rājñā bhāryāyā dāpyaḥ | alpadhanas tu
 bharaṇamātraparyāptaṁ dāpya ity arthaḥ | striyā patir avaśyaṁ śuśrūṣaṇīya ity āha **manuḥ**
 (5.151, 156) |
 yasmai dadyāt pitā kanyāṁ bhrātā vānumate pituḥ |
 śuśrūṣayec ca jīvantaṁ samsthitaṁ ca na laṅghayet ||
 pāṇigrāhasya sādhvī strī jīvato vā mṛtasya vā |
 patilokam abhīpsantī nācaret kimcid apriyam ||
yājñavalkyaḥ (1.77) |
 strībhir bhartrvacāḥ kāryam eṣa dharmāḥ paraḥ striyāḥ |
 ā śuddheḥ saṁpratīkṣyo hi mahāpātakadūṣitaḥ ||
 nirguṇo 'pi patiḥ sevya ity āha **manuḥ** (5. 153 - 154) |
[320] anṛtāv ṛtukāle ca mantrasaṁskārakṛt patiḥ |
 sukhasya nityaṁ dateha paraloke ca yoṣitaḥ ||
 viśīlaḥ kāmavṛtto vā guṇair vā parivarjitaḥ |
 upacaryaḥ striyā sādhyā satataṁ devavat patiḥ ||
 śrautasamārtāgniparicaraṇam api tayāvaśyaṁ kartavyam ity āha **kātyāyanah** |
 patyā cāpy aviyoḡinyā śuśrūṣyo 'gnir vidhīyate |
 saubhāgyavad avaidhavyakāmyayā bhartṛbhaktayā ||
 kāmāscit strīdharmān āha **viṣṇuḥ** (25.2-13) |
 bhartuḥ samānacāritvaṁ śvaśuragurudevātātithīnām pūjanaṁ
 susaṁskṛtopaskaratāmuktahastatā suguptabhāṇḍatā mūlakriyāsv anabhirucir

maṅgalācāratatparatā bhartari prīte (pravasi'te'prati ?) pratikarmakriyā
paragrheṣv anabhigamanam dvāradeśe gavākṣe vānavasthānam sarvakarmasv
asvatantratā bālyayauvanavārdhake piṭṛbhartṛputraparādhīnatā | iti |

r̥ṣyaśr̥ṅgo 'pi |

gr̥hamedhā bhaven nityam bhūṣaṇāni ca pūjayet |
nityam snānakṛtām veṇīm arcayet puṣpamālayā ||
pūrvam eva raho gacched yāvan nānyaḥ prabudhyate |
devatārādhanaṁ kuryād dhūpapuṣpākṣatādibhiḥ ||

gr̥hamedhā gr̥hakārye saktā | **bhūṣaṇāni pūjayet** mārjanādinā saṁskuryād ity arthaḥ |
snānakṛtām snānena saṁskṛtām | **rahaḥ** ekāntasthānāt | **anyaḥ** patir ity arthaḥ |
devatārādhanaṁ dvāradevatādyārādhanaṁ | anye strīdharmā **ācāravivekoddhyote** darśitā iti
nātra prapañcitāḥ | patipatnyoḥ parasparānurāge śreyo 'bhivṛddhir bhavatīty āha **yājñavalkyaḥ**
(1.74) |

yatrānukūlyam dāmyatyos trivargas tatra vardhate |
trivargo dharmakāmārthāḥ | **manur** api (3.60, 9.101) |

santuṣṭo bhāryayā bhartā bhartrā bhāryā tathaiva ca |
yasminn eva kule nityam kalyāṇam tatra vai dhruvam ||
[321] anyonyasyāvyabhicāro bhaved āmaraṇāntikaḥ |
eṣa dharmāḥ samāseṇa jñeyaḥ strīpuṁsayoḥ paraḥ ||

yady api rājñāḥ purato vādipratīvādibhāvena strīpuṁsayor miyṭjo vivādo niṣiddhas tathāpi
tayoḥ svadharmātikrame kathamcij jñāte daṇḍanādinā tau svadharme sthāpanīyāv ity
etadarthaṁ vyavahārapadeṣu strīpuṁdharmābhidhānam |

iti śrīkodaṇḍaparaśurāmeti vyavahāravivekoddhyote
strīpuṁyogākhyavyavahārapadanirūpaṇam || 33 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrī**madanasiṁhadevaviracite madanaratnapradīpe**
vyavahāravivekoddhyote
strīpuṁyogākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||33||

atha dāyabhāgākhyavyavahārapadanirūpaṇam ||

tatra tatsvarūpaṁ darśayati **nāradaḥ** (dāyabhāga 1) |

vibhāgo 'rthasya pitryādeḥ putrair yatra prakalpyate |
dāyabhāga iti proktaṁ vyavahārapadaṁ budhaiḥ ||

pitror idam iti **pitryam** | ādisabdena paitāmahādīnām grahaṇam | **putragrahaṇam** pauṭrādīnām
apy upalakṣaṇam | anena yatra dāyasya bhāgo nirūpyate sa **dāyabhāga** ity
avayavārthayogenāyam śabdo vyavahārapade vartata iti darśitam | **dāyo** nāma vibhāgarhaṁ
pitṛdisambandhi dravyam | tathā ca **nighaṇṭukāraḥ** |

vibhaktavyam piṭṛdravyam dāyam āhur manīṣiṇaḥ |

smṛtisamgrahakāro 'pi |

pitṛdvārāgataṁ dravyaṁ mātṛdvārāgataṁ ca yat |
 kathitaṁ dāyaśabdena tadvibhāgo 'dhunocyate ||
 pitṛmātṛgrahaṇaṁ pitāmahādīnāṁ apy upalakṣaṇaṁ | ayaṁ ca dāyo dvividhaḥ sapratibandho
 'pratibandhaś ceti | yad dravyaṁ svāminas tatputrāder apy abhāve svaṁ bhavati sa
 sapratibandho dāyo yathā pitrādīnāṁ putrādīdhanam | yat putrapautrayoḥ pitṛpitāmahadhanam
 janmana ārabhya svaṁ bhavati so 'pratibandho dāyaḥ, tatra
 svāmitatputrasadbhāvyāpratibandhakatvāt | vibhāgakālam āha **manuḥ** (9.104) |
 ūrdhvaṁ pituś ca mātuś ca sametya bhrātaraḥ samam |
 bhajeraṇaṁ pitṛkaṁ riktham anīśās te hi jīvatoḥ ||
 pitror idaṁ **paitṛkaṁ** | yatas **te** purā mātāpitror **jīvatos** tadvividyopādāne **anīśā** asvatantrā atas
 tayoṛ ūrdhvaṁ taddhanam **samaṁ bhajeraṇaṁ** ity arthaḥ | atra **pitur ūrdhvaṁ** iti
 pitṛdhanavibhāgakāla uktaḥ | **mātur ūrdhvaṁ** iti mātṛdhanavibhāgakāla uktaḥ | **caśabdas** tu
 vakṣyamāṇavibhāgakālāntarasamuccayārthaḥ | tena mātari jīvantyām api pitrabhāve
 pitṛdhanavibhāgo mātrabhāve saty api pitari mātṛdhanavibhāgaḥ kartuṁ योग्याḥ | ata eva
smṛtisaṁgrahakāraḥ |
 pitṛdravyavibhāgaḥ syāj jīvantyām api mātari |
 na svatantratayā svāmyaṁ yasmān mātuh patiṁ vinā ||
 mātṛdravyavibhāgo 'pi tathā pitari jīvati |
 satsv apatyeshu yasmān na strīdhanasya patiḥ patiḥ ||
 yat patyur abhāve 'pi mātur yataḥ svātatryeṇa patidhane na svāmyam atas tasyām jīvantyām api
 pitṛdhanavibhāgaḥ | yato 'patyeshu tiṣṭhatsu patir bhāryādhanasya na svāmy atas tasmin saty api
 mātṛdhanavibhāga ity arthaḥ || yady api paitrye dhane putrāṇāṁ janmana ārabhya svāmitvaṁ
 tathāpi vyādhitvādidoṣarahite pitari jīvati tadicchām antareṇa na putrās taddhanavibhāgārhaḥ |
 tathā **śāṅkhaḥ** |
 jīvati pitari putrā riktham bhajeraṇaṁ yady api syāt paścād adhigataṁ tair anarhā
 eva putrā arthadharmayor asvātantryāt | iti |
 arthopabhoge yāgādirūpe dharme 'pi pitranujñāṁ vinā pravartitum anarhatvād ity arthaḥ |
paścāt janmana iti śeṣaḥ | **adhigataṁ** svāmyam iti śeṣaḥ | artheṣv asvātatryaṁ vivṛtaṁ
hārītena: “**jīvati pitari putrāṇāṁ arthādānavisargākṣepeshv asvātantryam**” iti |
arthādānavisargau dravyopabhogavyayau | **ākṣepo** 'parādhādiṣu dāsyādīnāṁ bhartsanādikam |
 eteṣv **asvātatryaṁ** pitranujñāṁ vinā svecchayā na pravartitavyaṁ tair ity arthaḥ | yat punaḥ
[323] pitary uparate putrā vibhajeraṇaṁ pitur dhanam |
 asvāmyaṁ hi bhaved eṣāṁ nirdoṣe pitari sthite ||
 iti **devala** vacanaṁ tatrāsvāmyam asvātantryam ity artho 'vaseyaḥ saty api nirdoṣe pitari
 putrapautrāṇāṁ janmana ārabhyaiva pitṛpitāmahadthane svāmitvasya lokasiddhatvāt,
 “**utpattyaivārthaṁ svāmitvāl labhata ity ācāryā**” iti **gautamenā** bhīdhānāc ca |

nanu svāmitvasya lokasiddhatvaṁ katham ucyate yāvatā śāstraikasamadhigamyatvaṁ
 svasvāmibhāvasya samarthitaṁ **saṁgrahakāreṇa** |

vartate yasya yaddhaste tasya svāmī sa eva na |
 anyasvam anyahasteṣu cauryād yaiḥ kiṁ na dṛśyate ||
 tasmāc chāstrata eva syāt svāmyaṁ nānubhavād iti |
 asyāpahṛtam etena na yuktaṁ vaktum anyathā ||
 vidito 'rthāgamaḥ śāstre yathāvarṇaṁ pṛthak pṛthak |
 na ca svam ucyate tad yat svecchayā viniyuḥyate ||
 viniyogo 'sya sarvasya śāstreṇaiva niyamyate | iti |

asyārthaḥ | na hi yatsamīpe yaddhanam dṛśyate tasya taddhanam svaṁ sa ca tasya svāmīti
cauryādilabdhadhane 'pi svasvāmibhāvaprasaṅgāt | kiṁ ca mama svam anenāpahṛtam iti
vyavahāro na saṁgaccheta, yatsamīpe dhanam dṛśyate tasyaiva tatra svāmitvāt | kiṁ ca
svāmī rikthakrayasamvibhāgaparigrahādhigameṣu brāhmaṇasyādhikarṇam labdham
kṣatriyasya vijitam nirviṣtam vaiśyaśūdrayor (gautamadharmasūtra 10.39-42)
ityevamādiṣu **gautamā**divākyeṣu rikthādisādhāraṇasvatvahetūpadeśaḥ prativarṇam
pratiniyatapratigrahādisvatvahetūpadeśaḥ ca vyarthaḥ syāt | **riktham** apratibandho dāyaḥ
krayaḥ prasiddhaḥ **samvibhāgaḥ** sapratibandho dāyaḥ **parigrahaḥ** prāg anyenāsvīkṛtasya
vanādisādhāraṇapradeśasambandhinaḥ kṣaṭhaṭṭṇajalādeḥ svīkāraḥ | **adhigamaḥ** nidhyādeḥ
prāptiḥ | eteṣu svatvanimitteṣu satsu **svāmī** bhavati | atrāpratibandho dāyo janmanaiva **[324]**
svatvahetuḥ sapratibandhadāyas tu pratibandhāpagame satīti jñātavyam | **brāhmaṇasya**
labdham pratigrahādiaprāptam **adhikam** asādhāraṇam | **kṣatriyasya vijitam**
vijayadaṇḍādilabdham asādhāraṇam | **vaiśyaśūdrayor nirviṣtam** bhṛtirūpeṇa labdham
asādhāraṇam | tatra vaiśyasya kṣīgorakṣādilabdham nirviṣtam śūdrasya dvijaśūśrūṣādilabdham
| atra vaiśyaśūdragrahaṇasyopalakṣaṇatvād anyeṣāṁ anulomajānām pratilomejānām ca
—“**sūtānām aśvasārathyam**” ityādinoktam (manu 10.47) yad yad asādhāraṇam bhṛtidravayam tat
sarvaṁ nirviṣtaśabdena parigṛhyate | niḥpūrvasya viśer bhṛtyarthatvam tu —“**nirveśo**
bhṛtibhogayor” ity **amarasimhenā**bhidhānād avagamya ity **gautama**vacanasyārthaḥ | na ca
yena yad yatheṣṭam viniyujyate sa tasya svāmī tac ca tasya svaṁ cauryādilabdham tu na tatheti
vācyam | sarvasya nyāyopārjitasyāpi dhanasya kuṭumbapoṣaṇādaḥ viniyogaḥ śāstreṇa niyamita
iti svecchānusāreṇa viniyogaviṣayatvābhāvād iti | etat **samgrahakāra**matam
dhāreśvarabhaṭṭenāpy āśritam | tasmāc chāstraikasamadhigamyatvāt katham
svasvāmibhāvasya lokasiddhatvam iti cet,

atrābhidhīyate | śāstrārthajñānarahitānām pāmarāṇām api hi krayādiaprāpte dhane
kretrādisvatvavyavahāro dṛśyate | na ca śāstraikasamadhigamyatve ghaṭate | na ca laukikatve
cauryādilabdhasyāpi svatvāpattir iti vācyam, pratigrahādyupāyake eva loke svatvavyavahārāt |
na caiva svāmī rikthetyādisāstrānarthakyāpattir | tasya vyākaraṇaśāstraval
lokasiddhasvatvahetunibandhanārthatvāt | uktam caitan **nayaviveke**
prābhākaramatāmbujaprabhākareṇa **bhavanāthena** — “**lokasiddham vārjanam janmādi, ata**
evānidaṁprathamalokadhīviṣayatayā sthite nibandhanārthā smṛtir vyākaraṇādismṛtivad” iti |
arjanam svatvahetuḥ | **janmādi** putrajanma pitṛpitāmahadhane svatvahetuḥ | **ādiśabdena**
krayādīnām grahaṇam | **anidaṁprathamatvam** anāditvam | **vyākaraṇādismṛtivad** iti | yathā
vyākaraṇaśāstre siddhā eva śabdāḥ **[325]** sādhutvajñānārtham anukhyāyante tathety arthaḥ |
vyākaraṇaśāstrasya lokasiddhaśabdānvākhyāpakatvam uktam **mahābhāṣye** “**sadanvākhyānāc**
chāstrasya” iti | sadanvākhyānāt siddhaśabdānvākhyāpakatvād ity arthaḥ | na ca
yatheṣṭaviniyojyatvam svatvam iti vyaṁ brūmaḥ | kiṁ tarhi yatheṣṭaviniyogayogyatvam | tac
ca śāstreṇa kuṭumbabharaṇādiviniyoganiyamanena viniyogāntaraviṣayatām alabhamānasyāpy
arjitatvaprayuktam asty eva | yathā kutaścid dhetoṛ āṅkurotpādanam akurvato 'pi
kuśulādīsthitasya bījasya bījatvaprayuktam āṅkurotpādanayogyatvam | uktam ca **nayaviveke** —
“**tac ca tasya tadarham yad yenārjitam**” - iti | **tadarham** yatheṣṭaviniyogārham |
bhaṭṭamatānusāriṇi **tantrarātne** 'pi — “**yatheṣṭaviniyojyatvam hi svatvam kevalakratvarthatve**
'nyatrāvinīyogād yatheṣṭaviniyogābhāva” iti | **vinīyojyam** atra viniyogārham — “**arhe kṛtyatṛcaś**
ca” — iti **pāṇini**smaraṇāt (pā. 3.3.169) | yat tu kaiścit svatvasya laukikatvam prasādhya tat
prayojanam uktam brāhmaṇena yad asatpratigraheṇa vāñijyādinā vā labdham tat svatvasya
śāstraikasamadhigamyatve

yad garhitenārjayanti karmanā brāhmaṇā dhanam |
tasyotsargeṇa śudhyanti japyena tapasaiva ca ||
iti vacanena parityaktavyatābhidhānāt svam eva na bhavatīti tatputrāṇām avibhājyam syāt,
svatvasya laukikatve tu tādṛśam api svam bhavaty eveti tatputrāṇām tadvibhājyam eva
prāyaścittam tv arjakasyaiva na tatputrādīnām dāyatvena tais tadgrahanāt, dāyasya ca
dharmaṃyāgamatvena doṣānāpādakatvāt | dharmyāgamatvam tu
sapta vittāgamā dharmyā dāyo lābhaḥ krayo jayaḥ |
prayogaḥ karmayogaś ca satpratigraha eva vā ||
iti **manunā**bhidhānāt (manu 100 115) | **prayogo** vṛddhyartham dravyaprayogaḥ | **karmayogaḥ**
ārtvijyādikaraṇam iti | tad etan na sundaram iva pratibhāti | yathā siddhaśabdānuśāsanārthe
vyākaraṇaśāstre ye lokasiddhāḥ [326] śabdās te sarve sāmānyato viśeṣato vānuśiṣṭā eveti yas
tatra nānuśiṣṭo yo vā – “**na nisambuddhyo**” (pā. 8.2.8) - ityevamādivākyaiḥ sambuddhau
luptanakāro 'sādhur ity evamrūpeṇa prakāreṇāsādhutayopadiṣṭaḥ sa lokasiddha eva na bhavatīti
na prayogārhas tathā lokasiddhasya svatvahetunibandhanārthe **gautamā**diśāstre sarvo 'pi
svatvahetur upadiṣṭa eveti yas tatra nopadiṣṭo yo vā cauryādivat svatvāsādhakatvenoktaḥ sa
laukiko 'pi svatvahetur na bhavatīty ato 'satpratigrahavāñijyādilabdhasya yadi śāstre svatvam
niśiddham tarhi loke 'pi cauryādilabdhavat tatsvatvasyānaṅgikartavyatvāt | tasmād yad
garhiteneti vākyam asatpratigrahasvayamkṛtakṣivāñijyādīnām svatvahetutve saty api
brāhmaṇasya

āpadgataḥ saṃpragrṇan bhuñjāno 'pi yatas tataḥ |
na lipyetaṇasā vipro jvalanārkasamo hi saḥ || (YDh. 3.41)
kusīdakṣivāñijyam prakurvītāsvayamkṛtam |
āpatkāle svayam kuryān nainasā yujyate dvijaḥ ||

ityevamādibhir **yājñavalkya-bṛhaspaty**ādivākyair āpadvṛttitvenoktānām teṣām anāpady
āśrayaṇe doṣasambandhāt tadupāyalabdhadravyaparityāgajapataporūpaṃ prāyaścittam
vidadhāti na tu tadupāyalabdhasya svatvam niśedhaṭīty āstheyam | ata
evāsatpratigrahādīnārjayitur na corādivad daṇḍaviśeṣaḥ smaryate | evam cānāpady apy
asatpratigrahādīnārjitasya svatvam asty eveti tatputrāṇām tadvibhājyam eva | arjayitur eva
doṣasambandhāt prāyaścittācaraṇam cauryādilabdhasya tu na tādṛkṭvam iti na tadvibhājyam
vibhajya grahaṇe tatputrādayo daṇḍādibhāja ity alam prasaṅgāgatavittayā (vārtayā ?) |
“**nirdoṣe pitari sthite**” iti vacanāt sadoṣe pitari jīvaty api putrāṇām na tatpāratantryam iti bhavati
teṣām svecchayā vibhāgakartṛtvam | ata eva **nāradaḥ** (dāya. 16) |

vyādhitāḥ kupitāś caiva viśayāsaktamānasāḥ |
anyathāśāstrakārī ca na vibhāge pitā prabhuḥ ||

[327] **anyathāśāstrakārī** smṛtyācāryaḥ petamārgavartī | **śaṅkho** 'pi “**akāme pitari**
rikthavibhāgo vṛddhe viparītacetasi dīrgharogini ca” iti | **akāme** vibhāgeccchārahite **vṛddhe**
kuṭumbavyavahārākṣame | āśaktatvādidōṣayukte pitari putrāṇām vibhāgeccchābhāve jyeṣṭhasya
svātatryam anujānām tu tadadhīnatayāvasthānam | tathā ca **śaṅkhalikhitau** “**pitary aśakte**
kuṭumbasya vyavahāram jyeṣṭhaḥ kuryād anantaro vā kāryajñas tadanumatena” iti | **anantarāḥ**
anujaḥ | **tadanumatena** jyeṣṭhānumatena | **hārīto** 'pi “**kāmaṃ dīne proṣita ārtim gate vā jyeṣṭho**
'thāms cintayet” iti | nirdoṣe pitari jīvati tasyecchayā putrāṇām paitṛkadhanavibhāgo mātari
nivṛttarajaskāyām tu tadicchābhāve 'pi bhavati putrāṇām icchayā taddhanavibhāgaḥ | tathā ca
gautamaḥ (28.1-2): “**ūrdhvaṃ pītuḥ putrā riktham vibhajeraṇa nivṛtte rajasi mātur jīvati pitari**
cecchati” iti | **bṛhaspatir** api |

pitror abhāve bhrātṛṇām vibhāgaḥ saṃpradarśitaḥ |
mātur nivṛtte rajasi jīvator api śasyate ||

pituś cāsati ratisāmartheye dhanaspr̥hāyām vā gatāyām bhavati putrecchayā taddhanavibhāgaḥ |
tathā ca **nāradaḥ** (dāya. 2 - 3) |

ata ūrdhvaṁ pituḥ putrā vibhajeyur dhanam samam |
mātur nivṛtte rajasī prattāsu bhaginīṣu ca ||
nivṛtte cāpi ramaṇe pitary uparataspr̥he |

atra **putrā vibhajeyur** ity abhidhānāt pitur icchābhāve 'pi vibhāga uktaḥ | **prattāsu**
kṛtavivāhāsu | **ramaṇe** ratisāmartheye | **uparataspr̥he** dhanaspr̥hānivṛttiyukte | **prattāsu**
bhaginīṣu cety etat kākākṣivad ubhayatra sambadhyate | etenedam uktaṁ bhavati | mātur
nivṛttarajaskatayā pitur nivṛttaratisāmartheyatayā tayor apatyotpādanayogyatābhāvanīścaye pitur
dhanaspr̥hābhāve bhaginīṣu ca kṛtavivāhāsu putrāḥ svecchayā vibhāgam kuryur iti | **kecit** tu
mātur nivṛtte rajasītyādikam uparataspr̥he ityantam ekaṁ vākyam ity aṅgīkṛtya
rajonivṛttyādīnām **[328]** samuccitānām vibhāgam prati nimittatrayam āhuḥ | pitror jīvator
bhrātṛṇām saha vāso mukhya ity āha **vyāsaḥ** |

bhrātṛṇām jīvatoḥ pitroḥ saha vāso vidhīyate |

pitror ūrdhvaṁ api dravyopacayārthaṁ saha vāsam kuryur ity āhatuḥ **śaṅkhalikhitaḥ** “**kāmaṁ**
saha vaseyur ekataḥ samhatā vṛddhim āpadyeran” iti | **nārado** ‘pi (dāya0 5):

bibhṛyād vaikataḥ sarvāṁ jayeṣṭho bhrātā yathā pitā |
bhrātā śaktaḥ kaniṣṭho vā śaktyapekṣā kule sthitiḥ ||

pr̥thagdaivapitryakarmakaraṇād dharmavṛddhim apekṣamāṇā vibhajeyur ity āhatur
manu-prajāpati (manu 9.111) |

evaṁ saha vaseyur vā pr̥thag vā dharmakāmyayā |
pr̥thag vivardhate dharmas tasmād dharmyā pr̥thakkriyā || iti ||

vibhāgānantaraṁ pr̥thag daivapitryakarmānuṣṭhānam āha **br̥haspatiḥ** |
ekapākena vasatām pitṛdevadvijārcanam |
ekaṁ bhaved vibhaktānām tad eva syād gr̥he gr̥he || iti |

pitur icchayā yo vibhāgas tatprakāram āha **āpastambaḥ** (2.6.14.1): “**ekadhanena jyeṣṭhaṁ**
toṣayitvā jīvan putrebhyo dāyaṁ vibhajet samam” iti | madhyakadravyād uddhṛtena
gavāśvādinaikena vastunā jyeṣṭhaṁ putraṁ paritoṣyāvaśiṣṭaṁ dhanam samatayaiva vibhajet ity
arthaḥ | **baudhāyano** ‘pi (2. 2.2 - 5) |

manuḥ putrebhyo dāyaṁ vyabhajad iti samo ‘mśaḥ sarveṣāṁ aviṣeṣād dhanam
ekaṁ cānūddharej jyeṣṭhas tasmāj jyeṣṭhaṁ putraṁ dhanena niravasāyayantīti
śrutiḥ |

aviṣeṣāt manuḥ putrebhyo dāyaṁ vyabhajad iti viṣeṣāśravaṇād ity arthaḥ | pitrā putrebhyo
dāyaṁ vibhajatā svayam amśadvayaṁ grāhyam ity āha **nāradaḥ** (dāya. 12) |

dvāv amśau pratipadyeta vibhajann ātmanaḥ pitā |

br̥haspatir api |

jīvadvibhāge pitu tā [pitā tu?] gr̥hṇītāmśadvayaṁ svayam | iti |

[329] pitur amśadvayagrahaṇam ekaputraviṣayam ity āhetuḥ **śaṅkhalikhitaḥ**: “**sa yady**
ekaputraḥ syād dvau bhāgāv ātmanaḥ kuryāt” iti | ekaśabdo 'tra śreṣṭhavācīti **pārijātakāraḥ** |
putro yadi guṇavattayā dhanārjanasamarthas tadānena saha vibhāge pitāmśadvayaṁ gr̥hṇīyād iti
tanmate 'sya vākyasyārthaḥ | **kātyāyanas** tu (838) pitrā sarvebhyo 'pi putrebhyaḥ sama evāmśo
deyo na tu jyeṣṭhāyaikam utkr̥ṣṭaṁ vastu svenāpi sama evāmśo grāhyo na tv amśadvayaṁ ity
abhipretyāha |

sakalaṁ dravyajātaṁ yad bhāgair gr̥hṇanti tat samaiḥ |

pitarau bhrātaraś caiva vibhāgo dharmya ucyate || iti |

tad etat pakṣadvayaṁ api darśayati **yājñavalkyaḥ** (2. 114) |

vibhāgaṃ cet pitā kuryād icchyā vibhajet sutān |
jyeṣṭhaṃ vā śreṣṭhabhāgena sarve vā syuḥ samāṃśinaḥ ||
śreṣṭhabhāgena uttamavastusahitena bhāgena | anayoḥ pakṣayor anyatarapakṣāśrayaṇe pitur
icchaiva niyāmiketi pūrvārdhasyārthaḥ | jyeṣṭhāya pitrotkṛṣṭavastūddhāre 'nujair anuśayo na
kartavyaḥ samāṃśadāne jyeṣṭhenādhikaṃ mahyaṃ na dattam ity anuśayo na kartavya ity āha
nāradaḥ (dāya. 15) |
pitraiva tu vibhaktā ye samanyūnādhikair dhanaiḥ |
teṣāṃ sa eva dharmyaḥ syāt sarvasya hi pitā prabhuḥ ||
yadi pitā śāstroktamārgaparitāyāgena svecchayā viśamaṃ vibhāgaṃ karoti tadā sa nivartanīya
evety abhipretyāha **yājñavalkyaḥ** (2.116) |
nyūnādhikavibhaktānāṃ dharmyaḥ pitṛkṛtaḥ smṛtaḥ |
yadi **dharmyo** dharmasāstroktas tadā **pitṛkṛtaḥ** pitrā kṛta eva na nivartanīyaḥ | itarathā tu
nivartanīya ity arthaḥ | yadā svayaṃ samam evāṃśaṃ gṛhṇāti jyeṣṭhādiputrebhyo 'pi samāṃśān
dadāti tadā patnīnāṃ svasvaputrasamāṃśabhāgitvam āha **sa eva** (YDh. 2.115) |
yadi kuryāt samān aṃśān patnyaḥ kāryāḥ samāśikāḥ |
na dattam strīdhanam yāsāṃ bhartrā vā śvaśureṇa vā ||
[330] **patnya** iti bahuvacanāt pratipatni svāṃśena samānam aṃśaṃ gṛhṇīyān na tu tābhyah
pṛthakkṛtyāṃśo deyaḥ, “**jāyāpatyor na vibhāgo vidyate**” iti (=ĀpDh 2.6.14.16)
hārīta vacanavirodhāpatteḥ | yadi putro dhanārjanasamarthatayā svāṃśaṃ na jighṛkṣati tadā
kim api tasmai dattvā tatputrāṇāṃ dāyagrahaṇecchā mā bhūd ityevamarthaṃ vibhāgaḥ kartavya
ity āha **sa eva** (YDh 2.116) |
śaktasyānīhamānasya kiṃcid dattvā pṛthakkriyā |
jīvati pitari putrecchayā yo vibhāgaḥ sa prakārāntarāśravaṇāt,
sakalaṃ dravyajātaṃ yad bhāgair gṛhṇanti tatsamam |
iti **kātyāyana** vacanāt (838) mātur nivṛtte rajasīti vacane samam ityanuṣaṅgāc ca samatayā
kartavyaḥ | mṛtapitṛkāṇāṃ yo vibhāgaḥ sa samatayā kāryaḥ | tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2.117) |
vibhajeyuḥ sutāḥ pitror ūrdhvaṃ riktham ṛṇaṃ samam |
hārīto 'pi “**samāno mṛte pitari rikthavibhāgaḥ**” iti | **paiṭhīnasir** api “**pitṛke vibhajyamāne**
dāyādye bhrātṛṇāṃ samo vibhāgaḥ” iti | yāni tu,
jyeṣṭhasya viṃśa uddhāraḥ sarvadravyāc ca yad varam |
tato 'rdhaṃ madhyamasya syāt turīyaṃ tu yavīyasah ||
uddhāre 'nuddhṛte tv eṣāṃ iyaṃ syād aṃśakalpanā |
ekādhikaṃ harej jyeṣṭhaḥ putro 'dhyartham tato 'nujaḥ ||
aṃśam aṃśaṃ yavīyāṃsa iti dharme vyavasthitaḥ |
ityevamādīni viśamavibhāgapratipādakāni **manvādivacanāni** (9.112, 116-117)
kaliyugavyatirikta viśayāṇi | ata eva kalau viśamavibhāgaṇiṣedha **ādipurāṇe** |
ūdhāyāḥ punarudvāho (ham ?) jyeṣṭhāṃśaṃ govadhaṃ tathā | .
kalau pañca na kurvīta bhrātṛjāyāṃ kamaṇḍalum ||
[331] **jyeṣṭhāṃśaṃ** janmavidyādikṛtajjayaiṣṭhyanibandhanam aṃśam | **smṛtisamgrāhe** 'pi
yathā niyogadharmo vā nānūbandhyāvidho 'pi vā |
tathoddhāravibhāgo 'pi naiva samprati vartate || iti |
samprati kaliyuge | pitur ūrdhvaṃ vibhāge mātuḥ svaputrasamāṃśabhāgitvam āha
yājñavalkyaḥ (2. 123) |
pitur ūrdhvaṃ vibhajatām mātāpy aṃśaṃ samam haret |
viṣṇur api “**mātaraḥ putrabhāgānusāribhāgahārīnyah**” (18.34) | mātuh samāṃśabhāgitvam
strīdhanarahitāyā veditavyam | ata eva **smṛtyantare** |

janany asvadhanā putrair vibhāge 'śam samam haret |
avadhanā prāṭisvikastrīdhanasūnyā | strīdhanasahitāyās tu jīvadvibhāge 'jīvadvibhāge
vārdhāṁśabhāgitvam iti **vijñāneśvarācāryaḥ** | **jananī**grahaṇam aputrāṇām api mātṛsapatnīnām
pitāmahīnām copalakṣaṇam | ata eva **vyāsaḥ** |

asutāḥ svapituḥ patnyaḥ samānāṁśāḥ prakīrtitāḥ |

pitāmahyaś ca tāḥ sarvā mātṛtulyāḥ prakīrtitāḥ ||

yat tu kaiścin mātṛādīnām jīvanamātropayuktadhanabhāgitvam uktaṁ katham tanmate
samaśabdo nānupapanna iti vidvadbhir vicāraṇīyam, yat punaḥ **smṛticandrikāyām**
samaśabdasya sārthakatvam uktaṁ vibhājyadhanasya bhūyastve
jīvanamātropayogidhanagrahaṇam svalpatve tu samāṁśaharaṇam eva na tu jīvanopayogavaśād
adhikaharaṇam ityevamarthaḥ samaśabda iti, tad asundaram, kadācij
jīvanamātropayogidhanagrahaṇavidhānam kadācit samāṁśagrahaṇavidhānam iti
vākyabhedāpādakavidhivairūpyaprasaṅgāt | na ca vibhājyadhanasvalpatvaviśaye evāśya vidheḥ
pravṛttir iti vācyam svecchayā vidhisāṅkocasyāśrayitum ayuktatvāt | bhinnamātṛkāṇām
savarṇānām samasamkhyānām vibhāgaprakāram āha **br̥haspatiḥ** |

yady ekajātā bahavaḥ samānā jātisamkhyayā |

sāpatnyāt tair vibhaktavyam mātṛbhāgena dharmataḥ ||

[332] **vyāso** 'pi |

samānajātisamkhyā ye jātās tv ekena sūnavah |

bhinnamātṛkāś teṣāṁ mātṛbhāgaḥ praśasyate ||

bhinnasamkhyākānām svarṇānām vibhāgaprakāram āha **br̥haspatiḥ** |

savarṇā bhinnasamkhyā ye pumbhāgas teṣu śasyate | iti |

yeṣāṁ pitā avibhakta eva mṛtas tair bahubhir api sambhūya piṭṛvyatatputrādibhiḥ saha vibhāge
svapitur ya eko 'mśaḥ sa eva grāhyaḥ | tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2.120) |

anekapiṭṛkāṇām tu piṭṛto bhāgakalpanā |

kātyāyano 'pi (855-856) |

avibhakte 'nuje prete tatsutaṁ rikthabhāginam |

kurvīta jīvanam yena labdham naiva pitāmahāt ||

labhetāṁśam sa pitryam tu piṭṛvyāt tasya vā sutāt |

sa evāṁśas tu sarveṣāṁ bhrātṛṇām nyāyato bhavet ||

labhate tatsuto vāpi nivṛttiḥ parato bhavet |

anujagrahaṇam agrajasyāpy upalakṣaṇam | ayam arthaḥ | pautraḥ pitari mṛte piṭṛvyādibhyaḥ
pitāmahadhane svapitur yo 'mśas taṁ gr̥hṇīyāt | evaṁ pautraputro 'pi svapitari mṛte
prapitāmahasyāṁśam gr̥hṇīyāt | prapautraputrasya tu vṛddhaprapitāmahadhane 'mśabhāgitvam
nāstīti | **devalo** 'pi

avibhaktavibhaktānām kulyānām vasatām saha |

bhūyo dāyavibhāgaḥ syād ā caturthād iti sthitiḥ ||

avibhaktety atra śaṣṭhībahuvacanasya luk chāndasaḥ | avibhaktānām eva vā vibhaktānām api
saha vasatām saṁśṛṣṭānām vā punar dāyavibhāgaḥ prapautraparyantam eva | caturthapurūṣād
ārabhya tu sa nivartata ity arthaḥ | yat tu

ṛtīyaḥ pañcamaś caiva saptamo vāpi yo bhavet |

janmanām aparijñāne labhetāṁśam kramāgatam || iti |

[333] **br̥haspati**vacanam tad dūradurgamadeśasthitaprapautraputrādiviśayam tathā prakṛtya
pāthāt | ā caturthād ity etat tu vacanam ekadeśanivāsiviśayam iti nānayo virodhaḥ | pautrasya
paitāmahadhane piṭṛa saha katham vibhāga ity apreksāyām āha **br̥haspatiḥ** |

dravye pitāmahopātte sthāvare jaṅgame tathā |

samam amśitvam ākhyātām pituḥ putrasya caiva hi ||
pitṛā sama evāṁśo grāhyo na tu svārjitavad atra viśamavibhāgapakṣāśrayaṇenāmśadvayam ity
arthah | **yājñavalkyo** ‘pi (2.121) |
bhūr yā pitāmahopāttā nibandho dravyam eva ca |
tatra syāt sadṛśam svāmyam pituḥ putrasya caiva hi ||
pitary anicchaty api paitāmahadhanavibhāgo bhavatīty āha **vyāsaḥ** |
kramāgate gr̥hakṣetre pitā putrāḥ samāśinaḥ |
paitṛke na vibhāgārḥāḥ sūtāḥ pitur anicchataḥ ||
kvacit pitur icchyaiva paitāmahadhanavibhāga ity āhatur **manu-viṣṇu** (manu 9.
209, viṣṇu 18.43) |
paitṛkaṁ tu pitā dravyam anavāpyam yad āpnuyāt |
na tat putrair bhajet sārdham akāmaḥ svayam arjitam ||
yat paitāmahaṁ kenāpy apahr̥taṁ pitāmahena vā āptum aśakyam pitoddharati tat svārjitam iva
vibhāgeccchārahitaḥ putraiḥ saha na vibhajed ity arthaḥ | **br̥haspatir** api |
paitāmahaṁ hr̥taṁ pitṛā svaśaktyā yad upārjitam |
vidyāśauryādināvāptaṁ tatra svāmyam pituḥ smṛtam ||
pradānam svecchayā kuryād bhāgaṁ caiva tato dhanāt |
tadabhāve tu tanayāḥ samāmśāḥ parikīrtitāḥ ||
asavarṇānām vibhāgaprakāram āha **yājñavalkyaḥ** (2.125) |
[334] catustridvyekabhāgāḥ syur varṇāśo brāhmaṇātmaṁjāḥ |
kṣatriyās tridvyekabhāgā vidjās tu dvyekabhāginaḥ ||
brāhmaṇena brāhmaṇyādiṣu catasṛṣu strīṣu utpādītā brāhmaṇamūrdhāvasiktāmbaṣṭhapāraśavā
yathākramaṁ catustridvyekabhāgāḥ kṣatriyeṇa kṣatriyādiṣu strīṣūtpādītāḥ kṣatriyamāhiṣyogrās
tridvyekabhāgāḥ | vaiśyena vaiśyāśūdrayor utpādītau vaiśyakaraṇau dvyekabhāgāv ity arthaḥ |
pratigrahaprāptā bhūmir mūrdhāvasiktādibhyo na deyety āha **br̥haspatiḥ** |
na pratigrahabhūr deyā kṣatriyādisutāya vai |
yady apy eṣāṁ pitā dadyān mr̥te viprāsuto haret ||
atra pratigrahetiviśeṣaṇāt krayādilabdḥā mūrdhāvasiktādīnām api dāyo bhavaty eva |
brāhmaṇādibhis tribhir varṇaiḥ śūdrāyām utpādītāḥ krayādilabdhām api bhuvam labdhum
nāhaḥ | tathā ca **devalaḥ** |
śūdryām dvijātibhir jāto na bhūmer bhāgam arhati |
sajātāv āpnuyāt sarvam iti dharmavyavasthitih || iti |
yac ca
brāhmaṇakṣatriyaviśāṁ śūdrāputro na rikthabhāk |
yad evāsyā pitā dadyāt tad evāsyā dhanam bhavet ||
iti **manu**vacanam (9.155) tat pitṛpṛitidattadhanasadbhāvaviśayam iti **dākṣiṇātyāḥ** | **paurastyās**
tu nirguṇāpariṇītaśūdrāputraviśayam ity āhuḥ | guṇavadapariṇītaśūdrāputraviśaye **br̥haspatiḥ** |
anapatyasya śuśrūṣur guṇavān śūdrayonijaḥ |
labhetājīvanam śeṣam sapiṇḍāḥ samavāpnuyuh ||
aparigrhītāsv ity anuvṛttau **gautamo** 'pi (28.37): “**śūdrāputro** 'py anapatyasya śuśrūṣuś cel
labhate vṛttimūlam antevāsividhinā “ | **vṛttimūlam** jīvanamūlam | pratilomajānām
apariṇītaśūdrāputravaj jīvanopāyamātrabhāgitvam **[335]** āha **sa eva** (28. 43): “**śūdrāputravat**
pratilomāsu” iti | **pratilomāsu** utkr̥ṣṭavarṇastrīṣu hīnavarṇair utpādītā aparīṇītaśūdrāputravat
vṛttimūlamātrabhāja ity arthaḥ | asavarṇeṣu putreṣu guṇavattvanirguṇatvādikṛto yo viśeṣaḥ sa
kanyānām asavarṇānām vivāhaś ca dvijanmabhiḥ |

ity **ādipurāṇe** kalivarjyaprakaraṇe asavarṇāpariṇayasya niṣedhāt sāmpratam
mūrdhāvasiktādīnām pracārābhāvena neha prapañcitah | **samayanirṇayoyote**
kalivarjyaprakaraṇe 'smābhir udāhṛtena

dattaurasetareṣām ca putratvena parigrahaḥ |

iti vacanena kalau yuge dattaurasaputrikāputravatiriktānām kṣetrajādīnām gaṇaputrānām
niṣedhāt sāmpratam teṣām pracārābhāvena tadvibhāgaviśayo viśeṣo nātra nirūpyate | tatra
vacane aurasagrahaṇam

auraso dharmapatnījas tatsamaḥ putrikāsutaḥ | (YDh 2. 128)

iti **yājñavalkyā**divākyeṣv aurasatulyatayoktasya dattāpekṣayā mukhyasya
sāmpratikalokavyavahāraparigṛhītasya putrikāputrasyāpy upalakṣaṇam | aurasādīnām
mukhyagaṇaputrānām svarūpam **ācāravivekoddhyote** śrāddhaprakaraṇe nirūpitam |

abhrātṛkām pradāsyāmi tubhyaṁ kanyām alaṅkṛtām |

asyām yo jāyate putraḥ sa me putro bhaviṣyati ||

(vasiṣṭhadharmasūtra 17.17)

iti **vasiṣṭhā**dyuktaprakāreṇa putrikākaraṇānantaram aurasā utpanne katham bhāgakalpanety
apekṣāyām āha **manuḥ** (9.134) |

putrikāyām kṛtāyām tu yadi putro 'nujāyate |

samas tatra vibhāgaḥ syāj jyeṣṭhatā nāsti hi striyāḥ ||

bṛhaspatir api |

[336]

eka evaurasaḥ pitrye dhane svāmī prakīrtitaḥ |

tattulyā putrikā proktā bhartavyās tv apare sutāḥ ||

yāni tu putrikāputrasya nyūnabhāgapratipādakāni,

samagradhanabhoktā syād auraso 'pi jaghanyajaḥ |

tribhāgam kṣetrajo bhuṅke caturtham putrikāsutaḥ ||

ityādīni **brahmapurāṇā**dīni vacanāni, tāny aurasasyātyantasagūṇatve

putrikāputrasyāsavarṇatve 'tyantanirgūṇatve vā draṣṭavyāni | dattakasyaurasābhāve

rikthaharatvam āha **manuḥ** (9. 141-42) |

upapanno guṇaiḥ sarvaiḥ putro yasya tu dattrimah |

sa harec caiva tadriktham saṁprāpto 'py anyagotrataḥ ||

gotarikthe janayitur na bhajed dattrimah kvacit |

gotarikthānugaḥ piṇḍo vyapaiti dadataḥ svadhā ||

apiśabdāt svagotrataḥ | **svadhā** tṛptihetuḥ | dattaputrapratigrahaṇānantaram aurasā utpanne

dattasya caturthānśabhāgitvam āha **vasiṣṭhaḥ** (15. 9): “tasmiṁś cet pratigṛhīta aurasā

utpadyeta caturthabhāgabhāgī syād dattakaḥ” iti | **kātyāyano** 'pi (857) |

utpanne tv aurase putre caturthānśaharāḥ sutāḥ |

savarṇā asavarṇās tu grāsācchādanabhājanāḥ ||

savarṇā dattakādayaḥ asavarṇāḥ kānīnādayaḥ | **kalpatarau** tu tṛtīyānśaharāḥ sutā iti paṭhitam |

etac ca dattakasyaurasāpekṣayā sagūṇatve draṣṭavyam | yat tu

eka evaurasaḥ putraḥ pitryasya vasunaḥ prabhuh |

śeṣānām āṅśaṁsyārtham pradadyāt tu prajīvanam || (9. 163)

iti **manu**vacanam tad aurasapraśaṁsāparam | dattakādīnām aurasapratikūlatve [337] nirgūṇatve

ca caturthabhāgaṇiṣedhaparam iti tu **vijñāneśvarayogino** matam | **vasunaḥ** dhanasya | yat tu

bhrātṛīnām ekajātānām ekaś cet putravān bhavet |

sarve te tena putreṇa putriṇo manur abravīt || (9. 182)

iti **manu**vacanam tat pitṛvyasya putrādyabhāve svapitṛvad avaśyam śrāddham kartavyam ity
etadartham na tu teṣām putratvapratipādanārtham | tathā ca sati—

svaryātasya hy aputrasya dhanabhāguttarottarah |
patnī duhitarāś caiva pitarau bhrātaras tathā |
tatsutā gotrajā bandhur

iti **yājñavalkya** vacane (2. 135 - 136) bhrātuḥ putre saty aputratvābhidhānam na virudhyate |
śūdradhanavibhāgaviśaye viśeṣam āha **yājñavalkyaḥ** (2. 133-34) |

jāto 'pi dāsyām śūdreṇa kāmato 'mśaharo bhavet |
mṛte pitari kuryus tam bhrātaras tv ardhabhāgikam ||

śūdreṇā parinītāyām utpāditaḥ **kāmataḥ** pitur icchayāmśabhāg bhavati | **mṛte pitari** yadi
parinītāyāḥ putrāḥ santi tadā te **bhrātaro** dāsīputram svabhāgāpekṣayārdhabhāgagrāhakam
kuryuḥ | yadi parinītāyāḥ putrā duhitaras tatputrā vā na syus tadā samagram janayitur dhanam
dāsīputro grhṇīyāt | yadi duhitaro dauhitrā vā syus tadārdham evety arthaḥ | atra śūdreṇeti
viśeṣād dvijātibhir dāsyām utpāditaḥ pitur icchayāpy amśam na labhate nāpi tasmin mṛte 'rdham
nāpi putrādyabhāve kṛtsnam iti sūcitam | kim tu śūśrūṣatvādiguṇayogitve jīvanopāyamātram sa
labhata iti prāg evāsmābhir darśitam | vibhajadbhiḥ pūrvasaṃskṛtair bhrātṛbhir asaṃskṛtānām
bhrātṛṇām bhaginīnām ca vivāhāntāḥ saṃskārā madhyakadhanena kartavyāḥ | tathā ca
br̥haspatiḥ |

asaṃskṛtā bhrātaras tu ye syus tatra yavīyasaḥ |
saṃskāryāḥ pūrvajais te vai paitṛkān madhyakād dhanāt ||

[338] yavīyasa iti mumdīrghayor abhāvaś chāndasaḥ | bhrātṛgrahaṇam atra bhāginīnām apy
upalakṣaṇam | ata eva **vyāsaḥ** |

asaṃskṛtās tu ye tatra paitṛkād eva taddhanāt |
saṃskāryā bhrātṛbhir jyeṣṭhaiḥ kanyakāś ca yathāvidhi ||

bhaginīviśaye viśeṣam āha **yājñavalkyaḥ** (2. 124) |

asaṃskṛtās tu saṃskāryā bhrātarah pūrvasaṃskṛtaiḥ |
bhaginyas ca nijād amśād dattvāmśam tu turīyakam ||

atra **nijād amśād** iti nāpādānapaṇcamī kim tarhi lyablope nijam amśam apekṣya parikalpitam
caturtham amśam iti | ayam arthaḥ | yajjātīyā kanyā tājātīyasya putrasya yo bhāgas
taccaturthāmśasamānam amśam madhyakadravyād uddhṛtya pratibhagini dattvā tāḥ
saṃskartavyā iti | anena duhitrīṇām api pitur ūrdhvaṃ vibhāge 'mśabhāktvam ity avagamyate |
tathā ca darśayati **manuḥ** (9. 118) |

svebhyo 'mśebhyas tu kanyābhyah pradadyur bhrātarah pṛthak |
svāt svād amśac caturbhāgam patitāḥ syur aditsavaḥ || iti |

ayam arthaḥ | brāhmaṇādayo bhrātaro brāhmaṇyādibhaginībhyas catustridvyekabhāgā
ityādivākyaiḥ svajātivihitebhyo 'mśebhyah svāt svād amśac caturthabhāgam dadyur iti | tad
yathā | yadi kasyacid brāhmaṇy eva patnī putraś caikaḥ kanyā caikā tatra pitryam sarvaṃ
dvidhā vibhajya taylor ekam bhāgam punaś caturdhā vibhajya caturtham amśam kanyāyai
dattvāvaśiṣṭam sarvaṃ putro grhṇīyāt | yadi dvau putrau ekā kanyā pitṛdhanam tredhā vibhajya
teṣv ekam bhāgam caturdhā vibhajya caturtham amśam kanyāyai dattvāvaśiṣṭam putrābhyām
vibhajya grāhyam | yady ekaḥ putro dve kanye tadā sarvaṃ dvedhā vibhajya taylor ekam
caturdhā vibhajya tasya dvāv amśau dvābhyām dattvāvaśiṣṭam putreṇa grāhyam | yadi
brāhmaṇīputra ekaḥ kṣatriyāputrī ekā tadā pitryam dravyam saptadhā vibhajya
kṣatriyāputrabhāgāms trīn caturdhā vibhajya caturtham amśam kṣatriyākanyāyai dattvāvaśiṣṭam
putro grhṇīyāt | evam sarvatra yojyam | yat tu kaiścid uktaṃ saṃskāramātropayogi
dravyadānam atra vivakṣitam na tu **[339]** caturthāmśadānam bahubhrātṛkāyā
bahudhanaprasakter bahubhāganīkasya ca nirdhanatvaprasakter iti tad apy uktaprakāreṇa
vyākhyānāt parihṛtam | na hy atra svakīyabhāgād uddhṛtya caturthāmśo deya ity ucyate | tasmāt

pitur ūrdhvaṃ vibhāge kanyāpy uktaprakāreṇāṁśabhāginī jīvati tu pitari yad evāsyai pitā dadāti tad eva labhate viśeṣavacanābhāvād iti **vijñāneśvara-asahāya-medhātithinām** pakṣaḥ | pitryadhanābhāve jyeṣṭhaiḥ svārjitadravyeṇāvaśyakāḥ saṁskārāḥ kartavyā ity āha **nāradaḥ** (dāya 033-34) |

yeṣāṁ tu na kṛtāḥ pūrvam saṁskāravidhayaḥ kramāt |
kartavyā bhrātṛbhis teṣāṁ paitṛkād eva taddhanāt ||
avidyamāne pitrarthe svāṁśād uddhṛtya vā punaḥ |
avaśyakāryāḥ saṁskārā bhrātṛṇām pūrvasaṁskṛtaiḥ ||

bhrātṛgrahaṇam bhaginīnām apy upalakṣaṇam | mātari sapatnyām vāviṣpaṣṭagarbhāyām pitrā ye vibhaktāḥ tair vibhāgānantaram utpannāya svasvabhāgād apakṛṣya svabhāgasamo bhāgo dātavyaḥ | tathā ca **viṣṇuḥ** (17.3) : “pitṛvibhaktā vibhāgānantarotpannasya vibhāgam dadyuḥ” iti | pitā ca vibhaktair dattaṁ tadbhāgam grhītvānena saha vaset tasyāprāptavyavahāratvena pālaniyatvāt | bhāgadānāt prāg eva mṛte pitari vibhaktair bhāgo na deyaḥ kim tu pitṛbhāgam eva vibhaktajo grhṇīyāt | tathā ca **gautamaḥ** (28. 27) : “**vibhaktajaḥ pitryam eva**” iti | yas tu vibhāgānantaram garbhastho bhūtvotpannaḥ sa pitryam evāṁśam grhṇīyāt | tathā ca **brhaspatiḥ**

pitrā saha vibhaktā ye sapatnā vā sahodarāḥ |
jaghanyajās tu ye teṣāṁ pitṛbhāgaharās tu te ||

atra hetur uktas **tenaiva** |

anīśaḥ pūrvajaḥ pitrye bhrātur bhāge vibhaktajaḥ |

[340] arthāntaram api kiṁcid āha **sa eva** |

putraiḥ saha vibhaktena pitrā yat svayam arjitam |
vibhaktajasya tat sarvam anīśaḥ pūrvajāḥ smṛtāḥ ||
yathā dhane tatharṇe ca dānādānakrayeṣu ca |
parasparam anīśās te muktvāśaucodakakriyām ||

pitrā saha keṣāmcit saṁsr̥ṣṭatve tebhya vibhajya pitryaṁśam mṛte 'pi na vibhāgānantaram utpanno grhṇīyāt | tathā ca **manuḥ** (9.216) |

ūrdhvaṃ vibhāgāj jātas tu pitryam eva hared dhanam |
saṁsr̥ṣṭās tena vā ye syur vibhajeta sa taiḥ saha ||

pitur ūrdhvaṃ mātary aspaṣṭagarbhāyām bhrātṛṣu vibhakteṣu paścād utpanno dṛśyādr̥śyarūpād vibhaktadhanād uddhṛtam vibhaktabhrātṛbhāgasamam aṁśam tebhya labhata ity āha

yājñavalkyaḥ (2. 122) |

vibhakteṣu suto jātaḥ savarṇāyām vibhāgabhāk |

savarṇāgrahaṇenāsavarṇāyām vibhāgād ūrdhvaṃ utpannaś catustridvyekabhāgā iti pūrvoktaṁ svāṁśam eva labhate na tu vibhaktabhrātṛbhāgasamam bhāgam iti darśitam | anenaiva nyāyena jīvad vibhāge 'pi vibhaktajasyāsavarṇāputrasya na sakalapitryadhanabhāgitvam iti jñātavyam | atha vā paridṛśyamānād gr̥hopaskaravāhyadohyābharaṇādirūpād dhanād upacayāpacayābhyām nirṇīte patrādikād uddhṛtam bhāgam labhate na tu guptād apīti | asminn eva viśaye pakṣāntaram āha **sa eva** (YDh. 2.122) |

dṛśyād vā tadvibhāgaḥ syād āyavyayaviśodhitāt |

ayam pakṣo vibhaktabhrātṛpekṣayā yo 'lpaṇaś tadviśaya iti vyavasthā kṛtā **halāyudhena** | evam bhrātṛvibhāgakāle pramītabhrātṛantarabhāryāyām aprajasya spaṣṭagarbhāyām paścād utpanno bhrātuh putraḥ svapitryaṁśam tebhya labhate | spaṣṭagarbhāyām bhrātṛbhāryāyām na prasavaparyantaṁ vibhāgaḥ kāryaḥ | tathā ca **vasiṣṭhaḥ** (17. 40-41) : “**atha bhrātṛṇām dāyavibhāgo yās cānapatyāḥ striyas tāsām ā** **[341] putralābhāt**” iti | ā putralābhāt pratīkṣā kāryeti śeṣaḥ | vibhāgānantaram utpannena vibhaktebhya bhrātṛbhyāḥ pitrā yat pūrvam

prītyābharanādikaṁ dattaṁ na tad vibhāgād ūrdhvam utpanena pratyāhartavyam | tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2. 123) |

pitṛbhyāṁ yasya yad dattaṁ tat tasyaiva dhanam bhavet |
evam vibhāgāt pūrvam api prītyādiddatte veditavyam | yad dhanam bhrātṛtatputrādisādhāraṇam
idaṁ dravyam mamāpy atrāṁśo 'stīti taddhane svāmśam tadvibhāge kṛte 'pi vibhaktebhya
uddhṛtya sa labhate | tathā ca **br̥haspatiḥ** |

kṛte 'kṛte vibhāge vā rikthī yatra pravartate |
sāmānyam ced bhāvayati tatra bhāgaharas tu saḥ |
vibhāgasamaye deśāntarasthito bhrātṛtatputrādiḥ paścāc cireṇāgato 'pi vibhaktebhyaḥ svāmśam
labhata ity āha **sa eva** |

ṇam lekhyam gr̥ham kṣetram yasya paitāmahaṁ bhavet |
cirakālaproṣito 'pi bhāgabhāg āgatas tu saḥ ||
gotrasādhāraṇam tyaktvā yo 'nyam deśam samāśritaḥ |
tadvaṁśasyāgatasvāmśaḥ pradātavyo na samśayaḥ ||
tṛtīyaḥ pañcamah ṣaṣṭhaḥ saptamaś cāpi yo bhavet |
janmanāmaparijñāne labhetāmśam kramāgatam ||
yam paramparayā maulāḥ sāmāntāḥ svāminam viduḥ |
tadanvayasyāgatasya dātavyā gotrajair mahī || iti |

vibhajanayogyam dravyam āha **kātyāyanaḥ** (840) |

paitāmahaṁ ca pitryam ca yac cānyat svayam arjitam |
dāyādānām vibhāgeṣu sarvam etad vibhajyate ||

svayam arjitam pitṛdyavibhaktadravyopayogena svayam arjitam | anyathā svayam arjitam tu
na vibhājyam pitṛdravyāvirodhenetyādivakṣyamāṇavacanāt | **[342]** etasya trividhasyāpi
dhanasya vibhāgo yadi pitāmahādikṛtam ṇam syāt tadā tad dattvā kartavyaḥ | tathā cāha **sa eva**
(Kāt. 850) |

ṇam prītipradattaṁ tu dattvā śeṣam vibhājayet |

tathā |

bhrātṛa pitṛvyamātr̥bhyām kuṭumbārtham ṇam kṛtam |
vibhāgakāle deyam tad rikthibhiḥ sarvam eva tu || (Kāt. 843)

nārado 'pi (dāya. 32) |

yac chiṣṭam pitṛdāyebhyo dattvarṇam paitṛkaṁ ca yat |
bhrātṛbhis tad vibhaktavyam ṇī syād anyathā pitā ||

etac ca vibhājyadhanabāhulyaviṣayam | tadalpātve tu rikthavad ṇam api sarvair vibhajya
grāhyam,

vibhajeran sutāḥ pitror ūrdhva riktha mṇam samam |

iti pūrvodāhṛta**vacanāt** (YDh 2.117) | vibhāgakāle yādṛśam ṇam vicārya deyam tad āha **sa eva**
(Kāt. 849) |

pitryam pitryarṇasambaddham ātmīyam vātmanā kṛtam |
ṇam evam kṛtam śodhyam vibhāge bandhubhiḥ saha || iti ||

pitryarṇasambaddham pitrarṇāpākaraṇārtham kṛtam | **ātmīyam**

svakuṭumbapoṣaṇādyāvaśyakakāryārtham apareṇa kṛtam | **ātmanā kṛtam**

svakuṭumbapoṣaṇārtham eveti śeṣaḥ | avibhakteṣu kenacit sarvānumatim antareṇa yat
sādhāraṇāt paitṛkāḍ dhanād dharmārtham prītyā vā ṇatvena vā dattaṁ tat sarvair jñātaṁ dātuḥ
sakāśād vibhajya grāhyam | na hi tasya sādharāṇe pitryadhane 'sādhāraṇyena dānam yuktam ity
āha **sa eva** (Kāt. 848) |

dharmārtham prītidattaṁ ca yad ṇam svena yojitam |

tad dr̥śyamānaṁ vibhajen na dānaṁ paitṛkād dhanāt ||
sarvair jñāyamānasya gr̥hakṣetrāder vibhajya grahaṇam | aparijñāyamānaṁ tu yasmin [343]
puruṣe tad dravyasambandhaśāṅkā bhavati taṁ kośākhyam divyam kārayitvā śodhayitavyam |
tathā ca **sa eva** (Kāt. 841-42) |
dr̥śyamānaṁ vibhajyeta gr̥hakṣetram catuṣpadam |
gūḍhadravyābhiśāṅkāyāṁ pratyayas tatra kīrtitaḥ ||
gr̥hopaskaravāhyāś ca dohyābharanakarmināḥ |
dr̥śyamānā vibhajyante kośaṁ gūḍhe 'bravīn manuḥ ||
pratyayo divyam | **gr̥hopaskara** ulūkhalādiḥ **karmiṇo** dāsādayaḥ | atra kośakathanam
śāṅkāviśvāsasandhāne vibhāge rikthināṁ sadā |
kriyāsamūhakartṛtve kośam eva pradāpayet ||
iti divyaprakaraṇe **svenaiv** oktasya (Kāt. 415) kośanīyamasya smāraṇārtham | avibhājyam
darśayati **manuḥ** (9. 206) |
vidyādhanam tu yad yasya tat tasyaiva dhanam bhavet |
maitram audvāhikam caiva mādhiparkikam eva ca ||
maitram mitrāl labdham | **mādhiparkikam** madhiparkakāle pūjyatayā labdham | **vyāsaḥ** |
vidyāprāptam śauryadhanam yac ca saudāyikam bhavet |
vibhāgakāle tat tasya nānveṣṭavyam svarikthibhiḥ ||
saudāyikasvarūpam uktaṁ **tenaiva** |
ūḍhayā kanyayā vāpi patyuh pitṛgrhād api |
bhrātuḥ sakāśāt pitror vā labdham saudāyikam smṛtam || iti |
etac ca pitṛādyavibhaktadravyavyayam antareṇa yadi labdham tadā na vibhājyam itarathā
vibhājyam eva | ata eva **yājñavalkyaḥ** (2.118-9) |
[344] pitṛdravyāvirodhena yad anyat svayam arjitam |
maitram audvāhikam caiva dāyādānām na tad bhavet ||
kramād abhyāgataṁ dravyam dhṛtam abhyuddharet tu yaḥ |
dāyādebhyo na tad dadyād vidyayā labdham eva ca ||
kramād abhyāgataṁ pitṛkramāgataṁ **dravyam** uddharet itarānumatyeti śeṣaḥ | ayaṁ
kramāgatasya hr̥toddhṛtasya vibhajyatvapratishedha uddhartṛsamāśabhāgitvam itareṣāṁ nety
evamparaḥ | ata eva **śāṅkhaḥ** |
pūrvanaṣṭāṁ tu yo bhūmim ekaś ced uddharet kramāt |
yathābhāgam labhante 'nye dattvāśmāṁ tu turīyakam ||
uddhṛtasya caturtham aśmāṁ dattvāvaśiṣṭāṁ yathābhāgam itare gr̥hṇīyur ity arthaḥ | etat
sarvam apy avibhājyam pitṛādyavibhaktadravyānāśrayaṇenārjane na tv anyathety āha **manur**
api (9.208) |
anupaghnan pitṛdravyam śrameṇa yad upārjayet |
dāyādebhyo na tad dadyād vidyayā labdham eva ca ||
śrameṇa sevākṛṣyādinaḥ | **vyāso** 'pi |
anāśṛitya pitṛdravyam svaśaktyāpnoti yad dhanam |
dāyādebhyo na tad dadyād vidyālabdham ca yad dhanam ||
vidyālabdhasya svarūpam nirūpayati **kātyāyanaḥ** (867) |
parabhaktopayogena vidyā prāptānyatas tu yā |
tayā labdham dhanam yat tu vidyāprāptam tad ucyate ||
atra parānyaśabdāḥ avibhaktāpekṣayā prayuktau | vidyāprāptam prapañcitam **tenaiva** (Kāt.
868-873)
upanyaste tu yal labdham vidyayā paṇapūrvakam |

vidyāadhanam tu tad vidyād vibhāge na vibhajyate ||
 śiṣyād ārtvijyataḥ praśnāt sandigdhapraśnanirṇayāt |
 svajñānaśaṁsanād vādāl labdham prādhyayanāc ca yat ||
[345] vidyāadhanam tu tat prāhur vibhāge na vibhajyate |
 śilpiṣv api hi dharmo 'yaṁ mūlyād yac cādhikam bhavet ||
 vidyābalakṛtaṁ caiva yājyataḥ śiṣyatas tathā |
 etad vidyāadhanam prāhuḥ sāmānyam yad ito 'nyathā ||
 param nirasya yal labdham vidyayā paṇapūrvakam |
 vidyāadhanam tu tad vidyān na vibhājyam **br̥haspatiḥ** ||
 vidyāpratijñayā labdham śiṣyād āptaṁ ca yad bhavet |
 ṛtvinnyāyena yal labdham etad vidyāadhanam **bhṛguḥ** || iti |
upanyaste kramajāṭādirūpeṇa saṅkalayya paṭhite | **paṇapūrvakam upanyaste** ity anvayaḥ |
 śiṣyāt adhyāpanāt | **ārtvijyataḥ** hautrādikaraṇāt | **praśnāt** durbodhārthapraśnāt |
sandigdhapraśnanirṇayāt kaṭhinapraśnottarābhidhānāt | **svajñānaśaṁsanāt** sabhāyām
 svajñānaprakhyāpanād vādajalpavitaṇḍādirūpāt | **prādhyayanāt** prakṛṣṭādhyayanāt | **śilpiṣv**
apītyādi śilpavidyopajīviṣv api **ayaṁ** vidyāadhanāvibhajana-rūpo **dharmo** 'sti | ucitamūlyād
yad adhikam puruṣapraṭiṣṭhaya labhyate | **vidyābalakṛtaṁ** sabhāpūjādau yad
 vidyādhikyavaśāl labdham | **yājyataḥ** dakṣiṇāvvyatirekeṇa satkāra-rūpeṇa labdham |
vidyāpratijñayā labdham bahuvidyo 'ham asmīti pratijñayā labdham | **śiṣyāt**
 āpta-gurudakṣiṇārūpeṇa | **ṛtvinnyāyena** upadraṣṭṛtvādinā | kasyacid vidyādhane 'py
 amśabhāgitvam āha **nāradaḥ** (dāya. 10) |

kuṭumbaṁ vibhṛyād bhrātur yo vidyām adhigacchataḥ |
 bhāgam vidyāadhanāt tasmāt sa labhetāśruto 'pi san ||
āsruto 'pi avidyo 'pi | yenāvibhaktapitrāder vidyā labdhā tayā dhanam arjitaṁ tad vidyāadhanam
 sarvair vibhājyam | tathā ca **kātyāyanaḥ** (874) |
[346] kule vinītavidyānām bhrātṛñām pitṛto 'pi vā |
 śauryaprāptaṁ tu yad vittaṁ vibhājyam tad **br̥haspatiḥ** ||
śauryaprāptaṁ vidyayā śauryeṇa vā yat prāptaṁ tad dhanam vibhājyam | tatrāpy
 arjakasyāṁśadvayam bhavaty eva | “**yena caiśām svayam upārjitaṁ syāt sa dvayaṁśam eva**
haret” iti **vasiṣṭhenā** bhidhānāt (17. 51) | avibhājyavidyādhane 'py arjakeccayāṁśadānam āha
gautamaḥ (28.28) : “**svam arjitaṁ vaidyo 'vaidyebhyaḥ kāmam dadyāt**” iti | vidyāśabdena
 vidyāsthānam gṛhyate vidyām vettīti **vaidyaḥ** | arjakeccābhāve aṁśadānābhāvam āha
nāradaḥ (dāya. 11) |

vaidyo 'vaidyāya nākāmo dadyād aṁśam svato dhanāt |
 pitṛdravyam samāśritya na cet tena tad āhṛtam ||
 avaidyāya satyām apīcchāyām na dadyāt | tathā ca **kātyāyanaḥ** (875) |
 nāvidyānām tu vaidyena deyaṁ vidyāadhanam kvacit |
 samavidyādhikānām tu deyaṁ vaidyena tad dhanam ||
 avidyānām na kvacid deyaṁ sakāmenāpi na deyam ity arthaḥ | ayaṁ ca niṣedho vidyārahitānām
 dhanasadbhāve jñātavyaḥ | dhanarāhitye tu tebhyo 'pīcchayā vidyāvataḥ dātavyam |
 śauryaprāptādīnām avibhājyattvam āha **sa eva** (Kāt. 877) |
 śauryaprāptaṁ vidyayā ca strīdhanam caiva yat smṛtam |
 etat sarvaṁ vibhāge tu vibhājyam naiva rikthibhiḥ ||
 avibhājyasya śauryadhanasya svarūpaṁ darśitaṁ **tenaiva** (Kāt. 876) |
 āruhya saṁśayaṁ yatra prasabham karma kurvate |
 tasmin karmaṇi tuṣṭeṇa prasādaḥ svāminā kṛtaḥ ||

[347] tatra labdham tu yat kiñcid dhanam śauryeṇa tad bhavet ||
 avibhānyāntaram tatsvarūpam coktam **tenaiva** (Kāt. 878) |
 dhvajāhṛtaṁ bhaved yat tu vibhājyaṁ naiva tat smṛtam |
 saṁgrāmād āhṛtaṁ yat tu vidrāvya dviṣatām balam ||
 svāmyarthe jīvitam tyaktvā tad dhvajāhṛtam ucyate |
 sādharmaṇapitṛyādīdravyāśrayaṇena śauryādinā yena prāptam tatra tasyārjakatvād
 amśadvayabhāktvam ity āha **vyāsaḥ** |
 sādharmaṇam samāhṛtya yat kiñcid vāhanādikam |
 śauryādināpnoti dhanam bhrātaras tatra bhāginaḥ ||
 tasya bhāgadvayam deyaṁ śeṣas tu samabhāginaḥ |
 avibhājyāntaram āha **brhaspatiḥ** |
 pitāmahaṇapitṛbhyām ca dattam mātrāpi yad bhavet |
 tasya tan nāpahartavyam śauryabhāryādhane tathā ||
nārado 'pi (dāya. 6-7) |
 śauryabhāryādhane cobhe yac ca vidyādhanaṁ bhavet |
 trīṇy etāny avibhājyāni prasādo yaś ca pitṛkaḥ ||
 mātrā ca svadhanam dattam yasmai syāt prītipūrvakam |
 tasyāpy eṣa vidhir drṣṭo mātāpīṣṭhe yathā pitā ||
 audvāhikavat kanyāgatasyāpy avibhājyatvam abhisandhāya tayoh svarūpam āha **kātyāyanah**
 (879-880) |
 yal labdham lābhakāle tu svajātyā kanyayā saha |
 kanyāgataṁ tu tad vittam śuddham vṛddhikaram smṛtam ||
 vaivāhikam tu tad vidyād bhāryayā yat sahāgatam |
 dhanam evaṁvidham sarvaṁ vijñeyaṁ dharmasādhakam ||
 anayor api sādharmaṇadravyāśrayaṇenārjane pūrvodāhṛtavacanād vibhāvyatvam arjakasya
 cāmśadvayam jñātavyam | sādharmaṇadravyānāśrayaṇenāpi jyeṣṭhenāvibhaktena [348] pitari
 prete yad arjitaṁ tad yadi kañyāṁso vidyābhyāsaratās tadā tebhya 'pi vibhajya deyam
 arjakatvāt svena cāmśadvayam grāhyam | ata eva **manuḥ** (9.204) |
 yat kiñcit pitari prete dhanam jyeṣṭho 'dhigacchati |
 bhāgo yavīyasām tatra yadi vidyānupālinaḥ ||
 vicārarahitāḥ sarve 'pi bhrātarāḥ kṣyādinā yadi dhanam arjayanti tatra sarveṣām samo bhāgo na
 tu bahvalpadhanārjanaparyālocanayā viṣamo bhāgaḥ kalpya ity āha **sa eva** (manu. 9.205) |
 avidyānām tu sarveṣām īhātāś ced dhanam bhavet |
 samas tatra vibhāgaḥ syād apitrya iti dhāraṇā ||
īhātāḥ kṣyādīceṣṭātāḥ | **apitrye** pitṛdravyāśrayaṇābhāve 'pi | avibhājyāntaram āha **manuḥ**
 (9.219) |
 vastraṁ patram alaṅkāraḥ kṛtānnam udakam striyaḥ |
 yogakṣemaṁ pracāraṁ ca na vibhājyaṁ pracakṣate ||
vastraṁ dhṛtaṁ vastraṁ tad yena dhṛtaṁ tasyaiva | pitrā dhṛtaṁ vastraṁ tu pitur ūrdhvaṁ
 śrāddhabhoktre dātavyam |
 vastrālaṅkāraśayyādi pitur yad vāhanādikam |
 gandhamālyaiḥ samabhyarcya śrāddhabhoktre tad arpayet ||
 iti **brhaspati**vacanāt | nūtanāni tu vastrāṇi vibhājyāny eva | **patraṁ** vāhanam aśvaśibikādi | tad
 yenārūḍha tasyaiva | pitryaṁ tu vastravad eva | atha vā **patraṁ** patrasthitam ṛnatvena dattam
 dhanam, “**dhanam patraniviṣṭam**” iti **kātyāyanenā**bhidhānāt (882) | aśvādinām bāhulye

tadvikrayopajīvibhis tāni vibhānyāny eva | ajādīnām vaiṣamyēṇa samavibhāgāsambhave
jyeṣṭhasyādhikam deyaṁ

ajāvikaṁ saikaśaphaṁ na jātu viṣamaṁ bhajet |

ajāvikaṁ saikaśaphaṁ jyeṣṭhasyaiva vidhīyate ||

iti **manunā**bhidhānāt (9. 119) | **alaṅkāro** 'pi yena dhṛtaḥ [349] sa tasyaiva | adhṛtaḥ
sādhāraṇatvād vibhājyaḥ | **kṛtānnam** taṇḍulamodakādi | tad apy avibhājyaṁ yathāsambhavaṁ
bhoktavyam | **udakaṁ** udakādhārabhūtaṁ kūpādikaṁ | tac ca viṣamasamkhyākaṁ
paryāyeṇopabhoktavyaṁ na mūlyadvāreṇa vibhājyam | **striyaś** ca dāsyo viṣamāḥ paryāyeṇa
karma kārayitavyāḥ pitṛavaruddhāś tu samā api avibhājyāḥ, “**strīṣu ca samyuktāsv avibhāgaḥ**”
iti **gautamenā**bhidhānāt (28.45) | **yogaś**abdenālabdhalābhakāraṇam iṣṭaṁ **kṣemaś**abdena ca
tadāganirmāṇādipūrtakarma grhyate | etad dvayaṁ pitṛdravyāśrayaṇenārjitam api na vibhājyam,

kṣemaṁ pūrtaṁ yogam iṣṭam ity āhuḥ tattvadarśinaḥ |

avibhājye tu te prokte śayanāsanam eva ca ||

iti **laugākṣiṇā**bhidhānāt | **yogakṣemaś**abdena mantripurohitādīnām grahaṇaṁ teṣāṁ
yogakṣemahetutvād iti **kalpatarūkārādayaḥ** | **pracāro** grhārāmādiṣu praveśanirgamamārgo
gavādīnām pracaraṇamārgaś ca | avibhājyāntaram āhatur **vyāsa-uśanasau** |

avibhājyaṁ sagotrāṇām ā sahasrakulād api |

yājyaṁ kṣetraṁ ca patraṁ ca kṛtānnam udakaṁ striyaḥ || iti |

yājyaṁ śiṣyaḥ | **śaṅkhalikhitaḥ** “**na vāstuvibhāgo nodapātrālaṅkāropayuktavāśasām**” iti | **vāstu**
grhaṁ | atra kṣetragrhayor avibhājyavābhidhānam atyalpe bahubhir vibhajya grahītum ayogye
ekasmin grhakṣetrādau veditavyam | tat tu tatparivartanādiddvārā ekasmai sarvair dātavyam |
atha vā pratigrahalabdhakṣetrādikaṁ brāhmaṇīputreṇa kṣatriyāputrādibhiḥ saha na vibhājyam
ity evamparo 'yaṁ kṣetrāder vibhājyatvaniṣedhaḥ |

na kṣatriyabhūr deyā kṣatriyādisutāya vai |

yady apy eṣāṁ pitā dadyān mṛte viprāsuto haret ||

[350] iti **vacanāt** | asya vastrādivibhāgaṇiṣedhasya dhṛtavastrādiviṣayatvaṁ na tu
sāmānyaviṣayatvam ity abhipretya vastrādiviṣaye samkhyāmūlyādikṛtavaiṣamye
vibhāgaprakāram āha **brhaspatiḥ** |

vastrādayo 'vibhājyā yair uktaṁ tair na vicāritam |

dhanam bhavet samṛddhānām vastrālaṅkārasamśritam ||

madhyasthitam anājīvyam dātum naikasya śakyate |

yuktyā vibhajanīyam tad anyathānarthakaṁ bhavet ||

vikrīya vastrābharaṇam ṛṇam udgrāhya lekhitam |

kṛtānnam cākṛtānnena parivartya vibhajyate ||

uddhṛtya kūpavāpyambhaḥ svānusāreṇa bhujyate |

ekāṁ strīm kārayet karma yathāmśena gṛhe gṛhe ||

bahvayaḥ samāmśato deyā dāsānām apy ayaṁ vidhiḥ ||

yathābhāgānusāreṇa setuḥ kṣetraṁ vibhajyate |

pracāś ca yathāmśena kartavyo rikthibhiḥ sadā || iti |

na vicāritam vibhāgaṇiṣedhasya viśeṣaviṣayatvaṁ na vivicyoktam ity arthaḥ | **ṛṇam udgrāhya**
lekhitam patrastham ṛṇam adhamarṇād uddhṛtya vibhājyaṁ na tu patrastham evety arthaḥ |

kātyāyano 'pi (882-884) |

dhanam patraniviṣṭam tu dharmārthaṁ yan nirūpitam |

udakaṁ caiva dārāś ca nibandho yaḥ kramāgataḥ ||

dhṛtaṁ vastramalaṅkāro nānurūpaṁ tu yad bhavet |

yathākālopayuktāni tathā yojyāni bandhubhiḥ ||

gopracāraśca rathyā ca vatraṁ yaccānayoḥjitaṁ |
 prayoḥjyaṁ na vibhajyeta śilpārthaṁ ca bṛhaspatiḥ ||
[351] dharmārthaṁ yan nirūpitaṁ devapūjādyarthaṁ sarvasādhāraṇatvena sthāpitaṁ
 parādikaṁ (? ghaṇṭādikaṁ) | **nibandhaḥ** atraitāvad deyam ityādirūpeṇa rājādibhir
 vyavasthāpitaṁ dravyaṁ | **dhṛtaṁ vastraṁ** atra bahumūlyam vivakṣitaṁ | **nānurūpaṁ yad**
bhaved yat sāksād vibhaktum aśakyam | aṅgayojitaṁ vastraṁ atrābahumūlyam vivakṣitaṁ |
prayojyaśabdena pustakādikaṁ grhyata iti **prācyāḥ** | pustakādikaṁ śilpārthaṁ ca kramān
 mūrkhaiḥ śilpānabhiḥjñaiś ca saha na vibhāvyam iti jñātavyam | itarathā jīvanopāyavāt tat
 sarvair vibhājyam ity arthaḥ | vibhāḡ deśadharmānusāreṇa kartavya ity āha **sa eva** (884 a) |
 deśasya jātyā saṅghasya dharmo grāmasya yo **bhṛguḥ** |
 uditam syāt sa tenaiva dāyadharmam prakalpayet || iti |
 vibhāgakāle yat kenacid vañcayitvā sthāpitaṁ vibhāḡānantaram jñātam tat sarvaiḥ samatayā
 vibhajya grāhyam | tathā ca **manuḥ** (9. 218) |
 ṛṇe dhane ca sarvasmin pravibhakte yathāvidhi |
 paścād dṛśyeta yat kiñcit tat sarvam samatām nayet ||
yājñavalkyo ‘pi (2. 126) |
 anyonyāpahrtaṁ dravyam vibhakte yat tu dṛśyate |
 tat punas tatsamair amśair vibhajeran iti sthitiḥ ||
 apahrtaḡdravyavaśyadaśāproktamārgena (?) vibhaktam yac ca vibhāgakāle viśmṛtam paścāt
 prāptam tad api sāmyena vibhājyam | tathā ca **kātyāyanaḥ** (885-886) |
 pracchāditaṁ tu yad yena punar āsādyā tat samam |
 bhajeran bhrātṛbhiḥ sārddham abhāve hi pituḥ sutāḥ ||
 anyonyāpahrtaṁ yac ca durvibhaktam ca yad bhaved |
 paścāt prāptam vibhajyeta samabhāgena tad **bhṛguḥ** ||
[351] gavidhānam pūrvam viśamavibhāḡakarāṇe ‘py asmin viśaye samabhāḡa eveti
 niyamanārtham | yad anyena kenacid dhṛtam naṣtam vā vibhāḡānantaram labdham tad api
 sarvair vibhajya grāhyam | tathā ca **sa eva** (Kāt 887) |
 vibhaktenaiva yat prāptam dhanam tasyaiva tad bhaved |
 hṛtam naṣtam ca yal labdham prāguktaṁ ca punar bhaved || iti |
prāguktaṁ pracchāditaṁ cetyādinoktam | **punar bhaved** vibhāvyam ity arthaḥ | atra
 vañcitadravyāder eva paścād dṛṣṭasya vibhāḡavidhānāt pūrvam vibhaktasya sarvasyāpi na
 punarvibhāḡaḥ |
 vibhāḡe tu kṛte kiñcit sāmānyam yat tu dṛśyate |
 nāsau vibhāḡo vijñeyāḥ kartavyāḥ punar eva hi ||
 iti sakaladravyasya punarvibhāḡavidhāyakaṁ **manu**vacanam tad
 vibhaktadravyasyāvyaya-karaṇāt prāḡ eva vañcitādidravyadarśane jñātavyam | itarathā
 pūrvodāhṛtavacanānām vañcitādidravyamātravibhāḡavidhāyakānām nairarthakyāpatteḥ |
 sādharmaṇadravyavañcakasya daṇḍyatām āha **manuḥ** (9. 213) |
 yo jyeṣṭho vinikurvīta lobhād bhrātṛn yavīyasah |
 so ‘jyeṣṭhaḥ syād abhāḡaś ca niyantavyaś ca rājabhiḥ ||
jyeṣṭhagrahaṇam kanīyasām apy upalakṣaṇam | **abhāḡa** iti duṣṭatvapratipādanārtham na tu
 sarvathā na [bhā?]gānarhatvajñāpanārtham pūrvodāhṛtavacanānusārāt | vibhakteṣu kenacid
 vibhāḡāpalāpe kṛte tannirṇayapramāṇāny āha **yājñavalkyaḥ** (2.149) |
 vibhāḡanihnave jñātibandhusākṣyabhilekhitaḥ |
 vibhāḡabhāvanā jñeyā ḡhakṣetraś ca yautakaiḥ ||

jñātayaḥ pitṛvaṁśyāḥ | **bandhavo** mātṛvaṁśyāḥ | **sākṣiṇaḥ** prāguktalakṣaṇāḥ | **abhilekhitaṁ** vibhāgapatram | **yautakaiḥ** pṛthakkṛtair gṛhakṣetrair iti viśeṣaṇaviśeṣyabhāvenānvayaḥ |
nārado 'pi (dāya. 36) |

[353] vibhāgadharmaśaṁdehe dāyādānīm vinirṇayaḥ |
jñātibhir bhāgalekhyena pṛthakkāryapravartanāt ||

pṛthakkāryapravartanāt pṛthagvaiśvadevādīdharmakaraṇāt | pṛthagvaiśvadevādīdharmo vibhaktaiḥ kartavya ity āha **sa eva** (nārada, dāya. 37) |

bhrātṛṇām avibhaktānām eko dharmāḥ pravartate |
vibhāge sati dharmo 'pi bhavet teṣāṁ pṛthak pṛthak ||
anyāny api vibhāgaliṅgāni darśitāni **tenaiva** (nārada, dāya. 38-40) |
sākṣitvaṁ prātibhāvyaṁ ca dānaṁ grahaṇam eva ca |
vibhaktā bhrātaraḥ kuryur nāvibhaktāḥ parasparam ||
dānagrahaṇapaśvannagṛhakṣetrapratigrahāḥ |
vibhaktānām pṛthag jñeyā dānadharmāgamavyayāḥ ||
yeṣāṁ etāḥ kriyā loke pravartante svarikthiṣu |
vibhaktān avagaccheyur lekhyam apy antareṇa tāt ||

br̥haspatir api |

pṛthagāvyayādānāṁ kusīdāṁ ca parasparam |
vaṇikpathaṁ ca ye kuryur vibhaktāḥ te na śaṁśayaḥ ||
vaṇikpatho vāṇijyam | anyonyam ṛṇadānādīkam avibhaktānām niṣiddham iti vibhaktatve tal liṅgam | niṣedhaś ca kṛto **yājñavalkyena** (2.52) |

bhrātṛṇām atha dāpatyoḥ pituḥ putrasya caiva hi |
prātibhāvyaṁ ṛṇaṁ sākṣyam avibhakte na tu śmṛtam || iti |
etair vibhāgaliṅgair vibhāganirṇayaḥ sākṣyādīpamāṇābhāve kartavya ity uktam **br̥haspatinā** |
sāhasaṁ sthāvarasvām्याṁ prāgvibhāgaṁ ca rikthinām |
anumānena vijñeyaṁ na syur yatra ca sākṣiṇaḥ ||

[354] liṅgair api nirṇayasya kartum aśakyatve
yuktiṣv apy asamarthāsu śapathair enam ardayet |
iti sāmānyavacanena prāptaṁ divyaṁ niṣedhati **vr̥ddhayājñavalkyaḥ** |

vibhāgadharmaśaṁdehe bandhusākṣyabhilekhitaiḥ |
vibhāgabhāvanā kāryā na bhaved daivikī kriyā || iti |
kathāncid api nirṇayasya kartum aśakyatve punarvibhāgaḥ kartavya ityāha **manuḥ** |
vibhāge yatra śaṁdeho dāyādānām parasparam |
punar vibhāgaḥ kartavyaḥ pṛthaksthānasthitair api ||

yatra śaṁdehaḥ kathāncid api nāpaitīti śeṣaḥ | yat punaḥ
sakṛd aṁśo nīpatati sakṛt kanyā pradiyate |
sakṛd āha dadānīti trīṇy etāni sakṛt sakṛt ||

iti **tenaiv**oktam (manu 9.47), tad yuktibhiḥ kathāncin nirṇaye kartum śakye veditavyam |
vibhaktair yat kartavyaṁ tad āha **nāradaḥ** (dāya. 42-43) |

yady ekajātā bahavaḥ pṛthagdharmāḥ pṛthakkriyāḥ |
pṛthakkarmaguṇopetā na cet kāryeṣu saṁmatāḥ ||
svabhāvād yadyadyus te vikṛtīyur athāpi vā |
kuryur yatheṣāṁ tat sarvaṁ īśās te svadhanasya vai ||

ayam arthaḥ | yady ekasmā jātā bahavo vibhaktāḥ tadā pṛthagdharmāḥ parasparānumatiṁ vinā
dhanasādhyāgnihoṭrādīdharmakāriṇaḥ syuḥ | tathā dravyasādhyakṛṣyādīlaukikakarmakāriṇaḥ
syuḥ | tathā vibhinnakuṭumbabharāṇādi sarvaṁ svecchayā kuryuḥ |

karmasādhanagrhopaskarādidravyayuktāḥ syuḥ | tathā kāryeṣu yadi bhrātrādayo na saṁmatās
tadā tān anādṛtya kāryaṁ kuryuḥ | tathā te vibhaktāḥ svabhāgādāna (svabhāgādāna ?)
vikrayādhānādi sarvaṁ svecchayā kuryuḥ | yasmāt te vibhaktatvāt svadhane svatantrāḥ svāmīna
iti | yat tu

[355] vibhaktā avibhaktā vā dāyādāḥ sthāvare samāḥ |
eko hy anīśaḥ sarvatra dānādhamanavikraye ||

iti **brhaspati**vacanaṁ, tat sthāvaretaradhanam vibhajya grhītvā sthāvaravibhāgasya duṣkaratām
manvānās tatphalam eva phalakāle ye vibhajya grhṇanti teṣāṁ vibhaktatve saty api sthāvare
svātantryābhāvāt parasparānumatim antareṇa taddānādikaṁ na kartavyam ity evaṁparam |

viññāneśvarādayas tu “**avibhakteṣu dravyasya sādharmaṇatvād ekasyānīśvaratvena**
sarvābhyanuññāvaśyaṁ kartavyā, vibhakteṣu tūttarakāle vibhaktāvibhaktasamśayavyudāsena
vyavahārasaukaryārthaṁ sarvābhyanuññā na punar ekasyānīśvaratvenāto vibhaktānumatim
antareṇāpi vyavahāraḥ sidhyaty eveti” āhuḥ | vibhaktakṛtyāntaram uktam **brhaspatinā** |

yenāmśo yādṛśo bhuktas tasya ta nna vicālayet |
vibhaktānām madhye yo ‘mśātikramam karoti sa rājñā svīye ‘mśe sthāpanīyaḥ | auddaṇḍye
daṇḍanīyaś ca | tathā ca **sa eva** |

svecchākṛtavibhāgo yaḥ punar eva viśamvadet |
sa rājñāmśe svake sthāpyaḥ śāsanīyo 'nubandhakṛt ||
anubandho nirbandhaḥ | dāyabhāgānarhān darśayati **manuḥ** (9.201) |
anamśau klīpatitau jātyandhabadhirau tathā |
unmattajaḍamūkās ca ye ca kecin nirindriyāḥ ||

unmattaḥ unmādenābhībhūtaḥ | **jaḍo** vikalāntaḥkaraṇo hitāhitajñānaśūnyaḥ | **nirindriyāḥ**
vyādhyādinā vigatapraṇahastapādādīndriyāḥ śrautas-mārtakarmānadhikāriṇaḥ | **yājñavalkyaḥ**
(2.140) |

klībo 'tha patitas tajjaḥ paṅgur unmattako jaḍaḥ |
andho 'cikitsyarogādyā bhartavyāḥ syur niraśakāḥ ||
tajjaḥ patitotpannaḥ | **acikitsyarogāḥ** asādhyakṣayādirogayuktāḥ | vibhāgānantaram kathamcid
auśadhādinā roganirharāṇe bhāgārhatvam asty eva [356] yathāvibhāgānantarotpannasya |
ādyāśabdena pītṛdveṣyādīnām grahaṇam | ata eva **nāradaḥ** (dāya. 21-22) |

pītṛdviṭ patitaḥ ṣaṇḍho yaś ca syād apapātritaḥ |
aurasā api naite ‘mśam labheran kṣetrajāḥ kutaḥ ||
dīrghatīvrāmāyagrastā ye jaḍonmattapaṅgavaḥ |
bhartavyāḥ syuḥ kulasyaite tatputrās tv amśabhāgīnaḥ ||

apapātritaḥ rājadrohādinā mahāparādhena bandhubhir ghaṭāpavarjanavidhinā bahiṣkṛtaḥ |
śaṅkhalikhitaḥ api “**apapātrite rikthapiṇḍodakāni vyāvartate**” iti | **vasiṣṭho** 'pi (17.52)
“**anamśās tv āśramāntaragatāḥ**” iti | **āśramāntarāṇi** naiṣṭhikabrahmacāryāśramo vanasthāśramo
yatyāśramaś ca | **kātyāyanaḥ** (862) |

akramoḍhāsutaś caiva sagotrādyāś ca jāyate |
pravrajyāvasitaś caiva na riktham teṣu karhicit ||
sagotrādyāś ca jāyate sagotrapariṇetuḥ sakāśāt sagotrāyām utpannaḥ | **akramoḍhāsutasyāpi**
pītṛsavarṇatve rikthabhāktvam āha **sa eva** (Kāt. 863) |

akramoḍhāsutas tv ṛkthī savarṇaś ca yadā pituḥ |
asavarṇāprasūtaś ca kramoḍhāyām ca yo bhavet ||
pratilomotpannasya dāyānarhatām āha **sa eva** (Kāt. 864) |
pratilomāprasūtāyās tasyāḥ putro na rikthabhāk |
grāsācchādanam atyantam deyaṁ tadbāndhubhir matam ||

guṇavatsu satsu pitryadṛṣṭādṛṣṭakāryopayuktaguṇarahitasya putrasya pitryadāyānarhatām āha
br̥haspatiḥ |

savarṇājo 'py aguṇavān nārhaḥ syāt paitṛke dhane |

tatpiṇḍadāḥ śrotṛiyā ye teṣāṃ tat tu vidhīyate ||

uttamarṇādhamarṇebhyaḥ pitaraṃ trāyate sutaḥ |

atas tu viparītena tena nāsti prayojanam ||

[357]

tayā gavā kiṃ kriyate yā na dhenur na garbhīṇī |

ko 'rthaḥ putreṇa jātena yo na vidvān na dhārmikaḥ ||

śāstraśauryārtharahitas tapovijñānavarjitaḥ |

ācārahīnaḥ putras tu mūtroccārasamaḥ smṛtaḥ ||

uttamarṇaṃ ṛṣidevapitṛṇāṃ ṇaṃ | **adhamarṇaṃ** laukikaṃ ṇaṃ | **manur** api (9.214) |

sarva eva vikarmasthā nārhanti bhrātaro dhanam | iti |

ete dāyānahāḥ klībādāyo rikthagrāhibhir yāvajjīvaṃ poṣaṇīyāḥ “**bhartavyās te niraṃśakāḥ**” iti
pūrvodāhṛtayā **yājñavalkya** vacanāt, apoṣaṇe

sarveṣāṃ api tu nyāyāṃ dātum śaktyā manīṣibhiḥ |

grāsācchādanam atyantam patito hy adadad bhavet ||

iti **manunā** (9-202) doṣasyābhidhānāc ca | **atyantaṃ** yāvajjīvam | patitasyāpoṣaṇīyatvam āha
devalaḥ |

mṛte pitari na klībakuṣṭhyunmattajaḍāndhakāḥ |

patitas tadapatyam ca liṅgī dāyāṃśabhāgiṇaḥ ||

teṣāṃ patitavarjebhyo bhaktavastraṃ pradīyate |

liṅgī kapaṭayatyādiveśadhārī | **patitagrahaṇaṃ** patitāpatyasyāpy upalakṣaṇam | ata eva

baudhāyanaḥ (2.2.43 - 46) “**atītavyavahārān grāsācchādanair bibhṛyur**

andhajaḍaklībavyasanivyādhitāṃś cākarmaṇaḥ patitatajjavarjam” iti | **atītavyavahārāḥ**

mūkādayaḥ | **ākarmaṇaḥ** dharmajanakaśrautasamārtakarmasv asamarthāḥ | **āśramagatāś** ca na

bharaṇīyāḥ | ata eva **vasiṣṭhaḥ** (17.52 - 54) “**anaṃśās tv āśramāntaragatāḥ klībonmattapatitāś**

ca bharaṇaṃ klībonmattānām” iti | atra klībonmattānām eva bharaṇīyatvābhidhānād itareṣāṃ

arthāt tatpratiṣedhaḥ | pravrajyāvasito 'py atiduşṭatvāt patitasamānanyāyatvena na poṣaṇīyāḥ |

niraṃśakaputrāṇāṃ dāyānarhatāpāḍakaklībatādyabhāve pitryabhāgaharatvam āha **devalaḥ** |

[358] tatputrāḥ pitṛdāyāṃśaṃ labheran doṣavarjitāḥ |

yājñavalkyo ‘pi (2.141) |

aurasāḥ kṣetrajās teṣāṃ nirdoṣā bhāgahāriṇaḥ |

viṣṇuḥ (15.34-38) “**teṣāṃ evaurasāḥ putrā bhāgahāriṇo na tu patitasya patanīye karmaṇi kṛte**

'nantarotpannāḥ pratilomāsu strīṣūtpannāś cābhāginas tatputrāḥ paitāmahe 'py arthe” iti |

patitaputravat pravrajyāvasitaputro 'pi na bhāgārhaḥ | niraṃśānām duhitaro yāvad vivāhaṃ

poṣaṇīyāḥ saṃskāryāś ca | nirdoṣaputrarahitāḥ sadvṛttāś teṣāṃ patnyaś ca yāvajjīvaṃ poṣaṇīyāḥ

| tathā ca **yājñavalkyaḥ** (2.141-142) |

sutāś caiṣāṃ prabhartavyā yāvad vai bhartṛsātṛkṛtāḥ ||

aputrā yoṣitaś caiṣāṃ bhartavyāḥ sādhuṇṛttayaḥ |

nirvāsyā vyabhicāriṇyaḥ pratikūlās tathaiva ca ||

kṣatavṛttāś tu grhād bahir niṣkāsanīyā na ca bharaṇīyāḥ | poṣakaprātikūlyamātre tu niṣkāsanīyā

eva poṣaṇaṃ tu kartavyam eveti vṛddhāḥ | evam aputrarikthagrāhitvena vakṣyamāṇānām

patnyādīnām saṃsṛṣṭyādīnām ca dāyānarhatāpāḍakadharmayogitve tadrikthabhāktvaṃ neti

jñātavyaṃ **yājñavalkyena** patnī duhitarāś cetyādikam abhidhāya tadapavādatvena kībo 'tha

patitas tajja ity abhidhānāt |

bhrātrādibhiḥ saha vibhaktasyaurasaputrikāputradattakatatputrādirahitasya pramītasya
yad dhanam tadgrahaṇe kramam āha **yājñavalkyaḥ** (2.135-136) |

patnī duhitaraś caiva pitarau bhrātaras tathā |
tatsutā gotrajā bandhuśiṣyasabrahmacāriṇaḥ ||
eṣām abhāve pūrvasya dhanabhāg uttarottaraḥ |
svaryātasya hy aputrasya sarvavarṇeṣv ayam vidhiḥ ||

patnī dharmyavivāhasaṁskṛtā | **duhitaraś cety** anuktasamuccayārthena cakāreṇa **[359]**
dauhitrāṇām grahaṇam | **tatsutāḥ** bhrātuḥ putrāḥ | **gotrajāḥ** sapinḍāḥ samānodakāś ca | **eṣām** iti
nirdhāraṇe ṣaṣṭhi | eteṣu patnyādiṣu pūrvapūrvasyābhāve uttara uttarah
svaryātavibhaktāputradhanam gṛhṇāti | **ayam vidhiḥ** sarveṣv anulomajeṣu pratilomajeṣu
brāhmaṇādivarṇeṣu ca sādharmaṇa ity arthaḥ | yady apy atra putrasābdaḥ
sakalamukhyagaunaḥputrasādhāraṇas tathāpi kalau kṣetrajādīnām niṣiddhatvenābhāvād
aurasādiputratraya eva paryavasyati | patnyāḥ prathamam dhanagrāhitvam **br̥haspatir** apy āha |

āmnāye smṛtitantre ca lokācāre ca sūribhiḥ |
śarīrardham smṛtā jāyā puṇyāpuṇyaphale samā ||
yasya noparatā bhāryā dehārdham tasya jīvati |
jīvaty ardhe śarīrasya katham anyah samāpnuyāt ||
kulyeṣu vidyamāneṣu pitṛbhrātr̥sanābhiṣu |
asutasya pramītasya patnī tadbhāgahāriṇī ||

āmnāye vede, “**ardho vā eṣa ātmano yat patnī**” ityevamādaḥ (tai. saṁ. 6.

1.8.5) | **smṛtitantr**e dharmasāstre,

pataty artham śarīrasya yasya bhāryā surām pibet |
patitārdhaśarīrasya niṣkṛtīr na vidhīyate ||
(VaDh 21.15); parāśarasamṛti 10.26)

ityevamādaḥ | patnyāḥ pativratāyā eva dhanagrāhakatvam nānyasyā ity āha **br̥haspatiḥ** |
aputrā śayanam bhartuḥ pālayantī vrata sthitā |
patny eva dadyāt tatpinḍam kṛtsnam amśam labheta ca ||

prajāpatir api |

pūrvam mṛtā tv agnihotram mṛte bhartari taddhanam |
labhet pativratā nārī dharma eṣa sanātanaḥ ||

agnihotraśabdena agnyādīni tatsādhanaṇi gṛhyante | **taddhanam** sthāvarajaṅgamātmakam | ata
evoktam **tenaiva** |

jaṅgamam sthāvaram hema kupyam dhānyarasāmbaram |
ādāya dāpayec chrāddham māsaśaṇmāsādikam ||

[360]

pitṛvyagurudauhitram bhartuḥ svasrīyamātulān |
pūjayet kavyapūrtābhyām vṛddhāmś cāpy atithīn striyaḥ || iti |

kupyam trapusīsādikam | **kavyam** pitruddheṣena tyaktam annādikam | **pūrtam** atra
khātādikarmāṅgabhūtadānādikam | yat tu sthāvaragrahaṇaniṣedhakaṁ **smṛticandrikāyām**

bārhaspatyatvena nibaddham |

yad vibhakte dhanam kiṁcid ādhyādi vividham smṛtam |
tājyāyā sthāvaram muktvā labheta mṛtabhartṛkā ||
vṛttasthāpi kṛte 'py amśe na strī sthāvaram arhati ||

iti vacanam, tad

viṣṇuśeṣvara-kṛtyakalpataru-ratnākara-pārijāta-halāyudha-ādibahutaranibandheṣv
abaddhatvāt, pratyuta **kalpataru**prabhṛtiṣu “jaṅgamam sthāvaram hema”

ityetadviruddhavākyasya **br̥haspati**vacanatvena nibandhanād anādṛtyam iva pratibhāti | yadi

kathamcic **candrikākāra**prāmāṇyād ādriyeta tadāpy atra patnīśabdaprayogābhāvāt “**kṛtsnam artham labheta ca**” ityādipūrvodāhṛtavacane tu
sthāvarajaṅgamātmaka-samagradhanabhāktvapratipādakeṣu patnīśabdaprayogāt
patnīvyatirikṭāsūrādivivāha-prāptabhāryāviśayatvena vyavasthāpanīyam | **smṛticandrikākāras**
tu na – “**strī sthāvaram arhati**” - iti vacanam duhitṛrahitapatnīviśayam
sthāvarabhāktvabodhakam “**jaṅgamaṁ sthāvaram hema**” ityādivākyaṁ tu
duhitṛsahitapatnīviśayam iti vyavasthā āha | asyām vyavasthāyām svotprekṣāmātram antareṇa
kim api nigamanam na paśyāmaḥ | “**sthāvaram muktvā**” ityabhīdhānam dāyādānumatim
antareṇa sthāvaravikrayaniṣedhaparam iti **mādhaviye vidyāraṇyaśrīcaraṇāḥ** | yat tu
vibhaktāsaṁsṛṣṭapatikānām api strīṇām jīvanamātrabhāktvavidhāyakam
adāyakam rājagāmi yoṣidbhṛtyaurdhvadehikam |
apāsyā śrotriyadravyam śrotriyebyas tad arpayet ||
iti **kātyāyana**vacanam (931), yac ca
[361] anyatra brāhmaṇāt kiṁcid rājā dharmaparāyaṇaḥ |
tat strīṇām jīvanam dadyād eṣa dāyavidhiḥ smṛtaḥ ||
iti **nārada**vacanam (dāya. 52), tad dvayam apy avaruddhastrīviśayam jñātavyam | yat tu
patnyā dānādāv asvātantryabodhakam
mṛte bhartari bhatraṁśam labheta kulapālikā |
yāvajjīvaṁ hi na svāmyam dānādhamanavikraye ||
iti **kātyāyana**vacanam (924), tad dṛṣṭārthanātanartakadānādaḥ svātantryaniṣedhaparam |
adṛṣṭārthadāne tadupayoginor ādhivikrayayoś ca svātantryam asty eva,
vratopavāsaniratā brahmacārye vyavasthitā |
damadānaratā nityam aputrāpi divaṁ vrajet ||
ity **anenaiva** (Kāt. 925) nityam dānaratatvasyābhīdhānāt, pūrvodāhṛta-“**jaṅgamaṁ sthāvaram hema**” ityādivacanaḥ ca | yāni tu
bhrātṛṇām aprajāḥ kaścit pravrajeta mriyeta vā |
vibhajeraṁ dhanam tasya śeṣas tu strīdhanam vinā ||
bharaṇam cāsyā kurvīran strīṇām ā jīvanakṣayāt |
rakṣanti śayyām bhartuś ced ācchindhur itarāsu tat ||
ityevamrūpāṇi ca **nārada**divacanāni (dāya 25-26), tāny avibhaktabhartṛkastrīviśayāṇi
saṁsṛṣṭabhartṛkastrīviśayāṇi vā yathāśambhavam jñātavyāni tathā prastutya teṣām pāṭhāt |
avibhaktabhartṛkāḥ saṁsṛṣṭabhartṛkāś ca striyas tadbhartṛdhanagrāhiṇā poṣaṇīyā ity āha
nāradaḥ |
yāvatyo vidhavā nāryo jyeṣṭhena śvaśureṇa vā |
gotrajenāpi vānyena bhartavyāśchādanāśanaḥ ||
asminn eva viśaye pakṣāntaram apy āha **kātyāyanaḥ** (922) |
svaryāte svāmini strī tu grāsācchādanabhāginī |
avibhakte dhanāṁśam tu prāpnoty āmarāṇāntikam ||
[362] avibhaktagrahaṇam saṁsṛṣṭasyāpy upalakṣaṇam | **tuśabdo** 'tra vāśabdārtho nipātānām
anekārthatvāt | strī marāṇāntikam annavastrabhāginī bhavati | akleśena jīvanam dhanasādhyam
nityanaimittikam karma strībhiḥ kartum योग्याṁ pūrvādikāmyam karma ca yāvatā dhanena
sidhyati svabhartur dhanāt tāvantam aṁśam vā prāpnotīty arthaḥ | atrādyah pakṣaḥ
patnīvyatirikṭabhāryāviśayaḥ strīṇām jīvanamātropayogidravyabhāgitvābhīdhānāt | dvitīyaḥ
pakṣaḥ patnīviśaya ity vyavasthā | patny api yadi śvaśūrādiṣu śuśrūṣām na karoti tadā
grāsācchādanamātrabhāginī eva | tathā ca **sa eva** (Kāt. 923) |
bhoktum arhati kṛptāṁśam guruśuśrūṣaṇe ratā |

na kuryād yadi śuśrūṣām cailapiṇḍe niyojayet ||
kṛptāmsam ācchidyeti śeṣaḥ | kvacid anyatrāpi kṛptāmsāpaharaṇam kartavyam ity āha **sa eva**
(Kāt. 928 - 929) |
apakāraṁ kriyāyuktā nirlajjā vārthanāśikā |
vyabhicāraratā yā ca strī dhanam na ca sārhati ||
vyabhicāriṇīnām aśanācchādanabhāktvam api nety āha **nāradaḥ** (dāya. 26) |
bharaṇam cāsyā kurvīran strīṇām ā jīvanakṣayāt |
rakṣanti śayyām bhartuś ced ācchinchur itarāsu tat || iti |
itarāsu vyabhicāriṇīṣu | yat tu vyabhicāriṇīnām apy annavastradānavidhāyakam
evam eva vidhiṁ kuryād yoṣitsu patitāsv api |
vastrānnam āsām deyaṁ tu vaseyuś ca grhāntike ||
iti **vacanam** tad bhartṛviśayam iti **vṛddhāḥ** | śaṅkitavyabhicārā vibhaktāsaṁsṛṣṭapatnī
jīvanamātrabhāginī | tathā ca **hārītaḥ** |
vidhavā yauvanasthā cet patnī bhavati karkaśā |
āyusaḥ kṣapaṇārtham tu dātavyam jīvanam budhaiḥ || iti |
karkaśā krūrāntaḥkaraṇā śaṅkitavyabhicāreti yāvat | tad evam vṛttasthāyā **[363]**
vibhaktāsaṁsṛṣṭapatnyā jaṅgamasthāvarātmakasakalabhartṛdhanabhāktvam siddham | patnīnām
bahutve sajātīyāḥ patnyāḥ samam vibhajya grhṇīyuh | ye patnyā bhartṛdhanagrahaṇe
pratibandham kurvanti te rājñā daṇḍanīyā ity āha **prajāpatiḥ** |
tatsapiṇḍā bāndhavā vā ye tasyāḥ paripanthinaḥ |
himṣyur dhanāni tām rājā coradaṇḍena daṇḍayet ||
himṣyuh pratibadhnīyuh | patnyā abhāve duhitā pitṛdhanabhāginīty asminn arthe **br̥haspatiḥ** |
āṅgād āṅgāt sambhavati putravad duhitā nṛṇām |
sadṛśī sadṛśenoḍhā sādhvī śuśrūṣaṇe ratā ||
tasmāt pitṛdhanam tv anyāḥ katham grhṇīta mānavāḥ |
anyāḥ putrapatnīvyatiriktaḥ tasyām tiṣṭhantīyām katham pitṛdhanam grhṇītety arthaḥ | **manur**
api (9.130) |
yathaivātmā tathā putraḥ putreṇa duhitā samā |
tasyām ātmani tiṣṭhantīyām katham anyo dhanam haret ||
nārado 'pi (dāya. 50) |
putrābhāve 'pi duhitā tulyasantānadarśanāt |
putrāś ca duhitā cobhau pituḥ santānakārakau ||
putragrahaṇam patnyā apy upalakṣaṇam | kecid āhuḥ | duhitū rikthabhāktvabodhakāny etāni
vacanāni putrikāviśayāṇīti | tad asat | “tṛtīyāḥ putraḥ putrikā vijñāyata” iti **vasiṣṭha**vacanāt (17.15-16)
putrakotīniviṣṭāyāḥ putrikāyā aurasaputravat satyām api patnyām pitṛrikthaharāyāḥ
patnyābhāve rikthagrāhitābodhakeṣu “patnī duhitarāś ca” ityādivacaneṣu duhitṛśabdena
grahītum ayuktatvāt | duhitṛṇām bahutve samam vibhajya tābhir grāhyam | yadi kāścit pariṇītās
tadā tv aparīṇītayaiva grāhyam | aparīṇītānām bahutve tābhir vibhajya grāhyam | ata eva
kātyāyanah (926) |
[364] patnī bhartur dhanaharī yā syād avyabhicāriṇī |
tadabhāve tu duhitā yady anūḍhā bhavet tadā ||
sarvāsām pariṇītate 'pi yadi kāścit pratiṣṭhitāḥ kāscin nirdhanatvenāpratiṣṭhitās tadā tv
apraṭiṣṭhitayaiva grāhyam | nirdhanānām bahutve tābhir vibhajya grāhyam | ata eva **gautamaḥ**
(28.22) “strīdhanam duhitṛṇām aprattānām apratiṣṭhitānām ca” iti | **strīdhanam** mātṛdhanam |
etac ca pitṛdhanasyāpy upalakṣaṇam samānanyāyatvāt |
duhitur apy abhāve dauhitro dhanagrāhī | tathā ca **viṣṇuḥ** |

aputrapautrasantāne dauhitrā dhanam āpnuyuh |
pūrveṣāṃ tu svadhākāre pautrā dauhitrakā matāḥ ||
dauhitrābhāve pitā dhanabhāk | tadabhāve mātā rikthahāriṇī | tadabhāve bhrātaraḥ | tadabhāve
bhrātuḥ putraḥ | tathā **br̥hadviṣṇuḥ** (17.4 - 9, 11) |

aputradhanam patnyabhigāmi tadabhāve dauhitragāmi tadabhāve pitṛgāmi
tadabhāve mātṛgāmi tadabhāve bhrātṛgāmi tadabhāve 'pi bhrātṛputragāmi
tadabhāve sakulyagāmi | iti |

kātyāyano 'pi (927) |

aputasyātha kulajā patnī duhitaro 'pi vā |
tadabhāve pitā mātā bhrātā putrās ca kīrtitāḥ ||

apiśabdena duhitṛkoṭiniviṣṭasya dauhitrasya grahaṇam | **putrāḥ** bhrātuḥ putrāḥ | bhrātṛṣv api
sodarāsodarasamavāye sodarā eva dhanabhājāḥ, tadabhāve bhinnodarāḥ | ata eva **manuḥ**
(9.187) |

anantaraḥ sapinḍo yas tasya tasya dhanam bhavet | iti |

br̥haspatir api |

bahavo jñātayo yatra sakulyā bāndhavās tathā |
yas tv āsannataras teṣāṃ so 'napatyadhanam haret ||

jñātayaḥ sapinḍāḥ **sakulyāḥ** samānodakāḥ **bāndhavāḥ** pitṛṣvastṛyādayaḥ | **[365]** bhrātṛṇām
abhāve bhrātuḥ putrā dhanabhājāḥ | teṣv api sodarabhrātuḥ putrāḥ prathamam dhanabhājāḥ,
teṣāṃ abhāve bhinnodarabhrātuḥ putrā dhanabhājāḥ | bhrātṛbhrātṛputrasamavāye bhrātuḥ
putrāṇām dhanagrahaṇe nādhikāraḥ | yadā tv aputraḥ kaścid bhrātā pramītaḥ avaśiṣṭā bhrātaro
yāvat taddhanam vibhajya gr̥hṇanti tāvat kathamcid anyasya bhrātur maraṇe tatputraḥ
pitṛvyadhanagrahaṇe svasya pitṛdvārādhikāraḥ prāpta iti,

pramītapitṛkāṇām tu pitṛto bhāgakalpanā (YDh. 2.120)

iti nyāyena taddhanam anyaiḥ pitṛvyaiḥ saha vibhajya gr̥hṇīyāt | bhrātuḥ putrāṇām apy abhāve
pitāmahī dhanagrāhiṇī,

mātary api ca vṛttāyām pitur mātā dhanam haret |

iti **manunā**bhidhānāt (9.217) | yady apy atra vākye mātur anantaram pitāmahy eva pratibhāti
tathāpi kramapare **yājñavalkya**vākye nibaddhakramāṇām bhrātṛsutāntānām madhye
praveśābhāvena sagotrakoṭiniviṣṭā pitāmahī bhrātuḥ putrāṇām anantaram asmān **manu**vacanād
dhanagrāhiṇīti jñātavyam | na caivam **manu**vacanavirodhaḥ | tasya pitāmahyā
dhanagrahaṇādhikāraprāptimātraparasya kramaparatvābhāvāt | pitāmahyāś cābhāve sagotreṣu
pratyāsannāḥ pitāmahādayaḥ sapinḍā gr̥hṇīyuh | teṣv apy ayaṃ kramaḥ | ādau pitāmaho
dhanabhāk | tasyābhāve pitṛvyāḥ | tasyābhāve tatputrādih | pitāmahasantatyabhāve anenaiva
krameṇa prapitāmahatatputrādayo dhanabhājāḥ | teṣāṃ apy abhāve anenaiva krameṇa sapinḍeṣu
yaḥ pratyāsannaḥ sa gr̥hṇīyāt | sapinḍānām abhāve pratyāsattikṛtenānenaiva krameṇa
samānodakā dhanabhājāḥ | te ca samānodakāḥ sapinḍānām uparitanāḥ sapta puruṣāḥ
pūrvapurūṣajanmanām ajñāne saty adhikā vā | tathā ca **vṛrddhamanuḥ** |

sapinḍatā tu puruṣe saptame vinivartate |

samānodakabhāvas tu nivartetā caturdaśāt ||

janmanāmnoḥ smṛter eke tatparam gotram ucyate | iti |

[366] samānodukāṇām abhāve bandhavī dhanabhājāḥ | te ca trividhā ātmabandhavaḥ
pitṛbandhavo mātṛbandhavaś ceti | tathā coktaṃ **smṛtyantare** |

ātmapiṛṣvasuḥ putrā ātmamātṛṣvasuḥ sutāḥ |

ātmamātulaputrās ca vijñeyā ātmabāndhavāḥ ||

pituh pitṛṣvasuḥ putrāḥ pitur mātṛṣvasuḥ sutāḥ |

pitur mātulaputrās ca vijñeyāḥ pitṛbāndhavāḥ ||
mātulḥ pitṛṣvasuḥ putrā mātur mātṛṣvasuḥ sutāḥ |
mātur mātulaputrās ca vijñeyā mātṛbāndhavāḥ ||
eteṣv api prathamam ātmabandhavo dhanabhājah | teṣām abhāve pitṛbandhavas teṣām abhāve
mātṛbandhavo dhanabhājah,
bahavo jñātayo yatra sakulyā bāndhavās tathā |
yas tv āsannataras teṣām so 'napatyadhanam haret ||

iti **vacanāt** |

bandhūnām abhāve ācāryo dhanagrāhī | yady api kramapare **yājñavalkya**vākye
śiṣyasyeva nācāryasya pṛthaṅ nirdeśas tathāpi śiṣyagrahaṇena tato 'pi pradhānatamasyācāryasya
śiṣyāpekṣayā prathamam dhanabhāktvaṁ sūcitam eveti na virodhaḥ | ata eva **cāpastambaḥ**
(2.6.14.2-3) “**putrābhāve pratyāsannaḥ sapiṇḍaḥ tadabhāve ācārya ācāryābhāve 'ntevāsi**” iti |
ācāryābhāve śiṣyo dhanabhākt tadabhāve sahādhyāyī pūrvodāhṛta**yājñavalkya**vacanāt |
sabrahmacāriṇām apy abhāve brāhmaṇadhanam śrotriyo gṛhṇīyāt | kṣatriyādidadhanam tu rājā
gṛhṇīyāt | tathā ca **gautamaḥ** (28. 39) “**śrotriya brāhmaṇasyānapatyasya riktham bhajeraṇ**” |
viṣṇu api (17. 12-13) “**tadabhāve sahādhyāyigāmi | tadabhāve brāhmaṇadhanavarjam**
rājagāmi” iti | **manu** api (9.188-89) |

[367] sarveṣāmapy abhāve tu brāhmaṇā rikthabhāginah |
traividyāḥ śucayo dāntās tathā dharmo na hīyate ||
ahāryam brāhmaṇadhanam rājñā nityam iti sthitiḥ |
itareṣām ca varṇānām sarvābhāve haren nṛpaḥ ||

devalo ‘pi |

sarvatrādāyikaṁ rājā hared brahmasvavarjitam |
adāyikaṁ tu brahmasvaṁ śrotriyebyaḥ pradāpayet ||

brhaspatir api |

ye ‘putrāḥ kṣatraviṣṇūdrāḥ patnībhrātṛvivarjitāḥ |
teṣām dhanaharo rājā sarvasyādhipatir hi saḥ ||

rikthagṛāhiṇāvaśyam pretaśrāddhādi pitṛyam karma tasya kartavyam ity āha **viṣṇuḥ** (15.40) |
“**yaś cārthaharaḥ sa piṇḍadāyī smṛtaḥ**” | yo yad dhanam ādadīta sa tasmai śrāddham kuryāt
piṇḍam ca tripuruṣam dadyāt | śrāddhaśabdenātra pretaśrāddham ucyate |
vānaprasthayatīnaiṣṭhikabrahmacāriṇām dhanam na putrapatnyādayo gṛhṇīyuh | kim tarhy anye
gṛhṇīyuh | tathā ca putrapatnyādyapavādatvena tadrikthagṛāhakān darśayati **yājñavalkyaḥ** (2 .
137) |

vānaprasthayatibrahmacāriṇām rikthabhāginah |
kramenācāryasacchiṣyadharmabhrātrekatīrthinah ||

brahmacāriśabdenātra naiṣṭhiko vivakṣito yatisāhacaryāt | tenopakurvāṇakabrahmacāriṇo
dhanam putraputridauhitṛābhāvāt pitṛdaya eva pūrvoktakrameṇa gṛhṇīyuh |
naiṣṭhikabrahmacāriṇo dhanam ācāryo gṛhṇāti yater dhanam sacchiṣyo gṛhṇāti |
sacchabdenātrādhyātmaśāstraśravaṇatadarthānuṣṭhānakramatvaṁ (kṣamatvaṁ ?) vivakṣitam
na tu sadvṛttatvaṁ durvṛttasyācāryāder api bhāgānarhatvasya pramāṇāntareṇaiva prāptatvāt |
vānaprasthadhanam dharmabhrātrekatīrthī labhate | **dharmabhrātā** pratipanno bhrātā
samānācāryako vā | **ekatīrthī** ekāśramī | dharma bhrātā **[368]** cāsau ekatīrthī ca
dharmabhrātrekatīrthī | evam kramaśabdasya pratilomakramaparatvaṁ āśṛitya
naiṣṭhikabrahmacāryādidadhanam ācāryādayo gṛhṇantīty uktam **vijñāneśvarācāyih** | asmākaṁ
tu “**vānaprasthadhanam ācāryo gṛhṇīyāc chiṣyo vā**” iti **viṣṇu**vākyadarśanāt (17. 15-16) |
kramaśabdo 'nulomakramapara iti pratibhāti | śiṣyasya vānaprasthadhanagrāhakatvaṁ

viṣṇūktam ācāryābhāve jñātavyam | yat tu “**anāṁśās tv āśramāntaragatāḥ**” iti **vasiṣṭha**vacanam (17.52) tad anyāśramaṇo dhanam yatyādibhir na grāhyam ityevamparam, anyathaitadvacanavirodhāpatteḥ | yat tu “**anicayo bhikṣuḥ**” iti **gautamenā**bhidhānāt (3.10) yatyādīnām dhanasambandhābhāvena katham taddhanabhāktvaṁ śiṣyādīnām abhidhīyate | atra brūmaḥ |

kaupīnācchādanārtham tu vāso 'pi vibhṛyād yatih |
yogasambhārabhedāṁś ca grhṇīyāt pāduke tathā ||
iti **vacanād** yater api vastrapustakādidravyasambandho vidyata eva |
aho māsasya ṣaṇṇām vā tathā saṁvatsarasya vā |
arthasya nicayam kuryāt kṛtam āśvayuje tyajet ||
iti **vacanāt** (YDh. 3. 47) vānaprasthasya dhanasambandho 'sty eva | naiṣṭhikabrahmacāriṇo 'pi śārīrayātrārtham vastrādidravyasambandho 'sty eva | ataḥ śiṣyādīnām taddravyabhāktvakathanam na virudhyate |
saṁsṛṣṭīnām mitho vibhāge jyaiṣṭhyādikṛtam bhāgavaiṣamyam na bhavatīty āha **manuḥ** (9.210) |

vibhaktāḥ saha jīvanto vibhajeran punar yadi |
samas tatra vibhāgaḥ syāj jyaiṣṭhyam tatra na vidyate ||
atra samavibhāganiyamanād eva viśamavibhāganirākarāṇe siddhe punar jyaiṣṭhayaṁ tatra na vidyate ity abhidhānam jyaiṣṭhayādikṛta eva viśamavibhāgo na bhavati [369]
bahvalpadhanasamsarge tu saṁsṛṣṭadhanānusāreṇa bhāgavaiṣamyam bhavatīti jñāpanārtham | kecit tu samsargasamaye yadīyam yāvatsaṁsṛṣṭam tadanusāreṇa saṁsṛṣṭadravyasya ya upacayas tadvibhāge vaiṣamyam parikalpanīyam asmāj jñāpakāt saṁsṛṣṭadravyam tu samatvenaiva vibhājyam tasya tathaiva vidhānād ity āhus, tad asundaram |
saṁsṛṣṭadravyopacayāṁśo vaiṣamyena vibhājyaḥ saṁsṛṣṭadravyam tu sāmyenaiva tathā vidhānād ity atra vinigamakādarśanāt | saṁsṛṣṭiṣu vidyāśauryādinā yo 'dhikam labhate sa tasmin dravye ‘mśadvayabhāg itare samāṁśabhāja ity āha **brhaspatiḥ** |

saṁsṛṣṭānām tu yaḥ kaścīd vidyāśauryādinādhikam |
prāpnoti tasya dātavyo dvayaṁśaḥ śeṣaḥ samāṁśinah ||
etac ca - arjakasya dvau bhāgau - ityetadarthavidhāyaka**vasiṣṭhā**divākyaabalād eva (17.51)
siddhau pitṛdravyānuparodhenārjitam yathā na vibhājyam na tathedaṁ, kim tarhi saṁsṛṣṭadravyānuparodhena yad arjitam tad apy anena prakāreṇa vibhāvyaṁ iti jñāpanārtham | saṁsṛṣṭam dravyam eṣāṁ astīti vyutpannaḥ saṁsṛṣṭiśabdaḥ | dhanasamsargaś ca pitṛādibhiḥ sahaiva kartavyo nānyaiḥ sahetya āha **brhaspatiḥ** |

vibhakto yaḥ punaḥ pitṛā bhrātrā vaikatra saṁsthiṭaḥ |
pitṛvyenātha vā prītyā sa tatsaṁsṛṣṭa ucyate || iti |
saṁsṛṣṭiṣu mitho vibhāgakaraṇāt prāthosutasya (?) prāg mṛtasya putrapautreṣu sute (?) satsu – “**pramītapitṛkāṇām tu pitṛto bhāgakalpanā**” - (YDh. 2.120) iti nyāyena saṁsṛṣṭibhyo vibhajya svapitryam aṁśam grhṇīyuh | yasya saṁsṛṣṭino mṛtasya putrapautṛā na santi tadrikthagrahaṇādhikāritvena pūrvoktakrameṇa patnīduhitṛādīnām prāptau tadapavādatayā saṁsṛṣṭina eva tadrikthagrahītvam svaryātasya hy aputrasyeti prakṛtya darśayati **yājñavalkyaḥ** (2.138) |

saṁsṛṣṭīnas tu saṁsṛṣṭī sodarasya tu sodaraḥ |
tuśabdo 'tra patnīduhitṛādyapavādatvasūcanārthaḥ | aputrasya **saṁsṛṣṭino** mṛtasya dhanam **saṁsṛṣṭy** eva grhṇāti na tatpatnyādir iti prathamapādārthaḥ | asyāpy apavādaḥ [370] **sodarasya tu sodara** iti | atra **saṁsṛṣṭīnaḥ saṁsṛṣṭīti** padadvayasyānuṣaṅgaḥ | tataś cāyam asyārthaḥ | yatra sodaro 'pi saṁsṛṣṭī bhinnodaro 'pi saṁsṛṣṭī tatra sodarasamṛṣṭīna eva tadrikthagrahītvam

na bhinnodarasamsrṣṭina iti | samsrṣṭadravyavibhāgakāle samsrṣṭino mṛtasya patnyām
avijñātagarbhāyām paścād utpannasya putrasya svapitryamśabhāgitvam asty eveti sodaro
bhinnodaro vā samsrṣṭī mṛtasamsrṣṭyamśam tasmai dadyāt tadbhāve svayam grhṇīyād ity āha
sa eva (YDh. 2.138) |

dadyāc cāpaharec cāmśam jātasya ca mṛtasya ca |

jātasya putrasya tatpitramśam dadyān **mṛtasya** samsrṣṭīnaḥ putrapautrarahitasya grhṇīyād ity
arthah | yatra bhinnodarāḥ samsrṣṭīnaḥ sodarās tv asamsrṣṭīnas tatra vibhajya dhanagrahaṇam
kāraṇasya sodaratvasyaikaatra sadbhāvēd aparatra samsrṣṭitvasadbhāvēd | tadubhaye 'py
aputrapautrasya mṛtasya samsrṣṭino dhanam vibhajya grhīyur ity āha **sa eva** (YDh. 2.139) |

anyodaryas tu samsrṣṭī nānyodaryo dhanam haret |

asamsrṣṭy api cādadyāt samsrṣṭo nānyamātṛjaḥ ||

asamsrṣṭītipadasya kākākṣivad ubhayatra sambandhaḥ | samsrṣṭa ity etad apy ubhayatra
sambadhyate | pūrvatrasambaddhasya samsrṣṭaśabdasya ekodarasamsrṣṭaḥ sodara ity arthah |
tatra ca puṁllīṅgam avivakṣitam | itaratra **samsrṣṭaḥ** samsrṣṭīty arthah | **anyamātṛja** eveti
evakāro 'dhyāhāryah | evam cāsyāyam arthah | anyodaryas tu samsrṣṭī dhanam haren na tv
asamsrṣṭy anyodaryo dhanam haret | sodarasamsrṣṭy api dhanam haret samsrṣṭo 'py anyamātṛja
eva na dhanam hared iti | etenānvayavyatirekābhyāmasamsrṣṭīnaḥ sodarā bhrātaro bhaginyaḥ
samsrṣṭino bhinnodarās ca samam vibhajya grhṇīyur ity uktam | samsrṣṭivibhāgam
prakramyāmum evārtham spaṣṭīkrṭya darśayati **manuḥ** (9.211-212) |

yeśām jyeṣṭhaḥ kaṇiṣṭho vā hīyetāmśapradānataḥ |

mriyetānyataro vāpi tasya bhāgo na lupyate ||

sodaryā vibhajeyus tam sametya sahitāḥ samam |

bhrātaro ye ca samsrṣṭā bhaginyaś ca sanābhayaḥ ||

[371] hīyeta āśramāntaraparigraheṇa brahmahatyādidoṣeṇa vā svāmśagrahaṇayogyo na bhaved
ity arthah | na **lupyate** na samsrṣṭībhīr eva grāhyaḥ kim tu pṛthag uddharaṇīyah | **taṁ** uddhṛtam
bhāgam **sodaryā** asamsrṣṭā api sametya deśāntarasthitā api tataḥ samāgatya **sahitā** militā
bhinnodarāḥ samsrṣṭāḥ sodarā bhaginyaś ca **samam** nyūnādhikabhāvam antareṇa vibhajya
grhṇīyur ity arthah | atra ca sthāvarajaṅgamātmakobhayavidhadhanasadbhāve sthāvaram
dravyam asamsrṣṭāḥ sodarā bhrātaro bhaginyaś ca vibhajya grhṇīyuh | jaṅgamam
gūḍhadravyaṁ prakāṭadvipadacatuṣpadādirūpadravyaṁ ca samsrṣṭā bhinnodarā vibhajya
grhṇīyur iti vyavasthā | tathā ca **prajāpatīḥ** |

antardhanam ca yad dravyam samsrṣṭānām tu tad bhavet |

bhūmim grham tv asamsrṣṭāḥ pragrṇīyur yathāmśataḥ ||

dravyam ity anena gobalīvardanyāyena prakāṭadvipadacatuṣpadādidravyarūpasya
jaṅgamadravyasya grahaṇam | **samsrṣṭānām** bhinnodarānām iti śeṣaḥ | **asamsrṣṭāḥ** sodarā
bhrātrādaya iti śeṣaḥ | **smṛticandrikākāraś** tu – anyodaryas tu samsrṣṭī nānyodaryād dhanam
haret | asamsrṣṭy api vādadyāt sodaryo nānyamātṛjaḥ || - iti **yājñavalkya**vākyam paṭhitvā
kevalasthāvarasadbhāve kevalajaṅgamasadbhāve cāsmād **yājñavalkya**vacanād asamsrṣṭo 'pi
sodara eva grhṇāti na tv asamsrṣṭasodarasadbhāve samsrṣṭy api bhinnodaro grhṇīyāt |
sthāvarajaṅgamātmakobhayavidhasya dravyasya sadbhāve **manu**vacanāt

prajāpatyuktavyavasthayā asamsrṣṭāḥ sodarabhrātrādayaḥ samsrṣṭā vibhinnodarās ca vibhajya
grhṇīyur ity āha | atra **smṛticandrikākāra**mate **yājñavalkya**vākye paunaruktayam
duṣpariharam syāt | anyodaryas tu samsrṣṭī nānyodaryād ity anenoktasya nānyamātṛja ity anena
punar abhidhānāt | kim ca **manu**vacanasamvādyarthalābhe arthāntarakalpanāyām
mūlabhūtaśrutyantarakalpanāpattyā kalpanāgauravadoṣaḥ prāduḥṣyāt | yatra tu sodareṣv api
kecit samsrṣṭīnaḥ kecid asamsrṣṭīnas tatra dhanagrahaṇakāraṇayoḥ sodaratvasamsrṣṭatvayor

[372] ubhayor api sadbhāvāt saṁsṛṣṭīnaḥ sodarā gr̥hṇīyur na tv asaṁsṛṣṭīnaḥ sodarāḥ | ata eva **br̥haspatiḥ** |

saṁsṛṣṭau yau punaḥ prītyā tau parasparabhāginau | iti |

gautamo 'pi (28.26): “**saṁsṛṣṭīni prete saṁsṛṣṭī rikthabhāk**” iti | saṁsṛṣṭīni prete aputre ity anuṣaṅgaḥ | tenāyam arthaḥ siddhaḥ | mṛtasya saṁsṛṣṭīnaḥ putrapautrarahitātve āsannatareṣu patnyādiṣu satsv api vacanabalāt tatsaṁsṛṣṭī pitā tad dhanam gr̥hṇāti | evam pitṛvyabhrātṛputrayoḥ | saṁsṛṣṭīnoḥ putrapautrābhāve parasparam dhanagrāhakatvam | tathā bhrātṛṇām saṁsṛṣṭīnām putrapautrābhāve mitho rikthagrāhakatvam iti | na ca pitṛsaṁsṛṣṭī putra eva saty apy asaṁsṛṣṭīni putrāntare pitṛdhanam saṁsṛṣṭītvād gr̥hṇātīti vācyam, aputrasaṁsṛṣṭīmarāṇasya dhanagrahaṇe prayojakatvāt | tasya ca pituḥ saputratvena tatrābhāvāt | na ca saṁsṛṣṭīnas tu saṁsṛṣṭīti **yājñavalkya**vākye 'putrasyeti padāśravaṇāt saṁsṛṣṭīmarāṇam eva prayojakam iti vācyam, svaryātasya hy aputrasyeti vākyopāttasyāputrasyeti padasya svaryātasyeti padavat saṁsṛṣṭīvākye 'nuṣaṅgāt | na ca tasyānuṣaṅgo nātra nāśrayiṣyata iti vācyam saputrapitṛvyādīdhanasyāpi saṁsṛṣṭībhir bhrātṛputrādībhir grāhyatvāpatteḥ | kim caivam patnyādyadhikāryāputraviṣayatvāt saṁsṛṣṭyadhikāryasya saputraviṣayatvād bhinnaviṣayatvenānāyor utsargāpavādabhāvo na sambhavaṭīty apavādatvasūcakasya saṁsṛṣṭīnas tv iti tuśabdasya prayogo na saṅgaccheta | ato 'vaśyam aputrasyeti viśeṣaṇam tatrāśrayaṇīyam | na ca pitṛvyādisaṁsṛṣṭīṣv aputrasyeti viśeṣaṇam sambhavād bhicārādyasambhave (? sambhave) vyabhicāreva (? vyabhicāre ca) syād viśeṣaṇam arthavad iti nyāyenāśrīyate putrasaṁsṛṣṭīnaḥ pitus tu na tad viśeṣaṇam asaṁbhavāt tataś ca saṁsṛṣṭīputrasya dhanagrāhakatve saṁsṛṣṭīpitṛmarāṇam prayojakam asty eveti saṁsṛṣṭīputreṇaiva tad dhanam grāhyam nāsaṁsṛṣṭīnā putreṇeti vācyam, saṁsṛṣṭīpitṛvyādiviṣaye viśeṣaṇapuraskāreṇa vidheḥ pravṛtīḥ saṁsṛṣṭīpitṛviṣaye tu neti **pūrvamīmāṁsā**śāstraviruddhavākyabhedāpādakavidhivaiśamyaprasaṅgāt [373] | kim ca pitṛyapaitāmahadravyārhatve putrapautratvam prayojakam tac ca sarveṣāṁ aviśiṣṭam iti sarvair api saṁsṛṣṭīpitur amśo vibhajya grāhyaḥ | na ca vibhāgataḥ pitṛdravyārhatvam apagatam iti vācyam vibhāgānantaram api dhanārjanasamarthenāpi svadhanam asamarthebhyah putrebhyo vibhajya deyam svena cāsamarthena samarthebhyah putrebhyo grāhyam ity etadarthapratipādakena – “**jīvann eva vā vibhajya vanam āśrayed daddā(? vṛddhā) śramam vā gacchet svalpena vā samvibhajya bhūyiṣṭham ādāya vaset yady upadasyet punas tebhyo gr̥hṇīyāt kṣīṇāmś ca vibhajet**”-iti **hārīta**vacanena vibhāgānantaram api putrāṇām pitṛdravyārhatvāpagamo na bhavaṭīti darśitatvāt | na caivam vibhaktaje saty api sarveṣāṁ putratvena pitṛdravyagrāhakatā bhaviṣyatīti śaṅkanīyam,

anīśāḥ pūrvajāḥ pitrye bhrātur bhāge vibhaktajaḥ |
putraiḥ saha vibhaktena pitrā yat svayam arjitam ||
vibhaktajasya tat sarvam anīśāḥ pūrvajāḥ smṛtāḥ ||
yathā dhane tatharṇe ca dānādhānakrayeṣu ca |
parasparam anīśās te muktivāśaucodakakriyām ||

iti **br̥haspati**vacanena jīvadvibhāgānantaram garbhastho bhūtvā ya utpannas tasyaiva sakalapitṛdravyagrahaṇādhikāro nānyeṣāṁ vibhaktānām iti pratipādanāt | na ca yathā saṁsṛṣṭīsodare saty asaṁsṛṣṭīsodarāṇām saṁsṛṣṭīdhanānarhatvam tathā saṁsṛṣṭīputre saty anyeṣāṁ putrāṇām na taddhanabhāktvam iti vācyam | tatra tu kevalasodaratvasyāsaṁsṛṣṭīdhanagrāhakatve 'prayojakatvāt saṁsṛṣṭītvasahitasya sodaratvasya “**saṁsṛṣṭīnas tu saṁsṛṣṭī sodarasya tu sodara**” iti **vacana**balena prayojakatvādvadhāraṇād bhavatu tathātvaṁ, putraviṣaye tu kevalasya putratvasyaiva prayojakatvāt tasya ca sarvatra samānatvān na tathātvaṁ | saṁsṛṣṭīvākyasya tu pūrvoktavidhivaiśamyaprasaṅgān na

putraviṣaye pravṛttir yena saṁsṛṣṭitvasahitasya putratvasya saṁsṛṣṭidhanagrāhakatve [374]
 prayojakatā syāt | tasmāt saṁsṛṣṭinaḥ pitur dhanam saṁsṛṣṭibhir asaṁsṛṣṭibhir api putrair
 grāhyam iti sthitam | saṁsṛṣṭidhanagrāhakeṇa saṁsṛṣṭinaḥ striyaḥ poṣaṇīyā duhitā ca
 vivāhaparyantaṁ poṣaṇīyā saṁskartavyā ca | tathā ca saṁsṛṣṭidhanam prakramyāhatuḥ
śaṅkha-nāradau (nārada, dāya. 25-27) |

bhrātṛiṇām aprajāḥ preyāt kaścic cet pravrajeta vā |
 vibhajeraṁ dhanam tasya śeṣās tu strīdhanam vinā ||
 bharaṇam cāsya kurvīraṁ strīṇām ā jīvitakṣayāt |
 rakṣanti śayyām bhartuś ced ācchindhur itarāsu tat ||
 yā tasya duhitā tasyāḥ pitryo 'mśo bharaṇe mataḥ |
 ā saṁskārād dhared bhāgaṁ parato bibhṛyāt patih || iti |

itarāsu śayyām arakṣantiṣu vyabhicāriṇīṣv ity arthaḥ | **ā saṁskārād** ity atrānabhidhāv iti
 vivāham abhivyāpyety arthaḥ | saṁsṛṣṭyabhāve saṁsṛṣṭadhanam asaṁsṛṣṭo bhrātā tadabhāve
 mātā tadabhāve pitā tadabhāve patnī gr̥hṇīyāt | tathā ca **śaṅkhaḥ**: “**svaryātasya hy aputrasya**
bhrātṛgāmi dravyam tadabhāve pitarau hareyātām tadabhāve jyeṣṭhā patnī” iti | yady apy
 ekaśeṣāt pitarāv ityatra na kramaḥ pratīyate tathāpy etatsamānārthe mātāpitarāv iti śabde
 mātṛśabdasya pūrvapāṭhadarśanād asty evātra pāṭhakramaḥ | **jyeṣṭhā** saṁyatatvādiguṇayuktā na
 tu pūrvodhā tena na dhyamādi(? madhyamādi)patnīnivṛttiḥ | patnyabhāve bhaginī taddhanam
 gr̥hṇātīty āha **br̥haspatiḥ** |

yā tasya bhaginī sā tu tato 'mśam labdhum arhati |
 anapatyasya dharmo 'yam abhāryā pitṛkasya ca ||

caśabdo 'tra bhrātṛmātrabhāvasamuccayārthaḥ | **kecit** tu yā tasya duhiteti paṭhitvā duhitā
 gr̥hītety āhuḥ | duhitābhaginyabhāve –

anantaraḥ sapinḍādīyas tasya tasya dhanam bhavet | (**manu** 9. 187)

iti pūrvoktakrameṇa saṁsṛṣṭidhanam gr̥hṇīyur viśeṣāśravaṇāt | [375] strīdhanabhedān āha
manuḥ (9. 194) |

adhyagnyadhyāvāhanikaṁ dattam ca prītikarmaṇi |
 bhrātṛmātrpitṛprāptam ṣaḍvidham strīdhanam smṛtam ||

ṣaḍvidhagrahaṇam tu (nyū) nasamkhyāvyavacchedārtham na punar
 adhikasamkhyāvyavacchedārtham | ata eva **yājñavalkyena** (2. 143)

pitṛmātrpatibhrātṛdattam adhyagnyupāgatam |
 ādhivedanikādyam ca strīdhanam parikīrtitam ||

ity ādyapadopādānam kṛtam | **viṣṇur** api (17 18) ṣaḍbhyo 'dhikaṁ strīdhanam āha:

“**pitṛmātrṣutabhrātṛdattam adhyagnyupāgatam ādhivedanikaṁ bandhudattam śulkaṁ**
anvādheyakam” iti | adhyagyādistṛīdhanasvarūpaṁ vivṛtam **kātyāyanena** (895 - 899) |

vivāhakāle yat strībhyo dīyate hy agnisamnidhau |
 tad adhyagnikṛtam sadbhiḥ strīdhanam parikīrtitam ||
 yat punar labhate nārī nīyamānā pitur gr̥hāt |
 adhyāvāhanikaṁ nāma strīdhanam tad udāhṛtam ||
 prītyā dattam tu yat kiṁcit śvaśrvā vā śvaśureṇa vā |
 pādavandanikaṁ caiva prītidattam tad ucyate ||
 vivāhāt parato yat tu labdham bhartṛkulāt striyā |
 anvādheyam tu tat proktaṁ yal labdham svakulāt tathā ||
 gr̥hopaskaravāhyānām dohyābharaṇakarmaṇām |
 mūlyam labdham tu yat kiṁcic chulkaṁ tat parikīrtitam ||

gr̥hopaskarādīnām yan mūlyam kanyārpaṇopādhitvena varādibhyaḥ kanyābharaṇatvena rūpeṇa labdham tac chulkam | **ādhivedanikaṁ** adhivedanakāle pūrvaparīṇāstriyai dattam | ata eva **yājñavalkyaḥ** (2. 148) |

adhivinnastriyai dadyād ādhivedanikaṁ samam |
na dattam strīdhanam yāsām datte tv ardham prakīrtitam ||

[376] pitrādibhir jīvanārtham strībhyo dhanadāne viśeṣam āha **kātyāyanaḥ** (902) |

pitṛmātṛpatibhrātṛjñātibhiḥ strīdhanam striyai |
yathāśaktyā dvisāhasrād dātavyam sthāvarād ṛte ||

sthāvaretaradhanam yathāśakti kārṣāṇasahasradvayaparyantaṁ deyam ity arthaḥ | **vyāso** 'pi |
dvisāhasraḥ paro dāyaḥ striyai deyo dhanasya ca |

paro dāya ity anena samṛddhenāpīto 'dhikam na deyam iti darśitam | ata evāyam niyamam
pratisamvatsaram asakṣdarpaṇe bhavātīti gamyate | tenānekavatsareṣu jīvanārtham dīyamānam
ito 'dhikam api sthāvaram api satyām śaktau dātavyam | yat tv alaṅkāradikam utsavādāv eva
dhāryam ityādyupādhinā dattam yac ca dāyād avañcanārtham dattam tasyāpi strīdhanatvam
nāstīty āha **kātyāyanaḥ** (903) |

tatra sopādhi yad dattam yac ca yogavaśena vā |
pitṛā bhrātṛātha vā patyā na tat strīdhanam ucyate || iti |

strībhiḥ śilpair yat prāptam yac ca pitrādibandhuvyatiriktebhyaḥ sakḥādibhyaḥ prītyā prāptam
taylor api strīdhanatvam nāstīty āha **sa eva** (Kāt. 904) |

prāptam śilpais tu yat kimcit prītyā caiva yad anyataḥ |
bhartuḥ svāmyam tadā tatra śeṣam tu strīdhanam smṛtam ||

etena

bhāryā putraś ca dāsaś ca nirdhanāḥ sarva eva te |
yat te samadhigacchanti yasyaite tasya tad dhanam ||

iti **vacanam** (**manu** 8.416) tad api śilpādiprāptadhanaviśayam evety avaseyam | strīṇām bhartur
anumatim antareṇa strīdhanavyayādau svātantryam nāstīty āha **manuḥ** (9.199) |

[377] na nirhāram striyaḥ kuryuḥ kuṭumbād bahumadhyakāt ||
svakād api ca vittād dhi svasya bhartur anājñayā ||

kvacit strīdhane svātantryam astīty āha **kātyāyanaḥ** (901) |
ūḍhayā kanyayā sārdham patyuḥ pitṛgr̥he 'tha vā |
bhrātuḥ sakāśāt pitror vā labdham saudāyikaṁ smṛtam ||

kanyayā ūḍhayā patyur gr̥he ity anvayaḥ |
saudāyikaṁ dhanam prāpya strīṇām svātantryam iṣyate |
yasmāt tadāñṣaṁsyārtham tair dattam upajīvanam ||
saudāyike sadā strīṇām svātantryam parikīrtitam |
vikraye caiva dāne ca yatheṣṭam sthāvareṣv api || (Kāt. 905 - 906)

bhrātuḥ sakāśāt pitror veti mātūḥ pitṛvaṁśyānām mātṛvaṁśyānām copalakṣaṇam | bhartṛdatte
sthāvarād anyatra svātantryam āha **nāradaḥ** |

bhartrā prītena yad dattam striyai tasmin mṛte 'pi tat |
sā yathākāmam aśnīyād dadyād vā sthāvarād ṛte ||

bhartṛdattasthāvarasyopabhogamātram eva strībhir mṛtāvibhaktapatibhiḥ kartavyam na tu
dānādikam ity arthaḥ | **kātyāyano** 'pi (921) |

aputrā śayanam bhartuḥ pālayantī gurau sthitā |
bhuñjītāmaraṇāc chāntā dāyādā ūrdhvam āpnuyuḥ ||

puruṣāṇām kasminn api strīdhane na svātantryam tatsvāmyābhāvād ity āha **sa eva** (Kāt.
911-913) |

na bhartā naiva ca suto na pitā bhrātaro na ca |
ādāne vā visarge vā strīdhane prabhaviṣṇavaḥ ||
yadi tv ekataro hy eṣāṁ strīdhanam bhakṣayed balāt |
savṛddhikam sa dāpyaḥ syād daṇḍam caiva samāpnuyāt ||

[378]

tad eva yady anujñāpya bhakṣayet prītipūrvakam |
mūlam eva sa dāpyaḥ syād yadā sa dhanavān bhavet ||

devalo ‘pi bhartuḥ strīdhanabhogayogyatā nāstīty āha |

vṛttir ābharaṇam śulkaṁ lābhaś ca strīdhanam bhavet |
bhoktrī ca svayam evedam patir nārhatyanāpadi ||
vṛthā mokṣe ca bhoge ca striyai dadyāt savṛddhikam |
putrārthiharaṇe vāpi strīdhanam bhoktum arhati ||

vṛttir jīvanārtham pitrādibhir dattaṁ dhanam | **lābhaḥ** gaur yādi prītyartham kutaścil labdham |
vṛthā āpadam antareṇa | **mokṣas** tyāgo dānam iti yāvat | putragrahaṇam kuṭumbopalakṣaṇam |
ārthiḥ pīḍā | atra patir **nārhaty anāpadīty** abhidhānāt patyur evāpadi strīdhanabhogārhatā
nānyeṣāṁ iti sūcitam | durbhikṣādaḥ patyā grhītaṁ strīdhanam asati sāmārthye na deyam ity
āha **yājñavalkyaḥ** (2. 147) |

durbhikṣe dharmakārye ca vyādhaḥ saṁpratirodhake |
grhītaṁ strīdhanam bhartā na striyai dātum arhati ||

dharmakārye āvaśyake iti śeṣaḥ | **saṁpratirodhake** bandigrahaṇādaḥ |

bhartrā āpadi grhītaṁ dhanam sati sāmārthye svecchayā deyam ity āha **kātyāyanaḥ** (914) |

vyādhitam vyasanastham ca dhanikair vopapīḍitam |
jñātvā niṣṛṣṭam tat prītyā dadyād ātmecchayāpi saḥ |

niṣṛṣṭam anumataṁ striyeti śeṣaḥ | kvacit striyā vyādhyādyuparodhe sati yat prītyānujñātam tad
avaśyam puruṣo dāpanīya ity āha **sa eva** (Kāt. 908-909) |

atha cet sa dvibhāryaḥ syān na ca tāṁ bhajate punaḥ |
prītyā niṣṛṣṭam api ca patir dāpyaś ca tad balāt ||

[379]

grāsacchādanavāsānām ācchedau yatra yoṣitaḥ |
tatra svam ādadīta strī vibhāgam rikthinām tathā || iti |

idaṁ striyā doṣarāhitye veditavyam | duṣṭā tu na kim api strīdhanam arhatīty āha **sa eva** (Kāt
928-929) |

apakārakriyāyuktā nirmalyādārthanāśikā |
vyabhicāraratā yā ca strīdhanam na ca sārhati ||

apakārakriyāyuktā sadā bhartuḥ pratikūlācaraṇe tatparā | duṣṭāyā strīdhanānarhatve yajñādaḥ
lahāpivitvābhāva (?) hetum āha sa eva |

yajñārtham dravyam utpannam tasmād dravyam niyojayet |
sthāneṣu dharmayukteṣu na strīmūrkhavidharmiṣu ||

patyā pratidāsyāmīti pratiśrutya yad grhītaṁ strīdhanam tat putrair ṇavattābhyo deyam | tathā
ca **sa eva** (Kāt. 916) |

bhartrā pratiśrutam deyam ṇavat strīdhanam sutaiḥ | iti |

putrādīnām strīdhanagrahaṇe daṇḍyatvaṁ doṣasambandham cāha **manuḥ** (8.29, 9. 200) |

jīvantīnām tu tāsāṁ ye tad dhareyuḥ svabāndhavāḥ |
tāñ śiṣyāc cauradaṇḍena dhārmikaḥ pṛthivīpatiḥ ||
patyau jīvati yaḥ strībhir alaṅkāro dhr̥to bhavet |
na taṁ bhajeraṇ dāyādā bhajamānāḥ patanti te || iti |

dhr̥taḥ utsavādāv eva dhārya ityādyupadhim antareṇa dāyādavañcanādihetum ca vinā dhr̥ta ity
arthah ||

mṛtāyāḥ striyā dhanam putrair duhitṛbhiś ca sāmyena vibhajya grāhyam | tathā ca **manuḥ** (9. 192) |

jananyām samsthitāyām tu samam sarve sahodarāḥ |
bhajeran mātṛkaṁ riktham bhaginyaś ca sanābhayah ||

[380] etac cānvādheyabhartṛpṛtidattadhanaviṣayam | ata evoktam **tenaiva** (**manu**. 9. 195) |

anvādheyam ca yad datam patyā prītena caiva yat |
patyau jīvati vṛttāyāḥ prajāyās tad dhanam bhavet ||

prajāyāḥ strīpumsarūpāyāḥ santater ity arthaḥ | etad vividhadhanaviṣaye
pariṇītāpariṇītaputrīsamavāye viśeṣam āha **br̥haspatiḥ** |

strīdhanam syād apatyānām duhitā ca tadamśinī |
aprattā cet samūḍhā tu labhate mānamātrakam ||

apatyānām putrāṇām | **tadamśinī** putrasamāmśinī | **samūḍhā tv** ityādi pariṇītā tu
mānānusāreṇa kim api labhate na tu putrasamāmśam ity arthaḥ | aprattānām abhāve prattābhir
avidhavābhir bhrātṛbhiḥ saha vibhajya grāhyam ity āha **kātyāyanah** (917) |

bhaginyo bāndhavaiḥ sārddham vibhajeran sabhartṛkāḥ |
etaddhanavibhāgakāle dauhitṛbhyo 'pi tasmād uddhṛtya kimcid deyam | tathā ca **manuḥ** (9. 193) |

yās tv āsām syur duhitaras tāsām api yathārhattaḥ |
mātāmahyā dhanāt kimcit pradeyam prītipūrvakam || iti |

yautakākhyam mātṛdhanam aprattānām eva duhitṛṇām aprattābhir eva duhitṛbhir grāhyam na
putrair na vā prattābhiḥ | tathā ca **sa eva** (**manu** 9. 131) |

mātus tu yautakam yat syāt kumārībhāga eva saḥ ||

yautakam vivāhādikāla ekatrāsana upaviṣṭābhyām labdham ata evoktam **nighaṇṭukārair**
yutayor yautakam iti |

anvādheyabhartṛpṛtidattābhyām anyad adhyagnyādistṛīdhanam duhitara eva gr̥hṇīyuh |
tāsu ca prattāprattāsamavāye saty aprattā eva gr̥hṇīyus tāsām abhāve prattāsv apy anapatyātvena
nirdhanātvena yā apratiṣṭhitās tā eva gr̥hṇīyuh | ata [381] eva **gautamah** (28.22): “**strīdhanam**
duhitṛṇām aprattānām apratiṣṭhitānām ca” iti | duhitṛṇām abhāve bahutarastryavayavatvād
dauhitryo gr̥hṇīyuh | tāsām apy abhāve dauhitṛā gr̥hṇīyuh | tathā ca

nārada-kātyāyana-yājñavalkyāḥ (YDh. 2. 117, nārada, dāya. 2) |

mātur duhitarah śeṣam ṛṇāt tābhya ṛte 'nvayah |

anvayah santatiḥ | sā ca samnidhānād duhitur ity avagamyate | **ṛṇāc cheṣam** ity abhidhānān
mātur ṛṇasadbhāve ṛṇanyūnam ṛṇasamam ca putrapautrair ṛṇam deyam iti **yājñavalkya**vacanāt
(2.50) mātṛkṛtarnāpākaraṇādhikāribhiḥ putrapautrair grāhyam | yady ṛṇādhikam asti
tadarnadānānantaram avaśiṣṭam duhitṛādibhir grahyam | ṛṇābhāve tu sarvam eva grāhyam ity
avagamyate | **nārada** 'pi (dāya. 2) |

mātur duhitaro 'bhāve duhitṛṇām tadanvayah |

bhinnamātṛkāṇām dauhitṛṇām dauhitṛāṇām ca mātṛdvārāmśapratikalpanā kāryā, “**pratimātṛ vā**
svasvavarge” iti **gautamenā** bhidhānāt | (28 . 15) | duhitṛdauhitṛdauhitṛāṇām abhāve putrā
gr̥hṇīyuh,

vibhajeran sutāḥ pitror ūrdhvam riktham ṛṇam samam |
iti **yājñavalkya**vacanāt (2.117),

duhitṛṇām abhāve tu riktham putreṣu tad dhanam |

iti **kātyāyana**vacanāc ca | putrāṇām abhāve putrapautrair ṛṇam deyam iti **vacanāt**
pitāmahyṛnāpākaraṇe 'dhikāriṇaḥ pautrās taddhanabhājah | anapatyastriyā dhanam

uttamajātīyasajātīyasya (?) patnīduhitā gr̥hṇīyāt tadabhāve tadapatyaṁ gr̥hṇīyāt | tathā ca **manuḥ** (9.198) |

striyās tu yad bhaved vittaṁ pitrā dattaṁ kathamcana |
brāhmaṇī tad dharet kanyā tadapatyasya vā bhavet ||

brāhmaṇīgrahaṇaṁ hīnajātī(ti ?)vyatiriktakanyopalakṣaṇaṁ |
brāhmādivivāhasaṁskṛtānapatyatadapatyarahitastrīdhanam bhartā gr̥hṇīyād ity āha **manuḥ**
(9.196) |

[382] brāhmadevārṣagāndharvaprajāpratyeṣu yad dhanam |
atītāyām aprajasi bhartur eva tad iṣyate ||

āsuraḍivivāhaprāptāyās tu dhanam mātāpitṛgāmi | tathā ca **sa eva** (**manu** 9. 197)

yat tv asyai syād dhanam dattaṁ vivāheṣv āsurādiṣu |
atītāyāma prajasi mātāpitros tad iṣyate ||

anapatyamātṛṣvasrādidhanam putratulyā bhāḡineyādayo gr̥hṇīyur ity āha **br̥haspatiḥ** |
mātṛṣvasā mātulānī pitṛvyastrī pitṛṣvasā |
śvaśrūḥ pūrvajapatnī ca mātṛtulyāḥ prakīrtitāḥ ||
yadāsām auraso na syā tsuto dauhitra eva vā |
tat suto vā dhanam tāsām svastrīyādyāḥ samāpnuyuh ||

yad dhanam dattam iti vivāhakālaprāptadhanasyopādānam
ādhivedanikādistṛdhanāntarasyāpy upalakṣaṇam | ata evāha **yājñavalkyaḥ** (2.143) |

ādhivedanikādyam ca strīdhanam parikīrtitam |
atītāyām aprajasi bāndhavās tad avāpnuyuh | (YDh 2.144)

iti sāmānyenābhīdhāya vyavasthām āha |

aprajastrīdhanam bhartur brāhmādiṣu caturṣv api |
duhitṛṇām prasūtā cec cheṣeṣu pitṛgāmi tat || (YDh. 2.145)

caturṣu ity upalakṣaṇam | gāndharvavivāhe 'pi bhartuḥ strīdhanagrāhakatvasya
manunābhīdhānāt (9. 196) | āsurādivivāheṣu pitṛvyādibandhulinnaṁ (dattam ?) tair eva
grāhyaṁ teṣām abhāve bhartrety āha **kātyāyanaḥ** (918) |

bandhudattam tu bandhūnām abhāve putragāmi (bhartṛgāmi ?) tat | iti |

śulkaḥkhyam strīdhanam sodarā eva gr̥hṇīyuh | tadabhāve mātā gr̥hṇātīty āha **gautamaḥ** (28. 23)
“**bhaginīśulkaṁ sodaryāṇām [383] ūrdhvaṁ mātuḥ**” iti | yat tu “svam ca śulkaṁ voḍhā” iti

śaṅkhavacanaṁ, tad vivāhāt prāṇ mṛtāyām draṣṭavyam | ata eva **yājñavalkyaḥ** (2.146) |
mṛtāyām dattam ādadyāt pariśodhyobhayavyayam | iti |

yat tu kanyāyai mātāmahādibhir dattam kaṭakādikaṁ tat sodarā bhrātaro gr̥hṇīyur ity āha
baudhāyanaḥ |

rikthaṁ mṛtāyāḥ kanyāyā gr̥hṇīyuh sodarāḥ samam |
tadabhāve bhaven mātus tadabhāve pitur bhavet ||

anapatyaputrikādhanam sodareṇa grāhyaṁ na tu bhartrety āha **paiṭhīnasiḥ**: “**pretāyām**
putrikāyām na bhartā dravyam arhaty aputrāyām kumāryām ca bhrātrā tad grāhyam” iti | yat tu

aputrāyām mṛtāyām tu putrikāyām kathamcana |
dhanam tat putrikābhartā haretaivāvicārayan ||

iti **manu**vacanaṁ (manu 9. 135), tat paścādutpannasyaurasasya bhrātur abhāve jñātavyam |

iti śrīkodaṇḍaparaśurāmeti . . . vyavahāravivekoddyote
dāyabhāgavyavahārapadanirūpaṇam || 34 ||

***Possible reading of the defective text:*

śrīkodaṇḍaparaśurāmetyādivividhabirudāvalivirājamānamānonnata-mahārājādhirājaśrī
śaktisimhātmajamahārājādhirājaśrī**madanasiṃhadevaviracite madanaratnapradīpe**

vyavahāravivekoddhyote
dāyabhāgavyavahārapadanirūpaṇam ||34||

atha dyūtasamāhvayākhyavyavahārapadanirūpaṇam |

tatra tatsvarūpaṃ darśayati **nāradaḥ** (dyūta. 1) |
akṣavadhraśālākādyair devanaṃ jihmakāritam |
paṇakrīḍā vayobhiś ca paḍaṃ dyūtasamāhvayam ||
akṣāḥ pāsāḥ | **vadhraś** carmamayī paṭṭikā | (śālākāḥ) dantādikṛtā dīrghacaturasrā
devanaviśeṣāḥ | **ādyaś**abdena kapardikādīnāṃ grahaṇam | etaiḥ paṇapūrvakam **jihmakāritam**
dyūtam **vayobhiḥ** kukkuṭādibhiḥ pakṣibhiḥ paṇapūrvakam kṛtam devanaṃ samāhvayākhyam
ity arthaḥ | **vayog**rahaṇam prāṇimātropalakṣaṇam | **bṛhaspatiḥ** |
anyonyaparigrhītāḥ pakṣimeṣavṛṣādayaḥ |
praharante kṛtapaṇās taṃ vadanti samāhvayam ||
ādiśabdena mallādīnāṃ grahaṇam | **manur** api (9.223) |
[384] aprāṇibhir yat kriyate tal loke dyūtam ucyate |
prāṇibhiḥ kriyate yat tu sa vijñeyaḥ samāhvayaḥ ||
dyūtasamāhvayau rājñā nivartanīyāv ity āha **sa eva** (manu 9. 221,
222, 227-228) |
dyūtam samāhvayam caiva rājā rāṣṭre nivārayet |
rāṣṭrāntakaraṇāv etau dvau doṣau pṛthivībhrātāḥ ||
prakāśam etat tāsakāryam yad devanasamāhvayau |
taylor nityam pratīghāte nṛpatir yatnavān bhavet ||
dyūtam etat purākalpe dṛṣṭam vairakaram mahat |
tasmād dyūtam na seveta hāsyārtham api buddhimān ||
pracchannaṃ vā prakāśam vā tan niṣeveta yo naraḥ |
tasya daṇḍavikalpaḥ syād yattheṣṭam nṛpates tathā ||
daṇḍavikalpo daṇḍavinirṇayaḥ | **iṣṭam** icchā bhāve ktaḥ | **yājñavalkyaḥ** (2. 203)
taskarajñānārtham rājñā svapurusaṣya purato dyūtasamāhvayau pravartanīyāv ity āha |
dyūtam ekamukham kāryam taskarajñānakāraṇāt |
eṣa eva vidhir jñeyaḥ prāṇidyūte samāhvaye ||
mavamya (?) nivartanīyam yadi kathamcic caurajñānārtham kāryate tadā
toraṇādiprakāśacihnayuktasthale kārayitavyam ity āha **kātyāyanaḥ** (933 - 935) |
dyūtam naiva tu seveta krodhalobhavivardhanam |
asādhujananaṃ krūraṃ narāṇāṃ dravyanāśanam ||
dhruvaṃ dyūtāt kalir yasmād viṣaṃ sarpamukhād iva |
tasmād rājā nivarteta viṣaye vyaśanam hi tat ||
(varteta cet prakāśam tu) dvārāvasthitatoraṇam |
asaṃmohārtham āryāṇāṃ kāra(yet tat karapradam ||

